

*Bu əsərin yaranmasında mənə hər zaman
mənəvi dayaq olmuş, ilk dəfə öz şəxsi arxivindən
istifadə etməyimə hər cür şərait yaratmış,
elmi axtarışlarıma xeyir-dua vermiş ümummilli
liderimiz, dünya şöhrətli siyasətçi,
görkəmli dövlət xadimi
HEYDƏR ƏLİRZA oğlu ƏLİYEVİN
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

MÜƏLLİF

İRADƏ HÜSEYNOVA

MÜSTƏQİL
AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTİNİN
QURUCUSU

BAKI – 2004

Elmi redaktoru: Ə. M. Həsənov
tarix elmləri doktoru

Rəyçilər: **C. B. Quliyev**
Azərbaycan MEA-nın akademiki,
tarix elmləri doktoru, professor

Q. M. Bayramov
tarix elmləri doktoru, professor

O. B. Sultanov
tarix elmləri doktoru, professor

H95 **İradə Hüseynova.** Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472 səh.

Müəllifin uzun illər elmi yaradıcılığının bəhrəsi olan bu monoqrafiya müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, fenomenal siyasətçi və dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin əsas aspekt və mərhələlərinin zəngin arxiv materialları əsasında araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu kitabda böyük öndərin həyat və fəaliyyəti hərtərəfli, sistemli şəkildə təhlil olunur və elmi cəhətdən əsaslandırılır. Kitab Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixini öyrənən mütəxəssislər, tədqiq və tədris edən tarixçi alimlər, tarixdə şəxsiyyətin rolunu araşdıran filosof və politoloqlar, həmçinin müasir Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4502020000
H-----2004
053

84.2 Az

© «Təhsil», 2004

MÜNDƏRİCAT

Elmi redaktordan	5
GİRİŞ.....	7
I FƏSİL.....	12
II FƏSİL.....	31
III FƏSİL.....	51
IV FƏSİL.....	65
V FƏSİL.....	79
VI FƏSİL.....	89
VII FƏSİL	105
VIII FƏSİL	137
IX FƏSİL.....	157
NƏTİCƏ.....	172
HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ FƏALİYYƏTİN DAİR ARXIV SƏNƏDLƏRİ.....	185
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏRİN VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	196

Elmi redaktordan

Əliyevşünaslığa dəyərli töhfə

Azərbaycanın müasir tarixinin bir qərinədən artıq mərhələsi müdrik dövlət xadimi ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dövlətçiliyinin müasir tarixinə öz adını əbədi həkk etmiş bu nadir tarixi şəxsiyyətin, fenomenal siyasi xadimin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illər intibah, milli tərəqqi, milli oyanış, nəhayət, müstəqil dövlət quruculuğu dövrü kimi qəbul edilir. Heydər Əliyevin siyasi və dövlət fəaliyyətinin ən böyük nəticəsi quruculuğuna bilavasitə rəhbərlik etdiyi və xalqımıza bəxş etdiyi mükəmməl milli dövlət, müstəqil Azərbaycan Respublikası hesab olunur.

Hər bir xalqın milli" azadlığa və dövlət müstəqilliyinə qovuşması üçün üç mühüm şərt - tarixi şans, milli iradə və liderə malik olması vacibdir.

XX əsrin sonunda milli müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan xalqı üçün tarixi şans keçmiş Sovetlər Birliyinin çökməsi oldu. Respublikamızda vaxtilə ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin böyük səyi və gərgin fəaliyyəti ilə yaradılmış və gələcək siyasi, iqtisadi və mədəni müstəqillik üçün formalaşdırılmış güclü infrastrukturun mövcudluğu və əhalidə formalaşmış müstəqil dövlətçilik əzmi milli azadlığı şərtləndirən iki mühüm amil oldu.

Azərbaycan keçmiş SSRİ-də müstəqil dövlət kimi real yaşamaq imkanı olan bir neçə müttəfiq respublikadan biri idi.

Müstəqilliyin əldə olunmasının, demokratik Azərbaycan dövlətinin qurulmasının, möhkəmləndirilməsinin digər mühüm şərti isə tarixi şəxsiyyət olan ümummilliyet lideri Heydər Əliyev fenomeninin varlığı idi. Vaxtilə görkəmli ABŞ politoloqu Z. Bzejnskinin etiraf etdiyi «**Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!**» həqiqəti bu gün bütün dünya siyasətçiləri tərəfindən də qəbul edilir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində deyilmiş bu sərrast fikir son 10 ildə müstəqil Azərbaycana uğurla rəhbərlik etmiş ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin titanik siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin yekunları ilə dönə-dönə təsdiqlənir.[5-6]

Böyük Həzrəti-Peyğəmbərimizin hədislərinin birində deyilir ki, «**Hər bir fəaliyyətin dəyəri onun nəticələri ilə ölçülür**». Bu mənada dahi şəxsiyyət - Heydər Əliyevin bir qərinədən artıq siyasi və dövlət rəhbərliyinin real yekunu bu gün dünyada öz dəsti-xətti, öz mövqeyi, öz imzası olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması, möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq birlikdə özünə layiq yer tutmasıdır...

Fenomenal siyasi və dövlət xadimi kimi tarixə qovuşmuş Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin elmi əsaslarla öyrənilməsi, Azərbaycan xalqının milli sərvəti, tükənməz xəzinəsi olan siyasi irsinin araşdırılması son dərəcə böyük nəzəri-siyasi və əməli əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, Əliyevşünaslığa çox dəyərli töhfə saydığımız tarix elmləri doktoru İradə Hüseynovanın «**Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu**» monoqrafiyası istər aktuallığı, istərsə də, qarşıya qoyulan məsələlərin yüksək elmi-nəzəri səviyyədə həlli ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərin elmi uğurlarından biri Heydər Əliyevin təkcə müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövrünü deyil, həm də əmək fəaliyyətinə başladığı 1941-ci ildən respublika rəhbərliyinə gələndək olan mərhələdəki xidmətlərini də ilk dəfə arxiv materialları əsasında tədqiq etməsidir.

İradə Hüseynovanın adı çəkilən əsəri Heydər Əliyev haqqında yazılan çoxsaylı əsərlərdən özünün mühüm cəhətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, ayn-ayn əsərlərdə bu fenomenal siyasi və dövlət xadiminin fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsi işıqlandırılıbsa, **İradə Hüseynovanın bu qiymətli monoqrafiyasında Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin bütün aspektləri və mərhələləri, xüsusən də müstəqillik dövründəki fəaliyyəti zəngin tarixi və arxiv materialları əsasında, özü də sistem halında tədqiq və təhlil olunmuşdur.** Müəllif Heydər Əliyevə həsr olunmuş «**Dövlətçilik naminə**» (*Bakı, 2002*), «**Müstəqilliyimizin təminatçısı**» (*Bakı, 2003*) adlı kitablar nəşr etdirsə də, bu əsər onun bu istiqamətdə apardığı uzunmüddətli səmərəli axtarışların nəticəsi, yüksək yaradıcılıq uğuru sayıla bilər.

İradə Hüseynova «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu» mövzusunda doktorluq [6-7] dissertasiyasını müdafiə etmiş ilk tarixçi alimdir. Onun Azərbaycanın elmi ictimaiyyətinə təqdim etdiyi bu yeni monoqrafiya - dəyərli, sanballı elmi-tədqiqat əsəri Rusiya Federasiyası və Azərbaycanın müxtəlif arxivlərindən toplanmış zəngin, ilkin mənbələr, çoxu elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilən məxəzlər əsasında, respublikada və xaricdə çap olunmuş bütün elmi ədəbiyyatın təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müəllif tərəfindən ilk dəfə olaraq böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin şəxsi arxivindən istifadə edilib.

Monoqrafiya «Giriş», 9 fəsil, «Nəticə», «Əlavələr», «İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı»ndan ibarətdir.

Monoqrafiyanın I və II fəsillərində müəllif tərəfindən haqlı olaraq, Heydər Əliyevin ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanı gələcək müstəqilliyə aparan yolda gerçəkləşdirdiyi cəhanşümul işlər müasir dövlətçilik prinsipləri və yeni siyasi təfəkkür prizmasında tədqiq və təhlil edilir. Azərbaycanın intibah dövrü, milli tərəqqi dövrü kimi xarakterizə olunan 1970-82-ci illərdə Azərbaycanda, 1982-87-ci illərdə keçmiş SSRİ rəhbərliyində çalışan Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətini araşdıran müəllif bu illərdə yaradılan iqtisadi və mədəni potensialı gələcək müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması üçün təməl kimi qiymətləndirir. Bu, tarixi reallıqlara söykənən ən doğru, həqiqi nəticədir.

Monoqrafiyanın «**Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıdışı: dövlətçilik və siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü**» adlanan III fəslində ümummillə liderin Naxçıvandakı siyasi fəaliyyətinin aspektləri nəzərdən keçirilmiş, bu tarixi mərhələnin xronikası yaradılmış, Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışını şərtləndirən tarixi amillər öyrənilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

İradə Hüseynovanın «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu» monoqrafiyasının böyük hissəsi 1993-cü il 15 iyundan başlanan Milli Qurtuluş mərhələsinin, xüsusən, Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin işıqlandırılma-sına həsr olunmuşdur. Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasəti, titanik fəaliyyəti, bənzərsiz və yenilməz diplomatiyası sayəsində ölkədə siyasi [7-8] sabitliyin tam bərpası, dövlət quruculuğu, iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni sahələrdə əsaslı islahatların aparılması, Azərbaycanı dünya siyasətinin mərkəzi bölgələrindən birinə çevirən «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması - neft strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, xarici siyasət sahəsində əsaslı dönüşə nail olunması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda mübarizə - Qarabağ məsələsinin həlli istiqamətində aparılan ardıcıl siyasət, nəhayət, ölkədə mədəni quruculuq sahəsində Heydər Əliyevin böyük maarifçilik missiyası oxucuya təqdim olunur.

Monoqrafiyada müəllif Azərbaycanın son 35 illik müasir tarixinin tam mənzərəsini yaratmağa cəhd etmiş və bununla da Azərbaycan tarixşünaslıq elminə dəyərli töhfə vermişdir.

İradə Hüseynovanın «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu» monoqrafiyası Əliyevşünaslığa mühüm töhfədir.

Bu gün aramızda olmayan, haqq dünyasına qovuşmuş ümummillə liderimizin Azərbaycan dövlətçiliyi yolunda tarixi xidmətlərinin xalqımıza çatdırılmasında mühüm rol oynayacağına inandığımız bu elmi-tədqiqat əsəri düşünürəm ki, hər bir oxucunun diqqətini çəkəcək.

ƏLİ HƏSƏNOV

tarix elmləri doktoru

GİRİŞ

XX əsr Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı tarixində ən yüksək mərhələdir. Bu əsrdə Azərbaycan üç ictimai-siyasi quruluşdan keçmişdir. Çar mütləqiyyət quruluşu (1901-1917), müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Sovet kommunist rejimi (1920-1991) və nəhayət, XX əsrin sonunda (1991, oktyabr) yenidən müstəqil demokratik quruluş bərpa edilmişdir. Birinci dövrdə Azərbaycan çar hökuməti tərəfindən idarə edilirdi. Rusiyada çarizmin devrilməsindən az sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yarandı və 23 ay (28 may 1918 -27 aprel 1920) fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra 28 aprel 1920-ci ildən 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədər Azərbaycan SSR mövcud olmuşdur. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi yenidən bərpa edilmişdir.

XX əsrin son otuz ilində Azərbaycanda rəhbərlik özündən əvvəlki dövrlərdən tamamilə fərqlənmişdir. Bu dövr Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur. Bu dövrü fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda Heydər Əliyev kimi dünya şöhrətli dövlət başçısı və siyasi xadim yetişmişdir. Heydər Əliyevin şəxsiyyəti və fəaliyyəti XX əsrin ikinci yarısında keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində formalaşmış, dünyada professional siyasətçi, siyasi və dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Onun həyat yolu olduqca zəngin, mənalı və bacarıqlı siyasi lider, qüdrətli tarixi şəxsiyyət kimi yüksək insani-əxlaqi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən nümunə məktəbidir.

Heydər Əliyevi rəhbər kimi başqalarından fərqləndirən mühüm bir keyfiyyət ondan ibarətdir ki, o, iki siyasi sistemdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş və hər bir dövrün ictimai-siyasi tələblərinə uyğun olaraq özünün bütün fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının yüksəlişinə, xalqın mədəni-mədəni inkişafına həsr etmişdir.

Heydər Əliyevin bütün siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti çağdaş Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının, milli dövlətçiliyin inkişafı və möhkəmlənməsi tarixidir. Onun həyat və fəaliyyətinin xronologiyası böyük bir [9-10] tarixi dövrün parlaq səhifəsini təşkil edir. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlər ölkəmizin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mədəni inkişafında yüksəliş, tərəqqi meylləri ilə fərqlənir. O, Azərbaycan tarixində yeganə şəxsiyyət - rəhbərdir ki, keçmiş SSRİ kimi superdövlətin siyasi rəhbərlik zirvəsinə yüksəlmiş və dünyanın tanınmış dövlət və siyasi xadimləri sırasında ən görkəmli və böyük təsirə malik olan dünya şöhrətli lider olduğunu əməli fəaliyyəti ilə göstərmişdir.

Heydər Əlirza oğlu Əliyevin şəxsiyyəti, həyatı və fəaliyyəti görkəmli dövlət və siyasi xadim kimi müasir Azərbaycan tarixinin parlaq səhifəsini təşkil edir.

Heydər Əliyev 10 may 1923-cü ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərin-də anadan olmuşdur. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş, Azərbaycan Sənaye İnstitutunda oxumuş (1939-1941), Leninqrada (indiki Sankt-Peterburq) Ali Təhlükəsizlik Məktəbini və 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. 1941-1944-cü illərdə Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində, 1944-1969-cu illərdə Azərbaycan SSR-nin təhlükəsizlik orqanlarında çalışmış, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, 1982-1987-ci illərdə Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, 1987-1990-cı illərdə İttifaq əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı, fəal ictimai-siyasi xadim, 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri olmuşdur. 1993-cü ilin 15 iyunundan yenidən Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etmiş, iki dəfə (3 oktyabr 1993-cü ildə, 11 oktyabr 1998-ci ildə) Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdir. Üçüncü dəfə, 2003-cü ilin 15 oktyabrında keçirilmiş prezident seçkilərində yenə də onun namizədliyi irəli sürülmüş və təsdiqlənmişdir. Lakin 1 oktyabr 2003-cü ildə İlham Əliyevin xeyrinə öz namizədliyini geri götürmüşdür. Heydər Əliyevin həyat və siyasi fəaliyyət xronologiyasının mərhələlərinin hər biri böyük bir tarixdir.

Heydər Əliyevin ən böyük tarixi xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, hələ Azərbaycan Respublikası SSRİ tərkibində olduğu vaxt o, respublikamızın müstəqil yaşaması və inkişaf etməsinə qabil olması haqqında [10-11] da düşünür və bu istiqamətdə məqsədyönlü siyasət həyata keçirirdi. Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi vəzifəsində həyata keçirilən sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq proqramının nəticələri onun uzaqgörən siyasətinin düzgünlüyünü və həyatiliyini sübut etdi. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-də qazanılan nailiyyətlər müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün mühüm təməl oldu.

Böyük iftixar hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasının, onun dövlət quruculuğunun əsas qanunu Konstitusiyanın əsas memarı Heydər Əliyev olmuşdur. Məhz ölkəmizdə hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət bilavasitə onun rəhbərliyi ilə qurulmuş və uğurla inkişaf etməkdədir. Bütün sahələrdə sosial-iqtisadi siyasət müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Azərbaycan dünya sistemində tanınmış və möhkəmlənmişdir.

Heydər Əliyevin rəhbərlik təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsinin nəinki böyük elmi, həmçinin praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu böyük şəxsiyyət haqqında əsərlər yazılmış, sənədlər külliyyatı tərtib edilmişdir. Bunların çoxu biblioqrafik, publisistik, kütləvi xarakter daşıyır, əsasən, onun həyat və fəaliyyətinin xronikasını əks etdirir. Hələlik onun ictimai-siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti xüsusi elmi-tədqiqat obyektinə olmamışdır. Halbuki

olduqca zəngin və çoxcəhətli siyasi rəhbərlik və təşkilatçılıq təcrübəsinin tədqiq edilməsi və ümumiləşdirilməsinə həm ölkəmizdə, həm də xaricdə böyük tələbat vardır. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin ən ümdə problemi kimi qarşıda durur. Azərbaycanın Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan XX əsrin son otuz ilində sosial-iqtisadi, elmi-mədəni inkişafının öyrənilməsi tarixi zərurətdən irəli gəlir. Bu böyük şəxsiyyətin siyasi fəaliyyəti iqtisadi-təsərrüfat, dövlət quruculuğuna rəhbərliyi, beynəlxalq fəaliyyəti o qədər zəngin və əhatəlidir ki, onlara aid çoxlu əsərlər yazmaq, dissertasiyalar müdafiə etmək olar. Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması və möhkəmləndirilməsində rolu problemi üzrə elmi-tədqiqat əsəri yazılmasına böyük tələbat vardır. Bu monoqrafiya müəllifin on ildən artıq bir müddətdə ardıcıl olaraq apardığı tədqiqatın məhsuludur. [11-12]

Elmi tədqiqatın gedişi göstərir ki, Heydər Əliyev əmək fəaliyyətinə başladığı 1941-ci ildən 2003-cü ilədək, dünyanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi kimi şöhrətlənməsi və tanınmasına qədərki dövrdə həmişə yaradıcı, qabil təşkilatçı, görkəmli rəhbər respublikanın inkişaf perspektivini əvvəlcədən görən, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin inkişafı qayğısına qalan müdrik siyasət yeritmiş və onun həyata keçirilməsində böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq tədqiqat prosesində aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməyi qarşıma məqsəd qoymuşuq:

- Əmək fəaliyyətinə başladığı Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının hakimiyyət orqanlarında, Azərbaycan SSR-nin Təhlükəsizlik orqanlarında işlədiyi vaxtda şəxsi keyfiyyətlərini, dövlət və xalqın mənafeyi naminə fəaliyyətini izləmək;

- Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının rəhbəri - Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə yüksəlməsinin səbəb və köklərini aydınlaşdırmaq, Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçilməsinin qanunauyğunluğunu göstərmək və təhlil etmək;

- Azərbaycanın keçmiş SSRİ-də geridə qalan bir respublikadan inkişaf edən, qabaqcıl respublikaya çevrilməsində Heydər Əliyevin siyasi, əmək, təşkilatçılıq və səfərbəredicilik fəaliyyətini göstərmək;

- Azərbaycanın ehtiyaclarını, tələblərini müəyyən etmək və Mərkəzi hakimiyyət (Moskva) qarşısında qoymaq və onların həyata keçiril-məsinə nail olmaq uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsini göstərmək, respublikamızın SSRİ-nin respublikaları içərisində bütün sahələrdə yüksək göstəricilərinə görə qabaqcıl bir respublikaya çevrilməsinin səbəblərinin təhlilini vermək, respublikalar içərisində Azərbaycanın mövqeyinin və nüfuzunun yüksəlməsini göstərmək;

- Azərbaycan SSR-nin təcrübəsinin, şəxsən Heydər Əliyev rəhbərlik metodunun, iş üslubunun bütün SSRİ-də nümunəyə çevrilməsi, onun geniş yayılması və öyrənilməsi zərurətinin Mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təqdir edilməsi və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsini araşdırmaq; [12- 13]

- Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyevin SSRİ-də görkəmli partiya, dövlət və siyasi xadim kimi tanınması və etiraf edilməsinin nəticəsi kimi SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilməsinin və Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü seçilməsinin qanunauyğunluğunu əsaslandırmaq;

- Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Moskva dövrünü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində SSRİ-də ən nüfuzlu rəhbər kimi fəaliyyətini işıqlandırmaq, eyni zamanda, cismən Moskvada olsa da, qəlbən Azərbaycanda özünü hiss etməsi, respublikaya rəhbərliyini qeyd etmək;

- Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizənin başladığı ilk vaxtlarda onun taleyi ilə daim maraqlanan Heydər Əliyevin hadisələrə düzgün qiymət verməsini, müstəqillik uğrunda mübarizənin taleyinin müəyyən edilməsində əsas rol oynadığını tarixi faktlarla göstərmək;

- Azərbaycanın müstəqilliyini itirmək qorxusunun, onun parçalanmasının, separatizmin, vətəndaş müharibəsinin qarşısının alınmasında, xalqın gələcəyə ümidinin artırılmasında, ümumiyyətlə, respublikamızın gələcək taleyinin həll edilməsində əsas hadisənin - Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda Naxçıvandan Azərbaycana rəhbərliyə gəlməsinin Azərbaycanın Milli Qurtuluşu kimi əhəmiyyət daşıdığını və mahiyyətini izah etmək;

- 1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra Heydər Əliyevin bir prezident kimi müstəqil dövlətçiliyin qorunması, dövlətçiliyə qarşı təşkil edilən qəsdlərin, təxribatların qarşısının alınmasında siyasi və təşkilatçılıq bacarığım, səriştəsini, onun xalqa arxalanaraq qəsdlərin ləğv edilməsində çevik siyasətini qiymətləndirmək;

- Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının yaradıcısı kimi Prezident Heydər Əliyevin gərgin əməyini, onun təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük işini təhlil etmək, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində çoxcəhətli fəaliyyətini tədqiq etmək; [13-14]

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf siyasətinin müəyyən edilməsində, neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsində, aqrar islahatlar proqramının işlənməsində, özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsində, kənddə və şəhərdə yeni mülkiyyət formalarının yaranması və inkişafına şərait yaradılmasında meydana çıxan çətinliklərin və maneələrin aradan qaldırılmasında Prezident Heydər Əliyevin prinsipial, yorulmaz və gərgin, titanik fəaliyyətini hərtərəfli və geniş təhlil etmək;

- Xarici dövlətlərlə, şirkətlərlə iqtisadi əlaqələr yaradılmasında, beynəlxalq kontraktlar bağlanmasında, Azərbaycanın dünya iqtisadi birliyinə inteqrasiyasında, ölkəmizin mənafeyinin dünya miqyasında müdafiə edilməsində Prezident Heydər Əliyevin siyasəti və əməli fəaliyyətini göstərmək;

- Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin aradan qaldırılması, yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması, qaçqın və məcburi köçkünlərə daim qayğı göstərilməsi, əhalinin maddi vəziyyətinin təmin edilməsində müxtəlif vasitələrdən, imkanlardan istifadə edilməsi üçün gördüyü genişmiqyaslı işləri işıqlandırmaq;

- Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi uğrunda çətin və gərgin əməyini, bu sahədə dövlətlərin və müxtəlif təşkilatların rolundan istifadə etmək təşəbbüsünü açıqlamaq, mövcud olan problemlərin obyektiv təhlilini vermək;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikamızda sosial-iqtisadi, dövlət quruculuğu, elm, mədəniyyət, təhsil və i.a. sahələrdə islahatların həyata keçirilməsi yolunda meydana çıxan çətinlikləri, problemləri aşkar etmək, onların həlli yollarının müəyyənləşdirmək və uğurlu nəticələrini ümumiləşdirmək.

Monoqrafiyanın ideya-siyasi və metodoloji əsasını ümummilli lideri-miz Heydər Əliyevin əsərləri təşkil edir. Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtdığı ilk vaxtda, 1993-cü il sentyabrın 21-də Respublika EA-da ziyalılarla görüşündə tarix elmində mövcud olan vəziyyətlə əlaqədar öz narahatlığını bildirdi və qarşıda duran vəzifələri qeyd etdi. O bildirdi ki, «Tarixi [14-15] təhrif etmək olmaz»¹. Sonralar, 1998-ci ilin may ayında göstərdi: «İndi zaman gəlib çatıb ki, biz hər bir şeyi olduğu kimi, doğru, düzgün, ədalətli göstərək. Mən dəfələrlə öz fikrimi bildirmişəm və bu gün bir daha bəyan edirəm ki, biz tariximizin hər bir dövrünü subyektivlikdən tamamilə kənar, olduğu kimi təsvir, əks etdirməliyik. Biz onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmalıyıq».²

Onun məruzə, nitq, çıxış, müsahibə və söhbətlərində, xarici ölkə nümayəndələri ilə görüş, qəbul, fərman və sərəncamlarında ölkənin siyasi vəziyyəti, sosial-iqtisadi siyasət, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, təsərrüfat və iqtisadi həyat, mədəni quruculuq, Azərbaycanın xarici siyasəti və beynəlxalq mövqeyi, respublikamızın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi yolları və i.a. zəruri məsələlərin tarixi və həyata keçirilməsinin nəticələri, onların təhlili verilir. Bunlar əsas tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq bazasıdır. Geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə təqdim etdiyimiz bu əsər ilk növbədə məhz həmin baza əsasında tədqiq edilmişdir.

Respublikamızda Heydər Əliyevin məruzə, çıxış, bəyanat, məktub, müraciət, fərman, söhbət və müsahibələrini əks etdirən fundamental seriyalı mənbələr bir sıra qiymətli çoxcildlik əsərlərdə toplanmışdır. Bütün bunlar müstəqillikdən əvvəlki dövrün tarixinə qiymət verilməsində, Azərbaycanın müstəqillik dövrünün tarixinin işıqlandırılmasında, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin çoxsahəli, geniş fəaliyyətinin tədqiq edilməsində qiymətli bir salnamə, əvəzsiz məxəz, dəyərli tarixi qaynaqlardır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə imzaladığı fərmanlar və sərəncamlar respublikada hüquqi, demokratik dövlət quruculuğunda, müstəqil respublikanın möhkəmlənməsi və inkişafında sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və cəmiyyət həyatının demokratikləşməsində, elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əsas proqram və hüquqi-normativ bazadır. [15- 16]

Müstəqil Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi və dövlətçilik tarixinin öyrənilməsində Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyevin əsərləri və onun haqqında yazılan kitablar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Prezident Aparatının məsul işçilərindən fəlsəfə elmləri doktoru Ramiz Mehdiyevin, tarix elmləri doktorları Əli Həsənovun və Dilarə Seyidzadənin, professor Fatma Abdullazadənin əsərləri müstəqil Azərbaycanın möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunu işıqlandırmaqda mühüm yer tutur.

Son illərdə Heydər Əliyevin tarixdə rolu, şəxsiyyəti, onun rəhbərliyi ilə respublikamızın müstəqillik dövründə inkişafına dair qiymətli əsərlər yazılmışdır. Respublika xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə rəhbərlik edən şəxslərin sosial-iqtisadi dəyişiklikləri əks etdirən kitabları da maraqlı mənbələrdir. Elmin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri, elmə qaygısı və elmi tədqiqatların yeni təfəkkür tərzində aparılması vəzifələrinin, konsepsiyalarının müəyyən edilməsi alimlər tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü Azərbaycanın Sovet sosialist ictimai-siyasi, iqtisadi quruluşunu əhatə edir. Müəllif Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlı Sovet dövrünün tarixşünaslığının öyrənilməsinə iki baxımdan yanaşmışdır. 1970-1985-ci illərin tarixinə həsr edilən əsərləri iki qrupa ayırmışdır. Birinci qrupa 1990-cı illərə kimi, ikinci qrupa 90-cı illərdən sonrakı dövrdə yazılan əsərlər aiddir. Birinci qrupa daxil olan əsərlərdə inzibati-amirlik dövrünün, marksizm-leninizm ideologiyasının təsiri özünü göstərir. Heydər Əliyev göstərdi ki, bu tarixçilərin günahı deyildir: «Mən heç kimi günahlandırmaq istəmirəm. Bu, o zamankı

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild. Bakı, 1997, səh. 155

² «Azərbaycan» qəzeti, 21 may 1998-ci il

quruluşumuzun, dövrün ümumi bələləri idi».¹ Bu əsərlər heç də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Onlarda Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, əsas məsələlərin və i.a. təhlili araşdırılmışdır.

İkinci qrup əsərlər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edil-məsindən sonrakı dövrdə nəşr edilənlərdəndir. Bu əsərlər əvvəlkilərdən [16-17] fərqli olaraq inzibati-amirlik dövrünün ideoloji təsirlərindən uzaqlaşmış yeni baxışlara əsaslanır.

1970-8 5-ci illərin tarixi proseslərinin öyrənilməsində Heydər Əliyevin əsərləri ən əsas tarixşünaslıq mənbələrindən biridir.

Dövri mətbuat materialları əsərin yazılmasında əsas ilk mənbələrdəndir.

Monoqrafiyanın əsas mənbəşünaslıq bazasını Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arxivlərindən toplanan sənədlər, materiallar təşkil edir. Burada Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin, Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Arxivləri, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Ədliyyə Nazirliyi və Təhsil Nazirliyinin cari arxivlərinin materiallarından istifadə edilmişdir. Bütün bu arxivlərin sənədləri ilk dəfədir ki, elmi dövriyyəyə daxil edilir.

Rusiya Federasiyasının Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivi, Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi, Sosial-İqtisadi Tarix Arxivi, Rusiya Federasiyasının Dövlət İqtisadiyyat Arxivi, Federal Təhlükəsizlik Xidməti Arxivi fondlarından Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işlədiyi vaxtdan son dövrdək fəaliyyətinə dair olduqca maraqlı və yeni materiallar toplanmışdır. Bu materiallardan da ilk dəfə istifadə edilmişdir.

Rusiya Federasiyasının Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivində (keçmiş Sov. İKP MK-nın arxivi) H. Ə. Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində fəaliyyətinə dair saxlanılan materiallardan müəllif 201 adda sənədlə tanış olmuş, istifadə etmişdir. Onların içərisində Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işlədiyi dövrdən 1989-cu ilə kimi Sov. İKP qurultaylarında, plenumlarında çıxışları (*Fond 1, Siyahı 6, 7, 8*) toplanmışdır. Bu sənədlər içərisində Heydər Əliyevin ittifaq miqyasında fəaliyyətini əks etdirən aşağıdakı faktları qeyd etmək olar: 1970-ci il iyulun 2-də Sov.İKP MK-nın plenumunun ikinci iclasının stenoqramı, [17-18] N. V. Podqornının Sov. İKP MK-nın «Partiyanın kənd təsərrüfatı sahəsində növbəti vəzifələri» haqqında məruzəsinin hazırlanması üzrə H. Ə. Əliyevin komissiyanın tərkibinə daxil edilməsi təklifi; plenumun ax-şam iclasında L. İ. Brejnevin «Beynəlxalq vəziyyət haqqında» məruzəsinin müzakirəsində H. Ə. Əliyevin çıxışının mətni; 1973-cü il martın 4-də Sov. İKP MK-nın plenumunda Sov. İKP MK-nın «Beynəlxalq fəaliyyəti haqqında» məruzənin müzakirəsində H. Ə. Əliyevin çıxışı; 1973-cü il dekabrın 11-də Sov. İKP MK plenumunda Sov. İKP-nin «SSRİ-nin 1974-cü il xalq təsərrüfatının inkişafına dair Dövlət planı və SSRİ-nin 1974-cü il Dövlət büdcəsi haqqında» məruzənin müzakirəsində H. Ə. Əliyevin çıxışı; Sov. İKP MK-nın 1975-ci il aprelin 16-da keçirilən plenumunda A. A. Qromikonun «Beynəlxalq vəziyyət və Sovet İttifaqının xarici siyasəti» haqqında məruzəsinin müzakirəsində H. Ə. Əliyevin çıxışı; 1976-cı il martın 5-də Sov İKP MK plenumunda L. İ. Brejnevin H. Ə. Əliyevi Sov.İKP Siyasi bürosunun üzvlüyünə namizəd seçilməsi haqqında təklifi; 1976-cı il oktyabrın 10-da Sov.İKP MK-nın plenumunda «SSRİ-nin 1976-1980-ci illərdə xalq təsərrüfatının inkişafına dair Dövlət beşillik planı»nın və «SSRİ-nin 1977-ci ildə xalq təsərrüfatının inkişafı planı haqqında»; «SSRİ-nin 1972-ci il üçün Dövlət büdcəsi haqqında və SSRİ-nin 1975-ci il Dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında» məruzələrin müzakirə-sində H. Ə. Əliyevin çıxışı; 1978-ci il iyulun 3-də Sov.İKP MK-nın plenumunda H. Ə. Əliyevin L. İ. Brejnevin «SSRİ-nin kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi haqqında» məruzəsinin müzakirəsində çıxışı; 1981-ci il noyabrın 11-də Sov.İKP MK plenumunda H. Ə. Əliyevin «SSRİ-nin 1981-1985-ci illərdə iqtisadi və sosial inkişafının Dövlət planı haqqında və 1982-ci ilin Dövlət iqtisadi və sosial inkişafı planı, 1982-ci ilin Dövlət büdcəsi» məruzələri ətrafında çıxışı; Sov.İKP MK-nın 1982-ci il 12 noyabr tarixli plenumunda K. U. Çernenkonun H. Ə. Əliyevin Sov.İKP MK Siyasi bürosu üzvlüyünə namizədlərdən üzvlüyə keçirilməsi haqqında təklifi və bu barədə Sov.İKP MK plenumunun qərarı;

Sov.İKP MK-nın qərarına H. Ə. Əliyev haqqında geniş bibliografik arayış - təqdimat da əlavə edilmişdir. [18-19]

Rusiya Federasiyasının Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivində Sov.İKP MK-nın 1989-cu il 25 aprel tarixli plenumunda M. Qorbaçovun Sov.İKP MK üzvlərinin, (*o cümlədən, H. Ə. Əliyevin*) üzvlüyə namizədlərin, Sov.İKP-nin mərkəzi təftiş komissiyasının üzvlərinin öz səlahiyyətlərini dayandırmadan haqqında məruzəsi və H. Ə. Əliyevin plenumda çıxışının mətni saxlanılır.

Rusiya Federasiyasının iqtisadi arxivində saxlanılan sənədlər, protokollar, H. Ə. Əliyevin İttifaq Nazirlikləri və idarələrinin iclaslarında, müşavirələrində iştirakı, çıxışları və bu məsələlər üzrə qarşıya qoyduğu tapşırıqlar İttifaq üzrə onun fəaliyyətini işıqlandırmaqda olduqca əhəmiyyətlidir. Onlardan: Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini N. A. Tixonova «Azərbaycan SSR neftçixarma sənayesinin yenidən qurulmasının sürətləndirilməsi haqqında» 1975-ci il 21 mart tarixli məktubu (*Fond 4372, siyahı 66, iş 7260, vərəq 119-120*); SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyev tərəfindən imza edilmiş (*14 yanvar 1983-cü ildə*) BAM üzrə ikitərəfli hərəkətin açılmasına dair

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997. səh. 155

hökumət tapşırığı və buna aid materiallar (*Fond 4372, siyahı 67, iş 5305, vərəq 64-67*); SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin yanında 1983-cü il fevralın 17-də «Lvov dəmir yolunda yük daşınmasının təmin edilməsi tədbirləri haqqında» müşavirənin protokolu (*Fond 4372, siyahı 67, iş 5297, vərəq 202-204*); SSRİ Nazirlər Soveti Komissiyasının H. Ə. Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən «Baykal-Amur dəmir yolu magistralının tikintisi haqqında» iclasının (*4 mart 1983-cü il*) 1 №-li protokolu (*Fond 9538, siyahı 1, iş 4652, vərəq 104-115*); 2 №-li protokolu (*Fond 4372, siyahı 67, iş 6149, vərəq 222-231*) (*07.06.1984*); SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin yanında 16 dekabr 1983-cü ildə «RSFSR Avtonəqliyyat Nazirliyi və Baş Moskva Avtonəqliyyatının işi haqqında» müşavirənin protokolu (*Fond 4372, siyahı 67, iş 6147, vərəq 179-184*); H. Ə. Əliyev tərəfindən BAM-ın tikintisinə dair imzalanmış hökumət tapşırığı və ona aid materiallar (*Fond 4372, siyahı 67, iş 6149, vərəq 48-50*); H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanmış 1985-ci ildə sağlamlıq obyektlərinin tikintisi və təchizatı haqqında hökumət tapşırığı (*Fond 40, siyahı 10, iş [19-20] 6045, vərəq 73-77*); SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin yanında «1986-cı ildə yüngül sənaye və ticarətdə işlərin yekunu və 1987-ci ilin vəzifələri haqqında» müşavirənin protokolu (*Fond 467, siyahı 1, iş 10834, vərəq 60-72*); Nəqliyyat Tikintisi Nazirliyi kollegiyasının və Dəmir Yolu Nəqliyyatı və Nəqliyyat Tikintisi Fəhlələrinin Mərkəzi Komitələrinin Rəyasət Heyətlərinin və avtomobil nəqliyyatı və şose yolları fəhlələri həmkarlar ittifaqları Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin geniş iclasının stenoqramı, geniş iclasda Heydər Əliyevin çıxışı» (*Fond 9538, siyahı 1, iş 5061, vərəq 80-108; iş 5064, vərəq 109-266*) və başqaları xüsusi qeyd edilməlidir.

Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivində SSRİ Ali Sovetinin sessiyalarında: (*səkkizinci çağırış 1970; doqquzuncu çağırış 1974; onuncu çağırış 1979; on birinci çağırış, 1984*) Ali Sovetinin deputatı H. Ə. Əliyevin çıxışları, onun şəxsi işinin surətləri, SSRİ Ali Sovetinin H. Ə. Əliyevin dövlət mükafatları ilə təltif edilməsi və onun vəzifələrə təyin edilməsi (*SSRİ Nazirlər Sovetinin 1982-ci il 23 noyabr tarixli H. Ə. Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilməsi haqqında qərarı*) haqqında qərarlar və fərmanlar, həmçinin H. Ə. Əliyevin SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 5 oktyabr 1977-ci ildəki iclasında çıxışının stenoqramı (*Fond 7523, siyahı 115, iş 237*); SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi SSRİ Ali Sovetinin iclasında «SSRİ-də əmək kollektivləri və müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların idarə edilməsində onların rolunun artırılması haqqında» Qanun layihəsi haqqında məruzəsinin stenoqramı (*siyahı 134, iş 244*) və i.a. saxlanılır ki, onlardan istifadə edilməsinə müəllif xüsusi diqqət yetirmişdir (*RSFSR Dövlət Arxivi, Fond 7523, siyahı 132, 113, 102, 141, 82, 134 və i.a.*).

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin 1970-80-ci illərdə Sov. İKP MK-ya, onun Baş Katibi L. İ. Brejnevə, SSRİ Nazirlər Sovetinə məktubları, təqdimatları, hesabatları, təklifləri, müraciətləri və başqa sənədlər ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilir və qiymətli mənbəşünaslıq bazası kimi elmi təhlilə cəlb edilir (*Rusiya Dövləti Ən Yeni Tarix Arxivi, Fond 5, Siyahı 3, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 84, 88*). [20-21]

Rusiya Federasiyasının Arxivlərindən istifadə edilən bu materiallar son dövrə qədər «məxfi» qrifi ilə saxlanılırdı. Müəllif tərəfindən ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivində saxlanılan materiallardan istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Prezidentin şəxsi arxivi ilk dəfə müəllif tərəfindən istifadə edilir. Şəxsi arxivdə sənədlər, materiallar aşağıdakı irihəcmli qovluqlarda toplanmışdır.

- *Sov. İKP MK-ya göndərilən və Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Ə. Əliyev tərəfindən imza edilmiş Azərbaycan KP MK-nın bürosu protokollarından çıxarışlar, məktublar, məlumatlar və teleqramlar (1974-1978-ci illər)*;

- «*Sov. İKP MK-ya göndərilən və Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev tərəfindən imza edilmiş Azərbaycan KP MK-nın bürosu protokollarından çıxarışlar, məktublar, məlumatlar və teleqramlar (1979-1982-ci illər)*»;

- «*H. Ə. Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA-nın və digər kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları (1980-1990; 1991-2000-ci illər)*»;

- «*H. Ə. Əliyevin nitqləri və çıxışları (1970-1980-ci illər)*»;

- «*H. Ə. Əliyevin nitqləri, çıxışları (1980-1990-cı illər)*»;

- «*H. Ə. Əliyevin iyul 1983 - aprel 1989-cu illərdə fəaliyyətini əks etdirən RF-nin arxivlərində saxlanılan sənədlərin surətləri*»;

- «*RF-nin iqtisadiyyat arxivində H. Ə. Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən müşavirələrin protokollarının, qətnamələrin surətləri (1983-1987-ci illər)*»;

- «*SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanan SSRİ Nazirlər Sovetinin sərəncamları*».

Yuxarıda qeyd edilən sənədlər, materiallar monoqrafiyanın yazılmasında istifadə etdiyimiz ilk mənbələrin əsas məcmusunu təşkil edir. [21-22]

I FƏSİL

1970-1980-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN SÜRƏTLİ İNKİŞAFI GƏLƏCƏK MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÖHKƏM TƏMƏLINİN QOYULMASI

XX əsrin son otuz ili və XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycana rəhbərlik bilavasitə görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əlirza oğlu Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, kiçik fasilələrlə XX əsrin son otuz ilində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına rəhbərlik etmiş, ötən əsrin 1993-cü ilin iyunundan etibarən müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı - prezidentidir. Tarixdə nadir hadisələrdəndir ki, Heydər Əliyev iki ictimai-siyasi quruluşda Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Hər iki sistemdə görkəmli dövlət və siyasi xadim kimi Azərbaycanın iqtisadiyyatını möhkəmlətməmiş, onun şöhrətini, nüfuzunu yüksəklərə qaldırmış, milli mənafeyini, milli mentalitetini, mədəniyyət və mənəviyyatını qorumuş və inkişaf etdirmişdir. Birinci dövrdə - Sovet hakimiyyəti dövründə respublikamızı keçmiş SSRİ-də bütün sahələrdə öncül yerlərdən birinə çıxartmış, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə həyata keçirilən tədbirlər və uzaqgörən siyasət nəticəsində qazanılan nailiyyətlər ölkəmizin dövlət müstəqilliyi dövrü üçün mühüm sosial-iqtisadi və mədəni baza, təməl rolunu oynamışdır. İstər Sovetlər Birliyi, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə Vətəninə, xalqına sədaqətlə, ləyaqətlə xidmət Heydər Əliyevin mübarizə devizi və həyat ideali olmuşdur. O, əmək və ictimai fəaliyyətinin ilk dövrlərindən özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə fərqlənmiş, ən yüksək rəhbərlik səviyyəsinə qalxmışdır.

Əmək fəaliyyətinə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Daxili İşlər Komissarlığında və Xalq Komissarları Sovetində başlamışdır. Onun qabiliyyəti tezliklə aşkar olur. Naxçıvan MSSR Vilayət Partiya Komitəsi ona təhlükəsizlik orqanlarına işləməyə zəmanət verir. 1944-cü ildən bu orqanda fəaliyyətini davam etdirir. Xidməti vəzifəsini layiqincə [22-23] yerinə yetirir. Eyni zamanda xalqın tarixi ilə maraqlanır, XX əsrdə xalqımızın başına gətirilən bəlalara, repressiyalara onların səbəblərini araşdırmaq barədə daha çox düşündür. «Antisovet qruplar» adı ilə Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından, tanınmış adamlarının repressiya edilməsi onu hər zaman düşündürürdü. Mövqeyindən istifadə edərək, o vaxtlar gizli saxlanılan arxiv sənədlərini öyrənir. Sonralar müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi sovet təhlükəsizlik orqanlarındakı keçmiş fəaliyyətini xatırlayaraq qeyd edirdi ki, bu orqana iş keçdiyim vaxt mən gənc idim, bir işçi kimi arxiv materialları ilə 1920-1921-ci illərdə, xüsusən, 1937-38-ci illərin, ondan sonrakı dövrlərin materialları ilə tanış olarkən daim öz-özümə sual vermişəm: «Bu antisovet qruplar, Sovet hakimiyyətini devirmək istəyən qruplar kimlərdir, hansılardır?»¹ O vaxtlar Sovet hakimiyyətinin repressiya siyasəti, ümumiyyətlə, hər yerdə həyata keçirilmişdi. Lakin Azərbaycanda həyata keçirilən repressiyalar başqa yerlərə nisbətən daha çox və daha ağır olmuşdu². O, bunun köklərini, səbəblərini araşdırır, onları həyata keçirənlərin kimliyini öyrənir...

Prezident Heydər Əliyev 1997-ci il iyulun 4-də Azərbaycan Respublikası təhlükəsizlik orqanlarının peşə bayramı gününə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda deyirdi: «Mən 37-38-ci illərin materiallarına baxanda gördüm: kim idi o vaxt NKVD-nin başında duranlar? Qriqoryan, Markaryan, Topuridze (yarı erməni, yarı gürcü idi) və başqaları. 1953-cü ilə kimi bu orqanlarda qalmış, Azərbaycana xəyanət etmiş adamlardan idi, onların əksəriyyəti azərbaycanlı deyildi»³. Məhz bunlar görkəmli azərbaycanlıları repressiya qurbanı edənler idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasında Sovet hakimiyyəti dövründə keçirilən repressiyalarda xalqımıza qarşı edilən cinayətlərdən danışaraq tamamilə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, 1920-1930-cu illərdə nə qədər repressiyalar olub, insanlar öz yer-yurdundan sürgün ediləndir. O vaxt Sovet hakimiyyətinin siyasəti hər yerdə [23-24] aid olsa da, sürgün olunanlar içərisində ən çox repressiya və deportasiyaya məruz qalan elə Azərbaycan xalqı idi. «...Zaqafqaziyadan götürsək ki, 1920-ci ildən Sovetlər hakimiyyəti çökənədək hansı xalqdan nə qədər sürgün olunubdur, heç yerdə Azərbaycanda olduğu qədər adam sürgün edilməyibdir. 1937-1938-ci illər repressiyalarında Zaqafqaziyada heç yerdə Azərbaycanda olduğu qədər repressiya olmayıbdı⁴. Bunlardan başqa, azərbaycanlılara başqa adla da divan tutulubdur. XX əsrin başlanğıcında bir parça çörək dalınca Şimali Azərbaycana, Bakıya üz tutan Cənubi Azərbaycandan olanlar da ciddi repressiyaya məruz qalmışlar. Bu məsələ rəsmi şəkildə ilk dəfə açıqlandı: «Bundan əlavə, azərbaycanlıların bir hissəsi 1937-1938-ci illərdə buradan İrana sürgün ediləndir. Bu da tarixi bir hadisədir, çoxdan unudulubdur. İran təbəəsi olduğuna görə azərbaycanlıları buradan, Azərbaycanın hər yerindən kütləvi surətdə sürgün etdilər»¹.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 6 iyul 1997-ci il

² Bu haqda ətraflı bax: **Ziya Bünyatov**. Qırmızı terror. Bakı, 1998

³ «Azərbaycan» qəzeti, 6 iyul 1997-ci il

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 1998-ci il

¹ Yəni orda

Bütün bu milli faciələri də Azərbaycan xalqı yaşayıbdır. Təəssüf ki, bu hadisələr xalqdan, sonrakı nəsillərdən gizlədilibdir. Prezidentin işıqlandırdığı faktlar tarixi həqiqətləri bir daha yada salır, açıqlayır.

Mərkəzi aparatdan başqa Azərbaycanın 51 rayonundan 31-də NKVD-nin rayon şöbəsinin başında duranlar ermənilər idi, Astarada-Arakelov, Astraxanbazarda-Camardyan, Zəngilanda-Zərgəryan, Samuxda-Petrosyan, Masallıda-Avanesov, Lənkəranda-Movsesyan, Naxçıvanda-Akopyan, Aqacanyan, Akopov, Seyranov, Zəkryan, Parseqov, İonesyan, Şıxanyan idi². Bakıda mərkəzi aparatda isə yuxarıda adları qeyd edilənlər və başqaları hökmranlıq edirdilər. Onlar hər vasitə ilə görkəmli azərbaycanlıların repressiya edilməsinə, yurd-yuvasından didərgin salınmasına çalışırdılar. Cəza orqanlarında kadr siyasətinin bu şəkildə həyata keçirilməsinə son qoyulmasında və təhlükəsizlik orqanlarında azərbaycanlıların işə qəbul edilməsində, kadr məsələsində milliləşmə siyasətinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyevin xidmətləri əvəzsiz olmuşdur. [24-25]

Heydər Əliyev 1950-ci ildə Leninqradda Təhlükəsizlik Orqanının Ali Məktəbini bitirdikdən sonra Bakıda işləyir. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində əks-kəşfiyyat şöbəsində bölmə rəisi təyin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt ilk dəfə idi ki, Heydər Əliyev azərbaycanlı kimi bölmə rəisi idi. 1953-cü ilin sonunda o, şöbə rəisi təyin olunur, bu da nadir hadisə idi. Şöbə rəisi kimi böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da, bu orqanda sağlamlaşma aparmaq, yeni gənc kadrları işə qəbul etmək sahəsində böyük fəallıq göstərir. Heydər Əliyev o illəri belə xatırlayırdı: «cəsarətli addımlar atmağa, təmizləmə işləri görməyə başladım, həmin şöbədə işləyən bir neçə zabitin cinayətkar olduqlarına görə həbs edilməsinə, cəzalandırılmasına, işdən çıxarılmasına nail oldum. Xatirəmədir, 1954-cü ilin əvvəli idi. Mən başladım təmizləmə işləri aparmağa... Bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə bu addımları atdım və sonra, 1955-ci ildə də bunların, həmin o cəsarətli addımlarımın qurbanı oldum. Amma öz inadımdan dönmədim, həmin o təmizləmə işlərinə başladım»³.

Məhz onun bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə 1953-cü ildən təhlükəsizlik orqanlarında təmizləmə, milli kadrların irəli çəkilməsi prosesi başlayıbdır. Heydər Əliyev deyirdi: «Deyə bilərəm ki, təxminən 1953-cü ildən saflaşma, sağlamlaşma prosesi gedib və mən də bu prosesin bilavasitə iştirakçısı, son illərdə təşkilatçısı olmuşam və o vaxtlar bu işləri görmüşəm»⁴.

1960-cı ildə təhlükəsizlik orqanlarında aparılan ixtisar nəticəsində beş şöbə birləşdirildi və Heydər Əliyev birləşmiş şöbəyə rəis təyin edildi. Onun bilavasitə iştirakı ilə gənc kadrlar irəli çəkildi. Rəhbər vəzifələrdə azərbaycanlıların sayı artdı. Heydər Əliyev 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə sədri vəzifəsinə irəli çəkilmişdi. Təhlükəsizlik orqanında işləyən vaxt SSRİ-nin dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xidmətlərinə görə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26 may 1962-ci il [25-26] tarixli fərmanı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdi. Bu dövrdə onun respublikaya, xalqına xidməti sahəsində daha geniş imkanları yaranır, fəaliyyəti genişlənir.

«1968-ci ildə mən respublikada Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri idim. Universitetdə bir neçə adam Azərbaycan tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü surətdə girmişdi, yaxud elə-belə girmişdi, ya da məcburi girmişdi. Bunu o vaxtlar şişirdilər... Bu böyük bir iğtişaş yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, yaxud başqa fikirləri var, dövlət mövqeyindən kənarda yaşayırlar və s.»⁵

1964-cü ildə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin 150 illiyi qeyd edilirdi. Akademik Z. Bünyadov başda olmaqla respublika tarixçilərindən bir neçə nəfəri bu birləşmənin könüllü şəkildə olmadığını qeyd edirdilər. Buna görə də Z. Bünyadovu cəzalandırmağa səy edilir. Heydər Əliyev öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək bu aksiyanın həyata keçirilməsinin qarşısının alınmasında öz xidmətini göstərir. O deyirdi: «Mən şəxsən Ziya Bünyadovun o illərdə xidmətlərinə çox yüksək qiymət vermiş və bu xidmətləri qiymətləndirmək üçün əlimdən gələni etmişdim»⁶.

Təhlükəsizlik Komitəsindəki fəaliyyəti zamanı o, Azərbaycan xalqının mənafeyini qorumağa, onun açıqfikirli övladlarını əsassız təqiblərdən xilas etməyə çalışırdı. Heydər Əliyev Təhlükəsizlik Komitəsində rəhbər vəzifədə işlədiyi vaxtda da milli xüsusiyyətlərin, milli mentalitetin, milli şüurun inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

1969-cu il iyulun 14-də keçmiş Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumu keçirildi. Plenumda keçmiş Sov.İKP-nin katibi İ. V. Kapitonov və Sov.İKP bölmə müdiri Y. M. Startsev iştirak edirdi. Müzakirəyə bir məsələ - təşkilat məsələsi qoyulmuşdu. Plenumu Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi V. Y. Axundov açıq elan edir və sözü İ. V. Kapitonova verir. O, son illərdə respublikanın iqtisadi və mədəni [26-27] inkişafının ümumi xarakteristikası və meydana gələn geriliyindən məlumat verməklə Sov.İKP MK-nın

² Дж. Б. Гулиев. К истории образования второй республики Азербайджана. Баки 1997, səh. 161

³ Heydər Əliyev. Respublikanın milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 6 iyul 1997-ci il

⁴ Yəni orda

⁵ Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997, səh. 56

⁶ «Azərbaycan» qəzeti, 25 fevral 1997-ci il

bu məsələlərə diqqət verdiyi barədə plenum üzvlərinə və iştirakçılara məlumat vermişdi. Son on ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi işləyən V. Y. Axundov respublikanın iqtisadiyyatı və mədəniyyətini inkişaf etdirmək, təşkilat və ideoloji işi yaxşılaşdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi etmiş və xeyli qüvvə sərf etmişdi. Lakin son vaxtlar V. Y. Axundovun səhhəti pisləşmişdi və bunu özü də başa düşürdü ki, birinci katib vəzifəsində respublika qarşısında duran böyük və mürəkkəb işləri həyata keçirmək onun üçün çətindir. Bununla əlaqədar olaraq Sov.İKP MK-ya elmi iş keçirilməsi haqqında xahişlə müraciət etmişdi. Məlum idi ki, o, tibb elmləri doktoru, professor kimi elmi işə meyl edir.

Sov.İKP MK-nın katibi İ.V.Kapitonov çıxışında qeyd etmişdi ki, Azərbaycan yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsidir. Çoxşaxəli kənd təsərrüfatı strukturuna malikdir. Böyük miqyasda tikinti işləri aparılır. Elm və mədəniyyət inkişaf edir. Bir sözlə, respublikanın təsərrüfatı böyükdür, eyni zamanda olduqca mürəkkəbdir. Respublikada bir çox problemlər, həll edilməmiş vəzifələr, çətinliklər və çatışmazlıqlar vardır. Bütün bunlar və V. Y. Axundovun səhhətini nəzərə alaraq partiyanın Mərkəzi Komitəsi onun xahişini yerinə yetirməyi qərara almışdır¹.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1969-cu il 14 iyul tarixli plenumu respublika partiya təşkilatının birinci katibliyinə namizəd məsələsini də müzakirə etdi. Bu məsələ hələ bu vaxta qədər Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində uzun müddət və hərtərəfli araşdırılmışdı. Birinci katib vəzifəsinə bir çox namizəd irəli sürülmüş və müzakirə edilmişdi. Ciddi və hərtərəfli öyrənilmədən sonra Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi Heydər Əliyevin namizədliyi üzərində dayanmışdı. İ. V. Kapitonov plenum üzvlərinin Heydər Əliyevi yaxşı tanıdıqlarını nəzərə alaraq onun haqqında Mərkəzi Komitənin fikrini çatdıraraq demişdi: [27-28] «Heydər Əliyev yoldaş obyektiv olaraq üstünlüyə malikdir. Ən böyük üstünlüyü ondadır ki, o, hələ cavandır. 1923-cü ildə anadan olub. Onun 46 yaşı vardır. Birinci katib vəzifəsinə üç il, beş il müddətinə yox, daha uzun müddətə seçmək lazımdır...

Əliyev yoldaş bizim respublika partiya təşkilatında fəal iştirak edir. Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə daxildir, respublika Ali Sovetinin üzvüdür. Əliyev yoldaş əməli fəaliyyətində yetkin siyasi savadlı işçi kimi özünü göstərmişdir. Sov.İKP Mərkəzi Komitəsində də biz onu belə qiymətləndiririk, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin bürosunda da sizin yoldaşlar belə qiymətləndirir. O, yaxşı təşkilatçıdır, adamlarla işləməyi bacarır, bununla yanaşı, özünə və başqalarına qarşı tələbkardır.

Sizə məlumat vermək istəyirəm ki, yoldaş Əliyev Sov.İKP Siyasi bürosunun iclasına dəvət edilmiş, onunla söhbət aparılmışdır»².

Bütün bunları nəzərə alaraq, Sov.İKP-nin Siyasi Bürosu «Azərbaycan KP-nin Mərkəzi Komitəsi Heydər Əliyevin KP MK-nın birinci katibi və büro üzvü seçilməsi barədə təklifi plenumun müzakirəsinə verir»³.

Plenuma sədrlik edən S. V. Kozlov bu məsələ ilə bağlı heç kəsin sualı olmadığını bildirdikdən sonra sözü sabiq birinci katib V. Axundova verir. O özünün xəstələndiyini, üç aya yaxın Moskvada xəstəxanada yatdığını qeyd edir və səhhətinin kəskinləşməsi ilə bağlı vəzifədən azad edilməsi haqqında xahişlə müraciət edərək, elmi işlə məşğul olmaq istədiyini bildirir.

Respublikaya 10 il başçılıq edən Vəli Axundov plenumda Heydər Əliyev haqqında belə söyləmişdi: «Heydər Əliyevə xas olan bütün siyasi və iş keyfiyyətləri söyləməyə imkan verir ki, o, respublikaya layiqincə rəhbərlik edəcək, böyük və çətin işin öhdəsindən bacarıqla gələcək. O, [28-29] kifayət qədər savadlı, hərtərəfli hazırlıqlı yüksək intellektə malikdir. O, bütün kadrılara qarşı eyni dərəcədə düzgün mövqedədir, çünki kifayət qədər obyektiv, vicdanlı və layiqli insandır. Dzerjinski demişdi ki, çəkistin isti ürəyi, aydın ağı, təmiz əli olmalıdır. Bütün bu keyfiyyətlər Heydər Əliyevə məxsusdur və mən əminəm ki, respublikaya başçılıq edərkən o, bu cəhətlərindən istifadə edərək respublikanın gözəl adət-ənənələrini layiqincə davam etdirəcək»¹.

Plenum V. Axundovun xahişini təmin edir, səhhətini və elmi işlərlə məşğul olmaq arzusunu nəzərə alıb, (artıq o, Respublika Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti vəzifəsinə seçilmişdi) onu Azərbaycan KP-nin rəhbərliyindən azad edir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi və büro üzvü seçilməsi məsələsi səsverməyə qoyulur. Onun eyni zamanda Azərbaycan KP MK üzvlüyünə namizədlikdən MK-nın üzvü seçilmək məsələsinə də baxılır.

Plenum yekdilliklə Heydər Əliyevə səs verir və o, AKP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə seçilir. Plenumda çıxış edən Heydər Əliyev göstərir ki, o, tam məsuliyyətlə qarşıda duran çətin və mürəkkəb vəzifələri anlayır və

¹ Rusiyanın Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxiv. Fond 17, siyahı 105, iş 1238, vərəq 239; Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai-Siyasi Hərəkətlər Arxiv. Fond 1, siyahı 56, iş 5, vərəq 9

² Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxiv. Fond 17, siyahı 105, iş 1238, vərəq 239; Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai-Siyasi Hərəkətlər Arxiv. Fond 1, siyahı 56, iş 5, vərəq 9

³ Yenə orada, vərəq 238-239; Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai-Siyasi Hərəkətlər Arxiv. Fond 1, siyahı 56, iş 5, vərəq 10

¹ Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxiv. Fond 17, siyahı 105, iş 1238, vərəq 242; Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai-Siyasi Hərəkətlər Arxiv. Fond 1, siyahı 56, iş 5, vərəq 11

öz əməli işində bunların həlli üçün əlindən gələni əsirgəməyəcək. «Mən bütün büro üzvlərinin köməyinə ümid edirəm və hesab edirəm ki, birgə, mehriban əməkdaşlığımız gələcək uğurlarımıza gözəl zəmin yaradacaqdır»².

Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın 14 iyul 1969-cu il tarixli plenumu yekdilliklə qərara alır:

1. V. Y. Axundovun səhhətinə görə və Azərbaycan SSR EA-nın vitse-prezidenti seçilməsi ilə əlaqədar olaraq onun Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsindən və büro üzvlüyündən azad edilməsi haqqında xahişi təmin edilsin. [29-30]

2. Heydər Əliyev Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin üzvlüyünə namizədlikdən üzvlüyünə keçirilsin.

3. Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi və büro üzvü seçilsin.

4. Sov.İKP Mərkəzi Komitəsindən bu qərarın təsdiq edilməsi xahiş edilsin³.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilən Heydər Əliyev çıxışında ona böyük etimad göstərilməsinə görə, Sov.İKP MK-ya, onun baş katibi L. İ. Brejnevə və Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə səmimi təşəkkürünü bildirir. Plenumda Heydər Əliyev demişdi: «Bu vəzifəyə keçməklə mən üzərimə düşən məsuliyyəti dərk edirəm, qarşımda duran vəzifələrin mürəkkəbliyini və çətinliyini başa düşərək əmin etmək istəyirəm ki, bu böyük və yüksək etimadı doğrultmaq üçün əlimdən gələnlə bütün imkanlarımdan istifadə edəcəyəm. Bununla mən Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin bütün tərkibinə, MK-nın büro üzvlərinə, Respublikamızın bütün rəhbər partiya, sovet və təsərrüfat işçilərinin köməliyinə və müdafiəsinə arxalanıram və ümid edirəm. Hesab edirəm ki, birgə səmimi fəal işimiz bizim gələcək müvəffəqiyyətlərimizin rəhni olacaqdır»⁴.

Heydər Əliyevin ümidverici və səmimi çıxışı alqışlarla qarşılanmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi seçilən vaxt respublika iqtisadiyyatı dərin iqtisadi böhran mərhələsinə qədəm qoymuşdu. 60-cı illərdə iqtisadiyyatın inkişafında mənfi meyllər özünü göstərirdi. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafdan geridə qalması artıq nəzərə çarpırdı. Bir çox sahələrdə - milli gəlirin inkişaf templərinə, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə görə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalat tətbiqinə görə, ictimai əməyin məhsuldarlığına [30-31] görə, ümumittifaq göstəricilərindən geridə qalırdı⁵. 1965-ci ildə 1940-cı ilə nisbətən Azərbaycanda məcmu ictimai məhsul 3,6 dəfə, sənaye məhsullarının həcmi 4 dəfə artmışdı. Lakin Ümumittifaq üzrə bu göstəricilər müvafiq surətdə 5,7 və 7,9 dəfəyə çatırdı. Azərbaycan SSR milli gəlirin həcminə görə ümumittifaq səviyyəsindən 2 dəfə, əsas fondlara görə 1,8 kapital qoyuluşu üzrə 1,7 dəfə geri qalırdı.

Neft sənayesi, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesində işlərin fasiləsiz aparılması pozulur, bir çox sahələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağı düşürdü.

Kənd təsərrüfatının istehsal səviyyəsi aşağı düşməkdə davam edirdi. Meliorasiya və dəmyə torpaqların suvarılmasında, kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsində nöqsanlar var idi. Kənd təsərrüfatında taxılın, pambığın, tərəvəzin, üzümün, çay yarpağının və başqa bitkilərin məhsuldarlığı aşağı səviyyədə idi⁶.

Respublikanı belə bir ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün çıxış yolu axtarılmalı, iqtisadiyyatın inkişafı üçün prinsip etibarlı ilə yeni konseptual proqram işlənməsi, xalq təsərrüfatında köklü struktur dəyişiklikləri həyata keçirilməsi, təsərrüfatçılıq işində yeni metodlar tətbiq edilməsi və i.a. zəruri vəzifələr qarşıda dururdu. Bu çətin və mürəkkəb işlərin həyata keçirilməsində güclü, bacarıqlı təşkilatçı, cəsarətli bir rəhbərə ehtiyac var idi. Belə bir rəhbər də Heydər Əliyev oldu.

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildəndən bir ay keçməmiş Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda məruzə ilə çıxış edir. Məruzədə respublika iqtisadiyyatında yaranmış acınacaqlı vəziyyət böyük prinsipliliklə dərinlən və hərtərəfli təhlil edilir və xalq təsərrüfatına, mədəni quruculuğa rəhbərlikdə buraxılmış ciddi nöqsanlar və çatışmazlıqlar aşkar edilir. Bütün təşkilatları dövlət və əmək intizamını möhkəmlətməyə, respublikada [31-32] mənəvi-psixoloji mühiti sağlamlaşdırmağa istiqamətləndirir. Heydər Əliyev 1969-1970-ci illərdə keçirilən Azərbaycan KP MK-nın plenumlarında, fəallar yığıncaqlarında, toplantılarda və başqa yığıncaqlarda məruzə və çıxışlarında ardıcıl olaraq təsərrüfat və mədəni quruculuq məsələlərini təhlil edir və yeni vəzifələr qarşıya qoyurdu. Həmin illər Azərbaycanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında dönüş mərhələsi oldu. Azərbaycanın müasir tarixində 1969-cu ildə dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Respublikamızın dinamik inkişafı üçün kompleks proqramların işlənilməsi, hazırlanmasında Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti, misilsiz təşəbbüskarlığı və böyük təşkilatçılığı bütün 1970-80-ci illərdə müvəffəqiyyətlərin rəhni oldu.

² Yenə orada

³ Rusiyanın Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxiv. Fond 17, siyahı 105, iş 1238, vərəq 242; Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai-Siyasi Hərəkatlar Arxiv. Fond 1, siyahı 56, iş 5, vərəq 2

⁴ Yenə orada, vərəq 14

⁵ Heydər Əliyev. «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin aynemdə». Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. «Azərbaycan» və «Xalq qəzeti», 30 dekabr 2002-ci il

⁶ Yenə orada

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin respublika partiya təşkilatının XXVIII qurultayına (10-12 mart 1971-ci il) hesabat məruzəsində respublikada vəziyyətin dərin təhlili verilmişdi. Təsərrüfat və mədəni quruculuq təcrübəsində, kadrların seçilib yerləşdirilməsində bir sıra ciddi çatışmazlıqlar və səhvlər meydana çıxarılmışdı.

Azərbaycan Kommunist Partiyası XXVIII qurultayının qətnaməsində deyilirdi: «Partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətində yol verilmiş böyük nöqsanlar, təsərrüfat və mədəniyyət quruculuğu işlərində, kadrların seçilməsində və yerləşdirilməsində respublikanın əvvəlki rəhbərliyi tərəfindən buraxılmış ciddi səhvlər nəticəsində respublika iqtisadiyyatı uzun müddət ləng, İttifaq üzrə orta sürətdən xeyli geri qalan bir sürətlə inkişaf etmişdir; sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının tam bir sıra əsas göstəriciləri üzrə Azərbaycan SSR ölkədə axırıncı yerlərdə olmuşdur»¹.

Qətnamədə qarşıda duran vəzifələr müəyyən edilirdi. Hesabat məruzəsi və məruzə ətrafında çıxışlarda, Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunun və şəxsən Heydər Əliyevin həmin plenumda, habelə sonrakı çıxış və nitqlərində respublikanın iqtisadi inkişafında buraxılmış [32-33] səhvlərin səbəblərinin aşkar edilməsi və respublikamızın xalq təsərrüfatına, ictimai-siyasi həyatına rəhbərlik edilməsi sahəsində yeni münasibət işlənilib hazırlanmasının çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi yekdilliklə bəyənildi. Xüsusi olaraq qeyd edildi ki, Mərkəzi Komitənin avqust (1969-cu il) plenumundan sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə MK-nın prinsiplial bir xətt götürdüyü, kadrlara qarşı tələbkarlığın artırılması respublikanın həyatında böyük canlanmaya səbəb olmuşdu.

Bu nöqsanların nəticəsində Azərbaycanda 1966-1970-ci illərdə bütünlüklə sənaye üzrə müəyyən edilmiş vəzifələr yerinə yetirilməmişdi. Bu dövrdə əmək məhsuldarlığının azalması hesabına məhsulun artım norması xeyli aşağı düşmüşdü. Məsələn, yeddiillikdə Azərbaycan sənayesində əmək məhsuldarlığı nəzərdə tutulan 48,7 faiz əvəzinə, 26,8 faiz artmışdı.

Heydər Əliyev tərəfindən bu nöqsanlar aşkara çıxarıldı və sənayenin fasiləsiz, möhkəm və daha səmərəli inkişaf xətti müəyyən edildi. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində heç də mövcud imkanlardan lazımcına istifadə edilməmişdir. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatında planların yerinə yetirilməsində nöqsanlara yol verilmişdi. 1966-1970-ci illər ərzində ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun artımı nəzərdə tutulan 29 faiz əvəzinə, vur-tut 23 faiz olmuşdu. Respublikada kənd təsərrüfatının geriliyinin səbəbləri Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu ilin avqust plenumunda prinsipliallıqla aşkar edilmişdi.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVIII qurultayında MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin hesabat məruzəsində respublikada kənd təsərrüfatındakı geriliyin səbəbləri açıqlandı. Hesabat məruzəsində deyilirdi: «Bu səbəblər, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, bir çox illər ərzində respublikanın kənd təsərrüfatına rəhbərlik işində ciddi təşkilati və aqrotexniki səhvlərə və qüsurlara yol verilirdi. Prinsiplial məsələlərin, kənd təsərrüfatı problemlərinin həlli elmi zəminə əsaslanmır, çox vaxt özbaşına çıxarılan qərarların nəticəsi olurdu. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və onun sahələrinin yerləşdirilməsi işi kifayət qədər düşünülmədən, tələsik və müvafiq hazırlıq aparılmadan görüldü ki, bu da bir sıra çox mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının [33-34] həcmində xeyli azalmasına gətirib çıxarırdı»². Respublikada kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olan pambıq, dənli bitkilər əkin sahələri əsassız sürətdə azaldılmışdı. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev son 10-15 il ərzində respublikada pambıq istehsalının xeyli azaldığını göstərirdi. Belə ki, 1961-1965-ci illərdə orta illik pambıq istehsalı 339 min ton idisə, 1966-1970-ci illərdə 328 min ton olmuşdu.

1973-cü ilin sentyabrında Özbəkistanın paytaxtında - Daşkənddə Sovetlər İttifaqının altı pambıqçılıq respublikasının fəallar yığıncağı keçirilir.

Heydər Əliyev çıxışında respublikada pambıqçılığın vəziyyətini təhlil edir, imkanları bir də nəzərdən keçirərək 450 min ton pambıq istehsal etmək imkanını olduğunu bildirir. Sov.İKP MK-nın baş katibi L. İ. Brejnev Heydər Əliyevin pambıqçılığı inkişaf etdirmək məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlərə yüksək qiymət verir. O, Heydər Əliyevin çıxışına cavab olaraq, Azərbaycanın götürdüyü artırılmış öhdəliklə əlaqədar demişdi: «Hələ bu yaxınlardakı Azərbaycanda əvvəlki rəhbərlər pambığa xor baxmaq əhval-ruhiyyəsi yaradırdılar. İndi Azərbaycan bu işi yüksəyə qaldırmışdır...»¹.

Respublikada geridə qalan təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsinin düzgün elmi yolları müəyyən edilir. Heydər Əliyev elmin nailiyyətlərinin və kənd təsərrüfatında struktur dəyişiklikləri edilməsi, yeni ehtiyat mənbələrinin meydana çıxarılması və istifadə edilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatında geriliyə son qoyulmasına, onun inkişaf etdirilməsinə nail olur. O, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında böyük imkanlara malik olan pambıqçılığın geridə qalmasından ciddi narahat olur, bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün əməli tədbirlər həyata keçirir.

Heydər Əliyev bu məsələdən danışarkən deyirdi: «... pambıq sahələrindən səmərəli istifadə edilmədiyindən kəndli ondan lazımı mənfəət götürə bilmirdi. Bu işi alimlərlə, iqtisadçılarla götür-qoy etdim,

¹ Azərbaycan Kommunist Partiyası XXVIII qurultayının materialları, Bakı, 1971, səh. 92

² «Kommunist» qəzeti, 11 mart 1971-ci il, səh. 3

¹ L. İ. Brejnev. Qardaş respublikaların böyük ittifaqına sədaqət. Bakı, 1973

məlum oldu ki, Azərbaycanın bir neçə rayonunda pambıq istehsalı çox səmərəlidir. [34-35] Amma rayon da var ki, pambıq xeyir vermir, onu başqa bitkilərlə əvəz etmək lazımdır. Məsələn, 1969-cu ildə 30-32 rayonda pambıq əkilirdi, 1982-ci ildə isə cəmi 18 rayonda»².

Vəziyyəti elmi əsaslarla aydınlaşdırdıqda məlum olmuşdu ki, bəzi rayonlarda pambıqçılıq səmərəli olmadığı üçün orada pambıq əkilməsi məqsədəuyğun deyil, bəzi rayonlarda isə pambıqçılıq səmərəli olmasına baxmayaraq, torpaqlardan lazımınca istifadə edilmir, torpaqların hamısı əkilir. Məsələn, pambıqçılıq üçün daha yararlı, geniş torpaq sahəsi olan Sabirabad rayonunda torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilmirdi. Ona görə də 1969-1971-ci illərdə bu rayonda 20 min ton pambıq istehsal edilirdi. Xeyli boş torpaqlardan istifadə edilmirdi. Heydər Əliyevin göstərişi ilə istifadə edilməyən boş torpaqlar əkilməyə başlayandan sonra 80-90 min ton pambıq istehsal edildi. Yaxud Zəngilan və başqa rayonlarda isə torpaqlar pambıqçılıq üçün səmərəli deyildi. Ona görə də həmin rayonlardan pambıqçılıq götürülüb, başqa səmərə verən sahə ilə əvəz edildi.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməklə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatı məhsulları becərilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Məsələn, Lənkəran zonasında ən tez yetişən, ən fərəş tərəvəz məhsulları yetişdirilməsi nəticəsində, bu cənub bölgəsi «Ümumittifaq bostanı» adını almışdı³. Bu, zonanın inkişafında, əhalinin maddi-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı.

1970-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan SSR-nin və Azərbaycan Kommunist Partiyasının 50 illiyi münasibətilə təntənəli iclasında iştirak etmək üçün SSRİ rəhbəri L. İ. Brejnev Bakıya gəlmiş, Bakıda Azərbaycanda başlanan geniş miqyaslı işlərlə ətraflı tanış olmuşdu.

Sov.İKP MK-nın baş katibi L. İ. Brejnev 1970-ci il oktyabrın 2-də Bakıda Azərbaycan SSR və Azərbaycan Kommunist Partiyasının 50 illiyi [35-36] münasibətilə keçirilən təntənəli iclasda çıxışında 1969-1970-ci illərdə görülən işlərə yüksək qiymət vermişdi. Bu dövrdə keçirilən Mərkəzi Komitənin plenumlarında müzakirə edilən məsələlərin kəskin, prinsipial və işgüzar xarakterini qeyd edirdi: «Böyük və gərgin işin başlanğıcı olub, qısa müddətdə çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını təmin edəcəkdir»⁴.

Heydər Əliyevin respublikada apardığı geniş miqyaslı quruculuq işləri qısa müddətdə özünə böyük inam yaratdı. Mərkəzin diqqətini Azərbaycana yönəltdi.

Beləliklə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı get-gedə ixtisaslaşdırılır və rayonlaşdırılır. Bu da kənd təsərrüfatının yüksəlişini təmin edən əsas amillərdən olur. Bundan başqa, həmin dövrdə mexanikləşdirmə, meliorasiya və kimyalaşdırma da kənd təsərrüfatının inkişafında əsas amillərdən idi.

Məlumdur ki, 1969-cu ildən əvvəlki dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı olduqca geridə qalmış vəziyyətdə idi. Azərbaycan SSR istehsal planlarının yerinə yetirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin, heyvandarlığı məhsuldarlığı, texnikadan və suvarılan torpaqlardan istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığı, rentabellik cəhətdən SSRİ-də ən aşağı yerlərdən birini tuturdu.

Hələ 1969-cu ilin avqustunda Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilən Azərbaycan KP MK-nın ilk plenumunda respublika kənd təsərrüfatının vəziyyəti hərtərəfli təhlil edildi, kənd təsərrüfatına rəhbərlikdə, aqrar siyasətin həyata keçirilməsində böyük nöqsanlar və çatışmazlıqlar açıqlandı, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin perspektiv planları müəyyən edildi.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev kənd təsərrüfatında yaranmış vəziyyəti dərinəndən araşdırıb nöqsanları aradan qaldırılmasının, planların həyata keçirilməsinin təxirəsalınmaz bir məsələ olduğunu önə çəkərək, Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinə müraciət etdi. Sov.İKP MK-nın baş katibi L. İ. Brejnev Heydər Əliyevin təkliflərinə əsasən Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Soveti 1970-ci il [36-37] iyulun 23-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üzrə tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərarla nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsi və bununla yanaşı, Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatının inkişafına daim qayğısı nəticəsində, artıq 1975-ci ildə Azərbaycan kənd təsərrüfatı sahəsində ciddi yüksəliş baş verdi.

1975-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məcmu məhsulu 1 milyard 572 milyon manat təşkil edirdi. 1969-cu ildə isə bu rəqəm 999 milyon manat təşkil etmişdi. Deməli, 1969-cu ilə nisbətən artım 57 faiz olmuşdu.

Bu dövrə kimi toplanmış təcrübəni ümumiləşdirərək və qarşıdakı dövrdə kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək imkanlarını təhlil edərək Heydər Əliyev yenidən Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi adından respublikanın kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək haqqında Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinə müraciət edir. 1975-ci il iyulun 9-da Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalının daha da intensivləşdirilməsi tədbirləri haqqında» qərar qəbul edir

1976-cı il iyulun 27-də Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «1976-1980-ci illərdə respublikanın ayrı-ayrı sənaye sahələrinin inkişafına dair Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın təklifinə baxılmasının yekunları haqqında», 1979-cu il fevralın 22-də Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də

² Heydər Əliyev. Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 69

³ Heydər Əliyev. Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirədə yekun sözü. 2 aprel 1996-cı il. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998. səh. 55

⁴ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом. 3-й том, Москва, 1972, səh. 140

kənd təsərrüfatı istehsalının daha da ixtisaslaşdırılması və üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafı haqqında» qərarı qəbul edilmişdi. Bu qərarların 1970-80-ci illərdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyəti oldu.

Heydər Əliyevin məqsədyönlü təşkilatçılığı və rəhbərliyi sayəsində Azərbaycanda sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi sahədə, dinamik sıçrayışlı inkişaf sürəti meydana gəldi və bu sürət plan tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etdi. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı başlandı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi, təşkilatçılığı sayəsində 1970-ci ildən Azərbaycan həyatında əsaslı sıçrayış dövrü başlandı. Bu onun qızğın fəaliyyətinin nəticəsi idi. 1970-ci il start ili oldu. Şəhər və kənd əməkçiləri [37-38] illik planı vaxtından əvvəl və artıqlaması ilə yerinə yetirdilər. 1970-ci ildə respublikada milli gəlirin artım sürəti əvvəlki ildəkindən dörd dəfədən də yüksək, 1966-1969-cu illərdəki göstəricilərdən təqribən iki dəfə artıq olmuşdu. Respublika sənayesi 1970-ci ilin planını vaxtından əvvəl yerinə yetirərək, plandan əlavə 10 milyonlarla manatlıq məhsul buraxdı. Sənaye məhsulunun istehsalı 8,6 faiz artmışdı ki, bu da əvvəlki dörd il ərzində orta illik artım sürətindən bir dəfə yarım çox idi. 1970-ci ildə Bakı sənayesinin müvəffəqiyyətli yekunları nəticəsində əvvəlki illərdə də yerinə yetirilməyən tapşırıqlar ödənildi və sənaye istehsalının həcminə dair beşilliyin tapşırıqları dekabrın 20-dək yerinə yetirildi. Respublikanın ikinci böyük sənaye şəhəri olan Kirovabad (Gəncə) sənayesi 1970-ci il planını vaxtından əvvəl yerinə yetirdi. Tapşırıqdan əlavə, 13,6 milyon manatlıq məhsul satılmışdı. Respublikada dövlətə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları satışına dair planlar vaxtından əvvəl yerinə yetirildi. 1970-ci ildə 1969-cu ildəkindən 106 milyon manatdan artıq məhsul istehsal edildi. 1970-ci ildə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulu 15,4 faiz artdı, halbuki 1966-1969-cu illərdə artım orta hesabla 1,9 faiz olmuşdu. 1970-ci ildə respublikada pambıqçılıq tarixində ilk dəfə olaraq oktyabrın birinci yarısında pambıq tədarükü planı yerinə yetirildi. Azərbaycan pambıqçıları 335 min ton pambıq təhvil verdilər. Pambığın məhsuldarlığı hər hektardan 17,4 sentnerə, dənli bitkilərin məhsuldarlığı 12 sentnerə çatdırıldı¹. Bu məhsuldarlıq respublikada son 13 ildə pambıqçılıqda, son 20 ildə isə dənli bitkilər istehsalında olmamışdı.

Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı da geri qalırdı. Bunu onunla əsaslandırmağa çalışırdılar ki, guya respublikanın spesifik şəraiti ilə əlaqədar olaraq, heyvandarlıq sahəsində son illərdə geriliyi aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. Heydər Əliyev bu fikrin əsassız olduğunu təcrübədə sübut etdi. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə respublikada heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün konkret tədbirlər müəyyən edildi. Azərbaycan KP [38-39] MK-nın 1970-ci il dekabr plenumunda heyvandarlığın vəziyyəti ətraflı müzakirə edildi. Heydər Əliyevin məruzəsində respublikada heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün bütün imkanların olduğu əsaslandırıldı. 1970-ci ildə Azərbaycan heyvandarları da sözlərinə əməl etdilər. Onlar 1970-ci il noyabrın 1-dək ət, süd və yun tədarükünə dair, dekabrın 16-dək isə yumurta tədarükünə dair illik planları yerinə yetirdilər.

Heydər Əliyev kənd təsərrüfatında geriliyin aradan qaldırılmasında və onun inkişafını təmin etməkdə düzgün istiqamət, uzunmüddətli perspektiv strategiya və taktika müəyyən etmişdi.

Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin hazırladığı tədbirlər planı haqqında Heydər Əliyevin Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinə 1974-cü il fevralın 15-də göndərdiyi məlumatda kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsini ixtisaslaşma və təmərküzləşmə, sənaye əsasına keçilməsi yolu ilə daha da möhkəmləndirilməsini zəruri hesab edirdi¹.

Kənd təsərrüfatının daha səmərəli inkişafı üçün ilk növbədə istifadə edilən və suvarılan torpaqların yenidən istismara verilməsi, eyni zamanda xam torpaqlar və meliorasiya edilməsi lazım olan az məhsuldar torpaqlar hesabına əkinçilik sahəsinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının daha da təmərküzləşməsi və istehsalın ixtisaslaşdırılması müəyyən edilirdi. Respublikanın ayrı-ayrı zonaları və rayonlarında heyvandarlığın müəyyən sahələrinin daha da ixtisaslaşdırılması, onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəzərdə tutulurdu.

Heydər Əliyev göstərirdi ki, 1970-ci ilə kimi Azərbaycan kənd təsərrüfatının geriləməsinin əsas səbəblərindən biri ondan ibarət olub ki, planlaşdırmada torpaq, iqlim şəraiti nəzərə alınmır, buna uyğun olaraq əkinçilik və heyvandarlığın yerləşdirilməsi düzgün müəyyən edilmirdi. Məhz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlməsi ilə respublikada kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim, suvarma şəraitinə və i.a. uyğun planlaşdırılması, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqinə əsaslanması, idarəçilikdə [39-40] yeni mütərəqqi metod və üsullardan istifadə edilməsi məhsuldarlığın coşqun inkişaf etdirilməsinə səbəb oldu. Heydər Əliyev tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalında ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, zonalaşdırma və rayonlaşdırma, intensivləşdirmə metodlarının tətbiqi müvəffəqiyyətlərin əsas bünövrəsi oldu.

Eyni zamanda əkinçilikdə yeni məhsuldar və perspektivli sortlardan istifadə edilməyə başlandı².

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 9 iyun 1975-ci il tarixli «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalının daha da intensivləşdirilməsi üzrə tədbirlər haqqında» qərarı əsasında 29 aprel 1976-cı ildə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və respublika Nazirlər Soveti 1976-1980-ci illərdə respublikada dövlət və təsərrüfatlararası heyvandarlıq kompleksləri və quşçuluq fabriklərinin tikilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баки, 1972, səh. 92

¹ Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxiv. Fond 5, siyahı 67, iş 337, vərəq 1-4

² Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxiv. Fond 5, siyahı 67, iş 327, vərəq 210-212

etmişdi. Qərarda cari onuncu beşillikdə 38 südçülük kompleksi, buzov yetişdirmək üçün təsərrüfatlararası 19 kompleks, iribuynuzlu heyvanların yemləndirilməsi üçün 53 təsərrüfatlararası açıq meydan, 20 qoyunçuluq kompleksi və 21 quşçuluq fabriki tikilməsi nəzərdə tutulurdu³.

Qərarın yerinə yetirilməsi nəticəsində 10-cu beşilliyin iki ilində 5 südçülük kompleksi, 9 min buzov yetişdirmək üçün təsərrüfatlararası 3 kompleks, 26 min iribuynuzlu heyvanın yemlənməsi üçün 13 təsərrüfatlararası meydan, 2 qoyunçuluq kompleksi, 6 quşçuluq fabriki tikilmişdi⁴. Bütün bunlar 1976-1980-ci illərdə heyvandarlığın inkişafını təmin edən əsas bazanın yaradılması idi ki, bu, ölkədə heyvandarlıq məhsullarının artırılmasını təmin etdi. Heyvandarlıq komplekslərinin tikintisi şəxsən Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində idi. Məhz onun rəhbərliyi ilə 1976-1977-ci illərdə Mərkəzi Komitənin bürosunda bu məsələyə dəfələrlə baxılmışdı. 1978-ci il yanvarın 28-də MK-nın bürosu iki ildə heyvandarlıq sahəsində görülən işlərin yekununu müzakirə etdi və heyvandarlıq kompleksləri və quş fabrikləri tikintisinin yaxşılaşdırılması üçün vəzifələri müəyyən etdi. [40-41]

1978-ci il fevralın 2-də Azərbaycan KP MK-nın plenumunda MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev «Təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrosənaye inteqrasiyası bazasında kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və konsentrasiyasının daha da inkişaf etdirilməsində partiya təşkilatının vəzifələri haqqında» məruzə etdi. Məruzə əsasında qəbul edilən qərarda və müəyyən edilən tədbirlərdə bu sahədə konkret proqram müəyyən edilir və həmin vaxtda praktik olaraq həyata keçirilirdi⁵.

Azərbaycanda ət, süd və başqa heyvandarlıq məhsullarının artırılması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən idi. Bu məqsədlə 1979-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın bürosunda, nazirliklərin, idarələrin kollegiyalarında, partiya komitələrinin büro və plenumlarında, fəallar yığıncaqlarında, kolxoz və sovxoz əməkçilərinin yığıncaqlarında heyvandarlığın və heyvandarlıq məhsullarının daha da inkişaf etdirilməsi müzakirə edilmişdi. Tədbirlər planları hazırlanmış və təsdiq edilmişdi. 1979-cu il martın 23-də Respublika partiya-təsərrüfat fəalları yığıncağında Azərbaycanda 1979-1980-ci illərdə ət istehsalı və tədarükünün artırılması müzakirə edilmiş və hazırlanmış tədbirlər planı bəyənilmişdi.

Ümumi planlarla yanaşı, əhəlinin yardımçı təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsinə diqqətin artırılması lazım bilinirdi¹.

Azərbaycanda həyatın bütün sahələrində baş verən müsbət dəyişikliklər yeni, daha yüksək inkişaf üçün geniş perspektivlər açırdı. Bakı metropoliteninin yeni stansiyası - «Ulduz» işə düşdü. 30 ayda görüləsi iş cəmi 4 ayda yerinə yetirilərək Kürün suyu Bakıya axıdıldı. Neft sənayesi sahəsində «Bahar» adlı təzə neft yatağı açıldı. Azərbaycan neftçiləri tərəfindən 1971-ci il martın 28-də Azərbaycanın bütün neftçıxarma tarixi dövründə milyardıncı ton «qara qızıl» çıxarıldı. Bakıda təntənəli yığıncaq keçirildi. Raportların birində deyilirdi ki, Bakının Əzizbəyov rayonu zəhmətkeşləri götürdükləri öhdəlikləri üç ay əvəzinə, iki ayda yerinə yetirib, plandan əlavə, 547 min manatlıq məhsul vermişlər. 1971-ci il martın əvvəlində [41-42] Kirovneftin əməkçiləri raport verdilər ki, onlar ilin əvvəlindən bəri xalq təsərrüfatına 1.700 ton yanacaq vermişlər. Azərbaycan Dəniz Neft-Kəşfiyyat Trestinin kollektivi öhdəliklərini bütün göstəricilər üzrə artıqlaması ilə yerinə yetirmiş, kvartal planından əlavə, 2.500 metr qazma işi görmüşdülər. İliç rayonundakı Gümüşlü filiz mədəninin kollektivi plandan əlavə, xeyli qurğuşun-sink filizi istehsal etmişdi.

Azərbaycan Respublikasının doqquzuncu beşillikdə inkişaf planı Heydər Əliyevin ideyaları, fikirləri, proqnozları əsasında tərtib edilmişdi. Bilavasitə Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini əks etdirən bu beşillik planın əsas istiqamətləri aşağıdakı vəzifələrdə öz əksini tapmışdı.

Doqquzuncu beşillikdə respublikada sənaye sahəsində əsas vəzifə əvvəlki beşilliyə nisbətən inkişaf sürətinin artırılması idi. Belə ki, yeni beşillikdə sənaye məhsulu istehsalının həcmi 1966-1970-ci illərdəki 37 faiz əvəzinə, 43-46 faiz artırmaq nəzərdə tutulmuşdu. İstehsal vasitələri istehsalı 42-45 faiz, istehlak malları istehsalı isə 45-48 faiz artırılması idi.

Bu beşillikdə əvvəlki beşilliyə nisbətən kapital qoyuluşu 43 faiz artırılmışdı. Sənaye istehsalının orta illik artımı 7,9 faiz olmalı idi ki, bu da 1965-1970-ci illər səviyyəsindən 6,5 faiz çox idi.

Sənayenin bütün sahələrində istehsalın artımı ən əvvəl onun səmərəsinin yüksəldilməsi və təsərrüfat daxilində ehtiyat mənbələrindən daha məhsuldar istifadə edilməsi hesabına müəyyən edilmişdi.

Doqquzuncu beşillikdə 100-dən çox yeni müəssisə və işləyən sənaye müəssisələrində 60 istehsalat sahəsinin istifadəyə verilməsi müəyyən edilmişdi.

Azərbaycanda neft və qaz çıxarılması yenə də sənayenin əsas sahəsi kimi inkişaf etdirilirdi. 1975-ci il üçün 19 milyon ton neft və kondensat, 4,8 milyard kubmetr qaz çıxarılması nəzərdə tutulurdu. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün dəniz yataqlarının işlədilməsinə xüsusi diqqət verilməsi zəruri hesab edilirdi. Quruda mezozoy çöküntülərində yeni neft yataqları kəşfinin sürətləndirilməsi, neft yataqlarının işlədilməsinin yeni müntəzəm metodlarının geniş tətbiqinə daha çox diqqət verilməsi nəzərdə tutulurdu. [42-43]

³ Yenə orada, siyahı 75, iş 652, vərəq 3

⁴ Yenə orada

⁵ Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxiv. Fond 5, siyahı 75, iş 652, vərəq 4

¹ Yenə **orada**, siyahı 76, iş 480, vərəq 7-8

1971-1975-ci illərdə maşınqayırma, kimya və yeyinti məhsulları sənayesi və tikinti materialları istehsalının yüksək sürətlə inkişaf etdirilməsi qarşıya qoyulurdu. Bu sahələrin inkişaf dinamikası aşağıdakı şəkildə müəyyən edilirdi: maşınqayırma iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynamalı idi. Azərbaycan Kimya və Neft-Mədən Maşınqayırma Müəssisələri Birliyinin zavodlarında neft-mədən avadanlığı istehsalı 158,4 faiz, SSRİ Elektrotexnika Sənayesi Nazirliyinin zavodlarında elektrotexnika avadanlığı istehsalı 162,2 faiz artırılmalı idi. Cihazlar və avtomatlaşdırma vasitələri istehsalı sürətlə inkişaf edib 2 dəfə, kimya və neft kimyası sənayesində istehsalın həcmi təqribən 2 dəfə artmalı idi. Mineral gübrələr istehsalı 1,6 dəfə, sintetik kauçuk istehsalı 1,6 dəfə, polietilen istehsalı təqribən 1,9 dəfə, kaustik soda istehsalı 1,7 dəfə, şin istehsalı 1,4 dəfə artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Kimya sənayesinin inkişafı, hər şeydən əvvəl, Sumqayıt Kimya kombinatında, Sintetik Kauçuk zavodunda, Sumqayıt Üzvi Xlor Məhsulları kombinatında, Mingəçevir Texniki-Rezin Məmulatı zavodunda obyektlərin tikintisinin başa çatdırılması və Salyanda Plastik Kütlə Emalı zavodunun istifadəyə verilməsi nəticəsində həyata keçirilməli idi.

Doqquzuncu beşilliyin sonunda 15 milyard kilovat-saat elektrik enerjisi və 13,5 hektokalori istilik enerjisi istehsal edilməsi müəyyən edilmişdi. Beşillikdə 350 min kilovat gücündə Şəmkir SES-in tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu ki, bu həm energetika sisteminin gücünü artırmağı, həm də mühüm irriqasiya məsələlərini təmin edirdi.

1971-1975-ci illərdə qara və əlvan metallurgiyanın daha da inkişaf etdirilməsinə mühüm yer verilir. Boru atanlarının yenidən qurulması, həm də neft sənayesində istifadə edilən boruların keyfiyyətinin və möhkəmliyinin yaxşılaşdırılması hesabına Azərbaycan Boru-Prokat zavodunun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Əvvəllər istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsi işində kobud səhvlərə yol verilmişdi, belə ki iri obyekt və müəssisələrin çoxu əsasən Bakı, Sumqayıt şəhərlərində tikilmişdi. Bunu nəzərə alaraq doqquzuncu beşillikdə respublikanın kiçik və orta şəhərlərində məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, o cümlədən, sənaye obyektlərinin Naxçıvanda, Xankəndində, Lənkəranda, [43-44] Ağdamda, Salyanda, Qazaxda, Şəkidə və respublikanın bəzi başqa şəhərlərində də tikilməsi müəyyən edildi.

Respublikada kənd təsərrüfatına 1451 milyon manat kapital qoyuluşu nəzərdə tutulurdu ki, bu da səkkizinci beşilliyə nisbətən 2 dəfədən də çoxdur. Respublikada 1975-ci ildə taxıl istehsalını 957,3 min tona, pambıq istehsalını 380 min tona, tütün istehsalını 29 min tona, üzüm istehsalını 787 min tona, meyvə istehsalını 213 min tona, ət istehsalını 209,9 min tona, süd istehsalını 565 min tona çatdırmaq vəzifələri qarşıya qoyulmuşdu. Tərtərçayda, Arpaçayda, Xanbulançayda yaradılacaq dəryaçaqlar kimi iri su təsərrüfatı obyektlərinin tikintisini, mərkəzi Muğana su çıxarılması, Abşeron suvarma sistemi tikintisinin başa çatdırılması, Kürətrafi zolaqda Zərdab zonası torpaqlarının yenidən qurulması, Viləşçayda dəryaça salınması, Baş Mil kanalının çəkilişi, Qobustan otluqlarına su çıxarılması, Şirvan düzünün qərb hissəsinin suvarılmasına və meliorasiyasına başlanması və i.a. planlaşdırılmışdı.

Kənd təsərrüfatının ən geridə qalan sahəsi olan heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün yüksək məhsullu uzunmüddətli yem bazası - otluqlar yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1971-1975-ci illərdə geniş əsaslı tikinti proqramı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 130-dan artıq müəssisə tikilməli idi. Bu proqramlar hamısı yerinə yetirilmişdi.

1971-1975-ci illərdə ali və orta ixtisas təhsilini, ümumtəhsil məktəblərində daha da inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək vəzifələri müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün yeni mənbələr, imkanlar axtarılır, aşkar edilirdi.

Heydər Əliyev respublikamıza rəhbər seçildikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir verirdi. Bu vaxta qədər Xəzər dənizinin 40 metr dərinliyinə qədər sahələrdə, demək olar ki, bütün neft-qaz yataqları kəşf edilmişdi və istismar edilirdi. Dərinlik 40 metrdən artıq olan sahələrdə qazma işləri aparmaq üçün imkanlar yox idi, maliyyə və texnika çatışmırdı. Belə vəziyyətlə əlaqədar olaraq neft və qaz hasilatı aşağı düşürdü. Bu vəziyyət [44-45] Heydər Əliyevi çox narahat edir. O, vəziyyəti dərinlən araşdırır və tədbirlər görür. Dənizin 200 metrədək dərinliyində qazma işləri aparılması zərurəti qarşıya çıxırdı. Lakin onun həyata keçirilməsi üçün ciddi iş aparmaq, bu dərinlikdə işləməyə imkan verən qazma qurğuları inşa etmək lazım idi. O vaxt həm Sovet İttifaqında, həm də Azərbaycanda belə qurğuların layihələndirilməsinə, eləcə də, inşa edilməsinə o qədər də fikir verilmirdi. Lakin bu Azərbaycan üçün lazım idi. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev bu təşəbbüsü irəli sürdü, onun həyata keçirilməsinə nail oldu. 12 il ərzində Azərbaycana əvvəlcə dənizin 70 metr dərinliyində, sonra isə 200 metrədək dərinliyində işləyən 12 qurğu gətirildi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev müstəqillik illərində ötən əsrin 70-ci illərində gördüyü işləri xatırlayaraq deyirdi: «1969-cu ildə Azərbaycana başçılıq etdiyim zamandan - 70-80-ci illərdə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün çox böyük işlər görmüş və böyük xidmətlər göstərmişdim... Əgər o illərdə

biz Xəzərin dərinliklərində olan neft və qaz yataqlarından istifadə edilməsi üçün lazımi maddi-texniki baza yaratmasaydıq və bu işləri aparmasaydıq, şübhəsiz ki, indiki nailiyyətləri əldə edə bilməzdik»¹.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1970-80-ci illərdə Azərbaycana «Şelf-2», «Şelf-3», «Şelf-4», «Şelf-5» qazma qurğuları gətirildi. Bu qurğular vasitəsilə «Dədə Qorqud» və «İstiqlal» qurğuları düzəldildi. Qurğuların işini təşkil etmək üçün «Süleyman Vəzirov», «İsrafil Hüseynov» kimi boruçəkən gəmilər, 2500 ton yük qaldıra bilən «Azərbaycan» kran gəmisi, geofiziki kəşfiyyat işləri aparən gəmilər, başqa texniki gəmilər gətirildi. Ümumiyyətlə, o illərdə Xəzərdə 400-dən çox gəmi fəaliyyət göstərirdi. Açılan neft yataqlarında platformalar tikmək üçün Bakıda Dərin Dəniz Özülləri zavodu tikildi. Bu, Sovet İttifaqından alınan vəsait hesabına tikilmişdi. Bu tikililərin iştirakçısı olmuş, hazırda ARDNŞ-nin vitse-prezidenti Xoşbəxt Yusifzadə böyük minnətdarlıqla qeyd edir ki, [45-46] «Bakıda dəyəri 400 milyon dollardan artıq olan Dərin Dəniz Özülləri zavodu üçün Sovet İttifaqından vəsait alıb onu tikdirməyi ancaq cənab Heydər Əliyev kimi şəxsiyyət bacardı»².

Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf etdirilməsinə hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin belə böyük diqqət və qayğısı olmasaydı, o dövrdə maddi-texniki baza yaradılmasaydı, indiki dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən işlənmiş nəhəng neft strategiyası da ola bilməzdi. İndiki «Günəşli» yatağında fəaliyyət göstərən 12 platforma, 150 istismar quyusu məhz Dərin Dəniz Özülləri Zavodunun hesabına meydana gəlmişdi. «Azəri», «Çıraq», «Kəpəz» yataqları da «Günəşli» yatağının kəşfindən sonra meydana gəlmişdir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı 1971-1975-ci illərdə yeni vüsət aldı. Heydər Əliyevin məqsədyönlü, böyük təşkilatçılıq və səfərbəredici fəaliyyəti, kadrların seçilib-yerləşdirilməsində tələbkarlığı sayəsində doqquzuncu beşillik plan respublikamızda vaxtından əvvəl yerinə yetirildi. Ölkədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan SSR 1975-ci il sentyabrın 10-da ümumi sənaye istehsalı üzrə doqquzuncu beşillik planı yerinə yetirmişdi. 500-ə qədər sənaye müəssisəsi, yaxud ümumi sənaye müəssisələrinin dördüdə üçü vaxtından əvvəl beşillik planı yerinə yetirmişdi. Beş ildə respublikamızda sənaye istehsalı 50 faiz artmışdı, halbuki beşillik plan haqqında direktivlərdə 43-46 faiz nəzərdə tutulmuşdu. Əmək məhsuldarlığı nəzərdə tutulan 31,1 faiz əvəzinə, 34 faiz artmışdı. Sənayenin strukturunda keyfiyyət dəyişikliyi baş vermişdi. Yeni sahələr - elektrik maşınqayırma radio sənayesi, yüngül və yeyinti sənayesi üçün maşınqayırma və i.a yeni sahələr yaradılmışdı.

Neft-maşınqayırma müəssisələrinin məhsulu doqquzuncu beşillikdə Sovet İttifaqında buraxılan bütün neft-mədən avadanlığının üçdə bir hissəsindən çoxunu təşkil edirdi, o cümlədən, neft çıxarılması üçün texnikanın 70 faizi Azərbaycanın payına düşürdü¹. [46-47]

Neft emalı sənayesi beşillik planı vaxtından əvvəl yerinə yetirmişdi. Eyni zamanda neftin ikinci emalı üçün üç nəhəng qurğu istifadəyə verilmişdi, neftin emalı üzrə iri dəzgahlar qurulmuşdu. Neft-kimya sənayesi səkkizinci beşilliyə nisbətən 7 dəfədən çox məhsul vermişdi.

Kənd təsərrüfatının geridə qalması aradan qaldırıldı. 1975-ci ildə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulu 1969-cu ilə nisbətən 57 faiz artmış oldu. Pambıqçılıq yüksək gəlirlili sahə oldu. Üzümçülük perspektivli və rentabelli sahəyə çevrilməyə başladı. Bu beşillikdə 80 min hektar yeni üzümlüklər salındı.

Xalq təsərrüfatının intensiv inkişafında kənd təsərrüfat istehsalı mühüm rol oynayırdı. Artıq 1974-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi məhsulu nəzərdə tutulan səviyyəni ötüb keçmişdi. Respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalının artım sürəti beşillikdə nəzərdə tutulan 30 faiz əvəzinə, 34 faiz artmışdı².

1971-1975-ci illərdə 55 yeni iri sənaye müəssisəsi və işləyən müəssisələrdə 32 yeni sex və istehsal sahəsi işə salınmışdı.

1975-ci il dekabrın 25-də Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu işə salındı. Bu nəhəng sənaye kompleksi idi. Bu zavodun Bakıda tikilməsi şəxsən Heydər Əliyevin xidməti idi. Onun sayəsində zavodun layihəsi SSRİ-nin başqa regionundan götürülüb Bakıya gətirildi və qısa müddətdə - iki ilə tikilib istifadəyə verildi. Bu Sovet İttifaqında bu tipli dördüncü sənaye kompleksi hesab olunurdu.

Ümumiyyətlə, doqquzuncu beşillik Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında dönüş mərhələsi oldu. «Biz nəinki uzun illərlə geridə qalmağa son qoyduq, eyni zamanda xalq təsərrüfatının inkişafında elə bir yüksək sürətə nail olduq ki, respublikanın tarixində hələ belə şey görünməmişdi»³.

Doqquzuncu beşilliyin hər ilində Azərbaycan SSR ümumittifaq sosializm yarışının qalibi olmuşdu. Azərbaycan hər il Keçici Qırmızı Bayraqla təltif edilirdi. [47-48]

¹ «Şahdəniz» yatağında əldə edilmiş nəticələrin Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə təqdimat mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yekun nitqi - «Azərbaycan» qəzeti, 13 iyul 1999-cu il, səh. 2

² «Şahdəniz» yatağında əldə edilmiş nəticələrin Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə təqdimat mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı. - «Azərbaycan» qəzeti, 13 iyul 1999-cu il

¹ «Бакинский рабочий» qəzeti, 21 aprel 1978-ci il

² **Гейдар Алиев.** Обеспечив дальнейшее динамичное развитие сельскохозяйственной экономики Азербайджанской ССР. Bakı, 1979, səh.6

³ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayına hesabat məruzəsi. Bakı, 1976, səh. 7

Heydər Əliyevin böyük təşkilatçılığı və rəhbərliyi altında, 1971-1975-ci illərdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əməyin səmərəli təşkili, 1976-1980-ci illərdə planların vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi üçün möhkəm baza yaradılmışdı. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev respublikamızın Lenin ordeni ilə təltif edilməsi münasibətilə «Правда» qəzetində «Vaxtından əvvəl yerinə yetirdilər»⁴ başlıqlı məqalə ilə çıxış etmişdi. Məqalədə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müvəffəqiyyətlərin köklərini, səbəblərini təhlil edir və 1976-1980-ci illərdə sənaye və kənd təsərrüfatında qazanılmış nailiyyətlərin məzmununu və əhəmiyyətini dərinlən işıqlandırır. Bu məqalə, demək olar ki, respublikamızda Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 10 ildə sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin hesabatı idi.

Bu illərdə, hər şeydən əvvəl, ilk illərdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın uzun illər geridə qalmasına son qoyulmuşdu, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının ardıcıl artırılması təmin edilmişdi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində məhsulun keyfiyyəti xeyli yüksəldilmişdi. On ildə əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir 1,7 dəfə artmışdı. 1970-1979-cu illərdə sənaye istehsalı 2,2 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2,1 dəfə artmışdı. Onuncu beşillikdə əvvəlki illərdəki müvəffəqiyyətlərə əsaslanaraq iqtisadiyyatın illik yüksək inkişaf sürəti təmin edilmişdi. Onuncu beşilliyin dörd ilində milli gəlir planında nəzərdə tutulmuş 22 faiz əvəzinə, 32,5 faiz artmışdı.

Sənaye istehsalı hər il orta hesabla 8,1 faiz artmışdı. Ümumi sənaye məhsulu üzrə beşillik plan vaxtından 9 ay əvvəl yerinə yetirilmişdi. 1980-ci ilin sonuna kimi tapşırıqdan əlavə, 1,5 milyard manatlıq məhsul istehsal edilməli idi. Sənaye istehsalının artım sürəti beşillik planında nəzərdə tutulan 39 faizə qarşı 47 faiz təşkil edirdi.

Azərbaycanın rəhbəri Heydər Əliyev bu inkişaf sürətinin səbəbini iqtisadiyyatın inkişafında intensiv amillərin gücləndirilməsində görürdü. O, iqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsini nəzərdən keçirərək qeyd edirdi ki, «Müəssisələrdə istehsalın təşkili və texnologiyasının yaxşılaşdırılması, [48-49] onun avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi sahəsində aparılan böyük işlərin nəticəsində sənayedə dörd il ərzində əmək məhsuldarlığı 21,5 faiz artmışdı, beş il ərzində isə artım 28 faiz təşkil edirdi ki, bu da nəzərdə tutulan plandan yüksək idi»¹.

Sənayedə çalışan fəhlə və mühəndis-texniki işçilərin yüksək əmək fəallığı beşillik planın vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsini təmin edən əsas amillərdən biri idi. Hesablamalara görə 400-dən çox sex, briqada və sahə, 15 minədək qabaqcıl 2 il yarım - 3 ildə onuncu beşillik planı yerinə yetirmişdi.

Aqrar siyasətin həyata keçirilməsində kənd təsərrüfatında da böyük müvəffəqiyyətlər qazanılmışdı. Belə ki, hələ 1978-ci ildə ümumi məhsul istehsalı 1980-ci ilə nəzərdə tutulan səviyyəni ötmüşdü. Kənd təsərrüfatı məhsullarının artım səviyyəsinin müqayisəsi göstərir ki, onuncu beşilliyin dörd ilində bütün doqquzuncu beşillikdə istehsal ediləndən 10 faiz artıq, bütün səkkizinci beşillikdə istehsal ediləndən isə 50 faiz artıq məhsul istehsal edilmişdi. Beşillik plan taxıl, tərəvəz, meyvə məhsulları üzrə dörd ildə yerinə yetirilmişdi. Pambıqçılıq ardıcıl inkişaf edirdi. Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi nəticəsində bütün növlər üzrə heyvanların sayı artmışdı².

Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artımının mühüm şərti hələ ilk illərdən Heydər Əliyevin xüsusi fikir verdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təmərküzləşməsi və ixtisaslaşdırılmasının ardıcıl olaraq həyata keçirilməsinin nəticəsi idi.

Bütün bu yüksək göstəricilərin əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, respublikamıza görkəmli rəhbər, səriştəli təşkilatçı, təsərrüfatçılıq və ideya-siyasi işi yüksək səviyyədə əlaqələndirən, bütün təşkilatların iş metodu və stilini səmərəli şəkildə təşkil edən Heydər Əliyev başçılıq edirdi.

Kənd təsərrüfatının inkişafı bütün sahələrdə mümkün olmuşdu. 1969-1979-cu illərdə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə artım aşağıdakı cədvəldən aydın olur³. [49-50]

Kənd təsərrüfatı məhsulları	Min tonla		Artım
	1969-cu il	1979-cu il	
Taxıl	574	1,182	2,1 dəfə
Pambıq	299	742	2.5 dəfə
Üzüm	272	1,045	3,8 dəfə
Tərəvəz	372	880	2,4 dəfə
Meyvə	52	230,5	4,4 dəfə
Tütün	24,5	50,4	2,1 dəfə
Çay yarpağı	9,4	20	2,1 dəfə
Ət	93	136	1,5 dəfə
Süd	425	768	1,8 dəfə
Yumurta (milyon ədədlə)	356,5	690,4	1,9 dəfə

⁴ «Правда» qəzeti, 9 aprel 1980-ci il

¹ «Правда» qəzeti, 9 aprel 1980-ci il

² Yənə orada

³ Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK plenumunda məruzəsi. 17 noyabr 1979-cu il. «Бакинский рабочий», 21 noyabr 1979-cu il

Doqquzuncu beşilliyin yekunlarına görə, respublikanın 12 min nəfəri orden və medallarla təltif edilmişdi. 16 nəfərə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdi. 1971-1975-ci illərdə respublikamızda 198 elmlər doktoru və 1781 elmlər namizədi hazırlanmışdı. Elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər, elm və tədris müəssisələri yüksəkixtisaslı kadrlarla təmin edilmişdi. Respublikada yeni ali məktəblər - Xarici Dillər İnstitutu, İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Naxçıvan Pedaqoji İnstitutu açılmış, Dağlıq Qarabağda Pedaqoji İnstitut yaradılmışdı.

Şəxsən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə SSRİ-nin Moskva, Leningrad, Kiyev və başqa ali məktəblərində oxumağa göndərilən tələbələrin sayı hər il artmışdı. Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, təkcə 1978-ci ildə Sovetlər İttifaqının 151 ali məktəbində Azərbaycandan üç mindən çox tələbə oxuyurdu. Doqquzuncu beşillikdə Azərbaycanın ali məktəblərində 80 min nəfərdən çox ali təhsilli, 95 mindən çox orta ixtisas təhsilli mütəxəssis hazırlanmışdı. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası Qırmızı Əmək Bayrağı Ordeni ilə təltif edilmişdi. [50-51]

Azərbaycan SSR-nin xalq təsərrüfatının bütün sahələrində tarixdə görünməmiş inkişafı Heydər Əliyevin rəhbərliyinin nəticəsi idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayında (28-30 yanvar 1976-cı il) çıxış edənlərin hamısı böyük minnətdarlıqla qeyd edirdilər ki, bütün bu yüksəlişi respublikamız Heydər Əliyevin rəhbərliyi nəticəsində qazanmışdır. Onlar iftixarla qeyd edirdilər ki, Heydər Əliyev respublikanın kompleks inkişafı proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsində özünün böyük şəxsi töhfəsini verir.

Sözü ilə əməli vəhdət təşkil edən, Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gələn Heydər Əliyev respublikamızın yeni inkişaf strategiyasının hazırlayıb həyata keçirilməsini təşkil etdi.

1970-1985-ci illər Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrini təşkil edir. Bu dövrdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan kompleks inkişaf planlarının həyata keçirilməsi respublikamızın tarixində misli görünməmiş dəyişikliklər, yüksəlişlə nəticələnmişdir. «Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur.»¹ Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, doqquzuncu və onuncu beşilliklər ərzində 1945-ci ildən 1970-ci ilə qədər dövrdəkinə nisbətən daha çox məhsul istehsal edilmişdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə ilk dəfə olaraq, doqquzuncu və onuncu beşilliklər üçün xalq təsərrüfatının inkişaf planları vaxtından əvvəl yerinə yetirilmişdi.

Bunun nəticəsində əvvəllər bütün əsas göstəricilər üzrə Ümumittifaq göstəricilərindən geri qalan Azərbaycan tezliklə keçmiş İttifaqın ən inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrildi. 1969-1982-ci illər ərzində respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə, sənaye istehsalı, həmçinin əmək məhsuldarlığı 2 dəfə artmışdı. 14 ildə istehsal olunmuş [51-52] sənaye məhsulları öz həcminə görə, əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 1,8 dəfə artmışdı. İstehsal olunan məhsulun ümumi həcmi 2,7 dəfə, xalq istehlakı mallarının istehsalı isə 3 dəfə artmışdır. İqtisadiyyatda köklü struktur və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi, tərəqqinin və yüksəlişin təməli qoyulmuşdu.

1969-1982-ci illərdə respublikamızın sənayesi nəinki keçmiş ittifaqın bütün respublikaların, hətta bir sıra inkişaf etmiş xarici ölkələrə nisbətən də daha yüksək sürətlə inkişaf edirdi. Sənayenin orta illik artımı 7,9 %-ə yüksəlmişdi. Təkcə 1982-ci ilin iki günü ərzində bütünlükdə 1920-ci ildə buraxılan məhsulun həcmi qədər məhsul buraxılırdı. Sənaye müəssisələrinin, yaşayış binalarının, mədəni-məişət obyektlərinin tikilib istifadəyə verilməsi sosial-iqtisadi tərəqqinin yüksək mərhələsinə çatmışdı. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda 213 yeni iri sənaye müəssisəsi istismara verilmişdi. Elektron maşınqayırması, radiosənaye, yüngül və yeyinti sənayesi üçün maşın və avadanlıqlar və i.a. mütərəqqi sənaye sahələri həmin dövrdə yaranmışdı.

Əgər XIX əsrdən 1969-cu ilədək (yəni təxminən 100 il ərzində) Azərbaycanda 735 böyük sənaye obyektı tikilmişdisə, Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə (yəni cəmi 14 ildə) onların sayı 1048-ə çatdırılmışdı².

Respublikamızın əsas istehsal sahəsi olan neft sənayesi, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesi inkişaf etdikcə respublikamız keçmiş SSRİ-nin ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevrilirdi. 1982-ci ildə kimya və neft-kimya sənayesinin, maşınqayırma və metal emalının, yüngül və yeyinti məhsulları sənayesinin xüsusi çəkisi sənayenin strukturunda 1913-cü ildəki 14,8 faizə qarşı 75,6 faiz təşkil edirdi³.

Nəqliyyat kompleksində, dəmir yolunda, gəmilərin yüklənmə-yükboşaltma işlərində hərəkətlər sürətlənmiş, sərnişin nəqliyyatının işində intensivlik artmışdı. Diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də yeni yolların tikintisi idi. 1969-1982-ci illərdə tikilib istifadəyə verilən asfalt yolların uzunluğu 20,4 min kilometrə çatdı, halbuki 1969-cu ilədək həmin rəqəm 12,7 min kilometr təşkil edirdi. [52-53]

¹ **Heydər Əliyev.** «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında». Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. «Azərbaycan», III dekabr 2000-ci il

² Əsrlərə bərabər illər. 1969-1999. Faktlar və rəqəmlər. səh. 5

³ Yənə orada, səh. 6

Bütün əsrlər boyu qədim əkinçilik diyarı kimi tanınmış Azərbaycan Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə nəhəng aqrar-sənaye respublikalarından birinə çevrilmişdi, meliorasiya və irriqasiya sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilir, aqrartexniki qaydalar sürətlə təkmilləşir, taxılın, pambığın, tərəvəzin, üzümün, çay yarpağının və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının artımı ildən-ilə nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 70-80-ci illərdə ucqar rayon mərkəzlərində, müxtəlif bölgələrdə respublika əhəmiyyətli obyektlər tikilir, iş yerləri açılırdı. Bunun nəticəsində respublikada ən kəskin problemlərdən biri olan əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi təmin edilirdi

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin inkişaf etdirilməsi və abadlaşdırılması nəticəsində onun görkəmi dəyişmişdi. Yeni binalar, mədəniyyət obyektləri tikilmiş, 14 ildə yaşayış evlərinin tikintisi geniş həcmdə həyata keçirilmişdi. Bu illərdə tikilən yaşayış binalar bütün Bakı şəhərinin yaşayış fonduna bərabər tutula bilərdi.

Respublika rəhbərinin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması idi. 14 ildə respublika əhalisinə 376,1 min yeni tikilmiş mənzil verilmişdi. Bu Azərbaycanın hər üç sakinindən birinin məhz həmin dövrdə təzə mənzillə təmin edilməsinə imkan yaratmışdı.

O vaxtın ən kəskin problemlərindən biri də əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, habelə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi məsələsi idi. 1970-ci ildən başlayaraq bu problemin həlli yollarında ardıcıl olaraq görülən işlər, atılan addımlar öz səmərəsini vermişdi, orta və kiçik şəhərlərdə, kənd yerlərində əlavə iş yerləri açılması hesabına fəhlə, qulluqçu və kolxozçuların orta illik sayı 813 min nəfər, yaxud 1,5 dəfə artaraq 1985-ci ildə 2 milyon 360 min nəfərə çatmışdı.

Azərbaycan sənayesinin inkişafında elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri geniş tətbiq olunaraq 1971-1985-ci illərdə 581 adda yeni tipli maşın, avadanlıq, aparat və cihaz nümunələri yaradılmışdı. 1050 adda mühüm sənaye məhsulunun 2519 mexanikləşdirilmiş axın xətti, 73 [53-54] elmi-istehsalat və istehsalat birlikləri yaradılmışdı ki, bunların da tərkibində 264 iri müəssisə vardı¹.

Prezident Heydər Əliyev göstərir ki, Azərbaycan 1970-1985-ci illər-də neft məhsulları, neft avadanlığı, polad borular, əlvan metallar, sintetik kauçuk, elektrik mühərrikləri, məişət kondisionerləri, mineral gübrələr, çini-saxsı, xalça və xalçaçılıq məmulatı və i.a istehsalı üzrə Sovetlər İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Ölkəmizdə buraxılan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu.

Azərbaycan təbiətinin, ekologiyasının qorunması mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıda dururdu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan KP MK-sı və Nazirlər Soveti 1974-cü il aprel-avqust aylarında, 1975-ci ilin oktyabrında bir neçə dəfə təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə məsələlərinə baxmış, Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Təbiətin mühafizəsinin möhkəmləndirilməsi və təbii ehtiyatlardan istifadə etməyin yaxşılaşdırılması haqqında» 29 dekabr 1972-ci il tarixli qərarına əsasən, respublika nazirlikləri və müəssisələri, İttifaq tabeliyində olan müəssisələr qarşısında duran vəzifələri müəyyən etmişdi.

Heydər Əliyevin Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinə 1976-cı il 7 yanvar tarixli hesabatında² göstərirdi ki, 1974-cü ildən başlayaraq Dövlət Plan Komitəsi, nazirliklər və təşkilatlar, İttifaq tabeliyində olan müəssisələr illik planlarında «Təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi» bölməsi ayırmışdılar. Bu məqsədlə respublikada 1971-1975-ci illərdə 62,7 milyon manat xərclənmişdi. O cümlədən suların mühafizəsi tədbirlərinə 51 milyon manat, hava hövzəsinin mühafizəsinə 4,7 milyon manat, torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadə edilməsinə 7 milyon manat sərf edilmişdi³.

1976-cı ildə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə 44,2 milyon manat ayrılması planlaşdırılmışdı.

Hava və suyu çirkəndirən mənəblər əsasən pasportlaşdırılmışdı. Bakıda və Sumqayıtda xüsusi müfəttişliklər yaradılmışdı. Azərbaycan Dağzənginləşdirici kombinatın, «Azneft» birliyinin Neft-Qazçıxarma idarələrində, Naxçıvan Şərab zavodunda və bir sıra müəssisələrdə çirkənlənmiş tullantıların atılması tamamilə kəsilmişdir. Sumqayıt Alüminium zavodunda dənizə civə tullantısı dayandırılmışdı.

Havaya zərərli maddələrin buraxılmasının məhdudlaşdırılması sahəsində xeyli tədbirlər görülmüşdü. Qaradağ Sement zavodunda havaya tullantı kəsilmişdi. Kirovabad (Gəncə) Alüminium zavodunda havaya qaz və tozun buraxılması 20 dəfə azalmışdı.

Heydər Əliyev göstərirdi ki, görülən tədbirlərə baxmayaraq, Bakı və Sumqayıtda hava hövzəsinin çirkənlənməsi hələ tam aşağı düşməmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyinin Dövlət Plan Komitəsinə və SSRİ nazirliklərinə Bakı şəhərinin mərkəzində dəyirmanın ləğv edilməsi haqqında tələbi həll edilməmişdi. «Azneft» birliyində fəaliyyət göstərən Sverdlov adına zavodun ləğv edilməsi tələbi yerinə yetirilməmişdi. Neft məhsullarının doldurulmasının Bakı şəhərindən kənara çıxarılması da həll edilmirdi. Çirkənlənməyə qarşı mübarizə, təbiətin mühafizəsi, bununla əlaqədar başqa

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıncında. Bakı, 2001, səh. 44

² Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxiv. Fond 5, siyahı 69, iş 506, vərəq 1-6

³ Yenə orada, vərəq 1

məsələlər Heydər Əliyev tərəfindən zəruri məsələlərin həlli dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdı və daim nəzarətdə saxlanılırdı⁴.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin böyük xidmətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, o, sovet hakimiyyəti dövründə mövcud olan neqativ halların, xüsusilə, rüşvətxorluğun aşkar edilməsində və ona qarşı mübarizə aparılmasında cəsarətli hərəkət etmişdi. O dövrdə belə bir fikir yayılmışdı ki, guya SSRİ-də rüşvətxorluq yoxdur. Yerlərdən mərkəzə rüşvətxorluq olmaması haqqında yalan məlumatlar verilir. Partiya rəhbəri Heydər Əliyev mərkəzə verilən məlumatların saxta olduğunu açıqlayır, rüşvətxorluğa qarşı ciddi mübarizə aparırdı.

Azərbaycan rəhbərinin rüşvətxorluğa qarşı mübarizəsi haqqında xarici mətbuatdan məlumat alan Sov.İKP MK-nın Baş katibi L. İ. Brejnev xüsusi olaraq bu məsələ barəsində Heydər Əliyevlə söhbət edir. Heydər [55-56] Əliyev onu inandırır və başa salır ki, belə hallar var. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin geniş miqyaslı prinsipial və işgüzar fəaliyyəti Sovetlər İttifaqına yayılır. L. İ. Brejnevi və ümumiyyətlə, Moskva rəhbərliyini maraqlandırır.

«Həmin 70-ci illərdə Azərbaycan bütün müxtəlif respublikalar arasında hər cəhətdən çox yaxşı olması ilə seçilirdi, özü də təkcə iqtisadi göstəricilərə görə yox...

Ancaq o vaxtlar Sovetlər İttifaqında belə hallar olduğunu (yəni korrupsiya.) etiraf etməyə qorxurdular. Mən isə elan etdim ki, Azərbaycanda rüşvətxorluq, korrupsiya var və bunlara qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Yəni Azərbaycan açıqlıq baxımından, aşkarlıq baxımından müsbət mənada fərqlənirdi»¹.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsindən sonra rüşvətxorluğa qarşı ciddi mübarizə aparır. Bununla da, Sovet hakimiyyətində rüşvətxorluğun olmaması haqqında informasiyaların yalan olduğunu göstərir.

1970-1971-ci illərdə Lənkəran və Balakən rayonlarında partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının işində böyük çatışmazlıqlar, kobud qanun pozuntuları, kadrların seçilməsi və tərbiyəsi işində çatışmazlıqlar aşkar edilmişdi. Son beş ildə meydana çıxmış cinayət işlərinin dərindən istintaq edilməsi nəticəsində Lənkəran rayonunda 1198 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş və müxtəlif səviyyələrdə məhkum edilmişdi. Balakən rayonunda ifşa edilmiş cinayətkarlar içərisində rayon partiya komitəsinin birinci katibi, rayon icraiyyə komitəsinin sədri, kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi və başqa məsul işçilər də var idi².

Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyevin prinsipial və barışmaz mübarizəsi, məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Lənkəran və Balakən rayonlarında neqativ halların aradan qaldırılmasında ciddi tədbirlər görüldü, onların iqtisadiyyata və mənəvi tərbiyəyə vurduğu zərərli nəticələr aradan qaldırılmağa başlandı. Bu iki rayon üzrə baş vermiş böyük mənimsemələr [56-57] və başqa sui-istifadə halları haqqında Azərbaycan KP MK-nın həyata keçirdiyi tədbirlər 10 dekabr 1975-ci il tarixli qərarda göstərilirdi. Bundan sonra cinayətkarlığa qarşı mübarizə ardıcıl həyata keçirilən siyasətə çevrilir. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1975-ci il aprelin 24-də təsdiq etdiyi «Cinayətkarlığa, ümumi mülkiyyətin dağıdılması və oğurlanmasına qarşı tədbirlər planı» inzibati orqanlar, rayon partiya-sovet təşkilatları və rəhbər vəzifəli şəxslər üçün proqram sənədi oldu.

Bununla yanaşı, o illərdə elm, təhsil, maarif, ictimai-mədəni sahələrdə də keyfiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. 1970-1980-ci illərin əvvəllərində ali təhsil sahəsində yaranan fundamental maddi-texniki baza, mütərəqqi ənənələr müasir ali təhsilimizin möhkəm bünövrəsini təşkil edir. 1970-ci ildə ali təhsilli ixtisaslı kadrların sayı respublikada iki dəfə artmışdı. O dövrdə yüksəkixtisaslı kadrların böyük bir hissəsini ali təhsilli kadrlar təşkil edirdilər. Məsələn, 1978-ci ildə onlar ümumi sayın 46 faizini təşkil edirdilər (104 min nəfər)³.

Araşdırma zamanı qadınların hüquqlarının qorunması və sosial-iqtisadi həyatda fəal iştirakı məsələsi də təhlil olunmuşdu. Həmin dövrdə hər il yüzlərlə azərbaycanlı gənc qız təhsil almaq üçün keçmiş İttifaqın qabaqcıl ali məktəblərinə göndərilirdi.

1969-1982-ci illərdə 15 mindən çox azərbaycanlı tələbə SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdi. Bütün bunlar respublika rəhbərinin Azərbaycan gəncliyinə göstərdiyi böyük qayğının təzahürü idi. Onu da qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə, müstəqillik şəraitində Azərbaycanın yüksəkixtisaslı mütəxəssislər sarıdan çətinlik çəkməməsi məhz 1969-1982-ci illərdə təhsil, elm sahəsində aparılan səmərəli fəaliyyətin nəticəsidir. Bunlar Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün güclü kadr potensialının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Etiraf etməliyik ki, 1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq tarixinin ən məhsuldar, işıqlı səhifələri olmuşdur. Həmin vaxtda yaxın və uzaq gələcəyə yönələn, müstəqilliyə yol açan, mütərəqqi ənənələrə söykənən inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir [57-58]

⁴ Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxiv. Fond 5, siyahı 69, iş 506, vərəq 5

¹ **Heydər Əliyev.** «Огонек» jurnalı müxbirləri ilə müsahibə. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 301

² Rusiya Dövlət Yeni Tarix Arxiv. Fond 5, siyahı 69, iş 313, vərəq 3

³ Развитие высшей школы в Советском Азербайджане. Bakı, 1984, səh. 135-136

Bu məsələdən söz açan Heydər Əliyev göstərirdi ki, «Azərbaycanın Sovet dövründə inkişafının ən bariz nəticəsi odur ki, həmin dövrdə yaranmış iqtisadi, elmi-texniki və mədəni potensial respublikamızın tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır»⁴.

Aparılan böyük və nəhəng dəyişikliklər, tutumuna və həcminə görə, iqtisadi və sosial sahələrdə tətbiq olunan islahatlar Azərbaycan xalqının maddi rifah halının keyfiyyətcə yeni mərhələyə çatmasına böyük təkan vermişdi. Hələ o zaman SSRİ hökuməti Azərbaycanla bağlı beş xüsusi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarların həyata keçirilməsi ilə respublikamızın bir çox sahələrində hərtərəfli yüksəliş, ardıcıl inkişaf dövrü başlanmışdı.

Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində 14 il ərzində respublikada yaranmış güclü sosial, iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycanın müstəqilliyi üçün mühüm zəmin yaratmışdı. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, müstəqilliyə gələn yolumuzu işıqlandıran, hələ o zaman gələcəyə baxan, həyatın sərt, çətin sınaqlarına sinə gərən, ən çətin şəraitdən ən düzgün çıxış yolu tapan, daim xalqı ilə yaşayan, qəlbində Vətən sevgisi, milli ruh gəzdirən qüdrətli və bütöv şəxsiyyət Heydər Əliyev olmuşdur!

Müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafı məhz həmin illərdə yaradılmış bünövrə üzərində qurulub və bu gün də uğurla davam edir.

Heydər Əliyev 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda yaradılan maddi-texniki bazanı, möhkəm iqtisadiyyatı müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcək quruculuq işləri üçün təməl, bünövrə hesab edir və yüksək qiymətləndirirdi. «Bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, sistemli şəkildə artan xarici iqtisadi əlaqələri, dünya iqtisadiyyatına get-gedə daha da dərinlən inteqrasiya olunması hələ 1970-1985-ci illərdə təməli qoyulmuş xalq təsərrüfatı potensialına əsaslanır»¹.

Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə həmişə Azərbaycan xalqının dilinin, mənliliyinin, milli şüurunun, milli mentalitetinin qorunması və [58-59] inkişaf etdirilməsi keşiyində durmuş və bu sahədə çalışanların əməyinə yüksək qiymət vermişdi.

«Öz dilini inkişaf etdirən alim, müəllim, öz tarixini yazan, inkişaf etdirən, tarixini əks etdirən, öz mənafeğini araşdıran, təhlil edən və ümumiləşdirən, xalqına yüksək səviyyədə çatdıran alim - onlar hamısı birlikdə öz xalqının, millətinin, milli şüurunun, milli ruhunun, vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etməsinə, irəli getməsinə xidmət göstərir»².

Bu xidmətləri ilə Heydər Əliyev özü həmişə nümunə olmuşdur. Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsində, qiymətləndirilməsində Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri vardır.

Heydər Əliyev bütün rəsmi yığıncaqlarda, tədbirlərdə rəhbər şəxslərin rus dilində çıxış etməsinin əhəmiyyəti gevrildiyi bir vaxtda - 1969-cu ilin noyabrında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibətilə keçirilən təntənəli yığıncaqda öz ana dilində, Azərbaycan dilində çıxış etməsi ilə geniş yayılmış stereotipi sındırdı. Bu respublikaya səs saldı. Bu münasibətlə onu təbrik edənlərə öz minnətdarlığını bildirərək deyirdi ki, «burada bir qeyri-adilik yoxdur, nəhaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir»³.

Nizami Xudiyev düzgün olaraq göstərir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə əlaqədar düşüncələri 70-ci illərdə onun respublikaya rəhbərliyinin ilk onilliyi dövründə təşəkkül tapıb formalaşmışdır⁴.

1977-ci il oktyabrın 7-də SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edilir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Konstitusiya Komissiyası Azərbaycan SSR-nin yeni konstitusiya layihəsini hazırlayır. Ümumxalq müzakirəsinə verir. Ümumxalq müzakirəsindən sonra 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin doqquzuncu çağırış, növbədənkənar VII sessiyasında Heydər Əliyev «Azərbaycan SSR Konstitusiyasının (Əsas Qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunları haqqında» məruzə [59-60] edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu konstitusiya SSRİ-nin yeni Konstitusiyası əsasında hazırlansa da, orada respublikanın milli, iqtisadi, siyasi və tarixi xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdı. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və mübarizəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında müddə Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyasında öz əksini tapdı. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində «Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir», deyərək təsbit edildi. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Komissiyasının iclasında demişdi: «Ancaq bu maddə (73-cü maddə - *İ.H*) Moskvada çox böyük etiraz səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur... Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu da öz konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq»⁵.

Bu tarixi həqiqət Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə yazıldı.

⁴ **H. Əliyev.** Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. - «Azərbaycan», 30 dekabr 2000-ci il

¹ Yenə orada

² Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997, səh. 55

³ Yenə orada, səh. 55-56

⁴ **Nizami Xudiyev.** Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997, səh. 15

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 11 noyabr 1995-ci il

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublika xalq təsərrüfatının bütün sahələrində həyata keçirilən təşkilatçılıq, siyasi və mənəvi tərbiyə, mədəni quruculuq təcrübəsi artıq SSRİ-də nümunə kimi diqqəti cəlb edirdi. 1979-cu il aprelin 25-27-də Bakıda mənəvi tərbiyəyə dair keçirilən Ümumittifaq konfransında Heydər Əliyev «Fəal həyat mövqeyinin formalaşması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri» haqqında məruzə etdi⁶.

Bu məruzə mənəvi tərbiyə problemlərinə dair mühüm bir yenilik oldu. Məruzədə ideoloji sahədə ölkədə toplanan təcrübə ümumiləşdirilir və adamların əxlaq tərbiyəsinin daha da möhkəmləndirilməsi, şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyinin formalaşması sahəsində elmi əsaslandırılmış tövsiyələr, məsləhətlər verilir. Məruzə konfrans iştirakçıları və ölkə ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Bakı konfransı ideya-siyasi və əxlaq tərbiyəsi sahəsində Azərbaycanda mühüm məktəb yarandığını göstərdi. [60-61]

Mənəvi tərbiyənin aktual problemləri və təcrübəsi üzrə Ümumittifaq konfransının Bakıda keçirilməsi Heydər Əliyevə böyük etimad və yüksək inamın ifadəsi idi. Bu fakt respublikamızda həyata keçirilən geniş miqyaslı quruculuq və tərbiyə işləri təcrübəsinin SSRİ miqyasında etiraf edilməsi və öyrənilməsi əhəmiyyəti daşdığını göstərirdi.

Konfransın son iclasında Heydər Əliyev göstərirdi ki, konfransın gedişində Azərbaycanda görülən işlər, bizim təcrübəmizin əhəmiyyəti haqqında ünvanımıza xeyli səmimi, ürəkdən gələn sözlər deyildi. Bunlar həm də gələcəkdə işimizin daha da yaxşılaşdırılmasına kömək olacaqdır¹.

Azərbaycan o illərdə həm də elmi mərkəzə çevrilmişdi.

1977-ci il mayın 28-də Bakıda beynəlxalq konfrans keçirilir. Konfransda 70 ölkənin nümayəndəsi iştirak edirdi. Bu konfrans bütün beynəlxalq birlik üçün böyük siyasi əhəmiyyəti olan hadisə idi. Konfransda «Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı və Asiya, Afrika, Latın Amerikası xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı» mövzusunda əsas məruzə ilə Heydər Əliyev çıxış etdi. Heydər Əliyevin məruzəsində Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrində o dövrdə inqilabi prosesləri öyrənmək üçün bir sıra yeni nəzəri və elmi müddəalar irəli sürülürdü.

Bu tarixi reallıqdır ki, Azərbaycan xalqı bəşər tarixinə görkəmli şəxsiyyətlər - elm, mədəniyyət və ictimai-dövlət xadimləri vermişdir.

Belə şəxsiyyətlərin xidmətlərini, tarixdə rolunu göstərmək, onların adını əbədiləşdirmək, bütün xalqa və gələcək nəsillərə tanımaq Heydər Əliyevə xas olan nəcib və yüksək keyfiyyətlərdəndir. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin fəaliyyətinin üzə çıxarılması, adlarının əbədiləşdirilməsi onun şəxsi təşəbbüsü, böyük və tarixi xidmətidir.

Respublikada görkəmli şəxslərin, elm, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının yubileylərinin keçirilməsi böyük tarixi hadisəyə çevrilmişdi. Şəxsən Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə N. Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi, İmadəddin Nəsiminin 600 illiyi, Azərbaycan dram teatrının 100 illiyi, Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının 50 illiyi, «Azərbaycan qadını» jurnalının 50 illiyi, Ü. Hacıbəyovun, M. Maqomayevin, [61-62] S. Vurğunun, C. Cabbarlının, M. S. Ordubadinin, Aşıq Ələsgərin və bir çox mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileyləri keçirilmişdir.

1975-ci ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun yubileyi münasibətilə onun ev-muzeyi yaradılmışdı. 1976-cı ildə Səməd Vurğunun 70 illik yubileyinə hazırlaşarkən bir neçə ayda onun ev-muzeyi təşkil edildi. Cəfər Cabbarlının 80 illik yubileyi ərəfəsində onun həm ev-muzeyi yaradılmış, həm də Bakıda möhtəşəm heykəli qoyulmuşdu. Bu illərdə həmçinin İmadəddin Nəsimiyə abidə qoyulmuşdu. Bülbülün ev-muzeyi təşkil edilmişdi. 70-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyini yaratmaq haqqında Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qərar qəbul edilmişdi. Bu məqsədlə onun yaşadığı evdəki vətəndaşlara hələ 1981-1982-ci illərdə başqa yerlərdə mənzillər də verilmişdi. Lakin Heydər Əliyev Moskvaya işə gedəndən sonra o qərar yerinə yetirilməmişdi. Yalnız ikinci dəfə Azərbaycana rəhbər vəzifəyə qayıdıandan sonra 1994-cü ildə C. Məmmədquluzadənin ev-muzeyi sözün həqiqi mənasında yaradıldı².

Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu N. Nərimanovun tarixdəki roluna dair mövcud olan böhtan və iftiralara ifşa edilməsində böyük cəsarət və mübarizlik göstərdi. Həm N. Nərimanovun özünün vaxtında, həm də ondan sonrakı dövrdə baş qaldırmış böhtan və uydurmaları puça çıxardı. Hətta 70-ci illərdə ermənilər tərəfindən N. Nərimanova qarşı böhtançılıq kompaniyası aparılırdı. Onun yubileyinin keçirilməsinə imkan vermirdilər. Bütün bu müqavimətləri, ciddi təzyiqləri aradan qaldıraraq 1972-ci il iyunun 22-də N. Nərimanovun 100 illiyi təntənəli şəkildə keçirildi. Bakıda təntənəli yığıncaq keçirildi. N. Nərimanovun həyat və fəaliyyəti haqqında Heydər Əliyev məruzə etdi³. Heydər Əliyev özünün məruzəsində onun Azərbaycan tarixində xidmətlərini, XX əsr ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi kimi rolu və mövqeyini elmi şəkildə əsaslandırdı, böhtan və iftiralara bir daha puça çıxardı. Bakının görkəmli yerində N. Nərimanovun əzəmətli abidəsi ucaldıldı. Abidənin açılışı münasibətilə mitinqdə [62-63] Heydər Əliyev nitq söylədi. O deyirdi: «Nəriman Nərimanov maarifçi-demokratdan mətin bolşevik kimi çətin və keşməkeşli yol keçmişdir.

⁶ **Heydər Əliyev.** Fəal həyat mövqeyinin formalaşması: Mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı, 1979

¹ «Бакинский рабочий» qəzeti, 28 aprel 1979-cu il

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yanında müşavirədə giriş sözü. - «Azərbaycan» qəzeti, 13 iyun 1995-ci il

³ N. Nərimanov (Anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş yubiley təntənələrinin materialları). Bakı, 1974

...Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanov siyasi rəhbər və təşkilatçı kimi bütün bacarığını, qəlbinin bütün alovunu xalqın xidmətinə vermişdir»⁴.

Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1979-cu ildə Ulyanovsk şəhərində də N. Nərimanovun böyük abidəsi ucaldıldı. Heydər Əliyev Ulyanovskda abidənin təntənəli açılışında çıxış etdi. Şəhərin böyük bir prospektinə Nərimanovun adı verildi.

«Ulduz» jurnalının 1990-cı il iyun (altıncı) nömrəsində jurnalist Elmira Əhmədovanın Moskvada Heydər Əliyevdən aldığı müsahibəsi «Olub keçənləri düşünərkən» başlığı altında dərc edilmişdi.

Müxbirin sualının əlavəsində Heydər Əliyev göstərir ki, «1970-ci ildə N. Nərimanovun 100 illik yubileyi ərəfəsində materiallarla tanış olanda onun həyatının son dövrlərinin nə qədər faciəli olduğu məni çox ağrıtdı. Nərimanovun 100 illiyi 1970-ci ildə tamam oldu, yubileyini isə 1972-ci ildə keçirdik. Soruşa bilərsiniz niyə? Çünki bu yubileyi keçirmək üçün iki il mübarizə aparmaq lazım idi. Çünki N. Nərimanova «millətçi» damğası vurulmuşdu»¹. Bu ləkəni aradan götürmək üçün Heydər Əliyev ciddi məşğul olmuşdu. Bu haqda o deyirdi: «Heç kəsə demədiklərimi indi sizə açıram. Qoy xalqım bilsin. Mənim sinəmdə çox sirlər var. Bəzilərini indi açıram. İki dəfə Suslovun, Brejnevın yanına getdim, ancaq onlara Nərimanov barədə başqa informasiyalar vermişdilər. Əjdər İbrahimov İsa Hüseynovla birlikdə «Mosfilm»də N. Nərimanova həsr olunmuş dəyərli film çəkmişdi. Bizdən qabaq həmin filmə Moskvada baxmışdılar və ermənilərin təsiri altında olan MK-nın bəzi məsul işçiləri həmin filmi qadağan etmişdilər... Nə yubileyi keçirməyə, nə də abidəni qoymağa imkan vermirdilər. Çalışdım, mübarizə apardım, neçə adamı inandırdım və axır ki, istəyimə nail oldum. MK-da N. Nərimanovun 100 illik yubileyinin keçirilməsinə dair qərara nail oldum, «Правда» qəzetində N. Nərimanovun yubileyinə həsr olunmuş böyük məqaləm getdi. N. Nərimanovun [63-64] yubileyini böyük təntənə ilə keçirdik. Bakıda möhtəşəm abidəsini ucaldıq. N. Nərimanov haqqında gözəl filmə də icazə aldım»². Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, mən N. Nərimanovun Leninə məşhur məktubunu da Moskvaya gətirmişdim. O məktubu göstərib deyirdim ki, burda nə var? N. Nərimanov orada deyirdi ki, Azərbaycan Respublikasında sosializm quruluşu gərək Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri, milli ənənələri ilə əlaqədar olsun. Rusiyada olan üsulu burada kor-koranə tətbiq etmək olmaz. Düzdür, burada çox ideyalar var, mən ancaq qısa mətnini deyirəm. Bu məşhur məktub çox gözəl məktubdur, tarixdə ifşaedici bir sənəd kimi qalmışdır.

Heydər Əliyev N. Nərimanovun işlədiyi dövrdə ona mane olanların da aşkara çıxarılmasına çalışır, sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətində səhvlər, çəkişmələr olduğunu aşkar edir və bundan nəticə çıxarmağı məsləhət görürdü.

O, siyasi rəhbərlikdə nöqsanlar, çəkişmələr və birliyin olmaması faktlarını aşkar edir və onun acı nəticələrini, xalqın başına bəlalar gətirilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi dəyərləndirirdi. Heydər Əliyev jurnalistə cavabında demişdi: «Kim idi N. Nərimanovun ayağının altını qazanlar? Bizim azərbaycanlılar. Onun öz silahdaşları. Onlar (adlarını tarixçilərimiz daha düzgün deyər bilərlər) Levon Mirzoyanla, Mikoyanla, Sarkislə birləşib Kirovu da yoldan çıxarıb N. Nərimanov əleyhinə blok düzəltmişdilər. Bax, bizim xalqın ən böyük bəlası bundan ibarətdir»³.

Sonrakı vaxtlarda da, xüsusilə Mircəfər Bağırovun rəhbərlik etdiyi dövrdə, 1937-38-ci illərdəki repressiyalarında xalqın başına gətirilən bəlalar siyasi rəhbərlikdə birliyin olmaması ilə daha dəhşətli məcraya çatmışdı. Heydər Əliyev göstərir ki, «Tək Nərimanovun dövründə deyil, sonrakı mərhələlərdə də bizim respublikanın siyasi rəhbərliyində birliyin olmaması, öz şəxsi mənafeyinə görə başqasını satmaq, ona millətçi damğası yapışdırmaq və s. xoşagəlməz hallar millətin vəhdətini pozub. Tarixi izləsəniz görürsünüz ki, respublikamızın başına bəlalar belə şeylərdən gəlib. Mircəfər Bağırovun ətrafındakılar kimlər idi? Ermənilər, yəhudilər. [64-65]

1937-38-ci illərdə adamlarımızı, xüsusən ziyalılarımızı qıranlar kimlər idilər? Qriqoryanlar, markaryanlar. Onların əli ilə H. Cavid, Yusif Vəzir Cəmənəminli.....məhv edilib»⁴.

Azərbaycan prezidenti qeyd edirdi: «İndi Azərbaycan çox çətin dövr keçirir. İndi öz xeyri üçün bir-birinin üstünə şər atmaq, bir-birini pisləmək, ləkələmək meylli güclənir. Gəlin ayıq olaq, tarixdən ibrət dərsi götürək! Fikirləşək, görək, bunlar ilk növbədə kimlərə sərfəlidir»⁵.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi və 110 illiyinin keçirilməsi Azərbaycan tarixində əvəzsiz xidmətdir. 1981-ci ildə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi H. Cavidin anadan olmasının 100 illiyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Bundan sonra bir çox işlər görüldü. 1982-ci il oktyabrın 26-da onun cənazəsi Sibirdən gətirilib Naxçıvanda dəfn olundu. Bu, o vaxtkı Sovetlər İttifaqında Azərbaycanın rəhbəri Heydər Əliyevin misilsiz cəsarətinin nəticəsi idi. Lakin qərarla nəzərdə tutulan bəzi tədbirlər həyata keçirilməmişdi.

⁴ N. Nərimanov (Anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş yubiley təntənələrinin materialları). Bakı, 1974, səh. 55-56

¹ Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 51

² Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 52

³ Yəne orada

⁴ Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 53

⁵ Yəne orada, səh. 53

1992-ci ildə H. Cavidin anadan olmasının 110 illiyi qeyd edildi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin bu münasibətlə çıxışında deyilirdi ki, 10 il bundan əvvəl H. Cavidin 100 illik bayramı keçirilmişdisə, lakin bu illər ərzində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin çoxu həyata keçirilməmişdir. Onlardan biri - nəzərdə tutulan məqbərənin tikintisi başa çatmamışdı. Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə 1996-cı ildə məqbərə də tikildi. 1996-cı il oktyabrın 29-da məqbərənin təntənəli açılışı oldu. Heydər Əliyevin dərin məzmunlu nitqində H. Cavid yaradıcılığının, Azərbaycanda bu istiqamətdə görülən işlərin əhəmiyyəti təhlil edildi¹.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi Azərbaycanı SSRİ-də birinci yerə çıxartdı. O özü isə Sovetlər İttifaqının görkəmli partiya və dövlət xadimi kimi böyük nüfuz və şöhrət qazandı. [65-66]

Sov.İKP MK-nın 1976-cı il 5 mart tarixli plenumu Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyevi Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçdi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1977-ci il 24 noyabr tarixli fərmanı ilə inqilabi hərəkatda xidmətlərinə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə, 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində faşist işğalçıları üzərində qələbədə böyük xidmətlərinə görə və zəhmətkeşlərinin təsərrüfat və mədəni quruculuqda qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə Azərbaycan SSR-nin paytaxtı Bakı şəhəri Lenin ordeni ilə təltif edilmişdi. Ordenin təqdim edilməsi münasibətilə Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin baş katibi L. İ. Brejnev Bakıya gəlmişdi. O, Azərbaycan KP Bakı şəhər partiya komitəsinin və Bakı şəhər İcraiyyə Komitəsinin təntənəli iclasında Bakı şəhərinə Lenin ordenini təqdim etdi.

Azərbaycan 10 il ərzində SSRİ-də qabaqcıllar sırasında idi. Hər il keçici qırmızı bayraqla təltif edilirdi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1979-cu il 24 avqust tarixli fərmanı ilə bütün respublikada xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bütün kənd təsərrüfat məhsulları planının və sosialist öhdəliklərinin vaxtında və artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini təmin etməkdə böyük təşkilatçılığın və siyasi işinə görə Sov.İKP MK Siyasi bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əlirza oğlu Əliyevə Lenin ordeni və «Oraq və çəki» qızıl medalı təqdim edilməklə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdi².

Heydər Əliyevə Sosialist Əməyi Qəhrəmanının Qızıl Medalını təqdim edərkən L. İ. Brejnev onun böyük fəaliyyətini və rəhbərə xas olan zəruri keyfiyyətlərini göstərir və qeyd edirdi ki, «Siz, Heydər Əliyev, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə rəhbərlik etdiyiniz on ildə kommunist-rəhbərə xas olan zəruri keyfiyyətlərinizi inandırıcı nümayiş etdirdiniz. Siz Azərbaycan zəhmətkeşlərinin qazandığı yaxşı və [66-67] yüksək nəticələrə böyük hədiyyənizi vermiş və vaxt çatmış böyük vəzifələrin həll edilməsi üçün olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında da az iş görməmişsiniz.

Buna görə də təltif olunursunuz, layiqli təltifdir»³.

Azərbaycan zəhmətkeşləri onuncu beşillikdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı vəzifələrini vaxtından əvvəl yerinə yetirdiyinə görə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1980-ci il 15 mart tarixli fərmanı ilə Azərbaycan SSR Lenin ordeni ilə təltif edildi.

Azərbaycanın böyük oğlu, görkəmli dövlət və siyasi xadimi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin böyük xidmətləri Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrini təşkil edir. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan xalqının taleyində Heydər Əliyevin tarixə çevrilmiş unudulmaz xidmətləri vardır. Sovetlər İttifaqı tərkibində bütün fəaliyyəti ilə həmişə fərqlənmişdir. Onun xidməti qiymətləndirilmiş, mükafatlandırılmışdır. Aşağıda bəzilərini qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 27 may 1949-cu il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin şöbə müdiri Əliyev Heydər Əlirza oğlu «Əmək şərəfinə görə» medalı ilə təltif edilir⁴.

2. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 5 noyabr 1954-cü il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin rəhbər heyəti işçilərindən Əliyev Heydər Əlirza oğlu «Mübariz xidmətlərinə görə» medalı ilə təltif edilir⁵.

3. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26 may 1962-ci il tarixli fərmanı ilə Əliyev Heydər Əlirza oğlu «Qızıl Ulduz» ordeni ilə təltif edilir.

4. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 25 avqust 1971-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əliyev Heydər Əlirza oğlu Lenin ordeni ilə təltif edilir⁶. [67-68]

5. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 8 may 1973-cü il tarixli fərmanı ilə anadan olmasının 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq, Kommunist partiyası və Sovet dövləti qarşısında xidmətlərinə görə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əliyev Heydər Əlirza oğlu Lenin ordeni ilə təltif edilir⁷.

¹ Hüseyn Cavid. Naxçıvan. 1996, səh. 33-39

² Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi. Fond 7523, siyahı 135, iş 40, vərəq 79

³ Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi. Fond, 7523, siyahı 135, iş 40, vərəq 80

⁴ Yəne orada, siyahı 36, iş 534, vərəq 232

⁵ Yəne orada, siyahı 72, iş 256, vərəq 1

⁶ Yəne orada, siyahı 105, iş 306, vərəq 1

6. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 27 dekabr 1976-cı il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı qabaqcıllarının orden və medallarla təltif edilməsi haqqındakı fərmanla Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əliyev Heydər Əlirza oğlu Lenin ordeni ilə təltif edilir¹.

7. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əliyev Heydər Əlirza oğluna Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilməsi haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı:

«Partiyanın XXV qurultayının, xalq təsərrüfatının inkişafı ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, dövlətə bütün kənd təsərrüfatı məhsulları satışına dair plan və sosialist öhdəliklərinin hər il artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi barədə qərarlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində respublika kommunistlərini və bütün zəhmətkeşlərini səfərbərliyə almaqda böyük təşkilatçılıq və siyasi işinə görə Sov.İKP MK-nın siyasi bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Əliyev Heydər Əlirza oğlu yoldaşa Lenin ordeni və «Oraq və çəkiç» qızıl medalı təqdim edilməklə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilsin. 24 avqust 1979-cu il»².

8. 1981-ci ilin plan və sosialist öhdəliklərinin, dövlətə taxıl, pambıq, üzüm, tərəvəz və başqa əkinçilik məhsulları üzrə satışının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün respublika kommunistlərinin və bütün zəhmətkeşlərinin səfərbər edilməsində böyük təşkilatçılığın və siyasi fəaliyyətinə görə Sov.İKP MK Siyasi bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Əliyev Heydər Əlirza oğlu SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1982-ci il 10 mart tarixli fərmanı ilə «Oktyabr inqilabı» ordeni ilə təltif edilir³. [68-69]

9. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Əliyev Heydər Əlirza oğlunun Lenin ordeni və ikinci «Oraq və çəkiç» qızıl medalı ilə təltif edilməsi haqqında 7 may 1983-cü il tarixli fərmanında deyilir: «Kommunist partiyası və Sovet dövləti qarşısında böyük xidmətlərinə və anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə Sov.İKP MK siyasi bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Əliyev Heydər Əlirza oğlu Lenin ordeni və ikinci «Oraq və çəkiç» qızıl medalı ilə təltif edilsin. Qəhrəmanın vətəninə tuncdan büstü qoyulsun»⁴.

10. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 23 aprel 1985-ci il tarixli fərmanı ilə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Əliyev Heydər Əlirza oğlu sovet xalqının Böyük Vətən müharibəsində qələbəsinin 40 illiyi ilə əlaqədar «Birinci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni» və «1941-1945-ci illər Vətən müharibəsində qələbənin qırx illiyi» yubiley medalı ilə təltif edilir⁵.

1970-1982-ci illərdə Azərbaycan böyük inkişaf yolu keçdi. Respublikanın rəhbəri Heydər Əliyev SSRİ-nin görkəmli rəhbərlərindən biri kimi Sovetlər ölkəsində və dünyada tanındı. SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə irəli çəkildi.

Heydər Əliyev hələ 70-80-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtlarda da Azərbaycanın gələcəyi, müstəqilliyi haqqında düşünürdü. Azərbaycanın müstəqil yaşaması üçün, mövcudluğu üçün, böyük imkanlara malik olduğuna tam əmin idi. Qeyd etmək lazımdır ki, o, respublikanın sosial-iqtisadi, milli-mədəni inkişafını yüksək səviyyədə təmin etməklə məhz bunun gələcəkdə əsas təməl olacağını nəzərdə tuturdu. Bu fikrini, ideyasını sonralar daha açıq şəkildə ifadə edirdi. 1996-cı ildəki çıxışlarının birində göstərirdi ki, «Mən keçmişdə də Azərbaycanın gələcəyi, müstəqilliyi haqqında düşünərkən və Sovet İttifaqı dağılan zaman bu barədə öz fikrini qəti bildirərkən Azərbaycanın müstəqil yaşaması üçün tam imkanı olduğu barədə fikirlərini deyərəkən, eyni zamanda zəngin yeraltı [69-70] sərvətlərimizlə, neft-qaz yataqlarımızla və başqa mədənlərimizlə bərabər, böyük sənaye potensialı ilə bərabər, geniş aqrar sektorda, kənd təsərrüfatı sahəsində, ərzaq məhsulları istehsalı sahəsində də Azərbaycanın böyük potensialını həmişə nəzərə alırdım»⁶.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın inkişaf tarixinin dinamikası belə bir fikri təsdiq edir ki, Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişindən sonrakı dövr, əslində, respublikamızın müstəqil dövlət quruculuğuna aparıcı yol olmuşdur. Heydər Əliyevin böyük əməyinin nəticəsində həyata keçirilən dəyişikliklərin həcmində, ictimai-iqtisadi islahatların səciyyəsinə görə 70-80-ci illər Azərbaycanın tarixində ən parlaq səhifələr təşkil etmişdir. 70-ci illərdən başlanan iqtisadi inkişaf, milli-mədəni dirçəliş, milli özünüdərk duyğularını, milli ruhun yüksəlişi xalqımızın illərdən bəri qəlbində yaşatdığı milli dövlətçilik ideyasının milli-azadlıq mübarizəsində əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsində mühüm zəmin oldu. 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəlində müstəqillik uğrunda mübarizənin yüksəlişi Heydər Əliyevin rəhbərliyinin birinci mərhələsində əldə edilmiş iqtisadi canlanma və milli mübarizlik ruhunun təşəkkülü nəticəsində mümkün oldu. [70-71]

⁷ Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi. Fond, 7523, siyahı 105, iş 306, vərəq 1

¹ Yenə orada, siyahı 116, iş 329, vərəq 190

² Yenə orada, siyahı 135, iş 40, vərəq 79

³ Yenə orada, siyahı 135, iş 368, vərəq 16

⁴ Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi. Fond, 7523, siyahı 144, iş 133, vərəq 30

⁵ Yenə orada, siyahı 135, iş 515, vərəq 142

⁶ **Heydər Əliyev.** Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 55

II FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV SUPER DÖVLƏTİN - SSRİ-nin SİYASİ OLİMPİNİN ZİRVƏSİNDƏ

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi onun SSRİ-də ən görkəmli siyasi xadim, rəhbər və dövlət başçısı olduğunu göstərdi. 1982-ci ilin sonunda Moskvaya partiya və dövlət hakimiyyətinə yüksək vəzifəyə irəli çəkildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22 noyabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi¹. Bununla onun həyatında və fəaliyyətində yeni dövr başlandı. Bütün SSRİ-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına rəhbərlik etmək, Sovet hökumətinin iqtisadi inkişaf strategiyasını istiqamətləndirmək, görkəmli siyasi və dövlət xadimi kimi SSRİ-nin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi, xarici dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər yaradılması uğrunda məsuliyyətli və çətin vəzifələrin yerinə yetirilməsi kimi fəaliyyət dövrü başlandı.

SSRİ Nazirlər Soveti Rəyasət Heyətinin 15 dekabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əlirza oğlu Əliyevə:

a) SSRİ Yollar Nazirliyi, Dəniz Donanması Nazirliyi, Yol Tikinti Nazirliyi, Rabitə Nazirliyi, eləcə də, müttəfiq respublikaların avtomobil, çay nəqliyyatı və yol təsərrüfatı məsələlərinə nəzarət;

b) SSRİ Nazirlər Sovetinin Baykal-Amur dəmir yolu tikintisi məsələləri üzrə daimi komissiyasına rəhbərlik həvalə edilir².

SSRİ Nazirlər Soveti Rəyasət Heyətinin 1983-cü il fevralın 2-də keçirilən iclasında isə Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevə [71-72] Ümumittifaq Səhiyyə Nazirliyi, Tibb Sənayesi Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Maarif Nazirliyi, Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Dövlət Texniki-Peşə Təhsili Komitəsi, Dövlət Teleradio Verilişləri Komitəsi, Dövlət Kinematografiya Komitəsi, Dövlət Nəşriyyatı, İdman Komitəsi, SİTA, Dövlət Arxiv və Müəlliflik Hüququ Agentliyi üzrə məsələlərin baxılması tapşırılır³.

Heydər Əliyev böyük ərazidə yerləşən Sovetlər İttifaqının nəqliyyat sistemində, iqtisadiyyatın inkişafında onun həlledici roluna yüksək qiymət verirdi. O, nəqliyyatı bir növ bütün ölkənin qan dövrənə - arteriya damarı hesab edirdi. Nəqliyyatın işinə özünün yaratdığı konsepsiya ilə rəhbərlik edirdi. Hesab edirdi ki, nəqliyyata rəhbərliyə iqtisadi, siyasi və psixoloji baxımından yanaşmaq lazımdır.

Heydər Əliyevin idarəetmə konsepsiyasına görə, nəqliyyatın iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, istehsalın kooperativləşdirilməsini, müttəfiq respublikaların təsərrüfat əlaqələrinin, ölkələrin və vilayətlərin, ərazi-istehsalat komplekslərinin səmərəliliyini müəyyənləşdirir, onların vahid xalq təsərrüfatında birliyini təmin edir.

Siyasi cəhətdən - nəqliyyat insanların vahid ailənin üzvü olmasını hiss etməsinə şərait yaradır, şəhərlə kəndi yaxınlaşdırır, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməyi xeyli asanlaşdırır.

Psixoloji cəhətdən - hər bir vətəndaş nəqliyyat xidmətindən gündəlik istifadə edir. Ona görə də nəqliyyat, xüsusilə şəhər nəqliyyatı, onun işinin keyfiyyəti əhalinin böyük kütləsinin psixoloji mühitinə, bütün xalqın əmək əhvali-ruhiyyəsinə ciddi təsir edir⁴.

Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin nəqliyyat məsələlərinə nəzarət etməsi tezliklə özünün müsbət nəticəsini göstərdi, bu sahədə vəziyyət xeyli dəyişdi. Dəmir yolunun inkişafına dair hazırlanan kompleks planların həyata [72-73] keçirilməsi nəticəsində təşkilatçılıq və təsərrüfatçılıq işi yüksəldi. Nəqliyyat işində canlanma başlandı.

1983-cü ildən başlayaraq nəqliyyat sahəsində irəliləyiş başlayır. Heydər Əliyevin iştirakı ilə kollegiya iclasları keçirilir, görülən işlər yekunlaşdırılır, istehsalın təşkilində və inkişafında yeni istiqamətlər müəyyən edilir.

Heydər Əliyev ən kiçik işlərdən böyük işlərdəki olan müraciətlərə belə diqqətlə yanaşır, onların həll edilməsi üçün təcili tədbirlər həyata keçirirdi.

Hələ 1983-cü il yanvarın 13-də Kırım vilayətinin Saki şəhərindən müharibə və əmək veteranı P. Okunevin Moskva - Yevpatoriya istiqamətində hərəkət edən qatarın gecikməsi və vaqon-restoranda qeyri-qənaətbəxş xidmət haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə məktubu daxil olmuşdu. Məktubla tanışlıq Heydər Əliyevi ciddi narahat etmiş, o, vəziyyəti dərinəndən öyrənmişdi. Nöqsanlar həm dəmir yol nəqliyyatına, həm də Ticarət

¹ Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi. Fond 7523, siyahı 134, iş 184, vərəq 107

² Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının Arxivi: Heydər Əliyevin yanvar 1944-cü il - may 1983-cü illərdəki dövrdə fəaliyyətinə dair Rusiya Federasiyasının arxivlərində saxlanan sənədlərin surətləri

³ Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının Arxivi: Heydər Əliyevin yanvar 1944-cü il - may 1983-cü illərdəki dövrdə fəaliyyətinə dair Rusiya Federasiyasının arxivlərində saxlanan sənədlərin surətləri

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 226-227. - «Правда» qəzeti, 24 fevral 1984-cü il

Nazirliyinə aid olduğu üçün Heydər Əliyevin 26 yanvar tarixli göstərişi ilə hər iki nazirlik məktubla məşğul olaraq, artıq martın 1-də onlar nöqsanların aradan qaldırılması haqqında Nazirlər Sovetinə hesabat vermişdilər. Bu operativ münasibətin bütün dəmir yolunda işlərin və xidmətin qaydaya salınmasında ciddi təsiri oldu. SSRİ Yollar Nazirliyinin cavabında göstərilirdi ki, Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavininin 26 yanvar tarixli göstərişinə əsasən, nöqsanların aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görülmüşdür və bununla əlaqədar olaraq mart ayında dəmiryol nəqliyyatında vəziyyətin yaxşılaşdırılması məsələsinə dair Nazirliyin Kollegiyasının geniş iclasının keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Ticarət Nazirliyi isə cavabında Krım istiqamətində hərəkət edən qatarlarda vaqon-restoranların xidmətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər planı hazırladığı və ciddi təşkilati tədbirlər gördüyü haqqında məlumat verirdi¹.

Bir nəfər müharibə və əmək veteranının müraciəti ilə Heydər Əliyev bütün SSRİ məkanında kollektivləri bu istiqamətdə nöqsanların aradan qaldırılması və işlərin təşkilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səfərbər etmişdi. [73-74]

1983-cü ildə Heydər Əliyevin ünvanına dəmir yolunda geriliyin aradan qaldırılması, qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsi haqqında zəhmətkeşlərin müxtəlif təklif və arzularını əks etdirən saysız məktublar daxil olurdu. Bunlarla yanaşı, sərnəşin daşınmasının təşkilində ciddi çatışmazlıqlar, sərnəşin qatarlarının gecikməsi, həm qatarlarda, həm də vağzalarda sərnəşinlərə xidmətin pis təşkili, sərnəşinlərə qulluq xidmətinin aşağı səviyyədə olması, baqajların itməsi və i.a. məsələlər barəsində şikayətlər gəlirdi. İkinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı K. Ulmaqanbetov Aktübinsk vilayətinin Çelkarsk rayonundan yazırdı ki, rüsvətlə biletsiz sərnəşinlər daşınır, az tapılan malların alveri edilir, Daşkənddən Moskvaya gedən qatarlarda özbaşnalığa, sui-istifadələrə yol verilir və i.a.².

Bütün məktubları, ərizələri, məlumatları ciddi nəzərdən keçirərək Heydər Əliyev 1983-cü il avqustun 13-də onları baxılmaq üçün SSRİ Yollar Nəqliyyatı naziri Konarevə göndərmişdi. O, nazirə məktubda yazırdı: «Xahiş edirəm zəhmətkeşlərin məktublarında qoyulan məsələlərə baxın və zəruri tədbirlər görün»³.

1984-cü ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin ünvanına göndərilən məktubların, ərizələrin məzmununun ümumiləşdirilməsindən aydın olur ki, son dövrdə dəmir yolu nəqliyyatında müsbət meyillər nəzərə çarpdığını zəhmətkeşlərin özləri də qeyd edirdilər. Bu xalq təsərrüfatının başqa sahələrinin də müvəffəqiyyətini təmin edir. Bununla yanaşı, məktub müəllifləri istismar işində, əmək və istirahətin təşkilində, lokomotiv briqadalarının əmək haqqının ödənilməsində ciddi səhlənkərliklər olduğunu göstərirdilər⁴.

1984-cü il avqustun 2-də Heydər Əliyev SSRİ Yollar Nəqliyyatı nazirinə yazırdı: «Xahiş edirəm zəhmətkeşlərin məktublarında qoyulan məsələlərə [74-75] ciddi diqqət verin və dəmir yolu nəqliyyatında olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görün»⁵.

1984-cü il yanvarın 17-də SSRİ Yollar Nazirliyi, Dəmiryol Nəqliyyatı və Tikinti-Nəqliyyat Fəhlələri Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin geniş kollegiya iclasında, yanvarın 23-də Tikinti-Nəqliyyat Nazirliyi və Dəmiryol Nəqliyyatı, Tikinti-Nəqliyyat, Avtomobilqayıрма və Yol Tikintisi Fəhlələri Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Komitələri Rəyasət Heyətləri ilə iclasda Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyev iştirak edirdi⁶.

Heydər Əliyev 1984-cü il yanvarın 23-də Nəqliyyat Tikintisi Nazirliyinin geniş kollegiya iclasında da geniş nitq söyləmişdi⁷.

1983-cü ildə Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyində istehsalın ümumi həcmi 1982-ci ilə nisbətən 1,9 milyon manat artmışdı. Yeni dəmiryol xətləri tikilir, dəmir yollarının elektrikləşdirilməsi həyata keçirilirdi.

Baykal-Amur dəmiryol xəttinin tikintisi və metropolitenin tikintiləri böyük müvəffəqiyyətlə aparılırdı. Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyinin 1983-cü ildəki fəaliyyətinin Heydər Əliyevi qane etdiyi bildirilir.

Bunlarla yanaşı, Heydər Əliyev əsas diqqəti qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi, mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına yönəltdi. Nazirliyin qarşısında əsaslı tikintinin keyfiyyətini yüksəltmək, onu özünün təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətinin əsas istiqamətinə çevirməkdən ibarətdir. Heydər Əliyev SSRİ Tikinti Nazirliyinin 23 yanvar 1984-cü il tarixli geniş kollegiya iclasında çıxışında cari ildə həyata keçiriləcək, görülmək işlərin kəmiyyət və keyfiyyətini ətraflı göstərdi, qarşıda duran vəzifələrin yüksək səviyyədə icra

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Rusiya Federasiyası arxivlərində saxlanan H. Ə. Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən (iyun 1983 - aprel 1989-cu illər) sənədlərin surətləri, səh. 65-68

² Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Rusiya Federasiyası arxivlərində saxlanan H. Ə. Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən (iyun 1983 - aprel 1989-cu illər) sənədlərin surətləri, səh. 65-68.

³ Yenə orada, səh 68.

⁴ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Rusiya Federasiyası arxivlərində saxlanan, Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin (iyun 1983 - aprel 1984-cü illər) surətləri, səh. 91-95.

⁵ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Rusiya Federasiyası arxivlərində saxlanan Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin (iyun 1983 - aprel 1984-cü illər) surətləri, səh. 95

⁶ «Правда» qəzeti, 18 yanvar, 1984-cü il; Yenə orada, 24 yanvar 1984-cü il

⁷ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən, Rusiya Federasiyasının İqtisadi Dövlət Arxivində saxlanan müşavirələrin, qətnamələrin, protokolların (1983—1987-ci illər) surətləri, səh. 92-147

edilməsində kollektivləri proqram sənədi ilə silahlandırdı. Ayrı-ayrı regionlar üzrə planların yerinə yetirilməsində [75-76] əməyin səmərəli təşkilinin yollarını göstərdi. Məsələn, Sibir, Qazaxıstan, Kuzbas, Volqaboyunda podrat işlərin həcmnin keçən ilkinə nisbətən 12-20 faiz artırılması imkanlarını aşkarladı¹.

Heydər Əliyev diqqəti belə bir məsələyə yönəldti ki, ümumiyyətlə, podrat işlərin illik artım büreti beşillik plan tapşırıqları üzrə nisbətdə aşağı düşür. Məsələn, əgər doqquzuncu beşillikdə Nəqliyyat-Tikinti Sənayesi üzrə bu 6,8 faiz təşkil edirdisə, onuncu beşillikdə 4 faizə düşmüşdü, 1983-cü ildə isə yalnız 3,3 faiz təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin çıxışında Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyinin bölmələrinin işi təhlil edildi və ciddi nöqsanlar üzə çıxarıldı. Tikinti-montaj işlərində səviyyənin aşağı düşdüyünü faktlarla sübut edən Heydər Əliyev bu meylin heç nə vermədiyini, onunla razı olmadığını göstərdi və nazirliyin bu məsələyə ciddi diqqət verməsini tələb etdi.

Kollegiyada çıxış edən Qorki dəmiryolunun rəisinin çıxışına münasibətini göstərərək onunla da razılaşmadığını göstərdi. Heydər Əliyev burada da problemlərin mövcud olduğunu meydana çıxardı. Belə ki, o, öz çıxışında vaqon təmiri üçün obyektlərin, elektricləşmə üzrə işlərin, səyyar zavodların tikintisi, yaşayış və kommunal tikintisinin ciddi geriliklərlə razılaşmadığını açıq şəkildə bildirdi. Belə ki, nazirlik tərəfindən tikinti-montaj işləri planı cəmi 70 faiz yerinə yetirilmişdi. Dəmir yollarının sənaye müəssisələrlə əlaqəli inkişaf etməməsi də yük daşınmasının ritmik inkişafına mane olurdu.

Heydər Əliyev 1983-cü ildə Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyinin və Yollar Nazirliyinin fəaliyyətini yekunlaşdıraraq təəssüflə qeyd etmişdi ki, onlar qarşısında əvvəl qoyulan vəzifələr yerinə yetirilməmişdir².

Bunlar barədə hələ əvvəllər də tapşırıqlar verilməsinə baxmayaraq, Baş nazirin birinci müavini məsələni qəti və prinsipial qoyur: «Nəqliyyat-Tikinti naziri, Yollar naziri və hər iki nazirliyin kollegiyaları bir ay müddətində [76-77] qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi tədbirlərini hazırlayıb Nazirlər Sovetinə təqdim etməlidirlər. Tədbirlər konkret, dəqiq, real olmalıdır, biz isə Nazirlər Sovetində bu tapşırıqların yerinə yetirilməsini nəzarət qaydasında, - baxmayaraq ki, ikinci dəfə veririk, - bu məsələni birinci kvartalın yekunlarında dinləyirik»³.

Kollegiya iclasında Heydər Əliyevin iştirakı və dərin məzmunlu, ətraflı çıxışı nazirliklərin və bütün kollektivlərin fəaliyyətində böyük proqram sənədi kimi qəbul edildi. Eyni zamanda kollektivlərin 1984-cü il sosialist öhdəliklərində SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavininin tövsiyələri və məsləhətləri öz əksini tapacağı qeyd edildi.

1983-cü il martın 4-də SSRİ Nazirlər Sovetinin Baykal-Amur dəmiryol xəttinin tikintisi üzrə komissiyanın Heydər Əliyevin sədrliyi ilə ilk iclası keçirildi. İclasda komissiyanın üzvləri, Sov.İKP MK-nın, SSRİ Nazirlər Sovetinin, SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin, SSRİ Dövlət Tikinti, SSRİ Tikinti Bankı və SSRİ nazirliklərinin məsul işçiləri iştirak edirdilər⁴.

İclasda: 1) Baykal-Amur dəmiryol xəttinin tikintisi üzrə 1982-ci il planının yerinə yetirilməsi vəziyyəti və 1983-cü il planının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi haqqında; 2) Baykal-Amur dəmiryol xəttinin bütün sahələrində qatarların birbaşa hərəkətinin açılışının təmin edilməsi və Sov.İKP XXVI qurultayının qərarına əsasən on birinci beşillikdə onun ayrı-ayrı hissələrinin daimi istismara verilməsi; 3) BAM-da Şimali Muysk və Kadarsk tunellərinin tikintisinin gedişi və Şimali Muysk tunelindən dəmiryolu dövrəsinin tikintisi kimi zəruri məsələlər müzakirəyə qoyulmuşdu.

Məsələlərin müzakirəsindən aydın oldu ki, 1982-ci il planında BAM-da obyektlərin tikintisi 109 faiz, bilavasitə xəttin tikintisi 112 faiz yerinə yetirilmişdir. Yollar Nazirliyi və Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyi 1982-ci ildə Ural-Postışevo xəttinin daimi istismara verilməsi, mənzil, məktəb, uşaq bağçaların və xəstəxanaların tikintisi planını yerinə yetirmişlər. Bunlarla [77-78] yanaşı tikintinin həyata keçirilməsində ciddi çatışmazlıqlar da meydana çıxarıldı. Nöqsanların, çatışmazlıqların, geriliklərin və i.a aradan qaldırılması üçün nazirliklər, təşkilatlar, idarələr, hami təşkilatlar, maliyyə orqanları qarşısında konkret, ciddi vəzifələr qoyuldu.

Aşkar oldu ki, nə Yollar Nazirliyi, nə də Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyi tərəfindən 1983-cü ilin əvvəlinə kimi SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərişinə uyğun olaraq buraxılış komplekslərinin təsdiq edilmiş planı və qatarların xətti üzrə birbaşa hərəkətinin müəyyən edilmiş kompleksi hazırlanmışdır. Ona görə də həmin nazirliklər qarşısında qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması və perspektiv inkişaf proqramı işləyib hazırlamaq və bu barədə 1983-cü ilin aprelində komissiyaya məlumat vermək vəzifəsi qoyuldu.

Şimali Muysk tunelinin tikintisinin qeyri-qənaətbəxş aparılması qeyd edildi. 6 il aparılan tikintidə 1983-cü il yanvarın 1-nə kimi 30 faiz iş görülmüşdü.

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən, Rusiya Federasiyasının İqtisadi Dövlət Arxivində saxlanan müşavirələrin, qətnamələrin, protokolların (1983-1987-ci illər) surətləri, səh. 102-103

² Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. ...Rusiya Federasiyasının İqtisadi Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərin surətləri (1983-1987-ci illər), səh. 106-111

³ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. ...Rusiya Federasiyasının İqtisadi Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərin surətləri (1983-1987-ci illər), səh. 110

⁴ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən, Rusiya Federasiyasının İqtisadi Dövlət Arxivində saxlanan müşavirələrin sənədləri üzrə qətnamələrin, protokolların (1983-1987-ci illər) surətləri, səh. 1-12

Ümumiyyətlə, Baykal-Amur tikintisi üzrə komissiyanın Heydər Əliyevin sədrlik etdiyi birinci iclasında çox ciddi çatışmazlıqlar və nöqsanlar aşkar edildi. Onların aradan qaldırılması üçün hərtərəfli, düşünülmüş kompleks tədbirlər proqramı müəyyən edildi¹.

1985-ci il yanvarın 25-də Heydər Əliyevin iştirakı ilə Nəqliyyat-Tikinti Nazirliyinin geniş kollegiya iclası keçirildi. İclasda 1984-cü ildə nazirliyin fəaliyyətinin yekunları və 1985-ci il planının və ümumiyyətlə, beşilliyin bütövlükdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi haqqında Nəqliyyat-tikinti nazirinin məruzəsi dinlənildi. 1984-cü il üçün müəyyən edilmiş planların yerinə yetirildiyi qeyd edildi. Kollegiya iclasında Heydər Əliyevin çıxışında 1984-cü ildə həyata keçirilən tədbirlərə, görülən işlərə yekun vuruldu və nəqliyyat-tikinti sahəsində qarşıda duran vəzifələrin səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək və beşillik planları tamamilə yerinə yetirmək əsas vəzifə kimi qarşıda qoyuldu². [78-79]

Həmin il yanvarın 30-da isə Yol Nəqliyyatı Nazirliyinin, Dəmiryol Nəqliyyatı və Nəqliyyat-Tikinti Fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin geniş iclası keçirildi. İclasda Heydər Əliyev iştirak edirdi. İclasda dəmiryollarının, şöbələr, sənaye müəssisələrinin və sahə tikinti təşkilatlarının fəaliyyəti hərtərəfli müzakirə edildi. 1984-cü il üçün nazirliyin yük dövriyyəsi və xalq təsərrüfatı yüklərinin daşınması sahəsində planların yerinə yetirilməsi qeyd edildi. Maraqlıdır ki, yük daşınması həcmünün bütövlükdə artımı əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına mümkün olmuşdu. Bu da nəqliyyat və tikintidə əmək məhsuldarlığının artırılması haqqında Heydər Əliyevin göstərişlərinin həyata keçirilməsinin nəticəsi idi.

Nazirliyin geniş iclasında Heydər Əliyevin çıxışında irəli sürülən vəzifələr mühüm proqram sənədi kimi qəbul edildi³.

Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilməsi ərafəsində ölkədə nəqliyyatın işi tələbata cavab vermirdi. Planlar yerinə yetirilmirdi, ciddi çətinliklər və geridəqalma halları mövcud idi. 1981-1982-ci illərdə dəmiryolu nəqliyyatında vəziyyət ağır idi. Xeyli kapital qoyulmasına baxmayaraq, dəmiryolunun inkişafı ildən-ilə geri qalırdı. 1982-ci ilin dekabrından dəmiryol nəqliyyatı sahəsinə Heydər Əliyevin nəzarət etməsi ilə vəziyyət dəyişdi. Artıq 1983-1984-cü illərdə dəmiryolu işçiləri yük daşınmasında geriləməyə son qoydular. 1984-cü ildə bütün göstəricilər üzrə plan artıqlaması ilə yerinə yetirildi. 1981-1982-ci illərdən qalan borclar ləğv edildi. Nəqliyyata geniş miqyasda köməyin təşkili, dəmiryol kollektivlərinin səfərbər edilməsi nəticəsində onların işində dönüş yarandı. 1985-ci ilin oktyabrında yük daşınmasında qalan borclar aradan qaldırıldı. On ayda plandan əlavə 7,5 milyon ton xalq təsərrüfatı məhsulları daşındı. Yükdaşıma sahəsində çalışan işçilərin əmək məhsuldarlığının artırılması sahəsində plan tapşırığı yerinə yetirildi. Bütün bu uğurlar Heydər Əliyevin 1985-ci il noyabrın 11-də Cənubi Ural dəmiryolunun Kurqan qovşağında partiyanın hesabat-seçki yığıncağında çıxışında qeyd [79-80] edilmişdi. O, görülmüş işləri qeyd etməklə yanaşı, həm də qarşıda duran inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmişdi. Heydər Əliyev ölkə dəmiryolçularının işinin əsas istiqamətini iqtisadi artımın intensiv amillərinə yönəldirdi. Dəmiryolunda elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsində işlərin intensivləşdirilməsini zəruri hesab edirdi. İşin gedişini təhlil edərək Kurqan qovşağında son beş ildə əmək prosesinin mexanikləşdirilməsinin yalnız 7 faiz artımını kifayət hesab etmişdi. Heydər Əliyev iclasda obrazlı şəkildə qeyd edirdi ki, «Əgər gələcəkdə də bu sürətlə gedilsə, tam mexanikləşməyə səkkiz beşillik lazım olacaqdır! Əlbəttə ki, başa düşmək lazımdır. Biz XXI əsrə toxmaq və bel ilə gedə bilmərik»¹.

Heydər Əliyev dəmiryolunda işin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas amili kimi intizam və təşkilatçılığa, mütəşəkkilliyə xüsusi fikir verməyi qarşıya bir vəzifə kimi qoyurdu. «Dəmiryolu, hər şeydən əvvəl, dəmir intizam və mütəşəkkillikdir»².

Dəmiryolunda intizam yaradılması və xidmətin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi ümumi işin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biri idi. SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi dəmiryolunda vəziyyəti dərinədən öyrənir və nöqsanları aradan qaldırmaq üçün təcili tədbirlər görür.

Baykal-Amur magistralının (BAM) tikintisini sürətləndirmək və keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə bu obyektə rəhbərlik edən Heydər Əliyev 1984-cü il iyunun 3-dən 10-na kimi tikinti regionunda olub,³ regionun əməkçiləri ilə görüşmüş, bütün tikinti obyektlərini nəzərdən keçirərək, dəmiryolu xətti boyunca tikilən yeni qəsəbələr və şəhərlərlə tanış olmuşdu. Fəhlə və mütəxəssislərlə görüşdə BAM-da bütün istiqamətlərdə qatarların

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən, Rusiya Federasiyasının İqtisadi Dövlət Arxivində saxlanan müşavirələrin sənədləri üzrə qətnamələrin, protokolların (1983-1987-ci illər) surətləri, səh. 1-12

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları...(1980-1990-cı illər), səh. 247; «Правда» qəzeti, 26 yanvar 1985-ci il

³ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları...(1980-1990-cı illər), səh. 248; «Правда» qəzeti, 26 yanvar 1985-ci il

¹ «Правда» qəzeti, 17 noyabr 1985-ci il

² Yəne orada

³ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA və başqa kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarında (1980-1990-cı illər), səh. 203-204. «Гудок» qəzeti, 12 iyun 1984-cü il

hərəkətini təmin etmək üçün kollektivlərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdi. [80-81]

Şərqi Sibirdə və Uzaq Şərqdə nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf perspektivi və onun bu zonanın sosial-iqtisadi inkişafında təbii sərvətlərinin kompleks mənimsənilməsində rolu səfərin əsas diqqət mərkəzində idi.

Heydər Əliyev başqa nəqliyyat vasitələrinin - xətlərinin vəziyyəti ilə də, Lena çayı üzərində limanda Şərqdə-Vrangel buxtasında, Vladivostok ticarət limanında vəziyyətlə də tanış olmuşdu. Xabarovsk və Primorsk diyarlarının partiya fəalları ilə görüşlərində ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması vəzifələri, ideya-siyasi tərbiyə işinin möhkəmləndirilməsi məsələlərini müzakirə edərək özünün təklif, məsləhətlər və tapşırıqlarını vermişdi.

Heydər Əliyevi İrkutsk Vilayətinin, Buryat Muxtar Respublikasının, Çita Vilayətinin, Kursk Diyarının, Amur Vilayətinin, Xabarovsk Diyarının, Primorsk Diyarının partiya və sovet rəhbərləri, Uzaq Şərq hərbi dairəsinin, Sakit okean donanmasının rəhbərləri müşayiət edirdilər. Bu səfərdən qayıtdıqdan sonra, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun 5 iyul 1984-cü il tarixli iclasında Heydər Əliyevin Baykal-Amur dəmir yolunun tikintisi ilə əlaqədar olaraq bir sıra məsələlər üzrə məlumatı dinlənildi⁴.

SSRİ Dövlət Plan komitəsinin sədri, Nazirlər Soveti sədrinin müavini işləmiş N. K. Baybakov Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində fəaliyyəti haqqında göstərir ki, O, hökumətdə maşınqayırma və nəqliyyatdan tutmuş, sosial-mədəni sahədə də çox müxtəlif sahələrə kuratorluq edirdi. Biz BAM-in tikintisinin gedişi barədə Siyasi Bürodə bir neçə dəfə məruzə etmişdik. Məsələ ondadır ki, bu yol sadəcə, təsərrüfat əhəmiyyətli deyil, həm də hərbi-siyasi, strateji əhəmiyyətli bir yol idi.

Heydər Əliyev dəfələrlə tikinti obyektində olmuşdu. Heydər Əliyevə BAM tikintisində mane olanlar, əleyhdarlar da var idi. Bəziləri Heydər Əliyevə qarşı çıxaraq hesab edirdilər ki, birxətli yol tikmək lazımdır. «Heydər Əliyev bütün opponentlərinə layiqli və çox əsaslandırılmış cavablar verir, öz nöqtəyi-nəzərini müdafiə edirdi. Ümumiyyətlə, O, prinsipial adam idi... [81-82]

Zənnimcə, O, təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütün SSRİ-nin xalq təsərrüfatının inkişafına böyük töhfə vermişdir»⁵.

1984-cü ildə Baykal-Amur magistralı hesabına SSRİ-də dəmiryolunun uzunluğu üç yüz min kilometrə qədər artmışdı. Qatarların vaxtından əvvəl hərəkətinin başlanması ölkə həyatında görkəmli hadisə idi. 1985-ci ildə BAM xəttinin tikintisinin ikinci mərhələsi başlandı. Lakin BAM sənaye və yaşayış diyarı kimi hələ yeni istifadə olunurdu. Heydər Əliyev BAM ətrafını mühüm sənaye bazasına, yaşayış sahəsinə çevirmək planını həyata keçirməyi irəli sürürdü. Sosial-iqtisadi və mədəni mərkəzə çevirməyə çalışırdı. O deyirdi ki, BAM sahəsində əhali artır, gənc inşaatçıların çoxu sibirli, uzaqşərqli olmağı qərara almışlar. Buna görə də yaşayış binaları tikintisinin, sosial-məişət əhəmiyyətli obyektlərin salınmasını sürətləndirmək lazımdır. BAM xəttinin tikintisini Heydər Əliyev Sibirin və Uzaq Şərqlin böyük kəşfi kimi qiymətləndirirdi. Çünki bu tikinti ilə dəmiryolu xətti zonasında faydalı qazıntılarla zəngin olan böyük bir ərazi təsərrüfat dövrüyyəsinə daxil olurdu¹. Ölkənin ehtiyat mənbələri misli görünməmiş şəkildə artırdı.

Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə Altay Diyarının gələcək inkişaf perspektivlərini, onun ehtiyat mənbələrini müəyyən edirdi. Eyni zamanda diqqəti istifadə edilməmiş mənbələrə yönəlmişdi, diyarda ictimai istehsalın intensivləşdirilməsi vəzifələrini müəyyən edirdi. O, obrazlı şəkildə qeyd edirdi: «Təsdiq edirlər ki, Altay adının kökü «qızıl» sözündəndir. Həqiqətən, ölkədə «qızıl»ın mənası yüksəkdir. Bu həm Altay dağlarının gözəlliyi, həm də taxıl zəmilərinin qızılı və əmək adamlarının qızıl əlləridir...»²

Azərbaycanlı SSRİ rəhbəri Sibirdəki daş kömür, neft, qaz və başqa qiymətli sərvətlərin istifadəyə verilməsi ideyasını irəli sürüb həyata keçirilməsinə rəhbərliyi təmin etməklə bölgənin təsərrüfatının inkişafında böyük xidmətlər göstərirdi. Bütün bu xidmətlərinə görə Heydər Əliyev 1985-ci ildə Altay Diyarından RSFSR Ali Sovetinə deputat seçilmişdi. [82-83]

Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini işlədiyi dövrdə dəmiryolu sahəsinin kuratoru kimi Sovet İttifaqının dəmiryol nəqliyyatının potensialın genişləndirilməsi ilə bağlı xeyli işlər görmüşdü. Şimali Amur tuneli kimi mühüm bir obyektin əsası məhz onun kuratorluq etdiyi dövrdə qoyulmuşdu.

Maraqlıdır ki, 2002-ci ilin oktyabrında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin Dəmiryol Nəqliyyatı Şurasının 33-cü iclası Bakıda keçirildi. Bu iclasda iştirak edən Rusiya Federasiyasının yollar naziri Gennadi Fadeyev Heydər Əliyevin Moskvada işlədiyi illərdəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi. Azərbaycanı Qafqazda təhlükəsizlik, sabitlik adası kimi səciyyələndirdi və bütün bunların Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti

⁴ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA və başqa kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarında (1980-1990-cı illər), səh. 206; «Гудок» qəzeti, 12 iyun 1984-cü il; «Правда» qəzeti, 6 iyul 1984-cü il

⁵ N. K. Baybakov. Onun həyatdan getməsi məni kədərləndirir - Axı o, hələ cavan idi. Xalqa bağlı olan ömür. Bakı, Şəms, 2004, səh. 57-58

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 303; «правда» qəzeti, 14 fevral 1985-ci il

² Yəni orada

ilə bağlı olduğunu vurğuladı. Rusiyanın dəmiryolları naziri böyük razılıqla qeyd etdi ki, o uzun müddət belə bir şəxsiyyətlə (Heydər Əliyevlə - İ.H.) işlədiyinə görə fəxr edir³.

Heydər Əliyev Moskvada işləyərkən ilk vaxtlarda dəmiryolunda taxıl, kömür, taxta-şalban daşınmasında böhran müşahidə olunurdu. BAM-ın tikintisi çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək etdi. O vaxt Heydər Əliyevin kadrların seçilməsinə, bu sahədə rəhbərliyə müdrikcəsinə yanaşması ölkə dəmiryolçuları arasında ona böyük hörmət qazandırmışdı. İndi də Rusiya dəmiryolçuları Heydər Əliyevi heç vaxt unutmamışlar. Ona görə də Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinin tapşırığı ilə yollar naziri Gennadi Fadeyev dəmiryol nəqliyyatının inkişafında böyük xidmətlərinə görə Heydər Əliyevə «Transsibir magistralının 100 illiyi» medalını, habelə nazirliyin kollegiyasının xatirə hədiyyəsini təqdim etmişdi.

1986-cı il sentyabrın 3-də Novorossiyskdə «Admiral Naximov» gəmisinin batması ilə yaranan gərgin vəziyyətin sakitləşdirilməsi, onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Dövlət Komissiyası yaradılır. Dövlət Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində əhali arasında narahatçılıq sakitləşdirildi, qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər həyata keçirildi. Görüşlərdən birində komissiyanın öz işini necə qurması sualına cavab olaraq Heydər Əliyev bildirmişdi: [83-84] «Bizim işimiz səhər saat altıda başlayır. Dövlət Komissiyası bütün gün ərzində işləyir. Bir çox məsələlər yerində həll edilir. Komissiyanın üzvləri hər gün qəzanın şahidləri, batanların qohumları ilə görüşür. Biz olduğumuz yerlərdə, küçələrdə belə birbaşa sualla müraciət edirlər. Komissiya üzvləri hər gün mehmanxanalara, nəqliyyat qovşaqlarına, ictimai-iaşə müəssisələrinə, tibb müəssisələrinə gedir. Biz hesab edirik ki, belə görüşlər lazımdır, onlar bizim işimizin tərkib hissəsidir.

Bunlarla yanaşı, komissiya dənizdə işlərə operativ rəhbərlik edir, çünki orada çoxlu məsələlər meydana çıxır. Ardıcıl olaraq gündə iki dəfə hökumət komissiyasının iclası keçirilir»⁴.

Fəlakətin səbəblərinə dair suallara cavab verərkən Heydər Əliyev bildirdi ki, intizam uğrunda mübarizə sözdə deyil, işdə aparılmalıdır. İntizam və mütəşəkkillik hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq hər bir işçi üçün eyni olmalıdır. «Admiral Naximov» gəmisi bunu sübut etdi. Ondan nəticə çıxarmaq lazımdır. Heydər Əliyevin göstərişləri nəinki həmin dövr üçün, bütün zamanlarda hər bir şəxs üçün iş qaydası, fəaliyyət proqramı oldu.

1980-ci ilin əvvəllərindən SSRİ-də istehsalın təşkili, inkişaf etdirilməsində yeni metod tətbiq edilməyə başlandı. Bu məqsədlə əmək kollektivlərinin bütün sahələrdə fəaliyyətinin genişləndirilməsi və yüksəldilməsi, onların səlahiyyətlərinin artırılması, fəallığının yüksəldilməsini təmin edən «SSRİ-də Əmək Kollektivləri və onların müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların idarə edilməsində rolunun artırılması haqqında» qanun layihəsi barədə Heydər Əliyev SSRİ Ali Sovetinin 8-ci sessiyasında (16 avqust 1983-cü il) məruzə etmişdi⁵. Məruzə mətbuatda dərc edilmiş və geniş müzakirə edilmişdi. Müzakirə prosesində irəli sürülən bütün təkliflər, qeydlər, düzəlişlər dərindən öyrənilmiş, ümumiləşdirilmişdi. Qanun layihəsi böyük siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətli bir sənəd kimi, qanunçuluq aktı kimi təqdim edilirdi. Məruzədə qeyd edilirdi ki, «bizim qanun müəssisələrin idarə edilməsində əmək kollektivlərinin səlahiyyət və [84-85] imkanlarını genişləndirərək azad əmək cəmiyyəti və sosial ədalət prinsiplərinə, öz mahiyyəti ilə vahid ümumxalq cəmiyyətinə çevrilmiş cəmiyyətin prinsiplərinə əsaslanır»¹.

Qanun layihəsi əmək kollektivləri ilə dövlət hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı münasibətləri və onların idarəçilikdə iştirakı prinsiplərini müəyyən edirdi. Heydər Əliyev məruzədə əmək kollektivlərinin idarəçilikdə səlahiyyətlərinin genişləndirilməsində aşağıdakı yeni təklifləri ön plana çəkirdi:

Birincisi, əmək kollektivlərinin idarəçilik işinə daxil olan istehsalat, sosial və tərbiyə məsələlərində fəaliyyət dairəsi genişlənir.

İkincisi, əmək kollektivləri təkliflər və məsləhətlər hazırlamaqla məhdudlaşmır. Qanun onlara bir çox məsələlərdə yerinə yetirilməsi məcburi olan sərbəst qərar qəbul etmək hüququ verir.

Üçüncüsü, əmək kollektivlərinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin forma və metodları təkmilləşir, onların idarə, təşkilat, müəssisələrin bilavasitə idarə edilməsində iştirakı dərinləşir və genişlənir.

Əmək kollektivlərinin fəaliyyəti və səlahiyyəti genişləndirilir. Hər şeydən əvvəl, planlaşdırma işinin təşkilində onların iştirakı təmin edilirdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, planlaşdırma indi daha yuxarıdan bürokratik göstərişlərə yox, hər bir müəssisənin, idarənin, təşkilatın tələbləri və cəmiyyətin ehtiyatlarının nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır. Planlaşdırmada əmək kollektivinin iştirakının xüsusi təsiri olmalıdır. Ona görə də qanunda nəzərdə tutulurdu ki, planlar əmək kollektivlərində baxıldıqdan sonra dövlət orqanlarının təsdiqinə verilsin.

Xalq kütlələrinin təşəbbüsü ilə meydana çıxan qarşılıqlı təkliflər planlaşma praktikasını daha da zənginləşdirirdi. Çünki dövlət planına əlavələr edilir, aşkar edilən ehtiyatlar, yeni imkanlar cəmiyyətin

³ «Azərbaycan» qəzeti, oktyabr 2002-ci il

⁴ «Известия» qəzeti, 4 sentyabr 1986-cı il

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 164-179

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 175

xidmətinə verilirdi. Qanun iqtisadi və sosial proqramları geniş əhatə edirdi. İqtisadiyyatın əsasən intensiv inkişaf yolunu, səmərəliliyin artırılması və əmək kollektivlərində işin keyfiyyətini təmin edirdi. Qanunda texnikadan istifadə edilməsi, kadrların ixtisaslaşması, əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarını, [85-86] kütlələrin təşəbbüskarlığının artırılması sahəsində kollektivlərin hüquq və vəzifələri müəyyən edilirdi.

Heydər Əliyev məruzəsində qanun layihəsinin yığıncaqlarda geniş müzakirə olunduğunu qeyd etmiş, mətbuatda layihə haqqında verilən yazıların əhəmiyyətini dəqiqləşdirmişdi. Müzakirələrdə əməyin briqada formasında təşkili geniş müdafiə edilmişdi.

Ən mühüm məsələlərdən biri mənzil problemi idi. Qanuna əsasən əmək kollektivləri mənzil tikintisi ilə məşğul olmalı, müəssisənin fondu hesabına mənzil tikintisi haqqında qərar qəbul etməlidir. Yeni qanunda ən mühüm cəhətlərdən biri də işləyən qadınlar haqqındadır. Qadınların həm ailədə, həm də kollektivlərdə əməyini nəzərə alaraq onlar üçün əlverişli şərait yaradılması müəyyən edilirdi.

Heydər Əliyev məruzəsində geniş müzakirə prosesində irəli sürülən təkliflər, düzəlişlər, əlavələr haqqında məlumat verdi və qeyd etdi ki, bütün bunlar qanun layihəsinin dəqiqləşdirilmiş mətnində öz əksini tapmışdı².

SSRİ Ali Sovetinin sessiyası Heydər Əliyevin məruzəsini və məruzə ətrafında çıxışları dinləyərək «SSRİ-də əmək kollektivləri və onların müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların idarə edilməsində rolunun artırılmasına dair qanun»u qəbul etdi.

1984-cü il dekabrın 14-də SSRİ Tibb Elmlər Akademiyasına Lenin ordeninin təqdim edilməsi münasibətilə təntənəli iclasda Heydər Əliyevin nitqi böyük rəğbətlə qarşılandı. O, dərin, məzmunlu nitqində SSRİ-də tibb elminin və səhiyyənin inkişafında 1944-cü ildə yaradılan SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının qısa tarixi müddətdə dünyada tibb elminin ən qüdrətli mərkəzlərindən birinə çevrilməsində böyük inkişaf yolu keçdiyini və şöhrət qazandığını göstərdi. Sovet cəmiyyətinin bütün dövrlərində tibb sahəsinin alimləri fundamental aktual tədqiqatlar aparmaqla, elmi yeni kəşflərlə zənginləşdirməklə praktiki səhiyyənin tələbatına cavab vermişlər. Eyni zamanda sovet tibb alimlərinin dünya elminin inkişafına böyük töhfələr verdiyini xüsusi qeyd etdi. Heydər Əliyev tibb elminin [86-87] inkişafının xüsusiyyətlərini işıqlandırmaqla ölkədə tibbi yardımın yeni prinsiplərinə əhəmiyyətini xüsusi qeyd etdi. Nazirlər Sovetində, SSRİ-də, həm də tibb və səhiyyə məsələlərinə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələr bu sahənin böyük bilicisinin, nəzəriyyə və praktikasının görkəmli nümayəndəsinin, təşkilatçısının təfəkkürünün məhsulu idi.

Tibb elmi sahəsində də böyük dünyagörüşə malik olan Heydər Əliyev tibb elmi və səhiyyənin qarşısında duran vəzifələri ətraflı işıqlandırır. Böyük uğurlarla yanaşı, SSRİ-də tibbi yardımın səviyyəsinin hələ adamların artan tələbatına cavab vermədiyini göstərirdi.

Qarşıda duran vəzifələrdən danışan Heydər Əliyev diqqəti ölkə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən müalicə müəssisələrinin işinin xeyli yaxşılaşdırılması, xəstəliyin azaldılması, tibb elminin, səhiyyə qurumlarının və başqa sosial institutların birgə fəaliyyəti nəticəsində ömrün uzadılması, ürək-damar xəstəliklərinin azaldılması, gənc nəslin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi problemlərinə yönəldirdi. Bu problemlərin həll edilməsində elmi tədqiqatların, bütün sağlamlıq mühafizə sisteminin işinin intensivləşdirilməsi, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elm və texnikanın nailiyyətlərinin sürətlə mənimsənilməsi ana xətt olmalı idi¹. Azərbaycanın böyük oğlunun bütün İttifaqda tibb elmi və səhiyyəsinin inkişaf etdirilməsində qarşıya qoyduğu vəzifələr o dövrün tələblərinə cavab verirdi və bütün ölkədə insanların sağlamlığı keşiyində duran tarixi əhəmiyyətli perspektiv proqram idi.

Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işlədiyi vaxt humanist, sülhsevər siyasətin təbliğ edilməsi və həyata keçirilməsində, bəşər sivilizasiyasının bərqərar olması, cəmiyyətin gələcək taleyi naminə xidmətləri danılmazdır. Onun 1985-ci il sentyabrın əvvəlində Moskvada keçirilən beynəlxalq kitab sərgisi yarmarkası iştirakçılarının və qonaqlara SSRİ Nazirlər Soveti adından göndərdiyi təbrik məktubu ümumbəşəri və böyük humanist arzuları əks etdirən bir tarixi [87-88] sənəddir. Təbrik məktubunda deyilirdi: «SSRİ hökuməti Beşinci beynəlxalq Moskva kitab sərgisi yarmarkası iştirakçılarının və qonaqları ürəkdən təbrik edir! Onun «Kitab» sülhün və tərəqqinin xidmətindədir» xeyirxah devizi ədəbiyyatın əsl humanist mahiyyətinin ən gözəl ifadəsindən başqa bir şey deyildir. İnsanlara bilik, zənginlik, əbədi mənəvi sərvət gətirir, adamlar və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma körpüsü yaradır, ədalət və sülhü qoruyurdu»².

Dahi siyasətçi beşinci beynəlxalq kitab sərgisi yarmarkasının faşizm üzərində qələbənin qırxilliyinin bayram olduğu dövrdə keçirildiyini qeyd edərək xatırladır ki, beynəlxalq birliyin yadındadır ki, dünyada nə qədər sayagəlməz qurbanlar olmuşdur. Kitabları ocaqlarda yandıran faşist vandallarının vəhşiliyi üzündən dünya mədəniyyəti böyük itkilərə düçar olmuşdur. Tarixin dərsləri bizim hamımızı dünyada sülhün, sivilizasiyanın taleyi, bəşəriyyətin gələcəyi uğrunda daha böyük məsuliyyətə çağırır. Bu baxımdan təbrik məktubunda Heydər Əliyev dühasından öz ifadəsini tapan aşağıdakı sətirlər böyük çağırış idi: «Qoy ənənəvi

² Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları..., səh. 213-217; «правда» qəzeti, 15 dekabr 1984-cü il

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları..., səh. 215; «правда» qəzeti, 15 dekabr 1984-cü il

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi: SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Əliyevin imzaladığı Nazirlər Sovetinin qərarları (1985-1987-ci illər), səh. 58

Moskva kitab sərgisi yarmarkası Helsinki müşavirəsinin «Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Yekun Aktı»nın yerinə yetirilməsinin inandırıcı sübutlarından biri olsun. Bütün nəşriyyatçıları və kitab yayanları əsl humanizmin təsdiq edilməsi, sosial ədalət, dünyada nüvə təhlükəsinin ləğv edilməsi uğrunda mübarizədə birləşdirsin»³. Nazirlər Sovetinin beynəlxalq Moskva kitab sərgisi yarmarkası iştirakçılarına və qonaqlara təbrik məktubunun mətni SSRİ Nazirlər Sovetinin 5 sentyabr 1985-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdi.

1987-ci il martın 15-18-də Heydər Əliyevin Volqoqrad Vilayəti zəhmətkeşləri ilə görüşü keçirildi⁴.

Görüş və söhbətlərin əsas məzmunu əhalinin artan tələbatının ödənilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir.

[88-89]

Yeni şəraitdə təsərrüfatçılığa keçid dövründə yüngül sənayenin işi əsas diqqət mərkəzində idi. Görüş zamanı aydın oldu ki, bir çox müəssisələr tam təsərrüfat hesablı fəaliyyətə başlamağa hazırlıqlı olmamışdı. Heydər Əliyev Kamninski pambıq-parça kombinatında, corab-trikotaj və ayaqqabı fabriklərindəki görüşlərində vəziyyətlə ətraflı tanış oldu və bu müəssisələrdə bazar tələbatına uyğun məhsul buraxılmadığını aşkar etdi.

Heydər Əliyev yüngül sənaye, ümumiyyətlə xalq istehlakı malları istehsal edən başqa müəssisələrin, ticarət və xidmət sahələri işçilərinin fəallar yığılmağında çıxışında 1987-ci il yanvar ayından yüngül sənayenin təsərrüfat hesabı ilə işləməsinə baxmayaraq, bu sahədə ciddi nöqsanlar olduğunu göstərir. Belə ki, yüngül sənayedəki çatışmazlıqlarla yanaşı, əhalinin xalq istehlakı mallarına tələbatının artmasına baxmayaraq, yerli sənaye məhsulları bu tələbatı ödəmirdi. Yerli sənaye məhsulları ildə 48 milyon manatlıq məhsul buraxırdı ki, bu da olduqca az idi.

Volqoqrad vilayətində hər nəfərə düşən məhsul istehsalı Rusiya Federasiyasına nisbətən 211 manat azlıq təşkil edirdi. Kəmiyyətlə yanaşı, keyfiyyətin də aşağı olduğu qeyd edilirdi.

Volqoqrad traktor zavodu ilə tanışlıqda zavodun buraxdığı məhsulun səviyyəsinin möhkəm maddi bazanın tələblərinə və zavodun yüksək texniki səviyyəsinə cavab vermədiyi meydana çıxmışdı.

Heydər Əliyev insanların həyat şəraiti ilə də yaxından maraqlanırdı. Mərkəzi bazarda, mağazalarda, ictimai xidmət müəssisələrində olur və camaatla söhbət edirdi. Klinik xəstəxanadakı görüşündə sağlamlıq idarələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında tapşırıqlar verirdi. Böyük nəqliyyat birləşməsi olan Volqoqrad M. Qorki adına dəmiryolu stansiyasında, çay nəqliyyatı vağzalında olur, sürətli tramvayda gəzintiyə çıxırdı. Məktəblərdə, uşaq bağçalarında, uşaq kombinatında olurdu. Politexnik institutunda şəhər ali məktəbləri rəhbərliyi ilə görüşündə ali təhsilin yenidən qurulması problemləri müzakirə edilirdi. Heydər Əliyevin Volqoqrad görüş və söhbətlərinin əhəmiyyəti Mərkəzi və vilayət qəzetlərində geniş işıqlandırılmışdır. Heydər Əliyev SSRİ hökuməti adından xarici dövlətlərin nümayəndə heyətlərini qəbul etməsi və onlarla söhbətləri hər zaman SSRİ rəhbərliyində yüksək səviyyədə qiymətləndirilirdi. 1983-cü il [89-90] sentyabrın 8-də Sov.İKP MK Siyasi bürosunun iclasında Heydər Əliyevin Amerika hökumət nümayəndəsinin başçısı ABŞ kənd təsərrüfatı naziri C. Blokla danışıqlarının yekunları müzakirə edilirdi. Sov.İKP MK-nın Baş katibi K. U. Çernenko Heydər Əliyevin Amerika nümayəndə heyətinin başçısı, kənd təsərrüfatı naziri C. Blokla danışıqları haqqında məsələnin müzakirəsində qeyd etmişdi: «Yoldaş Əliyev ABŞ-ın kənd təsərrüfatı naziri C. Blokla danışıqları haqqında müfəssəl məlumat vermişdi. Bildiyiniz kimi, söhbət zamanı Sovet - Amerika münasibətlərinin vəziyyəti və xüsusilə, taxıl üzrə yeni müqavilənin əhəmiyyəti məsələlərinə toxunulmuşdur. C. Blok Amerika Birləşmiş Ştatlarına qayıtdıqdan sonra belə məzmununda məlumat vermişdir. Hesab edirəm ki, Əliyev yoldaşın apardığı söhbəti bəyənmək olar»¹. Sov.İKP MK Siyasi bürosunun iclasında SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin ABŞ kənd təsərrüfatı naziri ilə söhbətinin məzmununun bəyənilməsi qərara alınır.

SSRİ-nin Şərqi ölkələri, Afrika ölkələri, müsəlman dövlətləri ilə əlaqələrinin yaradılması və inkişafında Heydər Əliyevin böyük rolu vardır. Sovet hökuməti bu ölkələrlə münasibətləri, əlaqələri, adətən, Heydər Əliyevin vasitəsilə həyata keçirirdi.

Sovet İttifaqı Vyetnam Sosialist Respublikası ilə dostluq və əməkdaşlıq yaradılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1983-cü ilin oktyabrında Sovet-Vyetnam dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqaviləsinin beş illiyi münasibətilə Vyetnam Sosialist Respublikasında təntənəli tədbirlər keçirilirdi. Tədbirlərdə iştirak etmək üçün Heydər Əliyevin başçılığı ilə SSRİ nümayəndə heyəti Hanoya göndərilmişdi. Oktyabrın 28-də nümayəndə heyətini Vyetnam partiya və hökumət rəhbərləri, Vyetnam KP MK-nın baş katibi Le Zuan, VKP Siyasi bürosunun üzvü, VSR dövlət Şurasının sədri Çionq Tin, VKP Siyasi bürosunun üzvü, Nazirlər Şurasının sədri Fam Van Donq yüksək səviyyədə qarşılamışdılar. Söhbət zamanı Heydər Əliyev Le Zuan və başqa rəhbərlərin onları səmimi, yüksək səviyyədə, qəbul etdiyindən razı qaldığını bildirmişdi. [90-91]

Oktyabrın 31-də Hanoyda SSRİ ilə Vyetnam Sosialist Respublikası arasında bağlanan dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilənin beş illiyi münasibətilə mitinq keçirildi. Mitinqdə Vyetnam tərəfindən mitinqçi

³ Yenə orada

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 392-396; «Советская Россия» qəzeti, 19 mart 1987-ci il

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. H. Ə. Əliyevin iyun 1983 - aprel 1989-cu illərdə fəaliyyətini əks etdirən Rusiya Federasiyası arxivlərində saxlanılan sənədlərin surətləri

açan Nazirlər Sovetinin sədri Fan Van Donq VKP MK Siyasi bürosunun üzvü, Nazirlər Soveti sədrinin müavini To Xiu çıxışında beynəlxalq vəziyyətin gərginləşməsinə təhlil edərək göstərdilər ki, Amerika dövləti başqa qüvvələrlə birlikdə itirdikləri mövqelərini qaytarmaq məqsədilə güclü silahlanma siyasəti həyata keçirir, hərbi üstünlüyünü təmin etmək məqsədilə Avropada ortamiqyaslı nüvə raketlərini yerləşdirməyə cəhd edir. Bu da sülh və sabitliyin pozulması üçün ciddi təhlükədir. Vyetnam rəhbərləri bildirdilər ki, Sov.İKP MK-nın baş katibi Y. V. Andropovun 1983-cü il sentyabrın 28-də verdiyi bəyanatı və onun «Правда» qəzetindəki müsahibəsini Avropadan nüvə silahının çıxarılmasında prinsipial və məsuliyyətli bir addım hesab edirlər. Vyetnam xalqının Kuba və Nikaraqua xalqları ilə həmrəy olduqlarını, Cənub-Şərqi Asiyanın sülh zonasına, sabitlik və əməkdaşlıq zonasına çevrilməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparacaqlarını qeyd edirdilər².

Mitingdə Heydər Əliyev böyük və məzmunlu nitq söyləyib, beş il əvvəl imzalanan müqavilənin hər iki ölkənin qarşılıqlı münasibətlərini keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırdığını göstərdi. Müqavilənin həyata keçirilməsi SSRİ ilə Vyetnam Sosialist Respublikasının birliyinin və əməkdaşlığının möhkəmlənməsinə xidmət edir, siyasi, təsərrüfat, elmi-texniki və mədəni sahədə əlaqələrinin faydalı inkişafını təmin edirdi. Mitingdəki çıxışında Heydər Əliyev Sovet - Vyetnam dostluğunun ildən-ilə möhkəmlənməsini böyük razılıqla qeyd etmişdi³.

Sovet nümayəndə heyətinin başçısı Heydər Əliyevin çıxışı mitinq iştirakçıları tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi və alqışlarla qarşılandı. Onun Sovet İttifaqı ilə Vyetnam Sosialist Respublikası və başqa ölkələrlə Asiyanı sülh regionuna və qarşılıqlı qonşuluq əməkdaşlığına çevrilməsində fəaliyyətlərinin böyük beynəlxalq əhəmiyyət daşımaları haqqında fikirləri hamı tərəfindən müdafiə edildi. Bununla da, Heydər Əliyev Cənub-Şərqi [91-92] Asiyada Vyetnam Sosialist Respublikası xətti ilə sülh, əməkdaşlıq zonasının yaradılmasında özünün böyük tarixi xidmətini göstərmiş oldu.

1984-cü il martın 12-də Heydər Əliyevin Suriyaya rəsmi səfəri Yaxın Şərqdə sülhün, təhlükəsizliyin qorunmasında o dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Heydər Əliyevin Suriya prezidenti H. Əsədlə danışıqlarında beynəlxalq vəziyyət və Yaxın Şərqdə şərait məsələləri hərtərəfli müzakirə edildi. Hər iki tərəf SSRİ ilə Suriya Ərəb Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlığa əsasən ikitərəfli münasibətlərin inkişafı və möhkəmləndirilməsində təşəbbüslərin əhəmiyyətini qeyd etmişdilər. Heydər Əliyev tərəfindən Suriya Ərəb Respublikasının Yaxın Şərqdə antiimperialist kursunun Sovet İttifaqında müdafiə edildiyi, Suriyanın regionda bütün ərəb ölkələrində milli-azadlıq hərəkatında böyük rol oynadığı qeyd edilmişdi.

Sov.İKP MK Siyasi bürosunda Heydər Əliyevin Suriya Ərəb Respublikasına səfərinin yekunları müzakirə olunmuş və qeyd edilmişdi ki, Sovet İttifaqı ilə Suriya münasibətlərinin inkişafı və genişləndirilməsi iki ölkənin xalqlarının mənafeyinə cavab verir. Yaxın Şərqdə sülh işinə xidmət edir¹.

Martın 12-də Dəməşqdə Heydər Əliyevin C. Xauinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşündə Yaxın Şərqdə, o cümlədən Livanda vəziyyətin aktual məsələləri üzrə fikir mübadiləsi aparılmışdı. Heydər Əliyev Livanın müstəqilliyi, ərəzi bütövlüyünün saxlanılması uğrunda mübarizəsində həmrəyliyini bildirmişdi².

1985-ci ilin dekabrında Anqola Əmək Partiyasının MPLA ikinci qurultayında Sov.İKP nümayəndə heyətinə Heydər Əliyev başçılıq edirdi. Qurultayda onun çıxışı böyük hərarətlə qarşılanmışdı. Anqola 10 il idi ki, Xalq Respublikası elan edilmişdi. Heydər Əliyev çıxışında Anqolanın Xalq Respublikası elan olunmasında, xalqın mübarizəsinə rəhbərlik etməsində, daxili və xarici irticanın qarşısının alınmasında Anqola Əmək Partiyasının xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdi. O, Anqola Əmək Partiyasının yaradıcısı və onun ilk rəhbəri Aqostino Nettonun xidmətlərini Afrikanın tarixində [92-93] mühüm səhifə kimi qiymətləndirir, on il müddətində Anqola xalqının müstəqillik yolunda ciddi müvəffəqiyyətlər qazandığını, Anqola dövlətinin dünya miqyasında nüfuzunun artdığını, onun müstəmləkəçiliyə və irqçiliyə qarşı mübarizədə fəal iştirak etdiyini yüksək dəyərləndirirdi.

Heydər Əliyev Anqola Əmək Partiyasının sədri dövlətin prezidenti Joze Eduard Duş Santuşun məruzəsini proqram sənədi kimi qiymətləndirir, nümayəndələrin çıxışlarını qələbəyə inam, tarixi optimizm hissləri ilə aşılənmiş çağırış adlandırır.

Heydər Əliyev öz çıxışında Sovet İttifaqının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayırdı. Afrika ölkələrində azadlıq mübarizəsinə SSRİ-nin həmrəy olduğunu göstərirdi: «Biz Afrika ölkələrinin öz müstəqilliyini xarici qüvvələrinin müdaxiləsindən qorumaq sahəsindəki cəhdləri ilə həmrəyik. İrqiçilərin azad olmuş ölkələrə, o cümlədən, Anqolaya qarşı cəhdlərini qətiyyətlə ittiham edirik»³.

Heydər Əliyev müstəqillik və azadlıq uğrunda hüquqlarının müdafiəsində Namibiya və Cənubi Afrika xalqlarının mübarizəsinin indi və gələcəkdə də təmsil etdiyi ölkə adından tərəfdarı kimi çıxış edəcəyini bildirdi.

² «Правда» qəzeti, 1 noyabr 1983-cü il

³ Yəne orada

¹ «МОСКОВСКИЙ КОМСОМОЛЕЦ» qəzeti, 23 mart 1984-cü il

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... 1980-1990-cı illər, səh. 184

³ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 307-312

Sov.İKP MK Siyasi bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin Uzaq Şərq ölkələri arasında əlaqələrin, münasibətlərin inkişafında da mühüm xidməti olmuşdur. 1986-cı il iyulun 2-də SSRİ ilə Koreya Xalq Demokratik Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilənin 25 illiyi münasibətilə Moskvada keçirilən təntənələrdə iştirak etmək üçün gəlmiş nümayəndə heyəti ilə Heydər Əliyevin söhbətləri, görüşlərinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Qonaqları hökumət adından təbrik edən Heydər Əliyev 1961-ci ildə imzalanan müqavilənin böyük siyasi əhəmiyyətini, ölkələr arasında getdikcə daha çox səmərə verdiyini və inamın artdığını qeyd edirdi. Bu müqavilənin Uzaq Şərqdə sabitlik və təhlükəsizliyin saxlanmasında mühüm vasitə olduğunu göstərirdi. Asiyada vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında 25 il əvvəl mühüm addım atılmışdır, bu addım nəticəsində [93-94] Şimalda Cənub arasında faydalı dialoq yaradılması ilə Koreya yarımadasında gərginlik zəiflədilmişdi. Xarici müdaxilə olmadan Koreyanın dinc demokratik yolla birləşdirilməsində əlverişli real şərait yaranmışdır. Heydər Əliyev keçmiş illəri nəzərdən keçirərək göstərirdi ki, 25 il bundan əvvəl bağlanmış müqavilə hər iki xalq və dövlətin mənafeyinə xidmət edir, Uzaq Şərq regionunda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə real töhfələr verir.

Koreya Xalq Demokratik Respublikası nümayəndə heyətinin başçısı Koreya Əmək Partiyası Siyasi bürosunun üzvü, MK-nın katibi Kim Xvan da müqavilənin əhəmiyyətini qeyd etmək sovet rəhbərliyinə, xalqına öz minnətdarlığını bildirmişdi⁴.

Heydər Əliyev 1986-cı il noyabrın 12-də Laos Xalq İnqilab Partiyasının dördüncü qurultayında Sov.İKP nümayəndə heyətinin başçısı kimi iştirak etmişdi. Yenə həmin il sentyabrın 18-də Yəmən Sosialist Partiyası Siyasi bürosunun üzvü, Nazirlər Soveti sədrinin müavini, Yəmən Xalq Demokratik Respublikası daxili işlər naziri S. Mas-Seyili qəbul edərkən səmimi dostluq şəraitində keçən söhbətdə Sovet İttifaqı və Yəmən Demokratik Respublikası arasında münasibətlərin daha da inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdi.

1987-ci il aprelin 15-də Heydər Əliyev Ukrayna Nazirlər Sovetinin dəvəti ilə Sovet İttifaqında səfərdə olan Xorvatiya (Yuqoslaviya) Sosialist Respublikası Saborunun İcrayyə Veçesinin sədri A. Miloviçi qəbul etmişdi. İkitərəfli münasibətlərin bəzi məsələləri ətrafında fikir mübadiləsi aparılaraq, bu kontekstdə SSRİ-nin respublikaları ilə, xüsusilə Ukrayna Respublikası ilə Xorvatiya Sosialist Respublikası arasında əlaqələrin inkişafının əhəmiyyəti qeyd edildi, onun Sovet İttifaqı - Yuqoslaviya xalqları arasında qarşılıqlı anlaşma və hərtərəfli əməkdaşlığın möhkəmlənməsində mühüm xidməti olduğu göstərildi¹.

1987-ci il oktyabrın 14-də Heydər Əliyev Küveytin neft naziri Əli əl-Xəlifi qəbul etmişdi. Söhbətdə Sovet- Küveyt münasibətlərinin müxtəlif aspektləri, həmçinin İran körfəzində vəziyyət və İran-İraq konfliktini ətrafında məsələlər müzakirə edilmişdi. [94-95]

Heydər Əliyev göstərirdi ki, Sovet İttifaqı İraqa İran arasında müharibənin tezliklə dayandırılmasına çalışır. Belə bir qəti inam bildirilirdi ki, bu istiqamətdə çıxış yolu imkan mübahisənin siyasi vasitələrlə, ədalətli yolla, müharibə edən hər iki tərəfin qanuni mənafehlərinin nəzərə alınması ilə həll edilməlidir².

Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsindən irəli çəkilərək SSPİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilməsindən sonra da doğma respublikasının vəziyyəti ilə hər zaman maraqlanırdı, daim ona qayğı göstərməyə çalışırdı. Bakının Lenin (indiki Sabunçu) rayonunun zəhmətkeşləri 1984-cü ildə SSRİ Ali Sovetinə deputatlığa Heydər Əliyevin namizədliyini irəli sürmüşdülər. Həmin il fevralın 23-də Lenin rayonu seçicilərinin deputatlığa namizəd Heydər Əliyevlə görüşü keçirildi. Heydər Əliyev söylədiyi nitqində SSRİ-də iqtisadi-siyasi və sosial vəziyyəti dərinlən təhlil etdi, qarşıda duran vəzifələrlə seçiciləri tanış etdi. Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq plankalarının yekunlarını işıqlandırdı. Ölkə qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsində Azərbaycan zəhmətkeşlərinin də layiqli payı olduğunu qeyd etdi³. Əvvəlki seçkilərdən keçən beş il ərzində respublika təsərrüfat və mədəni quruculuğun bütün sahələrində xeyli irəli getdiyi, 1983-cü ildə Azərbaycan SSR Ümumittifaq sosializm yarışında yenidən, on dördüncü dəfə keçici Qırmızı Bayraqla təltif edildiyi xüsusi vurğulandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu müvəffəqiyyətlər Heydər Əliyevin vaxtı ilə işləyib hazırladığı beşillik planın həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdu.

SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini işləyən vaxtda da Heydər Əliyev əsas diqqətini Azərbaycanda hələ həll edilməmiş problemlərə, istifadə edilməmiş ehtiyat və imkanlara yönəldirdi. O əsas diqqəti istehsalın intensivləşdirilməsi, elmi-texniki tərəqqi məsələləri ləng həll edilməsinə yönəldərək kənd təsərrüfatında əkinçilik və heyvandarlıqda istehsal mədəniyyətinin daha da yüksəldilməsinə ehtiyac olduğunu göstərirdi. [95-96]

Heydər Əliyevin seçicilərlə görüşündəki parlaq nitqi Azərbaycan rəhbərliyi üçün mühüm proqram sənədi idi.

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 349-351

¹ Yenə orada, səh. 399

² Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 400; «правда» qəzeti, 15 oktyabr 1987-ci il

³ Yenə orada, səh. 224-230

SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi sahələrdən biri də təhsil məsələsi idi. On birinci çağırışı SSRİ Ali Sovetinin birinci sessiyasında (aprel 1984-cü il) Təhsil üzrə İslahat Komissiyasının sədri Heydər Əliyev «Ümumtəhsil və peşə məktəblərində islahatların əsas istiqamətləri haqqında» məruzə ilə çıxış edərək⁴, Sovet İttifaqında təhsil sistemində qarşıya qoyulan islahatları hərtərəfli işıqlandırmış, onun təhsil sisteminin inkişafında əhəmiyyətini əsaslandırmışdı.

SSRİ Ali Soveti Heydər Əliyevin «Ümumtəhsil və peşə məktəblərində islahatların əsas istiqamətləri haqqında» məruzəsini dinləyib müzakirə etdikdən sonra qeyd etmişdi ki, müzakirəyə təqdim edilən məruzənin ölkənin, cəmiyyətin iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi tərəqqisində çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Məktəb islahatlarının əsas istiqamətləri ümumxalq müzakirəsində bəyənilmiş və müdafiə edilmişdi. 1984-cü il aprelin 12-də SSRİ Ali Soveti Heydər Əliyevin məruzəsi əsasında «Ümumtəhsil və peşə məktəblərində islahatların əsas istiqamətləri»ni bəyənəməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Qərarla islahatın həyata keçirilməsi sahəsində təhsil sistemi ilə əlaqədar olan bütün qurumlar, təsisatlar qarşısında təxirəsalınmaz, perspektiv vəzifələr qoyulur, islahatın həyata keçirilməsi mexanizmi, təhsil işçilərinin vəzifələri göstərilirdi⁵.

Sov.İKP MK Siyasi bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin imzaladığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 1985-ci il 3 sentyabr tarixli sərəncamı ilə Bakıda Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinin Mamalıq və Ginekologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılmış, Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinin Bakıdakı N. K. Krupskaya adına Ana və Uşaqları Mühafizə İnstitutu Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinin N. K. Krupskaya adına Pediatriya İnstitutuna çevrilmişdi¹. [96-97]

Heydər Əliyevin zəngin təcrübəsini, bacarığını, işin öhdəsindən layiqincə gəlməsini nəzərə alaraq SSRİ Nazirlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin 5 iyun 1985-ci il tarixli iclasının qərarı ilə ona Nazirlər Sovetində SSRİ Yüngül sənayesi, SSRİ Ticarət Nazirliyi, Sentrosoyuz; «B» qrupu sahəsinin inkişafının ümumi məsələlərinə, həmçinin SSRİ ticarət nazirliklərinin məsələlərinə baxılması və nəzarət həvalə edildi.

Yenidənqurma siyasəti dövründə də Heydər Əliyevin zəngin iş təcrübəsindən istifadə olundu. Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti yenidənqurma siyasətinin həyata keçirilməsində sosial idarəetmə işinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdi. 1986-cı il oktyabrın 16-da sosial inkişaf üzrə SSRİ Nazirlər Sovetinin bürosunun yaradılması qərara alınmış², SSRİ Nazirlər Sovetinin 1986-cı il 16 oktyabr tarixli qərarı ilə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin sosial inkişaf üzrə bürosunun sədri təsdiq edilmişdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin sosial inkişaf üzrə bürosunun vəzifə və səlahiyyətləri, əhatə sahəsi olduqca geniş, məsuliyyətli idi. O, 12 nazirlik, idarə və komitəyə rəhbərlik edirdi. 1986-2000-ci illərdə iqtisadi və sosial inkişafın cari və perspektiv inkişaf planlarının layihələrinin işlənməsi və baxılmasında iştirak edir, nazirlik və idarələrin işlərini əlaqələndirir, onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və digər məsələlərlə məşğul olurdu³.

SSRİ Nazirlər Soveti Rəyasət Heyətinin 5 sentyabr 1987-ci il tarixli, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavinləri arasında vəzifə bölgüsündə qismən dəyişiklik edilməsi qərarı ilə Heydər Əliyevin diqqətinin SSRİ Nazirlər Sovetinin sosial inkişaf üzrə büronun işlərinə yönəldilməsi zərurətindən, SSRİ Nazirlər Sovetində nəqliyyat məsələlərinə rəhbərlik Nazirlər Soveti sədrinin digər birinci müavini Q. Q. Vedernikova tapşırıldı.

M. S. Qorbaçovun başçılığı ilə keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Sov.İKP MK Siyasi bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevə qarşı düşmənçilik münasibəti yarandı. Vaxtilə [97-98] Azərbaycanda cəzalandırılaraq partiyadan və vəzifədən çıxarılanlar da «qəhrəmana» çevrildilər. Onlar Ə. Vəzirovun himayəsi ilə respublika mətbuatına, mərkəzi mətbuata, radio və televiziya ayaq açdılar. Özlərini təmizə çıxarmaq üçün hər cür böhtanlara və şantajla keçidilər. Halbuki həmin adamlar Heydər Əliyevin 1969-cu ildən respublikada həyata keçirdiyi prinsiplial, insanlara humanist və cinayətkarlara qarşı mübariz siyasəti ilə bir araya sığışa bilməmiş, cəmiyyət həyatının qanuni inkişafı onları süpürüb kənara atmışdı. Böhtançı yazıların qəhrəmanları da həmin adamlar idi. M. Qorbaçovun dəm tutanları o vaxtkı Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə. Vəzirov respublikada onları «qəhrəman» kimi üzə çıxarırdı, müdafiə edirdi. Həyat özü onları layiq olmadıqları vəzifə kürsüsündən uzaqlaşdırmışdı. Mərkəzi mətbuatda M. S. Qorbaçova xoş gəlmək üçün başdan-ayağa böhtançı, uydurma və təhqiredici məqalələr çap edilirdi. Onu da qeyd edək ki, bu qərəzli ruhda məqalə yazanlar yalnız bir-iki nəfər idi. Vəzifədən ciddi qüsurlarına görə, sui-istifadə edib cinayət törədənlər idi. «Бурные аплодисменты» («Литературная газета», 21 sentyabr 1988-ci il); «В заложниках у клана» («Социалистическая индустрия», 23 oktyabr 1988-ci il); «Алиевщина, или Плач по сладкому времени» («Правда» qəzeti, 4 fevral 1990-cı il) kimi böhtançı cızma-qaralar meydana çıxmışdı. Respublikada o cızma-qaralara qarşı xalqda böyük mənfi reaksiya yaranmışdı. Bunları təkzib edən məqalələr çap edilirdi. «Бурные

⁴ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 231-241; «Правда» qəzeti, 13 aprel 1984-cü il

⁵ Yenə orada, səh. 244-246

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. SSRİ Nazirlər Sovetinin Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanan sərəncamlar (1985-ci il)

² Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. SSRİ Nazirlər Sovetinin, Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanan sərəncamlar (1985-ci il)

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin (iyun 1983-cü - aprel 1984-cü illər) Rusiya Federasiyası arxivlərində saxlanan surətləri, səh. 1-10

аплодисменты» məqaləsinin müəllifi Arkadi Vaksberq respublika Ali Sovetində 10 il əvvəl, 1978-ci ildə baş vermiş bir hadisəni şişirdərək həmin dövr üçün xarakterik bir hadisə kimi qələmə verməyə can atırdı. 1978-ci ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin doqquzuncu çağırış doqquzuncu sessiyasında 1979-cu ildə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət büdcəsinin müzakirəsində son illərdə qazanılan müvəffəqiyyətlərin üstünə kölgə salmaq niyyətində olan bir nəfər deputatın çıxışına qarşı deputatların əksəriyyətinin etirazını çox təmtəraqlı verməklə o vaxtkı rəhbərlik haqqında neqativ fikir yaratmaq istəyirdi. Lakin hələ 10 il əvvəl Azərbaycan SSR-nin Ali Sovetinin sessiyası həmin çıxışa özünün obyektiv münasibətini bildirmişdi. Sessiyaya sədrlik edən xalq şairi Süleyman Rüstəm deputat Qambay Məmmədovun çıxışına deputatların etirazını [98-99] görüb «onun çıxışını davam etdirməyə ehtiyac varmı?» sualını verəndə, yerdən «Ehtiyac yoxdur» cavabı verilmişdi. Çıxışa yazılan 60 deputatdan 17-si çıxış edib onun dediklərini rədd etmişdilər. Tarixi reallığı yada salmaq naminə bu çıxışlardan bəzilərini qeyd edək.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Qurban Xəlilov: «Sizə yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan zəhmətkeşləri böyük ruh yüksəkliyi ilə işləyir. Biz Heydər Əliyev yoldaşın xidmətlərini xüsusi qeyd edirik... Mənə belə gəlir ki, Məmmədov provokasiya edir və bizim sessiyanın işinə mane olmaq istəyir. MSİ-nin məlumatına şübhə ilə yanaşmaq provokasiyadan başqa bir şey deyildir...»

İ. Qurbanov: (Neftçala rayon partiya komitəsinin birinci katibi) «Məmmədovun çıxışı bizi elə bir vaxtda təəccübləndirir ki, respublikamızın indiki qələbəsinə Leonid İliç Brejnev özü yüksək qiymət vermişdir».

Abşeron rayon partiya komitəsinin birinci katibi T. Hübətova: «İndi biz bir-birimizin gözünə düz baxa bilirik... Bu, Heydər Əliyevin gərgin əməyinin sayəsində mümkün olmuşdur».

Mirbəşir (indiki Tərtər) rayon partiya komitəsinin birinci katibi D. Məmmədov: «Bizim respublikamızda heç vaxt hələ Heydər Əliyev kimi rəhbər olmamışıdır».

Bərdə rayon partiya komitəsinin birinci katibi R. Səfərəliyev: «Azərbaycan partiya təşkilatının müvəffəqiyyətləri yalnız bizim ölkəmizin sadıq oğlu Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında mümkün olmuşdur. Belə bir vaxtda isə böhtançı Məmmədov partiyamızın liderinin bizim işimizə nə qədər qiymət verdiyini görmək istəmir. Böhtançı rədd olmalıdır».

Yevlax rayonundan pambıqçı Ş. Əliyeva: «Hətta üç yaşlı uşaq da radiodan eşidir ki, Azərbaycan nə qədər pambıq toplayıbdır. Hansı pripiskadan danışmaq olar? Mən heç bir pripiska eşitməmişəm. Biz Heydər Əliyev yoldaşın kursunu tamamilə müdafiə edirik».

Şamaxı rayon partiya komitəsinin birinci katibi F. Mustafayev: «Əliyev yoldaş bizim fəxrimizdir, bizim respublikanın və xalqımızın dahi oğludur. Burada isə hansısa Məmmədov çıxır və böhtan atmağa başlayır».

Bütün çıxış edənlər Məmmədovu böhtançı adlandırırdı və cavab verməsini tələb edirdilər. Heydər Əliyevin rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmasından [99-100] sonra Q. Məmmədov və başqaları qəhrəman kimi mətbuat səhifələrinə çıxarıldı və bununla da Heydər Əliyevdən qisas almaq kampaniyası başlandı. Lakin heç kəs və heç nə Heydər Əliyevi sındıra, susdura bilmədi. Çünki tarix sübut edib ki, həqiqət həmişə güclü olur, qalib gəlir.

«Социалистическая индустрия» qəzetinin 30 aprel 1989-cu il tarixli nömrəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xüsusi İdarəçilik Komitəsinin sədri A. Volski ilə aparılan müsahibə haqqında verilən yazı daha çox təhriflər, yalan informasiyalar, böhtanlar, milli münasibətlərin kəskinləşdirilməsi ilə seçilirdi¹.

Moskvanın, xüsusilə də, M. S. Qorbaçovun göndərdiyi Volski hadisələrin səbəblərini örtbasdır etməyə çalışır və utanmadan Dağlıq Qarabağ hadisələrinin səbəblərini Azərbaycan rəhbərinin, o cümlədən Heydər Əliyevin boynuna yıxmağa cəhd etməkdə heç nədən çəkinmirdi. Tarixi həqiqətlərə qara yaxmaqla, Heydər Əliyevi günahlandırmağa can atmaqla onlar özlərinin tarix və Azərbaycan xalqı qarşısında məsuliyyət daşımadıqlarını göstərirdilər. Heydər Əliyev Sov.İKP MK-nın plenumunda çıxışında Azərbaycanda rəhbərliyi vaxtı DQMV-də normal, stabil şəraiti yaratdığını, Vilayətin sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə Azərbaycan və Ermənistanın orta göstəricilərindən xeyli üstün olduğunu dəlillərlə sübut etdi və böhtanlara öz etirazını bildirdi. Ən dəhşətli o idi ki, onlar utanmadan göstərməyə çalışırdılar ki, guya Dağlıq Qarabağ uzun illər inkişaf etməmişdir².

Dağlıq Qarabağ ən qədim Azərbaycan torpağı olmasını bilə-bilə özündən müştəbeh olan «filosof» kimi A. Volski belə bir bədnam fikir söyləməyə cəsarət edirdi: «Torpaq bugünkü insanlara, onu əkib-becərənlərə, qulluq edənlərə, ondan məhsul götürənlərə, kim burada ev tikib onlara məxsusdur. Bu mənim şəxsi fikrimdir, mən buna əminəm»³. Bununla kifayətlənməyərək inandırmağa çalışırdı ki, guya bu gün zonaların, dairələrin sərhədlərini milli inteqrasiya yox, iqtisadi inteqrasiya müəyyən edir. [100-101] Yeni «nəzəriyyəçi» bilmirdi ki, əvvəllər Dağlıq Qarabağın iqtisadi inteqrasiyası tarix boyu Azərbaycanla, onun paytaxtı Bakı ilə bağlı olmuşdur. İkincisi, milli əlamətlər həmişə olduğu kimi həmin dövrdə də dövlət qurumunun əsasını təşkil edir.

¹ «Социалистическая индустрия» qəzeti, Moskva, 30 aprel 1989-cu il; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi; Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA və başqa kütləvi informasiya materialları haqqında məlumat (1980-1990-cı illər), səh. 423-431

² Yəne orada, səh. 426

³ Yəne orada, səh. 427

Ermənilərin Moskva himayəçisinin, elçisinin amalı bu idi. Bu isə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaqdan başqa bir şey deyildi.

Azərbaycan sovet hakimiyyəti vaxtı Dağlıq Qarabağa Muxtar Vilayət statusunun verilməsindən başlayaraq, onun bütün tarix boyu inkişaf etdirilməsi faktları belə sərsəm fikirləri alt-üst edirdi. Burada bir epizodu qeyd etmək yerinə düşər.

Azərbaycan KP MK və Nazirlər Soveti 1980-ci ilin mayında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi. Doqquzuncu beşillikdə Dağlıq Qarabağda Sərsəng su-elektrik stansiyası, Ağdam-Xankəndi (Stepanakert) dəmir yolu, qaz kəməri, aeroport tikildi. İri avtotəmir zavodunun tikintisinə başlanmışdı. 1974-cü ildə Xankəndi (Stepanakert) Pedaqoji İnstitutu açılmışdı. Dərslər erməni, Azərbaycan və rus dillərində aparılırdı. Hər il Dağlıq Qarabağdan 30-40 gənc güzəştli şərtlə respublika ali məktəblərinə qəbul edilirdi. Vilayət partiya təşkilatının rus dilində qəzet çıxarılması haqqında xahişi yerinə yetirilmişdi. Dağlıq Qarabağda elmi mərkəz yaradılması Vilayət rəhbərliyinin xahişi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən həyata keçirilirdi¹.

1979-cu il yanvar ayında Ağdam-Xankəndi (Stepanakert) dəmir yolu xəttinin açılışı münasibətilə Xankəndində (Stepanakert) DQMV zəhmətkeşlərinin mitinqi keçirilmişdi. Mitinqdə Sov.İKP MK Siyasi bürosunun üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev çıxış edərək demişdi ki, bu gün vilayətin mərkəzi Xankəndilə (Stepanakert) Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərini birləşdirən dəmir yolu xəttinin açılması böyük bir hadisədir. Bu, Azərbaycan SSR-nin və DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı planının praktiki həyata keçirilməsinin təzahürüdür². [101-102]

Ağdam-Xankəndi (Stepanakert) dəmir yolu tikintisinin qısa bir müddətdə başa çatdırılması Azərbaycan rəhbərliyinin DQMV-nin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə diqqətinin və qayğısının nəticəsi idi.

Mitinqdən sonra Heydər Əliyev DQMV partiya təşkilatının XXVIII konfransında iştirak etmişdi. Bu onun Dağlıq Qarabağın inkişafına böyük diqqət və qayğısını göstərirdi.

1979-cu il yanvar ayının 16-da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti partiya təşkilatının XXVIII konfransında Heydər Əliyev böyük nitq söyləmişdi. Hesabat məruzəsində və çıxışlarda DQMV-də sosial-iqtisadi inkişafın ümumi mənzərəsi təhlil edildi. Azərbaycan Kommunist Partiyası təşkilatı və respublika hökumətinin muxtar vilayətin inkişafına böyük qayğı göstərdiyi və diqqət verdiyi qeyd edildi.

Heydər Əliyev vilayətin iqtisadi, mədəni inkişafında görülən işlərə yüksək qiymət verdi, əsas diqqəti qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəltdi. Azərbaycan partiya təşkilatının gələcəkdə də vilayətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına xüsusi diqqət verəcəyinə əmin etdi...

Bütün bu tarixi xidmətlərə baxmayaraq, artıq fərdi pensiyaçı Heydər Əliyev böhtanlara cavab verməyə məcbur oldu. 1989-cu il aprelin sonunda Sov.İKP MK-nın plenumundakı çıxışında³ bu böhtanlara cavab verərək bildirdi ki, son dövrdə mətbuat səhifələrində mənim Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işlədiyim dövrdə fəaliyyətimə dair tənqidi məqalələr çap edilir. Əgər onlar obyektiv xarakter daşıyarsa, sağlam mövqedən yazılıbsa, onları qəbul edərdim. Lakin onlar obyektivlikdən də, sağlam mövqedən də uzaq olduğuna görə məndə etiraz hissi doğurur, mənəvi cəhətdən sıxır. Bu məqalələrlə vaxtınızı almaq istəməzdim, amma hesab edirəm ki, deyəm, mən onları qərəzli, qeyri-obyektiv, sübutsuz kimi rədd edirəm.

«Qeyd etmək istəyirəm ki, bütün bu məqalələr mənim Azərbaycanda işlədiyim dövrdə sui-istifadələrə və müxtəlif pozuntulara görə yüksək vəzifələrdən azad edilən və partiya məsuliyyətinə cəlb edilən ayrı-ayrı şəxslərin göstərişi ilə yazır»⁴. [102-103]

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar ünvanına yazılan böhtanlara tutarlı cavab verirdi. O, Sov.İKP MK plenumunda çıxışında tənqidlərin əsassız və sübutsuz olduğunu göstərmişdi. Çünki Heydər Əliyev 1982-ci ildə Azərbaycandan Moskvaya yüksək vəzifəyə irəli çəkilmişdi, Dağlıq Qarabağ hadisələri isə 1988-ci ildə başlamışdı. Heydər Əliyevin Azərbaycanda işlədiyi vaxtda Dağlıq Qarabağda vəziyyət normal olmuşdu, milli münasibətlər zəminində heç bir neqativ hadisə olmamış, insident baş verməmişdi. Özü tez-tez Dağlıq Qarabağda olmuşdu, xeyirxahlıqla, rəğbətlə qarşılanmışdı və onun qarşısında milli münasibətlər zəminində heç bir məsələ qoyulmamışdı. Yaxud Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işlədiyi dövrdə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxması haqqında heç bir məktub belə daxil olmamışdı⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin göstəriciləri Azərbaycan və Ermənistanın göstəricilərindən üstün olmuşdur.

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq keçmiş SSRİ-də iqtisadi-siyasi və milli münasibətlərin inkişafının təzadları nəticəsində müttəfiq respublikalarda, o cümlədən, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinə doğru aparan milli-azadlıq hərəkatı başlanmışdı. Hələ bundan xeyli əvvəllərdən sovet

¹ «Бакинский рабочий» qəzeti, 17 yanvar 1979-cu il

² Yenə orada, 13 yanvar 1979-cu il

³ Heydər Əliyevin Sov.İKP MK-nın plenumundakı çıxışı, 25 aprel 1989-cu ildə özünün düzəlişləri ilə şəxsi arxivində saxlanılır

⁴ «Правда» qəzeti, 27 aprel 1989-cu il; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitq və çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 421-422

⁵ «Правда» qəzeti, 27 aprel 1989-cu il; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi arxivi. Heydər Əliyevin nitq və çıxışları... (1980-1990-cı illər), səh. 421-422

cəmiyyətinə başlayan iqtisadi tənəzzül artıq real bir fakt kimi 1980-ci illərin başlanğıcında açıq şəkildə təzahür edirdi. M. S. Qorbaçovun hakimiyyəti illərində (1984-1991) həmin dövrü «durğunluq dövrü» adlandıraraq bu vəziyyətdən çıxmaq üçün «yeni» konsepsiyalar işlənilib hazırlanmağa, həyata keçirilməyə başlandı.

SSRİ-nin digər respublikalarından fərqli olaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafının mahiyyəti heç də durğunluq dövrünün spesifik xüsusiyyətlərinin respublikamıza aid olmadığını göstərirdi. Bu dövr əslində Azərbaycanda yüksək inkişaf, coşğun irəliləyişlə səciyyələnirdi. Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrü əhatə edən illərdə (1969-1982) respublikamız bütün sahələrdə keçmiş İttifaqda fərqlənirdi. Ona görə də M. S. Qorbaçovun irəli sürdüyü «yenidənqurma» siyasətinə [103-104] Azərbaycanı da süni surətdə daxil etməsi respublikamızda mənfi tendensiyalara, arzuolunmaz nəticələrə səbəb oldu. Onun Azərbaycanda coşğun və sürətli inkişafın təşkilatçısı və rəhbəri olan Heydər Əliyevə qarşı qərəzli şəxsi münasibəti vəziyyəti daha ağırlaşdırdı. M. S. Qorbaçovun həyata keçirdiyi ermənipərəst siyasət, Azərbaycan ərazisini ermənilərə «hədiyyə etmək» sahəsindəki xəyanətçılığı respublikamızda ictimai-siyasi prosesləri daha da mürəkkəbləşdirib, respublikada daxili ziddiyyətlərə geniş yol açdı.

1988-ci ildən Sovet rəhbərliyi tərəfindən süni surətdə qızışdırılan və geniş müdafiə olunan Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün genişlənməsi bir tərəfdən qonşu respublikada separatçılıq hərəkatının güclənməsi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, onların arxasında duran Qorbaçov və onun antiazərbaycan siyasəti yeridən ermənipərəst «komanda»sının respublikamızda genişlənən milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almağa yönəldilmiş ümumi «parçala və hökmranlıq et» ənənəvi rus siyasətinin tərkib hissəsi idi.

SSRİ-də rəhbərlik səviyyəsinə yüksəlməyə şans qazanmış Heydər Əliyev Azərbaycandakı proseslərin qarşısını almaqla ermənipərəst M. S. Qorbaçovun qarşısında ən böyük maneələrdən biri idi. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, siyasi rəhbərlikdə böyük nüfuz qazanmış Heydər Əliyevin tez-tez dəyişilən SSRİ rəhbərliyində birinci şəxs olması ideyası artıq yüksək dairələrdə müzakirə edilir, etiraf edilirdi. O dövrdə SSRİ-nin görkəmli siyasi xadimlərindən olan Andrey Nikolayeviç Qromiko öz oğlu ilə söhbətində qeyd edirdi ki, «Bizim Siyasi Bürodə ancaq üç adam nisbətən cavandır: Romanov, Qorbaçov və Əliyev. Axırınıcını mənə daha xoş gəlir. Onun vaxtında Azərbaycan, xüsusən onun kənd təsərrüfatı çox sürətlə inkişaf etmişdir. Əliyev gözəl təşkilatçıdır, təmiz və abırlı adamdır. Amma təəssüf ki, onun namizədliyi istisna olunur...». Oğlunun «Nəyə görə, milliyətinə görəmi?» - sualına cavabında A. M. Qromiko açıq şəkildə etiraf etmişdi: - «Bu məsələdə - hə. Milliyətinə görə»¹. SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin keçmiş sədri N. K. Baybakov Heydər Əliyevin [104-105] Moskvada işi barəsində qeyd edir ki, O, bu və ya digər qərarı qəbul etməzdən əvvəl hər şeyi ətraflı ölçüb-biçirdi, məsələni diqqətlə öyrənirdi, mütəxəssislərlə məsləhətləşir və bundan sonra qərar qəbul edirdi. Qərarlar qəbul etdikdən sonra mütləq onları həyata keçirirdi.

«Kaş, bizim Rusiyada da belə adamlar olaydı...»²

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması, ermənilərin respublikamızın ərazisinin bir hissəsini işğal etməsi planı hələ əvvəllərdən hazırlanmışdı. Bu plan M. S. Qorbaçovun yanında və Kremldə mərkəzi rəhbərlikdə oturan ermənilər və ermənipərəst qruplar tərəfindən müdafiə edilirdi, bu mənfur siyasəti həyata keçirmək üçün ciddi hazırlıq işləri görülürdü. Ona görə də M. S. Qorbaçov ermənilərin təhriki ilə ilk növbədə Heydər Əliyevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasına çalışırdı.

1987-ci ildə keçmiş SSRİ-nin böyük dövlət və siyasi xadimi Heydər Əliyevin həyatında olduqca çətin bir dövr başlandı. Həmin il oktyabrın 21-də keçirilmiş Sov.İKP MK-nın plenumu haqqında məlumatda deyilirdi ki, «Səhhətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar plenum Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifəsindən azad edilməsi barədə H. Ə. Əliyev yoldaşın xahişini təmin etmişdir».

Həmin il oktyabrın 24-də «Правда» qəzetində dərc edilmiş məlumatda isə deyilirdi: «SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti səhhətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad edilməsi barədə Heydər Əliyev yoldaşın xahişini təmin etmişdir». SSRİ Ali Sovetinin 1988-ci ildə mayın 26-da çıxardığı qətnamədə də göstərilmişdi ki, Heydər Əliyev tutduğu vəzifədən səhhəti və pensiyaya çıxması ilə bağlı azad edilib³.

SSRİ kimi böyük bir ölkədə vicdanla işləyən, işində heç bir qüsuru olmayan, bütün dünyada tanınan və böyük siyasi nüfuza malik olan görkəmli siyasi və dövlət xadimi haqqında bu məlumatlar tezliklə bütün dünyaya yayıldı, böyük əks-səda doğurdu. [105-106]

Türkiyəli publisist İrfan Ülkü «Qızıl ulduzdan hilala doğru» kitabında bu məsələdən danışarkən yazır: «Əliyevin Siyasi Büro üzvlüyündən istefa verməsi, bütün vəzifələrindən əl çəkməsi xəbəri Azərbaycana yayılanda bütün ölkəni yas və gərginlik bürüdü. Azərbaycanın «Müasir Dədə Qorqudu» sayılan şair Bəxtiyar Vahabzadə bu xəbəri eşidəndə oturduğu kreslosunda çöküb: «Eyvah, Moskvadakı yeganə və ən böyük qalamız yıxıldı», - deyə təəssüflənmişdi».

¹ Анатолий Андреевич Громыко. Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. Москва, 1997, səh. 86

² N. K. Baybakov. Onun həyatdan getməsi məni kədərləndirir - Axı O, hələ cavan idi. Xalqa bağlı olan ömür. II kitab. Bakı, 2004, səh. 57-58

³ Rusiya Federasiyası Dövlət Arxiv. Fond 7523, siyahı 143, iş 302

Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması, hər şeydən öncə, ermənipərəst M. S. Qorbaçovun Azərbaycana qarşı mənfur siyasətini reallaşdırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüş planlarını həyata keçirmək kimi çirkin məqsədindən irəli gəlirdi. H. Ə. Əliyev 1990-cı il fevralın 9-da Rusiya televiziyasının aparıcısı Andrey Karaulovla söhbətində iştirak edən «Vaşinqton post» qəzetinin Moskva müxbiri Devid Remnikin sualına cavabında həmin səbəbləri belə izah edirdi: «Səbəblər odur ki, işlədiyim son dövrdə Qorbaçov tərəfindən özümə qarşı qeyri-səmimi münasibət hiss edirdim. Bu, çox şeydə özünü büruzə verirdi. Mən vicdanla işləyirdim, işimdə heç bir qüsür görmürdü M. Qorbaçov isə subyektiv hisslərinin əsiri oldu, vəssalam»¹. Heydər Əliyevin istefaya göndərilməsinin səbəblərindən biri də SSRİ-nin siyasi rəhbərliyini ələ almış erməni lobbisinin, erməni mafiyasının təsiri və təzyiqi idi. Onların bu işdə məqsədləri və çoxdan hazırlanmış niyyətləri var idi. Lakin bu işə bizim bəzi milli bədxahlarımız və manqurtlarımız da qoşulmuşdular.

Heydər Əliyevin rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmasının əsl səbəbləri tezliklə aşkar oldu. O, bu haqda demişdi ki, «Siyasi bürodan istefa verdikdən 15 gün sonra Qarabağ məsələsi ortaya çıxdı. Qorbaçovun ən yaxın adamı, iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri, milliyətcə erməni olan professor Aqanbeqyan Parisdə keçirdiyi bir mətbuat konfransında «Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilməlidir» - demiş, bu məsələ ilə əlaqədar Qorbaçovu da qızıqdırmışdı. Moskvanın Qarabağ əməliyyatı mənim Siyasi bürodan getməyimdən 15 gün sonra həyata keçirilməyə başladı. Deməli, bu plan hələ əvvəlcədən hazırlanmış, lakin tətbiq olunmasında mən ciddi maneə imişəm»². [106-107]

Heydər Əliyev hələ istefaya getməzdən bir neçə ay əvvəldən erməni millətçiləri, erməni mafiyası tərəfindən ona qarşı yönəldilən təhlükələrlə, hədə-qorxularla qarşılaşır və mərdliklə onları dəf edirdi. O yazırdı ki, mən 1987-ci ilin may ayında xəstələndim, sağalandan sonra 1-2 ay işlədim. O dövrdə Ermənistandan bir məktub aldım. Müəllifi Qarabağ Cəmiyyətinin rəhbərlərindən olan İqor Muradyan idi. Məktubda mən təhqir olunur, hədələyirdim. O, bildirirdi ki, mənimlə mübarizə aparacaqlar, çünki Qarabağın Ermənistanına verilməsinə mane oluram.

Zori Balayan Ermənistanda rus dilində çıxan «Боль и надежда Арцах» adlı məqaləsində Heydər Əliyev haqqında çox hədyanlar yazır, Qarabağın Ermənistanına verilməməsində onu günahlandırır. Məqalədə göstərilirdi ki, S. Kaputikyanla o, Heydər Əliyev haqqında Moskvaya cürbəcür məktublar göndərmiş, İ. Muradyan isə Heydər Əliyevin məhkəməyə cəlb olunmasını tələb etmişdir. Heydər Əliyev qeyd edirdi: «Sonralar bildim ki, Moskvada işləyərkən erməni millətçiləri Balayan, Kaputikyan, Muradyan mənim haqqımda cürbəcür məktublar göndərmişlər»³.

Pensiyaya çıxdıqdan sonra Heydər Əliyev Moskvada ciddi nəzarət altında, təqiblər şəraitində fəaliyyət göstərirdi. 30 il sıralarında fəaliyyət göstərdiyi Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi də onu sovet quruluşu əleyhinə olan bir şəxs kimi təqib etməyə başlamışdı. Təxribat yolu ilə onu aradan götürməyə və bununla da mübarizəni dayandırmağa məcbur etmək istəyirdilər.

Lakin Heydər Əliyevi heç nə susdura bilmədi. O, 1988-ci ildə «Литературная газета»da onun haqqında dərc edilmiş böhtançı yazıya cavab göndərdi. İmkan düşdükcə rəsmi yerlərdə, xüsusilə 1989-cu ilin aprel ayında Sov.İKP MK plenumunda dərin məzmunlu çıxışında mətbuat səhifələrindəki qərəzli yazılara tutarlı cavab verdi...

Heydər Əliyev həmin plenumdakı çıxışında demişdi: «Bakıda və Moskvada çalışarkən mən doğru-düzgün və vicdanla işləmişəm, vaxtına qənaət etmədən işləmişəm, özümü bütünlüklə işə həsr etmişəm, heç kimi təqib etməmişəm, heç bir tayfam, dəstəm olmamışdır, sui-istifadələrə, [107-108] mənfi hallara qarşı fəal mübarizə aparmışam və nəticədə özümə çoxlu düşmən qazanmışam, geniş ürək infarktı keçirmişəm»⁴.

Heydər Əliyev cismən Moskvada yaşasa da, qəlbən Azərbaycanda idi. «Səkkiz il ərzində mən Azərbaycanda olmamışam, amma ürəyim Azərbaycanla, Azərbaycan xalqı ilə olub»⁵. Qarabağ məsələsi ortaya atılan vaxt Moskvada bu məsələ onu ciddi narahat edirdi. Sov.İKP MK-nın baş katibi M. S. Qorbaçovla, onunla mümkün olmadıqda Liqaçovla, Çebrikovla, Kryuçkovla görüşüb Qarabağ məsələsinin həll edilməsi barəsində danışmaq istəmişdi. «Əlimdə sənədlər, sübutlar var, Qarabağ Azərbaycanın öz torpağıdır - deyirdim. Onların mənə cavabı isə bu idi: «Biz Qarabağda erməni - azərbaycanlı münaqişəsi ilə bağlı problemi özümüz həll edəcəyik»⁶.

Əslində erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün İttifaq dövləti və şəxsən M. S. Qorbaçov heç bir tədbir görmək istəmir, müxtəlif yollarla yalançı çıxışlarla ermənilərin təcavüzünün güclənməsinə şərait yaradırdı, öz fəaliyyəti ilə Dağlıq Qarabağı Ermənistanın tabeliyinə keçirirdi.

Azərbaycana o zaman rəhbərlik edən şəxslər, hakimiyyət orqanları da Moskva hökuməti qarşısında acizlik göstərirdi. Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi, təslimçilik mövqeyi Qarabağda Ermənistanı mövqeyini möhkəmləndirirdi. Ermənilər Qarabağ məsələsində addım-addım irəliləyirdi. Azərbaycanda hakimiyyət davası,

¹ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 9

² Yənə orada, səh. 10

³ **Heydər Əliyev.** «Olub-keçənləri düşünərkən» adlı müsahibədən. *Bax:* Qətiyyətin tən-tənəsi, səh. 48

⁴ «Правда» qəzeti, 27 aprel 1989-cu il

⁵ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 104

⁶ Yənə orada, səh. 10

xəyanətkarlıq, satqınlıq və səriştəsiz rəhbərlik nəticəsində nəinki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, ora daxil olmayan, keçmiş vilayətin ətrafında yerləşən ərazilər, rayonlar da işğal edilirdi.

Heydər Əliyevin 1987-ci il oktyabrın 21-də Sov.İKP MK-nın siyasi bürosundan istefa verməsindən 15 gün sonra əvvəlcədən hazırlanmış qondarma «Dağlıq Qarabağ məsələsi» irəli sürülmüşdüsə də, bundan üç ildən çox müddət keçməsinə baxmayaraq, «Dağlıq Qarabağ məsələsi» nə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında, nə də başqa hakimiyyət orqanlarında bir ümummilli məsələ kimi ciddi və hərtərəfli müzakirə edilməmiş, təsirli tədbirlər görülməmişdi. [108-109]

1987-ci ilin son aylarında «Qarabağ məsələsi» qalxdı, onda da qarşısı alın bilirdi, lakin alınmadı. 1988-ci ilin fevral ayında yenə böhran yarandı, onda da qarşısını almaq mümkün idi. Ancaq alınmadı. Ona görə də erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün güclü siyasi kompaniyaya başladılar. Azərbaycan rəhbərliyi o kompaniyanın qarşısını ala bilmədi. M.S.Qorbaçov və onun komandası da erməniləri dəstəklədi. Mərkəz addım-addım Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmağa başladı. 1988-ci ilin mart ayında Sov.İKP MK, SSRİ Nazirlər Soveti Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafı üçün qərar qəbul etdilər. Həmin qərarla Ermənistan Respublikasının rəhbərliyinə Dağlıq Qarabağın işlərinə qarışmaq üçün ixtiyar verildi. Heydər Əliyev tamamilə düzgün olaraq o qərarı «Azərbaycan Respublikasının, Azərbaycan xalqının, necə deyərlər, kürəyinə süngü sancmaq» kimi qiymətləndirirdi¹.

Sonrakı proseslərlə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar. 1988-ci ilin iyul ayında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin sessiyasında Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə olundu. Azərbaycandan olan deputatlarla yanaşı, qanuna zidd olaraq Ermənistandan olan deputatlar eyni hüquqda orada iştirak etdirildilər. Heydər Əliyev Ermənistan deputatlarının sessiyada iştirakının təmin edilməsini tamamilə qeyri-qanuni hesab edir və göstərirdi ki, «Axı Ermənistan Respublikasından olan deputatlar nə hüquqla orada iştirak etməli idilər?» Bu da M. S. Qorbaçov və onun ətrafının Ermənistan üçün yaratdığı yeni imkan oldu.

1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti «Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi haqqında» fərman vermişdi. İttifaq rəhbərliyinin bu addımı Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük xəyanət kimi qeyd edilməlidir. Dağlıq Qarabağda A. Volskinin xüsusi idarə üsulu yaradıldı. Ermənipərəst Arkadi Volskinin başçılıq etdiyi Xüsusi İdarə Komitəsi birbaşa Moskvaya tabe idi. Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırıldı. XİK-nin fəaliyyəti nəticəsində DQMV Azərbaycandan, demək olar ki, ayrı salındı, eyni zamanda azərbaycanlıların [109-110] buradan qovulmasına, ermənilərin silahlandırılmasına və silahlı quldur dəstələrinin yaradılmasına geniş imkan verildi. Dağlıq Qarabağa qonşu olan keçmiş Şaumyan və Xanlar rayonlarının ərazilərində də ermənilərin silahlı dəstələri yaradılmışdı. XİK və Sovet Ordusunun köməyi ilə iyul ayında Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlılar oradan qovulub çıxarıldı.

Heydər Əliyev Azərbaycanın o zamankı siyasi rəhbərliyininin fəaliyyətindən təəssüflənir və qeyd edirdi ki, o dövrdə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi bu idarənin yaranmasını böyük qələbə kimi qiymətləndirir və bu idarəyə çox böyük ümidlər bəsləyirdi². Yalnız xalq hərəkatının təsiri altında SSRİ Ali Soveti tərəfindən 1989-cu il noyabrın 28-də A. Volskinin antiazərbaycan üsul-idarəsi ləğv olundu.

Azərbaycanda isə xalq hərəkatına ilk vaxtlar səriştəsiz rəhbərlik, separatçılıq, xəyanətkarlıq və i.a mənfi hallar respublikanı ağır siyasi vəziyyətə salmışdı.

Mərkəzi hakimiyyətdə oturan M. S. Qorbaçov və onun ermənipərəst ətrafı bir tərəfdən Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılaq, Ermənistana verilməsinə şərait yaradır, digər tərəfdən isə, Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkatını boğmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar.

Beləliklə, Azərbaycanda milli-azadlıq mübarizəsi bir tərəfdən müstəqillik əldə etmək tələbləri ilə genişləndisə, digər tərəfdən, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarını işğaldan qorumağa, erməni təcavüzünün qarşısını almağa yönəldilirdi. Erməni təcavüzü get-gedə daha da fəallaşırdı. Bütün bunlar «Böyük Ermənistan» ideyasını həyata keçirmək üçün Azərbaycana qarşı, azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı hərbi təcavüzə, kütləvi qırğınlara çevrilmişdi. 1988-ci ilin fevral ayının 19-da Yerevan şəhərində keçirilən mitinqdə «Ermənistanı türklərdən (Azərbaycan türklərindən - İ.H) təmizləməli», «Ermənistanda ancaq ermənilər yaşamalıdır» və s. şüarlar səsləndi və tələblər irəli sürüldü. Dağlıq Qarabağda erməni millətçilərinin zorakılıqları və siyasi aksiyaları genişlənməyə başladı. Xankəndində mitinqlər, nümayişlər keçirilir, Dağlıq Qarabağı [110-111] Azərbaycandan ayırmaq və Ermənistana birləşdirmək tələbləri irəli sürülürdü. Yerevanda əvvəl gizli, sonradan (1987-ci ilin oktyabrından) açıq fəaliyyətə başlayan «Qarabağ Komitəsi» Azərbaycanda, xüsusilə Dağlıq Qarabağdakı yerli təşkilatları vasitəsilə güclü separatçılıq təbliğatı aparır, «Krunq» («Durna») adı altında açıq fəaliyyət göstərirdi. Ermənilər içərisində «Miatsum» («Birləşmə») ideyası yayılırdı.

Azərbaycanda ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən təxribatlar, terror aktları, qəsdlər ictimai-siyasi vəziyyəti getdikcə gərginləşdirirdi. Hələ 1986-cı ildə ermənilərin xüsusi silahlı dəstələri Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarında yaşayan azərbaycanlıları zorla qovub çıxartmışdılar. İlk qaçqınlar Azərbaycana pənah gətirmiş, Sumqayıt şəhərində və onun ətrafında məskunlaşmışdılar. Qorbaçov başda

¹ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 106

² Qətiyyətin təntənəsi, səh. 106

olmaqla mərkəzdə oturan ermənipərəst rəhbərlər və ermənilər isə münaqişənin qarşısını almaq əvəzinə, hadisələri daha da qızıdırırdılar. Moskvadan göndərilən nümayəndələr isə sözdə erməniləri və azərbaycanlıları sakitləşdirməyə, dostluq şəraitində yaşamağa çağırır, əslində heç bir əməli tədbir görmür, erməni separatçılarının xeyrinə fəaliyyət göstərirdilər. İki xalq qarşı-qarşıya qoymaqla artıq başlanmış milli-azadlıq hərəkatını yatırmağa çalışırdılar. 1988-ci ilin fevralında Azərbaycanda siyasi vəziyyət xarici və daxili qüvvələrin təsiri ilə olduqca gərginləşmişdi. Milli münasibətlər, erməni və azərbaycanlılar arasında qan tökülməsi ilə nəticələnmişdi. Fevralın 24-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Əsgəran rayonunda 2 nəfər gənc azərbaycanlı ermənilər tərəfindən öldürülmüş, 19 nəfər yaralanmışdı.

Fevralın 27-28-də Sumqayıtda ermənilər tərəfindən planlı şəkildə irəlicədən düşünülmüş qırğın törədildi. Bunun da təşkilatçısı ermənilər idi. Məqsəd Azərbaycanı dünyada təcavüzkar ölkə kimi qələmə vermək və bu yolla özlərinin anti-azərbaycan siyasətinə haqq qazandırmaq idi. Sumqayıtda hələ fevralın 20-dən Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı edilən vəhşiliklərlə əlaqədar mitinqlər başlamışdı. Təhrikçi qüvvələr bundan istifadə etməyə başladı. Sonradan məlum oldu ki, hadisə törədilənə qədər bütün varlı ermənilər əmanət kassalarından öz pullarını götürüb getmişdilər. Fevralın 27-də Sumqayıtda böyük mitinq oldu. Səhəri günü əvvəlcədən [111-112] hazırlanmış ssenari üzrə erməni talanları başlandı. Sumqayıt hadisələrinin təşkili və gedişi də ermənilərlə bağlı idi. Ermənilər bu hadisəni törətməklə Qarabağ hadisələri barəsində ermənilərin xeyrinə dünyada hayküy qaldırmaq və azərbaycanlıları günahkar kimi tanıtmaya çalışırdılar. Özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən E. Qriqoryan adlı erməni qırğının əsas təşkilatçısı idi. O özü beş erməni öldürmüşdü. Cəmi 32 nəfər öldürülmüşdü ki, bunlardan 26 nəfəri erməni, 6 nəfəri azərbaycanlı idi.

Sumqayıt hadisələrinin ermənilər tərəfindən irəlicədən təşkil edildiyi bir də onunla sübut edilir ki, hadisə baş verən yerlərdə hadisəni bütün dünyaya çatdırmaq üçün əvvəlcədən çoxlu telefoto operatorlar, jurnalistlər yerləşdirilmişdi. Nəzərdə tutulan plan həyata keçirildi. Düünülmüş, düzəldilmiş Sumqayıt hadisələri saxtakarlıqla, uydurmalarla dünyaya yayıldı.

Milli azadlıq hərəkatının mərkəzi olan Bakıda da 1990-cı ilin yanvarında Sumqayıt ssenarisinə uyğun təxribatlar hazırlanmışdı. Bakıda yerli milis tərksilahl edilmişdi, mərkəzdən daxili qoşun hissələri şəhərə gətirilmişdi. Bakıda əhalinin müqavimətini qırmaq üçün planlı şəkildə hazırlıq görülmüşdü. 1990-cı il yanvarın 13-də Bakıda bir erməninin iki azərbaycanlıyı öldürməsi fitnəkarlıqlar üçün əsas səbəb oldu.

Ayrı-ayrı dəstələrin əməllərinin qarşısını almaq üçün ali hakimiyyət və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən tədbir görülmədi. Çünki hakimiyyət orqanları iflic vəziyyətdə idi. Halbuki Bakıda SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 12 min nəfərlik silahlı qüvvəsi var idi. Hadisələrin qarşısını almaq üçün yerli hüquq-mühafizə orqanlarından istifadə etmək olardı. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində çalışan Ə. Vəzirov bu aksiyaların nəinki qarşısını almaqda acizlik göstərdi, çünki onu heç kəs eşitmirdi. Əslində o, bunları bəhanə edərək sovet qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsinə şərait yaratmaq, xalq hərəkatını yatırtmağa və ona rəhbərlik edənlərə, xüsusilə Xalq Cəbhəsi üzvlərinə divan tutmağa çalışırdı. Yanvarın 14-də Azərbaycan KP MK-nın bürosunda vəziyyət müzakirə edildi və Vəzirovun təkidi ilə çağırılan Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyasında DQMV-də və zəruri olarsa, ona bitişik rayonlarda və sərhəd boyunda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi, eləcə də lazım gələrsə, Mərkəzdən [112-113] kömək göstərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin müraciəti ilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 15-də «Dağlıq Qarabağ və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında» fərman verdi. Eyni zamanda SSRİ Ali Soveti respublikanın Bakı, Gəncə şəhərlərində, eləcə də, başqa yaşayış məntəqələrində qadağan saatlarının tətbiq edilməsi və digər zəruri tədbirlər görülməsini Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təklif etdi.

Mərkəzdən Azərbaycana, xüsusilə Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri, hərbi texnika gətirilməyə başlandı. Bununla da Bakı şəhərinə qoşun yeridilməsinə hazırlıq əməliyyatları üçün ilkin tədbirlər görüldü. Xalq Cəbhəsi guya ordunun şəhərə daxil olmasının qarşısını almaq üçün şəhərin girəcəklərində və Bakı qarnizonu ətrafında sədlər, barrikadalar yaratmağa başladı. Yük və minik maşınları, avtobus və trolleybuslardan və başqa vasitələrdən barrikadalar quruldu, piketlər düzəldildi. Az keçmədi ki, 20 Yanvar Bakı qırğınında bu düzgün olmayan taktika çoxlu sayda dinc əhalinin qırılmasına, yaralanmasına və itkin düşməsinə səbəb oldu.

Yanvar hadisələri ərəfəsində Moskva hökuməti SSRİ Ali Soveti ittifaq Sovetinin sədri Y. Primakovu və Sov.İKP MK katibi A. Girenkonu Bakıya göndərmişdi. Onlar AXC-nin həm radikal, həm də liberal qanadlarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirdi, lakin nəticəsi olmadı.

Yanvarın 17-də isə Azərbaycan KP MK binası qarşısında böyük mitinq başlandı və üç gün davam etdi. Mitinqdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına son qoyulması, Bakı ətrafına yığılmış qoşunların Dağlıq Qarabağa göndərilməsi, respublika rəhbərliyinin istefası və i.ə tələblər irəli sürülmüşdü. Mitinqdə xalqa xəyanətdə günahlandırılan respublika partiya və dövlət hakimiyyəti rəhbərləri üçün simvolik dar ağacları qurulmuşdu. Onsuz da siyasi müqəvvəyə çevrilmiş Ə.Vəzirovun yerinə namizədlərin irəli sürülməsi məsələsi hərraca qoyulmuşdu.

Mitinqlər Azərbaycanın başqa yerlərində də geniş miqyas almışdı. Mərkəz Naxçıvan MR-ə da təzyiq göstərmək üçün cəhdlər etsə də, buna nail ola bilmədi. Xalqın tələbi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Soveti 1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul etdi. [113-114]

1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyəti Konstitusiyaya zidd olaraq Azərbaycan SSR Ali Sovetinin razılığı olmadan yanvarın 20-də saat 00-dan «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında» fərman verdi. Fəvqəladə vəziyyətin başlanma vaxtı gizlin saxlanıldı. Moskvanın və respublikanın səlahiyyətli nümayəndələri isə ordunun şəhərə girməyəcəyi haqqında xalqa yalan vədlər verirdilər. Fərmanda yanvarın 20-si saat 00-da fəvqəladə vəziyyət elan edilməsinə (əslində fəvqəladə vəziyyət haqqında fərman yanvarın 20-də saat 7-də elan edilmişdi) baxmayaraq, yanvarın 19-da saat 21-də Türkan-Qala tərəfdən şəhərə ilk qoşun yeridildi. Bakı qarnizonunun əsgərləri, gətirilən hissələr, hərbi gəmilərdə saxlanılan desant hissələri də şəhərə yeridildi. Bakıdakı bu əməliyyatlara keçmiş SSRİ müdafiə naziri D. Yazov özü rəhbərlik edirdi,

Qanlı 20 yanvarda Bakıda və digər yaşayış məntəqələrində sovet ordusunun basqını vaxtı 131 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 400 nəfər həbs olunmuşdu¹.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda siyasi vəziyyətin faciəli xarakter almasının əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, Azərbaycan rəhbərliyi, şəxsən Ə. Vəzirov azadlıq hərəkatının qarşısını almaq, erməniləri müdafiə etmək, Qorbaçov qarşısında qulluq göstərmək üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırdı. Azərbaycanda Moskvanın elçisi kimi fəaliyyət göstərən Ə. Vəzirovun zor işlətmək, təzyiqlər etmək, tərxiatlar törətmək, həbslər keçirmək, erməniləri müdafiə etmək, mərkəzə müraciətlər etməklə oradan kömək göndərilməsini təşkil etmək kimi antimilliyət fəaliyyət göstərməsi geniş miqyas almışdı. Bundan əlavə, M. S. Qorbaçovun elçisi olan Ə. Vəzirov azadlıq hərəkatının diqqətini əsas tələblərdən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə özünün «Azərbaycanı kompüterləşdirmək», «ekoloji təmizlik həyata keçirmək», «kəndlərdə hamam tikmək» kimi gülünc və ağılsız «proqramları» ilə çıxış edirdi.

1990-cı il yanvarın 20-nə keçən gecə Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsini boğmaq məqsədilə Bakıya iri qoşun hissələri yeridildi və əhali silahdan keçirildi. Günahkar Ə. Vəzirov Azərbaycandan qaçmışdı, digər Azərbaycan rəhbərləri isə susurdu. Moskvada təzyiq və təqiblər altında [114-115] yaşayan pensiyaçı Heydər Əliyev səhər tezdən bundan xəbər tutub, çox həyəcan keçirdi və qəzəbləndi. Ertəsi gün yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gəlib, yığıncaqda çıxış etdi, 20 Yanvar hadisəsinə öz kəskin etirazını bildirdi, doğma xalqına başsağlığı verdi, onunla həmrəyliyini ifadə etdi. O demişdi: «Mən baş vermiş hadisələr haqqında dünən xəbər tutmuşam və təbiidir ki, bu hadisəyə laqeyd qala bilməzdim. Buraya ən əvvəl ona görə gəlmişəm ki, Azərbaycanın Moskvadakı kiçik parçası olan daimi nümayəndəliyində, böyük itkilərə səbəb olmuş faciə ilə bağlı bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verim. İkinci tərəfdən, bu məsələyə öz münasibətini bildirmək istəyirəm. Azərbaycanın Moskvada daimi nümayəndəsi Söhrab İbrahimovdan xahiş edirəm ki, mənim sözlərimi, kədərimi, başsağlığımı Azərbaycan xalqına çatdırsın»².

Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq 20 Yanvar hadisəsinə yeganə düzgün siyasi qiymət verdi: «... Mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm»³. Eyni zamanda onun müqəssirlərini göstərdi. İlk növbədə Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi Ə. Vəzirovu ittiham etdi. Heydər Əliyev çıxışında göstərirdi ki, o, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi kimi yüksək vəzifədə olduğu müddətdə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə yaramaz iş üslubu, fırlıdaq, siyasi manevrləri ilə vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Haqlı olaraq onun istefası tələbi irəli sürülürdü. Qoşun yeridilməsinə çalışırdı. Bakı şəhərinə ordu yeridildikdən, əhali silahdan keçirildikdən sonra Vəzirov Bakıdan qaçmışdır.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Sovet Ordusunun, SSRİ DİN-in böyük kontingentinin Bakı şəhərinə yeridilməsi haqqında qərar qəbul etmiş adamların hərəkatını siyasi qəbahət sayıram. Ona görə də qırğın törədənlərin hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına başsağlığı göndərdi. Çox çətinliklə Bakıya, bəzi şəxslərə zəng vuraraq rica etdi ki, başsağlığı Azərbaycan qəzetlərində dərc edilsin, yaxud matəm mitinqində oxunsun. Lakin, təəssüf ki, bu xahişlərin heç birinə [115-116] əməl edilmədi. Bu çıxış 20 Yanvar hadisələri haqqında ilk düzgün siyasi qiymət idi. Azərbaycan rəhbərliyi hələ bir müddət buna lazımi siyasi qiymət verməsə də, sonralar yenə də məhz Prezident Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra onun təkidi və tələbi ilə 20 Yanvar faciəsinə düzgün və əsaslandırılmış siyasi qiymət verdi.

Bakı şəhərinə qoşun yeridilməsi və qanlı faciələr əhalinin ciddi nifrət və etirazına səbəb oldu. Əhali həyəcan içərisində idi. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində fəaliyyət göstərmək olduqca çətin idi. Deputatların bir hissəsinin təşəbbüsü ilə, xüsusilə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, yazıçılardan Anar və mərhum İ. Şıxlının tələbi ilə 1990-cı il yanvarın 21-22-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənənar fəvqəladə sessiyası çağırıldı. Sessiya Bəxtiyar Vahabzadənin sədrliyi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının böyük dairəvi akt zalında (H. Cavid prospekti, 31-də-İ.H) keçirildi.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi haqqında» qərarında 20 Yanvar faciəsinə tam olmasa da, siyasi qiymət verilməsinə müəyyən təşəbbüs göstərildi. Belə ki, qərarda

¹ Qanlı yanvar. Bakı, 1990, səh. 5

² Qayıdış. Bakı, 1996, səh. 16

³ Yenə orada

Sovet Ordusu qoşun bölmələrinin respublikaya yeridilməsi, onun «respublikanın paytaxtı Bakı şəhərində dinc əhaliyə qanlı divan tutması, yüzlərlə adamın öldürülməsi və yaralanması ilə əlaqədar Azərbaycan xalqının qəzəb və hiddətini ifadə edərək, SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanları tərəfindən SSRİ-nin təşkili haqqında müqavilənin şərtlərinin və SSRİ Konstitusiyasının kobud surətdə pozulduğunu, suveren Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının razılığı olmadan Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət elan olunması və buraya qoşunlar yeridilməsi haqqında qərar çıxarıldığını, bunun da nəticəsində Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarının açıq-aşkar tapdalandığını təsdiq edərək» qəbul etdiyi qərarla SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 yanvar tarixli fərmanını Azərbaycan SSR-in suverenliyinə qarşı təcavüz aktı, Bakıda və onun ətrafında yüzlərlə adamın ölümünə və yaralanmasına səbəb olan bu fərmanın icrasına sərəncam vermiş adamların hərəkətləri Azərbaycan xalqına qarşı cinayət kimi qiymətləndirildi. Eyni zamanda qərarla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Ermənistanla həmsərhəd rayonların sərhəd zolaqları istisna olmaqla, Bakı [116-117] şəhərində və Azərbaycan SSR-in digər rayonlarında fəvqəladə vəziyyət rejiminin dayandırılması, bütün qoşun hissələri və bölmələrinin Bakı şəhərindən və respublikanın rayonlarından ən qısa müddətdə çıxarılması, vətəndaşlara qanlı divan tutulmasının bilavasitə təşkilatçıları, müqəssir olanları aşkar etmək üçün deputat istintaq komissiyası yaradılması tələb olunurdu.

Yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət vermək məsələsi Azərbaycan KP MK-nın ilk partiya təşkilatında da irəli sürülmüşdü. Partiya təşkilatının bəzi üzvlərinin tələbi ilə (Ç. Həsənov, A. Nəsimov, N. Ramazanov və başqaları) ilk partiya təşkilatının yığıncağı keçirilmiş, yığıncaqda MK-nın birinci katibi Ə. Vəzirovun Sov.İKP sıralarından azad edilməsi və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsi qoyulmuş və 20 Yanvar hadisəsinə geniş siyasi qiymət verilməsi tələbi irəli sürülmüşdü. Lakin bu məsələ də sonralar ört basdır edilmişdi.

1990-cı il yanvarın 24-25-də Azərbaycan KP MK-nın plenumu keçirildi. Plenumda yanvar hadisələrinin və respublikada yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətin müzakirə edilməsi məsələsi irəli sürüldü. Plenum bəzi iştirakçıların təkidi ilə «Respublikada siyasi vəziyyət haqqında» məsələni müzakirə etdi. Bu məsələnin müzakirəsi zamanı Azərbaycanın suverenliyinə qarşı təcavüzə, sovet qoşunlarının heç bir qanuna sığmayan hərəkətlərinə siyasi qiymət verilməsini tələb edən partiya üzvlərinin tələbləri nəzərə alınmadı. İclasla sədrlik edən Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi V. Polyaniçkonun və başqa rəhbərlərin təzyiqi ilə bu məsələ barəsində qərar qəbul edilmədi. Plenum yalnız 19-20 yanvarda Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi səbəblərini araşdırmaq üçün komissiya yaratmaqla kifayətləndi. Plenumda Azərbaycan KP MK-nın ilk partiya təşkilatının keçmiş birinci katibi Ə. Vəzirovun partiya sıralarından xaric olunması və onun fəaliyyətinin xalqa zidd kimi qiymətləndirilməsi haqqında qərarına da laqeyd yanaşılmışdı. Nəticədə onun yalnız tutduğu vəzifədən azad edilməsi və onun işlədiyi dövrdəki fəaliyyətini öyrənmək üçün komissiya yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Sonralar isə Azərbaycan KP MK-nın növbəti plenumunda Ə. Vəzirovun tərəfdarlarının söyləri nəticəsində bu qərar xeyli yumşaldılmış, bununla keçmiş birinci katib [117-118] məsuliyyətdən xilas edilmişdi. Belə ki, 1990-cı il yanvarın 24-də Azərbaycan KP MK-nın plenumunda Ə. Vəzirovun fəaliyyətini yoxlamaq üçün yaradılan komissiyanın hazırladığı məlumatı yalnız Mərkəzi Komitənin 2 iyun 1990-cı il tarixli plenumunda baxıldı. Əsas günahkar Ə. Vəzirova «cəza» verildi və Azərbaycan KP MK-nın üzvlüyündən azad edildi.

Beləliklə, Azərbaycan KP MK-nın 1990-cı il yanvar, mart və iyun plenumlarında da 20 Yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilmədi, günahkarlar aşkar edilmədi, bununla da məsələnin üstü ört-basdır edildi.

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi haqqında fərman verdi. Bu tarixi faktı yada salmalıyıq ki, Ali Sovetin 22 yanvar 1990-cı il tarixli sessiyasında «SSRİ Ali Sovetinə, müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinə, Sovet İttifaqı xalqlarına, dünyanın bütün ölkələrinin parlamentlərinə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Azərbaycan SSR-də yaşayan bütün millətlərə və xalqlara müraciətlər» qəbul edilmişdi. Yanvar faciəsinə müqəssirləri aşkara çıxarmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputatlarından ibarət istintaq komissiyası yaradılmışdı.

İstintaq komissiyası bir il müddətində yoxlanışı başa çatdırıb hesabat verməli idi. Lakin məsələnin həlli uzadıldı, yalnız iki ildən sonra 1992-ci il yanvarın 19-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetin Milli Şurası «1990-cı il yanvarın 19-20-də Bakı şəhərinə qoşunların yeridilməsi ilə əlaqədar faciəli hadisələrin təfəsilatının səbəblərinin təhqiqi üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetin komissiyasının işinin yekunlarına dair» qərar qəbul etdi. İstintaq komissiyasının təqdim etdiyi məlumat olduqca səthi olub əsl həqiqəti aşkar etməkdən çox-çox uzaq idi.

20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümünün qeyd edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev dörd il müddətində 20 Yanvar hadisəsi ilə bağlı qəbul edilən qərarlarla, görülən işlərlə, sənədlərlə ciddi tanış olanda aşkar etmişdi ki, məsələyə siyasi qiymət verilməsi tamamilə kənara atılıb, əslində hadisələrin mahiyyəti ört-basdır edilib. Onun tanış olduğu qərarlardan biri isə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetin Milli Şurasının 1992-ci il 19 yanvar tarixli qərarı idi. [118-119]

Heydər Əliyev 1994-cü il yanvarın 12-də 20 Yanvar faciəsinin dördüncü ildönümü ilə bağlı Dövlət Komissiyasının iclasında demişdi: «...Mənə Milli Şuranın (indi o, Milli Məclis adlanır - İ.H) 19 yanvar 1992-ci il tarixli qərarı təqdim edildi... Bu qərarı oxuyanda, doğrusu, çox həyəcanlandım. Düşündüm ki, Milli Şura nə

üçün öz millətinin, öz xalqının aqibətinə, taleyinə bu qədər biganə qalıb? Qərarı oxuyandan sonra bir daha qəti fikrə gəldim ki, bu faciəyə, bu hadisəyə indiyə qədər siyasi qiymət verilməyib»¹. Həmin qərar haqqında Heydər Əliyevin ciddi, düşünülmüş, tutarlı fikri hadisəyə hüquqi-siyasi qiymətin verilməsində mühüm istiqamətdir. O göstərir: «Mənim fikrim belədir ki, bu qərarın qəbul edilməsi bəlkə də Azərbaycan xalqına 20 Yanvar 1990-cı ildə olan faciə kimi böyük bir xəyanətdir»².

Qeyd etmək lazımdır ki, Yanvar hadisələrindən 4 il keçməsinə baxmayaraq, respublikada bu qanlı cinayətlərə dövlət səviyyəsində lazımi siyasi qiymət verilməmişdi. Hələ 1992-ci il yanvarın 19-da faciədən iki il sonra Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının bu barədə müvafiq qərarı olmasına baxmayaraq, həmin qərar 2 il ərzində yerinə yetirilməmiş qalmışdı. Həm də bu qərarla Yanvar hadisələrinin əsl səbəbləri açıqlanmamış və həqiqi günahkarlar aşkar edilməmişdi.

Yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən sonra 1990-cı il qanlı 20 Yanvar hadisələrinin səbəblərinin açıqlanması və bu işdə günahkarların aşkar edilməsi üçün dövlət səviyyəsində tədbirlər həyata keçirildi. Prezidentin 5 yanvar 1994-cü il tarixli «20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümünün keçirilməsi haqqında» fərmanı ilə iki istiqamətdə fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsi - 20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümü ilə bağlı tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi, eləcə də, Yanvar hadisələrinə siyasi-hüquqi qiymət verilməsi üçün Dövlət Komissiyası yaradılır.

Bu fərmanla Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə 20 Yanvar hadisələrinə tam siyasi-hüquqi qiymət verilməsi məqsədilə xüsusi sessiya keçirilməsi tövsiyə olunur. [119-120]

1994-cü il yanvarın 12-də Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Dövlət Komissiyasının geniş iclası keçirildi. İclasda Dövlət Komissiyasının sədri, Baş nazirin müavini komissiyanın hazırladığı tədbirlər planı, irəli sürülmüş təkliflər haqqında geniş məlumat verdi. O, Prezidentin 5 yanvar tarixli fərmanının əhəmiyyətindən danışarkən qeyd elədi ki, «... Prezidentin bu fərmanı bugünkü Azərbaycanın tarixinin, taleyinin, mənəviyyatının kontekstində son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ötən dörd ildə ilk dəfədir ki, Prezident fərmanı ilə 20 Yanvar hadisələrinə tam siyasi-hüquqi qiymət verilməsi qarşıya qoyulur»³.

Belə ki, yeri gəlmişkən, onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Heydər Əliyev məhz 20 Yanvar faciəsi zamanı xalqımıza qarşı törədilən qanlı hərbi təcavüzə görə Sov.İKP sıralarını tərk etmişdi. 1991-ci il iyulun 19-da fərdi pensiyaçı, Sov.İKP üzvü Heydər Əliyev partiya sıralarından çıxmaq barədə SSRİ Nazirlər Kabinetinin partiya təşkilatına bəyanat vermişdi. Bəyanatın mətni iyulun 23-də Moskvada çıxan «Независимая газета»da, iyulun 26-da Bakıda «Azadlıq» qəzetində dərc edilmişdi. Bəyanatda deyilirdi: «Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, mən Sov.İKP-dən çıxmaq qərarına gəldim. Dərhal xəbərdarlıq edirəm ki, bu sadəcə «dəb» uymaq deyil, son illər ərzində keçirdiyim ağır məyusluqlar yolunun məşəqqətlərini və hadisələrini yenidən qiymətləndirməyinin yekunudur. Məni bu addımı atmağa məcbur edən başlıca səbəblər aşağıdakılardır: Birincisi, hələ 1990-cı ilin yanvarında Mərkəzin və Azərbaycan KP-nin siyasi rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş hərbi təcavüzdən sonra məndə Sov.İKP sıralarından çıxmaq fikri yarandı...

İkincisi, üç ildən artıqdır ki, Mərkəzin ikiüzlü siyasəti nəticəsində Sov.İKP-nin havadarlıq etdiyi erməni millətçilərinin səyi ilə DQMV-də yaranmış kəskin münasibət saxlanmaqdadır... Azərbaycanın dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü konstitusiyaya zidd olaraq kobud surətdə pozulub...

Üçüncüsü, bütün cəmiyyətin demokratikləşməsi, siyasi azadlıqların və plüralizmin bəyan edildiyi bir dövrdə Azərbaycanda ərazi bütövlüyünün [120-121] müdafiəsinə qalxmış geniş demokratik hərəkət və cəmiyyətin demokratikləşməsi Sov.İKP-nin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP MK-nın səyi ilə boğuldu»¹.

Heydər Əliyev bəyanatında qeyd edirdi ki: «1943-cü ildə 20 yaşında ikən öz taleyimi bolşeviklər partiyasına bağlamışam. Kommunist Partiyasının ideallarının varlığına inanmışam və onun planlarının həyata keçirilməsində fəal iştirak etmişəm.

İndi bütün inamlarım məhv olub...Sov.İKP sıralarını tərk edərkən mən bütün təmiz və namuslu kommunistlərə hörmət bəslədiyimi bildirirəm»².

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 14 yanvar 1994-cü il

² Yenə orada

³ «Azərbaycan» qəzeti, 14 yanvar 1994-cü il

¹ «Независимая газета, 1991-ci il

² Yenə orada

III FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK VƏ SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ

Moskvada ciddi təqiblər, nəzarət altında yaşayan fərdi pensiyaçı Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyul ayında Vətənə - Azərbaycana - Naxçıvana qayıtdı. Naxçıvan əhalisi onu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır, ona böyük ümid bəslədiklərini bildirir, milli adət-ənənəyə görə ayağının altında qurbanlar kəsilirdi.

Moskva mətbuatı Heydər Əliyevin Naxçıvanda fəaliyyəti haqqında ardıcıl məlumatlar verməyə başladı.

Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən, «İnterfaks» agentliyinin məlumatında deyilirdi: «Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağı davam etdirir. Belə ki, iyulun 22-də Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanında onun yerli əhali ilə görüşü keçirilmişdir. Bəzi məlumatlara görə, 30 minə qədər adam toplanmışdı.

Mitinqdə çıxış edərək Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, Azərbaycan xalqı respublikanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və dövlət müstəqilliyi, azad Azərbaycan uğrunda mübarizə aparacaqdır»¹.

«Известия» qəzetinin məlumatında isə deyilirdi: «İyulun 22-də axşam, Naxçıvanda Lenin adına meydanda Heydər Əliyevin əhali ilə görüşü keçirilmişdir. Görüşdə 30 min adam iştirak etmişdir»².

«Известия» qəzeti 30 avqust 1990-cı il tarixli nömrəsində «Heydər Əliyevlə müsahibə» başlığı altında məqalədə yazırdı: «Bakıda çıxan «Respublika» qəzetində Sov.İKP Siyasi Büronun keçmiş üzvü Heydər Əliyevlə müsahibə dərc edilmişdi... Heydər Əliyev müsahibəsində xüsusi olaraq bildirmişdi ki, bu ilin yanvar ayında Sovet ordusunun Bakıya yeridilməsini və onların dinc əhaliyə qarşı aksiyasını ittiham edir. O, bütün [122-123] azərbaycanlıları birliyə çağırırdı. Əliyev hesab edir ki, xalq respublikanın real suverenliyinə nail olmaq naminə birləşməlidir»³.

«АиФ»-nin müxbiri xəbər verirdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun kəndlərindən birində yerli əhalinin Azərbaycanın Ali Sovetinə deputatlığa namizəd, Sov.İKP Siyasi bürosunun keçmiş üzvü Heydər Əliyevlə görüşü keçirilmişdir. Əhali öz həmyerlilərini hərərətlə salamladı və qədim Azərbaycan adətində görə qurban kəsdilər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının partiya təşkilatı və hökumətinin məsul işçiləri də Heydər Əliyevlə birlikdə seçkiabağı səfərdə iştirak edirdilər»⁴.

«Комсомольская правда» qəzeti Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə seçkilərdən sonra «Əliyev qayıdır başlıqlı məqalədə yazırdı: «Uzun fasilədən sonra öz vətəninə qayıdan Heydər Əliyevin ayaqlarının altında xalq adətində görə kəsilən qurbanların qanı hədə yerə axıdılmadı. Doğma Naxçıvan torpağına qayıdan Siyasi büronun keçmiş üzvü zamanın çağırışına cavab verməyi qərara almışdı. Və səhv etmədi. Kommunist Heydər Əliyev respublikada mandat uğrunda səslerin 95 faizini toplayan, parlaq qələbə qazanan yeganə şəxsdir»⁵.

Qəzet Heydər Əliyevin parlamentə seçilməsini onun siyasi nüfuzunun təsirinin genişlənməsi və parlamentdə ciddi siyasi mövqə dəyişikliyinə təsir edəcəyini yazırdı.

1991-ci il sentyabrın 4-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyası Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR-nın xalq deputatı Heydər Əlirza oğlu Əliyevi Ali Məclisin sədri seçdi. «Həyat» qəzetinin 5 sentyabr 1991-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş hesabatda deyilirdi: «Heydər Əliyev dərhal söz alaraq namizədliyini geri götürdüyünü bildirmişdir. Lakin bir neçə deputat təkidlə onun namizədliyi üzərində dayanmışdır. Deputat Heydər Əliyev dəfələrlə tribunaya qalxıb razı olmadığını israrla bildirsə də, Məclis əksər səsle onu Ali Məclisin sədri seçmişdi».

«Şərq qapısı» qəzeti 2№-li xüsusi buraxılış səhifəsində Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrliyinə seçilməsinə [123-124] dair «Məclis iflic vəziyyətindən çıxır» başlıqlı məqalədə bu hadisənin Naxçıvanın müqəddəratında həlledici əhəmiyyəti olduğunu böyük inamla qeyd edirdi. Məqalədə Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə seçilməsi göstərilirdi. Hələ sentyabrın 2-də Naxçıvan şəhərində çoxminli mitinqdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin yarımçıq qalmış növbədənənar sessiyasının (növbədənənar sessiya avqustun 26-da çağırılmışdı) çağırılmasını və Heydər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsini tələb edirdilər.

Sentyabrın 3-də çətinliklə də olsa, yetərsay toplanır, sessiya öz işinə başlayır. Bu vaxt Naxçıvanın hər yerindən Ali Məclisin binası qarşısında əllərində Heydər Əliyevin portretləri olan seçicilər toplanmışdı. Xahiş edirdilər ki, Naxçıvan MR Ali Məclisinə Heydər Əliyevi sədr seçsinslər. AXC Naxçıvan Vilayət şöbəsinin fəallarının əksəriyyəti isə bildirdilər ki, Heydər Əliyev sədr seçilsə, onun əleyhinə geniş kampaniyaya başlayacaqlar. Lakin seçicilərin təzyiqi ilə deputatlar Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədrliyinə Heydər Əliyevin

¹ «Аргументы и факты» № 30, Moskva, 1990-cı il

² «Известия» qəzeti, Moskva, 24 iyul 1990-cı il

³ «Известия» qəzeti, Moskva, 30 avqust 1990-cı il

⁴ Yənə orada

⁵ «Комсомольская правда» qəzeti, Moskva, 7 oktyabr 1990-cı il

namizədliyini irəli sürdülər. Heydər Əliyev üç dəfə çıxış edib, namizədliyini geri götürdüyünü bildirsə də, bu bir nəticə vermədi. Sessiyada iştirak edən 75 deputatdan 70 nəfəri lehinə səs verməklə, 5 nəfəri bitərəf qalmaqla Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi¹.

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə işini davam etdirən Milli Məclisin sessiyası Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikası prezidentinin seçkilərinin dayandırılması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etmişdir.

Bəzi qüvvələr Azərbaycan prezidenti seçkilərinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında dayandırılmasını onun Azərbaycandan ayrılmaq cəhdi kimi qələmə verməyə çalışırdılar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi belə uydurmaları ifşa edərək 7 sentyabr 1991-ci il tarixdə qərar qəbul etmişdi². [124-125]

Qərarla belə cəhdlərin heç bir əsası olmadığı, böhtançı xarakter daşdığı açıqlanırdı. Naxçıvanda baş verən demokratik proseslər haqqında yanlış məlumat verildiyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi və onun sədri Heydər Əliyev haqqında böhtanlar yağdırıldığı qeyd edilirdi. Ali Məclis göstərirdi ki, qəbul edilən sənədlərdə, bütün deputatların, Ali Məclisin sədrinin sessiyadakı və sentyabrın 5-də Naxçıvan televiziyası ilə çıxışlarında «Azərbaycanın bütövlüyü və onun bölünməzliyi haqqında qətiyyətlə fikir söylənilmiş» və «Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsidir» kimi fikirlər xüsusi vurğu ilə səslənmişdir. Bütün çıxışlarda Azərbaycan xalqının birliyə və milli razılığa çağırışlar səslənmişdir³.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyası bildirirdi ki, belə hərəkətlər Muxtar Respublikaya qarşı irticaçı mövqe tutan Azərbaycan televiziyasının və Azərbaycanın Kommunist rəhbərliyinin təşkil etdiyi təxribatdır. Qəbul edilən qərarla Azərbaycan televiziyası və radiosunun rəhbərliyindən özünün bütün informasiya kanalları vasitəsi ilə Ali Məclisin bu qərarını elan etməsini və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisindən və əhalisindən üzr istənilməsini tələb edirdi.

Heydər Əliyev bu barədə sentyabrın 6-da Azərinforma xüsusi bəyanat da göndərmişdi.

Həmin bəyanat Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin 6 sentyabr 1991-ci il tarixli iclasında müzakirə edilmiş və bəyanatın mətni bəyənilmişdi. Bəyanatın mətninin bütün informasiya vasitələrinə göndərilməsi qərara alınmışdı⁴.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi sədrinin bəyanatında Azərbaycanın Kommunist rəhbərliyinin Muxtar Respublikaya qarşı qərəzli, təxribat xarakterli mövqeyinin səbəbləri açıqlanır və ona obyektiv qiymət verildirdi. Aydınlıq, inandırıcılıq və tarixi həqiqətin aşkarlığı naminə Heydər Əliyevin həmin bəyanatını⁵ bütövlükdə burada verməyi lazım bilirik: [125-126]

«Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 1991-ci il sentyabrın 4-də cari ilin sentyabr ayının 8-nə təyin edilmiş, Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin Muxtar Respublika ərazisində dayandırılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Belə bir qərarın qəbul edilməsi üçün aşağıdakılar əsas olmuşdur:

Prezidentlik vəzifəsinə namizədləyə yalnız Azərbaycan Respublikası Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi A. Mütəllibov alternativsiz əsasda irəli sürülmüşdür.

Yeganə müxalifət qüvvəsi olan Xalq Cəbhəsi təzyiqlə və qanunsuzluq şəraitində prezident seçkilərində iştirakdan imtina etmişdir. Seçki komissiyaları və məntəqələrinin üzvləri Kommunist Partiyası orqanlarının birbaşa göstərişi ilə təyin olunmuşlar.

Avqustun 19-da ölkədə dövlət çevrilişi etmiş SSRİ Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin fəaliyyəti ilə bağlı olaraq dövlət çevrilişində iştirakına və cinayət etdiyinə görə Sov.İKP Siyasi Bürosu və Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi buraxılmışdır. Sov.İKP Siyasi Bürosunun üzvü, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Ayaz Mütəllibov mənsub olduğu təşkilatla birlikdə bu cinayətlə bağlıdır və hər hansı bir seçkilərdə onun iştirak etməsinə hüququ yoxdur. Azərbaycanda Kommunist Partiyasının fəaliyyəti, onun Mərkəzi Komitəsinin diktator rejimi davam edir.

1990-cı il yanvarın 19-da Bakıya qoşun yeridilməsi zamanı insan tələfatına səbəb olmuş Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzdə Mütəllibovun iştirakına dair əsaslı məlumatlar vardır.

A. Mütəllibov ölkədə dövlət çevrilişi yapmış SSRİ Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin fəaliyyətini bəyənləmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Kommunist rəhbərliyi tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə və Muxtar Respublika sakinlərinin iradəsinə hər cür təzyiqlər göstərilir. Ali Məclisin 1991-ci il 3 sentyabrında keçirilməsi nəzərdə tutulmuş sessiyanın işinin pozulması məqsədilə Azərbaycan Kommunist

¹ «Şərq qapısı». Xüsusi buraxılış. № 2, 1991, sentyabr

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarları. Fond 2941, siyahı la, iş 1, vərəq 74-76

³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarları. Fond 2941, siyahı la, iş 1, vərəq 74-76

⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin qərarları. Fond 2941, siyahı la, iş 1, vərəq 88

⁵ Yenə orada. Fond 2941, siyahı la, iş 1, vərəq 89-91

rəhbərliyi heç bir əsas olmadan Ali Məclisin 40-dək deputatının, şəhər və rayon sovetləri, onların icraiyyə komitələrinin sədrlərinin Bakı şəhərinə çağırılmasını təşkil etmişdir. [126-127]

Sentyabrın 2-də Naxçıvan şəhərinə Azərbaycanın 9 xalq deputatı, o cümlədən, 2 general və hüquq-mühafizə orqanlarını rəhbər işçiləri gəlmişdir. Bu deputatlar qrupu özünü Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə təqdim etməmiş, öz fikrini açıq şəkildə bildirməmiş və anlaşılmayan bir fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Elə bu günlərdə məlum olmayan səbəblərə görə Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinin müavini başda olmaqla Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi işçilərinin böyük bir qrupu Naxçıvana gəlmişdir.

Bütün bunlar bir daha inandırıcı şəkildə ona dəlilətdir ki, Azərbaycanın Kommunist rəhbərliyi respublikanın ali qanunvericilik orqanının fəaliyyətinə, onun əhalisinə təzyiq göstərməyə can atır və Naxçıvan Muxtar Respublikasında baş verən demokratik prosesləri boğmağa çalışır.

Bütün bu qeyri-qanuni hərəkətlərə etiraz edərək, Sovet İttifaqının bütün demokratik təşkilatlarına, bütün demokratik beynəlxalq təşkilatlara, müstəqil jurnalistlərə müraciət edərək Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı vəziyyətin obyektiv şəkildə öyrənilməsi üçün, xüsusən, Azərbaycan prezidenti seçkilərinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuş gün – sentyabrın 8-də öz nümayəndələrini Muxtar Respublikaya göndərmələrini xahiş edirəm.

HEYDƏR ƏLİYEV

*Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri
06. 09. 1991-ci il».*

Azərbaycanın məlumatına görə, Heydər Əliyev «Azərbaycan Respublikasının kommunist rəhbərliyini Muxtar Respublikanın ali qanunvericilik orqanının fəaliyyətinə və sakinlərinə təzyiq göstərməyə, demokratik prosesləri boğmağa» çalışmaqda təqsirləndirir və bu qanunsuz hərəkətlərə qarşı etirazını bildirirdi. «Həyat» qəzetinin bölgə müxbirinin qəzetdə çap etdirdiyi yazıda deyilirdi: «Həyat»m oxucularına tam səmimiyyət və məsuliyyətlə bildirirəm ki, sessiyanın beş gün davam edən iclaslarında əvvəldən axıradək iştirak etmişəm, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycandan ayrılması barədə bir nəfərin də olsun eyham vurmasını belə eşitməmişəm. Əksinə ilk gündən Məclisin sədri öz çıxışında Naxçıvanın [127-128] Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirmiş, bütün naxçıvanlıların müstəqil Azərbaycan dövləti uğrunda mübarizə aparacağını elan etmişdir. Çıxış edən deputatların hamısının mövqeyi belə olmuşdur. Sessiyanın gedişi radio vasitəsilə translyasiya edilmiş, videoyazısı televiziya ilə göstərilmişdir. Heydər Əliyevin nitqi yerli qəzetdə dərc olunmuşdur¹.

Sessiya yekdilliklə həmin məsələ barəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin bəyanatını qəbul etmişdi. Bəyanatda Muxtar Respublika Ali Məclisinin sessiyasında qəbul edilmiş sənədlərə, bütün deputatların və Ali Məclisin sədri Heydər Əliyevin həm sessiyada, həm də Naxçıvan televiziyası ilə çıxışında Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi haqqında cəmiyyətin fikir söylədiyi, Naxçıvan Muxtar Respublikanın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu bir daha təsdiq edilir. Bəyanat Muxtar Respublikanın televiziyası və radiosu ilə oxunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı böhtanlar lap yüksək səviyyədə aparılırdı. Bunların biri də 1991-ci il sentyabrın 9-da mərkəzi televiziyanın «Время» proqramında Azərbaycan prezidenti A. Mütəllibovun mətbuat konfransı haqqında reportajda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin qərarının təhrif edilməsi və saxtalaşdırılması idi. A. Mütəllibov prezident seçkilərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində dayandırılması haqqında qərar vermiş Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin ünvanına qərəzli fikirlər söyləyərək hədə-qorxu gəlmiş, «Biz elə edirik ki, onlar özlərinə gələrlər» demişdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti belə hərəkətlərə qarşı öz münasibətini bildirmiş və 1991-ci il sentyabrın 10-da xüsusi bəyanat vermişdi².

Bəyanatda bu cür hərəkətlər demokratiya prinsiplərinin pozulması, təzyiq göstərilməsi və Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin tutduğu diktatura yolunun davamı kimi qiymətləndirilirdi. A. Mütəllibovun bu cür hərəkətlərinin, xüsusilə yolverilməz olduğu göstərilirdi¹. [128-129]

Naxçıvan Muxtar Respublikası bu dövrdə həm də informasiya blokadasına alınmışdı. Halbuki Bakıya Naxçıvan haqqında müntəzəm məlumat verilir. Eyni zamanda bu faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin son 5 gündə davam edən növbədənkənar sessiyası haqqında müntəzəm olaraq məlumat verilməsinə baxmayaraq, bu məsələ Azərbaycanın informasiya orqanları tərəfindən qətiyyətlə işıqlandırılmırdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan televiziyası Naxçıvan Muxtar Respublikası haqqında yalan və böhtanlarla dolu verilişlər təşkil edir, Azərbaycan ictimaiyyətinə yanlış məlumat verirdi.

¹ Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 186

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarları. Fond 2941, siyahı 1a, iş 1, vərəq 77-79

¹ Yəni orada, vərəq 78

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Azərbaycanın Kommunist rəhbərliyi tərəfindən təşkil olunmuş antidemokratik hərəkatlərə qarşı öz etirazını bildirmiş və onları Naxçıvan Muxtar Respublikasında gedən demokratik prosesləri boğmaq cəhdi kimi qiymətləndirmişdi².

Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıtması, xalq deputatı seçilməsi barəsində cürbəcür şayiələr yayanlar var idi. O özü bu şayiələrə belə cavab verirdi: «Mənim Azərbaycana qayıtmağım, xalq deputatı seçilməyim barədə cürbəcür şayiələr yayılıb. Bunlara cavab olaraq bəyan edirəm ki, doğma Vətən torpağına heç də yenidən hakimiyyətə qalxmaq, kimdənsə qisas almaq üçün yox, ancaq və ancaq respublikanın bu ağır və çətin dövründə xalqın dərdinə şərik olmağa, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmağa gəlmişəm. Məni bir azərbaycanlı kimi bu hüquqlardan heç kəs məhrum edə bilməz»³. Bu fikirləri, bəyanatı Heydər Əliyev 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında söyləmiş və həmin il sentyabr ayının 4-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilmişdir. O, bütün Azərbaycandakı siyasi vəziyyətlə məşğul olur, eyni zamanda 20 Yanvar faciəsinə hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan MR Ali Məclisi noyabr ayının 21-də qəbul etdiyi [129-130] qərarla 20 Yanvar faciəsinə işğalçı siyasət və düşünülmüş hərbi təcavüz kimi qiymətləndirir və BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin kobud şəkildə pozulması faktı hesab edir. Qəbul edilən qərarla 1) Bakı şəhərində törədilmiş qanlı hadisələr Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına, respublikada gedən, demokratik proseslərə qəsd kimi qiymətləndirilir 2) Dinc əhaliyə, silahsız kütləyə, heç bir müqavimət göstərməyən günahsız adamlara qarşı müasir silahlarla, hərbi texnika ilə zorakılıq edilməsi, qocaların, qadınların, uşaqların qətlə yetirilməsi Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi ittiham edilir; 3) Bir ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, Bakı faciələrinə Azərbaycan SSR Ali hakimiyyət orqanları tərəfindən siyasi qiymət verilməməsi, bununla əlaqədar yaradılmış xüsusi deputat istintaq komissiyasının işinin qeyri-müəyyən səbəblərdən başa çatdırılmaması, qanlı hadisələrin günahkarlarının aşkara çıxarılıb qanuni məsuliyyətə cəlb olunmamasına qəti etiraz olunur. Azərbaycan SSR Ali Sovetindən tələb edilir ki, ən qısa müddətdə həmin məsələ parlamentin müzakirəsinə çıxarılsın; 4) Bu qərar qəbul edilən andan 20 Yanvar gününün hər il Naxçıvan MR-da Milli Matəm günü kimi qeyd olunması qərara alınır; 5) Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş olunur ki, 20 Yanvar günü hər il Azərbaycan SSR-də Milli Matəm günü kimi qeyd edilsin⁴.

Azərbaycan SSR xalq deputatı Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevralın 5-də keçirilən birinci sessiyasında iştirak etdi. Heydər Əliyevin çıxış etməsi heç də iqtidarda olanların ürəyindən deyildi, lakin o, çıxış etdi. 1993-cü il sentyabrın 30-da «Söz istəyirəm» adlı xatirə məqaləsində Ali Sovetin sədrinin köməkçisi Balaş Abbaszadə Elmira Qafarova ilə söhbəti haqqında yazırdı: «Gecə yarısı Ali Sovetin sədri E. Qafarova ilə qısa söhbətim oldu...

- Elmira Mikayılova, - dedim, - yaqın ki, Heydər Əliyev çıxış etmək istəyəcək...

Sözüm ağzımda qaldı:

- Ayaz Niyazoviç deyib ki, çıxış etməsin. [130-131]

Özümdən asılı olmayaraq:

- Çox nahaq, - dedim. - Onun yerinə olsam, foyədə Əliyevin qoluna girərəm, o baş-bu başa gedib-gələrəm, ikicə sual verərəm: «Heydər Əliyeviç, səhhətiniz necədir? Nəyə ehtiyacınız var? Axı, o xalqımızın tanınmış ağsaqqalı, nüfuzlu bir oğludur. Ağsaqqal sözünə həmişə ehtiyacımız olub»⁵.

Parlamentdə onun çıxışı hay-küylə qarşılandı. Danışmağa imkan vermirdilər, lakin heç nə möhkəm iradəli deputat sındıra bilmədi. Cəsarətlə, təmkinlə, mübariz əhvali-ruhiyyədə öz fikirlərini söylədi. Deputat V. P. Polyaniçkonun DQMV-də vəziyyəti normal hala salmaq haqqında məlumatından sonra, 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin on ikinci çağırış birinci sessiyasında 340 №-li Nəhrəm seçki dairəsindən seçilmiş deputat Heydər Əliyev müzakirə edilən məsələ haqqında olduqca ciddi çıxış etdi. DQMV-də yaranmış gərgin vəziyyətin köklərini açıb-göstərdi: «Uzun sürən erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün İttifaq dövləti, birinci növbədə şəxsən M. S. Qorbaçov və respublika rəhbərliyi tərəfindən qəti tədbirlər görülməmişdir

3 ildir ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında DQMV-də vəziyyət haqqında ətraflı, dərin, lazımı səviyyədə məsələ müzakirə olunmayıb, səmərəli tədbirlər görülməyib»¹.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının 12-ci çağırış birinci sessiyasında çıxışı (7 fevral 1991-ci il) mühüm əhəmiyyətli bir tarixi sənəddir. İlk dəfə olaraq bu sənəddə 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə düzgün qiymət verilirdi. Heydər Əliyev Sovet İttifaqında və Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət haqqında öz fikir və təkliflərini Ali Məclisə çatdırdı. Heydər Əliyevin çıxışında irəli sürülən fikirlər bütün ölkədə siyasi, iqtisadi və dövlət üsuli-idarəsinin keçirdiyi böhranı dərk etməyə kömək etdi. Yaranmış vəziyyətin səbəblərini açıb göstərdi: «Hər şeydən əvvəl, keçmişdə müxtəlif vaxtlarda buraxılmış səhvlərin də rolunu qeyd etməklə əsas səbəblər «perestroyka» adlandırdığımız [131-132] dövrdə həyatımızın bütün

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarları, Fond 2941, siyahı 1a, iş 1, vərəq 79

³ Qətiyyətin təntənəsi, Bakı, 1995, səh. 97; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, fond 2941, siyahı 1a, iş 239, vərəq 103-104

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 20 yanvar 1994-cü il

⁵ Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 97

¹ «Həyat» qəzeti, 9 fevral 1991; «Vətən səsi» qəzeti, 27 fevral 1991; Qətiyyətin təntənəsi, səh. 101-109

sahələrində buraxılmış ciddi, kobud və bağışlanmaz səhvlərdir. Təəssüf ki, bunların üstü ört-basdır edilir, rəsmi dairələr və kütləvi informasiya vasitələri ancaq keçmişə atəşə tuturlar. Tam qətiyyətlə demək olar ki, 1985-ci ildə başlanmış dəyişikliklərin, siyasi və iqtisadi əsaslarla işlənilib-hazırlanmış uzunmüddətli strategiyası və tələmtələsik şəkildə həyata keçirilmiş, bəzən bir-birinə zidd olan tədbirlər təbiidir ki, müsbət nəticə verməmişdir.»² Bu səbəblər sırasında milli siyasət sahəsində buraxılmış böyük səhvlərin ölkənin bir çox respublikalarında faciəli vəziyyət yaratması da göstərilirdi. Çünki bu siyasət nəticəsində müttəfiq respublikaların hüquqları tapdalanmış, mərkəzin imperiya siyasəti ağır nəticələr vermişdi. Cəmiyyəti fəlakət həddinə gətirib çıxarmışdı. Heydər Əliyev göstərdi ki, ölkədə yaranmış vəziyyətin günahkarları hakimiyyətdə olan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, o cümlədən partiya və dövlət hakimiyyətini ələ keçirmiş Qorbaçovdur. Ölkədəki vəziyyətə Heydər Əliyev qiyməti mühüm elmi, siyasi əhəmiyyət daşıyırdı.

Heydər Əliyev öz çıxışında Dağlıq Qarabağ «probleminin» yaradılması, onun tarixi torpaqların ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi və onun səbəblərinin təhlilinə mühüm yer verirdi. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi qaldırılan vaxt Azərbaycan hökuməti qarşısını ala bilirdi. Qorbaçov və onun ətrafında olan erməni müşavirləri, erməni millətçiləri Azərbaycanın bacarıqsızlığından, zəifliyindən və xəyanətindən istifadə edib vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Heydər Əliyev ilk günlərdən Dağlıq Qarabağ «məsələ»sində Mərkəzin xəyanətəkar addımlarının xronikasını və Azərbaycan rəhbərliyinin səhvlərini şərh etmişdi.

1988-ci il mart ayında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Soveti Dağlıq Qarabağın siyasi, iqtisadi-siyasi inkişafına dair qərar qəbul etmişdi.

Heydər Əliyev bu qərarı Azərbaycan Respublikasının, necə deyirlər, kürəyinə sancılmış ox kimi qiymətləndirirdi. Həmin qərar Ermənistan Dağlıq Qarabağın işlərinə qarışmağa ixtiyar verirdi. O qərarın qəbul [132-133] olunmasına yol vermək olmazdı. Sonra SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sessiyasında (*iyul 1988-ci il*) Qarabağ məsələsi müzakirə olunan vaxt Azərbaycan deputatları ilə yanaşı, Ermənistan deputatları da eyni hüquqla iştirak edirdilər. Bu da səhv idi. Sonra A. Volski idarə-üsul Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan tamamilə ayırmağı təmin etdi.

Həmin sessiyada A. Volski, Z. Balayan, Poqosyan, Dadamyan da Azərbaycandan deputat hüququ ilə iştirak edirdilər. «Onlar orada bizim Azərbaycana daha da böyük xəyanət etmək üçün böyük hüquqlara» malik olduqlarını göstərirdilər³.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında Dağlıq Qarabağ haqqında danışmaqla Azərbaycan tarixi üçün daha bir həqiqəti aşkar etdi. Azərbaycan torpaqlarının tarixən ermənilər tərəfindən işğal edilməsi faktlarını meydana çıxardı. Hələ 1918-ci ildən Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarının fasilələrlə ələ keçirməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisi 1918-ci ildəki 114 min kvadrat kilometr sahədən 1990-cı ildə 86 min kvadrat kilometrə azaldığını qeyd etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq məsələsi Heydər Əliyev tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində bundan əvvəl də müzakirə edilmişdi. Müzakirədə aşkar edilmişdi ki, 1929-cu ildən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən 625 kvadrat kilometr torpaq sahəsi, yəni 6 kənd Ermənistan verilməmişdir. Bu da 62 min hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq idi⁴. Buna baxmayaraq, Naxçıvan həmişə öz torpaqlarını müdafiə etmiş, son dövrdə ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamışdır.

Heydər Əliyev torpaq məsələsinin xalqımızın tarixində əsas amal olduğunu göstərdi. «Əsrlər boyu Vətən, torpaq anlayışı xalqımızın ləyaqətini, mənliliyini, şərəfini əks etdirmişdir. Xalq öz torpağının müqəddəsliyini qorumaq üçün onun uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparmışdır, ulu babalarımız Vətən torpağının hər bir qarışını namus simvolu kimi qorumuş, onun yolunda canlarını və övladlarını qurban verməkdən çəkinməmişdir»¹. [133-134]

Bu mülahizədən nəticə çıxararaq deputat Heydər Əliyev sessiyada təkcə Dağlıq Qarabağ məsələsinin yox, torpaq məsələsinin daha geniş qoyulmasını təklif etdi. Təklif etdi ki, bütün 1920-ci ildən indiyədək Azərbaycan ərazisindən Ermənistan verilməmiş torpaqların hamısının haqq-hesabı aparılsın, hansı dövrdə nə qədər torpaq sahələri verilib, müəyyən olunsun. Torpaqlar məsələsində Heydər Əliyevin söylədiyi bu fikirlər yalnız həmin dövr üçün deyildi. Nə qədər ki torpaqlarımız qaytarılmayıb, bu, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan gəncləri qarşısında tarixi vəzifə kimi qoyulurdu.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev çıxışının sonunda belə bir tələyüklü, tarixi əhəmiyyət daşıyan məsələ üzərində dayandı: «...bizim sessiyamız Ermənistanı necə bir təcavüzkar dövlət kimi adlandırmalıdır. Biz bu barədə qərar qəbul etməliyik. ...bunu bütün dünyaya bəyan etməliyik.»²

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxiv, fond 2941, siyahı 1a, iş 239, vərəq 104

³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxiv, fond 2941, siyahı 1a, iş 239, vərəq 85

⁴ Yəni orada, vərəq 96

¹ Yəni orada

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxiv, Fond 2941, siyahı 1a, iş 239, vərəq 113

Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınması proqramı sonralar çətinliklərlə də olsa dünyaya tanıtıldı.

Avropa Şurasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, Avropa Şurası PA-nın sədr müavini millət vəkili İlham Əliyevin böyük səyi nəticəsində Ermənistanın Avropa Şurasının sənədlərində işğalçı dövlət kimi qeyd etdirilməsinə nail olundu.

Heydər Əliyevin çıxışı iqtidarda olanlar və bir çox deputatlar tərəfindən, necə deyərlər, top-tüfənglə qarşılandı. Mikrofon qarşısında növbəyə dayananlar natiqi «ittiham» etməyə, ona böhtanlar atmağa başladılar. DQMV-də vəziyyətdən danışmaq əvəzinə onunla haqq-hesab çəkməklə məşğul oldular. Bu antimillə kompaniya o zamankı rəhbərlik tərəfindən təşkil edilmişdi.

Sessiyada Heydər Əliyevə qarşı çıxanlar kimlər idi? «Независимая газета»nın müxbirlərinin suallarına akademik Cəlil Əliyev aydın və inandırıcı cavab verirdi: «Bunlar sadəcə olaraq pis adamlardır. Mən deyərdim ki, respublika rəhbərliyinin öyrədilmiş adamlardır». Məsələn, öz çıxışında Heydər Əliyevin işlərini yoxlamaq üçün komissiya yaradılmasını [134-135] tələb edən Məmməd Quliyev keçmiş prokurorluq işçisidir, özünün «qara» işlərinə görə oradan qovulmuşdur. İndi isə deputat «seçilmişdir». Yaxud Nadir Mehdiyev. Külli miqdarda oğurluğa görə onu mühakimə etmək istəmişdilər, sonra bəraət qazandırdılar və... deputat «seçildilər». İndi Heydər Əliyevə qarşı böhtan atırlar. Demblokdan olan Rəhim Qaziyev də qatı böhtançı, şərçi kimi çıxış etmişdi. Ümumiyyətlə, respublika rəhbərliyi Xalq Cəbhəsi rəhbərliyini də ələ almışdı, onlardan da deputat «seçdirmişdi»³.

Parlamentdə böhtanla çıxış edənlərin arxasında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində və Azərbaycan Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində oturanlar dururdu. Onlar Heydər Əliyevin Bakıya qayıtmasını istəmirdilər. Halbuki hamısını vəzifəyə o gətirmişdi: Ayaz Mütəllibov, Elmira Qafarova, Əfrand Daşdəmirov, Telman Orucov və başqalarını vəzifəyə o gətirmişdi⁴.

«Независимая газета» sessiya haqqında yazırdı ki, Ali Sovetin sessiyasında söz alan Heydər Əliyev kürsüyə çıxan kimi Azərbaycan prezidenti A. Mütəllibov o saat iclas zalından çıxmışdı. Azərbaycan və Naxçıvan MR-nın deputatı Heydər Əliyevin nitqində Qorbaçovun və Mərkəzin siyasəti ciddi tənqid edildi. Nitq, əsasən, Dağlıq Qarabağ probleminə həsr edilmişdi. Bu çıxışdan sonra H. Əliyevə qarşı şantaj keçildilər. M. Quliyev Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işlədiyi dövrdə fəaliyyətini yoxlamaq haqqında komissiya yaradılması təklifini verdi. Bu şantaja cavab olaraq Heydər Əliyev tələb etdi ki, «deputatın qanuni hüquqları pozulmamalı və onun statusuna hörmət edilməlidir». Parlamentdə komissiya yaradılması haqqında təklif qəbul edilmədi. Bəzi şərhçilər hesab edirdilər ki, Əliyev sessiyanı parçalayacaq, heç də belə olmadı. Aydın oldu ki, onu nəinki xalq deputatları, eyni zamanda ziyalıların böyük əksəriyyəti müdafiə edirlər⁵.

Heydər Əliyevin sessiyada çıxışından sonra üç gün Bakıda ona qarşı hücumlara cavab olaraq narazılıq dalğası davam etmişdi. Heydər Əliyevi [135-136] müdafiə mitinqi keçirir, Heydər Əliyevin yaşadığı qardaşının evinə zənglər vurur, bir çoxları evə gəlib onu müdafiə etdiklərini bildirirdilər.

Heydər Əliyevin mövqeyini müdafiə etməkdə yalnız deputat xalq şairi B. Vahabzadənin və Ali Sovetin sədrinin müavini A. Cəlilovun çıxışları müstəsnaqlıq təşkil etmişdi.

Bəxtiyar Vahabzadə çıxış edənlərin böhtanlarına, təhqirlərinə dözməyərək, onlara qəti etirazını bildirmişdi. O, qeyd edirdi ki, iclasın birinci günü televiziya da çıxışları dinləyib (çünki həmin gün özünü pis hiss etdiyi üçün iclasda iştirak etməmişdi. - *İ.H.*): «Çox təəssüfləndim. Biz son 70 illik tariximizdə həmişə vəzifədə olanın yaltağı, vəzifədən gedənin isə qənimi olmuşuq. Əliyev yoldaşa hücumdansa, gəlin görək o nə dedi. Nə olar. Yəni dünən o kişi bizim rəhbərimiz deyildi? Ayıb deyil? Dünən o kişi bizim rəhbərimiz olub, o kişiyə «bəli», «bəli» deyib buralarda nə qədər əl çalmışdıq. Bu taxta, divar şahiddir»¹.

Xalq şairi B. Vahabzadə Heydər Əliyevi dediklərinin həqiqət olduğu üçün ciddi müdafiə etdi: «O bizə nə demək istəyirdi. O bizə onu demək istəyirdi ki, Qarabağ məsələsində bu üç illik mübarizədə bizim vahid və işlənmiş konsepsiyamız olmayıb. Yalandır? Biz bunu müzakirə etməli ikən, bu mühüm məsələni kənara qoyub, ondan keçmiş intiqamımızı almağa çalışdıq. Danışanlarımızı da yaxşı tanıyıram. Mən dünən bu gecəni yata bilməmişəm. Axı dədələrimiz belə namərdliyi eləməzdi»².

Bəxtiyar Vahabzadənin çıxışını kəsmək məqsədilə sədrlik edən T. Orucov ona guya məsələdən danışmadığını bildirdi, «gündəlikdə olan məsələyə dair fikrinizi deyin» - deməklə, sözünü kəsmək istədi.

Bəxtiyar Vahabzadə isə ona qısaca olaraq: «elə mən ondan danışırım» - deyər cavab verdi və sözüne davam etdi.

Əslində isə Heydər Əliyev çıxışının əsas hissəsini Dağlıq Qarabağa həsr etmişdi. Bəxtiyar Vahabzadə də bunun tamamilə yerində olduğunu müdafiə edib, öz fikrini bildirmişdi. [136-137]

³ «Независимая газета», Moskva, 16 aprel 1991-ci il

⁴ Yenə orada

⁵ Yenə orada, 14 aprel 1991-ci il

¹ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, fond 2941, siyahı 1a, iş 239, vərəq 268

² Yenə orada, vərəq 270

Heydər Əliyev sessiyadan sonra «Независимая газета»-nin müxbirinə müsahibəsində bildirmişdi ki, sessiyada mənim barəmdə baş verənləri onu təşkil edən adamların, o qüvvələrin məğlubiyyəti kimi qiymətləndirirəm.

Martın 5-nə kimi Ali Sovetin sessiyasında fasilə elan edildi. Martın 5-də sessiya öz işini davam etdirdi.

Müzakirə olunan problemlərdən biri də SSRİ-nin saxlanıb-saxlanmaması haqqında məsələ idi. Heydər Əliyev referendumda iştirak etməyin əleyhinə çıxdı. Öz təklifini hərtərəfli əsaslandırdı. Lakin Ali Sovetin sessiyasında Azərbaycanın referendumda iştirak etməsi səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdi. «Həyat» qəzeti «Çoxluq referendumda tərəfdardır» adlı sessiya-dan reportajında yazırdı: «Deputat Heydər Əliyevin də ətrafında yığışanlar çox idi. Onun bugünkü çıxışı da salonda səs-küyə səbəb oldu. Hətta az qalmışdı ki, müzakirə olunan məsələ yenə yaddan çıxsın»³.

Martın 5-dəki çıxışında yaranmış vəziyyət ətraflı təhlil edildi. Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyi kəskin tənqid edildi və vəziyyətdən düzgün çıxış yolu göstərildi.

Azərbaycanda vəziyyətin ağırlığının səbəbinin respublikada Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəce siyasəti və buraxdığı kobud və bağışlanmaz səhvlər olduğunu izah edən Heydər Əliyevə qarşı yenə də zaldan hay-küy qaldırdılar. Natiq təmkinlə və prinsipliliklə öz aramını pozmadan «Mən çox xahiş edirəm ki, sessiyada heç bir deputatı öz sözünü deməkdən məhrum etməyəsini», - deyərək çıxışını axıra qədər davam etdirdi. Natiq inandırıcı dəlillərlə il yarım bir müddətdə Bakıda fəvqəladə vəziyyət rejiminin saxlanmasını, bu rejimin fəaliyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının bir sıra məsələlərinin həll olunmasına ümid edilməsini, Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının dağılmasına baxmayaraq, onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan Kommunist partiyasının saxlanılmasını, 20 yanvar faciəsindən il yarımından artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, indiyə qədər o hadisəyə siyasi qiymət verilməməsini, günahkarların göstərilməməsini və bütün bunlara görə məsuliyyət daşıyan [137-138] Azərbaycan rəhbərliyini ciddi tənqid etdi. Bütün bu məsələləri aydınlaşdırmadan Azərbaycanda prezident seçkilərinin keçirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu göstərdi. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının parlamentinin buraxılması və yenidən seçkilərin keçirilməsinin zəruri olduğu əsaslandırdı. Çıxışının sonunda Heydər Əliyev demişdi: «Mən belə kəskin çıxış edərkən düşünürəm ki, indi mənim çıxışından sonra xüsusi hazırlanmış adamlar çıxıb mənim əleyhimə sözlər deyəcəklər. Mən bu sözlərə öyrənmişəm. Ona görə də heç narahat olmayın. Mən öz vicdanım qarşısında cavabdeh olaraq bu gün bu çıxışı edirəm»⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu çıxışdan sonra Heydər Əliyev Bakıya qayıdanadək, 1993-cü il iyunun 9-dək, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında iştirak etməmişdir.

Lakin Naxçıvan MR Ali Məclisinin martın 14-də keçirdiyi birinci sessiyası referendumda iştirak etməməyi qərara almışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası iştirak etmədən martın 17-də Azərbaycanda saxta yolla SSRİ-nin saxlanması barədə referendum keçirildi.

SSRİ-nin saxlanması üzrə keçirilən saxta referendumda Naxçıvan Muxtar Respublikası seçicilərinin cəmi 20 faizi iştirak etmişdir ki, bunların da əksəriyyəti muxtar respublika ərazisində xidmət edən hərbi qulluqçular və onların ailə üzvləri idilər⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli azadlıq hərəkatına ilk vaxtlar rəhbərlik edən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi sonralar öz mövqeyini zəiflətdi. Bu, özünü iqtidar - AXC sövdələşməsində göstərdi. İqtidar və AXC liderləri 1990-cı il mayın ortalarında məşvərət şurası yaratdılar. Məşvərət Şurasının razılığı ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası mayın 19-da Prezident vəzifəsi təsis etdi. İyulda Ali Sovetə keçirilən seçkilərdə «demblok» 360 deputat mandatından cəmi 30-nu qazandı.

Hərəkatda rəhbərlikdə yeni liderə böyük ehtiyac var idi. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi və Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilməsi, Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə deputat mandatı [138-139] qazanması və bu vəzifələrdə fəaliyyəti Azərbaycanın azadlıq mübarizəsində, müstəqillik uğrunda mübarizəsində böyük əhəmiyyəti oldu. Onun sədrliyi ilə 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilən Naxçıvan parlamentinin sessiyası Muxtar Respublikasının adından «sovet socialist» sözlərini götürdü. «Ali Sovet» sözünü «Ali Məclis» sözü ilə əvəz etdi¹. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) üçrəngli bayrağını özünün dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qərarda deyilirdi: «İlk Azərbaycan Demokratik Respublikasının üçrəngli dövlət bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi təsis edilsin. Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər dövlət rəmzi - dövlət gerbi haqqında məsələ öyrənilib Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin müzakirəsinə verilsin»². Eyni zamanda Azərbaycan Demokratik Respublikasının üçrəngli dövlət bayrağının bütövlükdə Azərbaycan SSR-nin dövlət rəmzi kimi təsis edilməsi məsələsi qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş edilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

³ «Həyat» qəzeti, 12 mart 1991-ci il

⁴ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 175-176; «Şərq qapısı», 19 dekabr 1991-ci il

⁵ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 175

¹ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Arxivi, fond 1, siyahı 1, iş 02, səh. 27

² Yenə orada, səh. 29

Naxçıvan MR Ali Məclisi milli-azadlıq hərəkatını boğmaq üçün SSRİ rəhbərliyinin 20 yanvarda Bakıda törətdiyi cinayətə düzgün siyasi qiymət verdi. Naxçıvanda keçirilən demokratik tədbirlər bütün Azərbaycan üçün nümunə olmuşdu. Demokratik qüvvələrin tələbi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevralın 5-də keçirilən sessiyası bir sıra tarixi qərarlar qəbul etdi. Dövlətin adı - «Azərbaycan SSR» adı dəyişdirilərək, «Azərbaycan Respublikası» adlandırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi.

Tarix Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini tezliklə təsdiq etdi - SSRİ dağıldı. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi əvvəl 19-21 avqust dövlət çevrilişini müdafiə etmək mövqeyi tutmuşdursa da, sonda xalqın artan təzyiqi ilə və həmçinin özünün hakim mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa edilməsi haqqında» Bəyannamə qəbul etdi³. [139-140]

Qeyd etmək lazımdır ki, bu Bəyannamədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında iki həftə ərzində Konstitusiyaya aktın qəbul edilməsi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bu müddət respublika rəhbərliyi tərəfindən 48 gün, mətbuatda dərc edilməsi isə qanunsuz olaraq 20 gün yubadılmışdı. Eyni zamanda avqustun 30-dakı sessiyada bəzi deputatların ümumxalq səsverməsi yolu ilə xalqın iradəsini öyrənmək üçün referendum keçirilməsi haqqında da qərar qəbul edilmədi. Bu, Azərbaycan Respublikası rəhbərlərinin dövlət müstəqilliyinə nail olunmasına daxilən razı olmadığı, ona müqavimət göstərdiyindən irəli gəlirdi.

1991-ci il oktyabrın 16-18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin ikinci sessiyasında dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktın layihəsinin müzakirəsi keçirildi. Gərgin şəraitdə keçən müzakirələrdən sonra «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı» qəbul olundu. Müzakirə oktyabrın 18-nə kimi davam etdi. Müzakirələrdə belə bir fikir də irəli sürülmüşdü ki, Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi məsələsinə öz münasibətini referendum yolu ilə bildirməlidir.

Əlbəttə, bu, məsələnin həllini yenə də uzada bilərdi. Ona görə də Ali Sovet irəli sürülmüş düzəlişlər və qeydlər nəzərə almaqla oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nın bütövlükdə qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Xalqın arzusu yerinə yetirildi. Müstəqillik Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti idi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi dünya dövlətləri tərəfindən tanınmağa başlandı. İlk olaraq Türkiyə (19 noyabr 1991), sonra Rumıniya (11 dekabr 1991), Pakistan (13 dekabr 1991), İsveçrə (23 dekabr 1991), İran (25 dekabr 1991), ABŞ (23 yanvar 1992), Rusiya (10 aprel 1992) və digər ölkələr dövlət müstəqilliyimizi tanıdı.

1993-cü ilin əvvəlində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini artıq 116 dövlət tanımış, 70 xarici dövlətlə diplomatik əlaqələr qurulmuşdu. Azərbaycan Respublikası 14 beynəlxalq təşkilata üzv qəbul edilmişdi.

Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında İslam Konfransı Təşkilatına, 1992-ci ilin fevralında Türkiyə, İran və Pakistan dövlətlərinin daxil olduğu İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv oldu. [140-141]

Yalnız bir aydan sonra, 1991-ci il noyabrın 15-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi üzrə respublika referendumunun keçirilməsi haqqında» Ali Sovet qərar vermişdi.

Azərbaycan Respublikasında dekabrın 29-da ümumxalq səsverməsi keçirildi. Referendum bülleteninə bir sual yazılmışdı. «Siz Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiyaya Aktına tərəfdarsınız mı?»

Səsvermə hüququ olanların 95 faizindən çoxu referenduma iştirak etdi. Azərbaycan xalqı yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı.

1992-ci ilin mayında Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının dövlət himni, 1993-cü ilin yanvarında isə dövlət gerbini təsdiq etdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyası bu məsələyə öz münasibətini bildirdi və qəbul etdiyi qərarla Ali Sovetin qərarına öz tənqidi müddəalarını qeyd etməklə «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə əlaqədar 1991-ci il dekabrın 29-da Naxçıvan Muxtar Respublikasında referendum keçirilməsini qərara aldı. Qərarla 1991-ci il martın 17-də SSRİ-nin qorunub saxlanması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş referendumun nəticələrini saxtalaşdırılmış hesab edildiyi qeyd olunur və onların ləğv edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən qərar verilməsi xahiş edilirdi¹.

Naxçıvan MR rəhbərliyi Azərbaycanda baş verən hadisələr fonunda Muxtar Respublikanın mənafeyinin müdafiə edilməsi ilə ciddi məşğul olurdu. Eyni zamanda Azərbaycan rəhbərliyinin DQMV barəsində fəaliyyətini diqqətlə izləyir, ona öz münasibətini bildirirdi. Heydər Əliyev Naxçıvana erməni təcavüzünün qarşısının alınması üçün Ermənistan Ali Sovetinin sədri L. Ter-Petrosyanla telefon vasitəsilə danışıqlar aparırdı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsində vasitəçilik etmək məqsədilə RSFSR prezidenti B. Yeltsinin, Qazaxıstan prezidenti N. Nazarbayevin, Azərbaycan [141-142] prezidenti, Ermənistan Ali Sovetinin sədri, DQMV-nin rəhbərləri, muxtar vilayətin azərbaycanlı və erməni icmalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə sentyabrın 23-də

³ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 175-176; «Şərq qapısı», 19 dekabr 1991-ci il

¹ «Şərq qapısı» qəzeti, 19 dekabr 1991-ci il

Jelesnovodskda danışıqlar aparılmış və danışıqların yekunlarına əsasən birgə rəsmi məlumat imzalanmışdı. Lakin bu rəsmi məlumatda Azərbaycanın mənafeyi lazımınca əks olunmamışdı. Naxçıvan MR Ali Məclisi rəsmi məlumat barədə oktyabrın 8-də xüsusi bəyanat qəbul etmişdi. Ali Məclis DQMV-də vəziyyəti normal hala salmaq yolunda RSFSR prezidenti B. Yeltsinin və Qazaxıstan prezidenti N. Nazarbayevin vasitəçilik işini razılıq hissi ilə qarşıladığını qeyd edir, lakin danışıqlarda Ermənistanın bərabərhüquqlu tərəf kimi iştirak etməsini Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirirdi. Göstərilirdi ki, Azərbaycana qarşı hər cür ərazi iddialarından Ermənistanın rəsmən imtina etməsi danışıqların başlanması və rəsmi məlumatın imzalanması üçün əsas şərt olmalı idi.

Bəyanatda deyilirdi: «...rəsmi məlumatda Azərbaycan Respublikasının milli mənafehlərinə toxunan müddəalar var ki, bunlar gözlənilməz nəticələr verə bilər. Sənədin bəzi müddəaları ziddiyyətli, qeyri-müəyyən xarakter daşıyır... Təəccüblüdür ki, rəsmi məlumatda Kərki kəndinin qaytarılmasının zəruriliyi öz əksini tapmamışdı»².

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin ikinci sessiyasının «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nı qəbul etməsi Naxçıvanda yüksək əhvali-ruhiyyə ilə qarşılandı. Bu münasibətlə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev «Həyat» qəzeti redaksiyasına teleqram göndərmişdi. Teleqramda deyilirdi: «Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nın qəbul edilməsi münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edir və bunu tarixi hadisə kimi qəbul edir...

Biz bu gün xoşbəxtik ki, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının ali hakimiyyət orqanı tərəfindən milli azadlıq niyyətlərimizin həyata [142-143] keçirilməsi üçün ilk addım atılıbdır. Azərbaycan xalqı tam əmin ola bilər ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər»³.

Heydər Əliyevin Naxçıvanda respublika üçün apardığı taleyüklü işlər dünya mətbuatının, xarici ölkə vətəndaşlarının, siyasi xadimlərinin, jurnalistlərin, habelə Azərbaycanda çıxan qəzetlərin, siyasi partiyaların nümayəndələrinin diqqətini cəlb edirdi. Onlar Naxçıvana gəlirdilər. Heydər Əliyevin mətbuat konfranslarında çıxışlarını dinləyir, onun qəbulunda olur, Muxtar Respublika haqqında, Azərbaycandakı vəziyyət və respublikanın gələcəyi, onun siyasi mövqeyi haqqında suallar verir və qaneedic cavablar alırdılar.

1991-ci il noyabrın 13-də AXC məclisinin üzvü, Ağdam bölgəsinin «Ana torpaq» qəzetinin redaktorunun Heydər Əliyevlə söhbəti¹ zamanı onun «Keçmiş «partokrat» olmusunuz, bu gün özünüzü əsl demokrat hesab edirsinizmi?» sualına Ali Məclisin sədri belə cavab vermişdi: «Əslində mən hesab edirəm ki, mənim kimilər içərisində mən ən demokratik adamam və Naxçıvanda da bu demokratiyanı inkişaf etdirirəm. Xalqın təkidi ilə bu vəzifəyə gəlmişəm və ona qədər əzilən Xalq Cəbhəsini, digər demokratik qüvvələri burda hakimiyyətə gətirməyə əsasən nail olmuşam»². Həqiqətən, hələ Ali Məclisin sədri seçildiyi ilk gündən Xalq Cəbhəsinin üzvlərini rəhbər vəzifələrə təyin etmişdi, iki üzvü müavin seçilmişdi, AXC-nin yaradıcılarından biri baş nazir təsdiq edilmişdi, Culfa və Ordubad rayon Sovetlərinin sədrləri demokratik xalq hərəkatının yerli liderləri idi. Bütün rəsmi danışıqlara demokratik qüvvələrin nümayəndələri göndərilirdi.

Bir müddətdən sonra XC-dən olanlar özlərini ifşa etdi.

Onlar Xalq Cəbhəsinin üzvləri olduqlarına görə özlərini tabe olmayan şəxs kimi aparır, qeyri-qanuni işlərlə məşğul olurdular. Bunlara görə [143-144] Heydər Əliyev sonra onları işdən azad etmişdi. Bundan sonra Xalq Cəbhəsinin Heydər Əliyevə qarşı əks fəaliyyəti genişləndi.

Mərkəzdən - Bakıdan da Naxçıvana qarşı, Heydər Əliyevə qarşı təxribatlar hazırlanır, ona mane olmağa çalışır, hakimiyyətdən getməsi üçün təzyiqlər edilirdi. Böyük siyasətçi, mübariz, dönməz rəhbər öz mövqeyində möhkəm dayanmışdı. Xalqa arxalanmışdı, xalq həmişə onu müdafiə edirdi. Heydər Əliyev böyük razılıqla deyirdi: «Mən xalqıma minnətdaram».

3 avqust 1993-cü ildə «Российский фермер» qəzetinin müxbiri ilə söhbətində Heydər Əliyev demişdi: «Biz blokada şəraitində yaşayırdıq... Xalq Cəbhəsi hökuməti bu blokadanın aradan götürülməsi üçün tamamilə mümkün olan tədbirləri qəsdən görmürdü. Onlar məndən qorxur və riyakarlığa bax ki, ümid edirdilər - Naxçıvanın müsibəti məni hörmətdən salacaq və yenə də hakimiyyətdən uzaqlaşdıracaqlar... Amma əllərdən bir iş gəlmədi»³.

AXC-nin apardığı yararsız kadr siyasəti Naxçıvanda daxili vəziyyəti kəskinləşdirmişdi. Azərbaycan Respublikası daxili işlər nazirinin Bədən Tərbiyəsi İnstitutunu bitirmiş, daxili işlər orqanlarında heç bir təcrübəsi və səriştəsi olmayan, AXC-nin fəal üzvü, S. Mustafayevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında daxili işlər naziri təyin edilməsi bölgədəxili münasibətlərin gərginləşməsinə və qarşıdurmaya gətirib çıxartdı. 1

² Qətiyyətin təntənəsi, səh. 200

³ «Həyat» qəzeti, 23 oktyabr 1991-ci il

¹ Heydər Əliyevlə geniş söhbət «Qarabağ Azərbaycanın ən gözəl diyarıdır», «Heydər Əliyev: Mənim heç bir mafiyam yoxdur!» və «Heydər Əliyev: Parlament buraxılmalıdır...» başlıqları altında «Ana torpaq» qəzetinin 1991-ci il 3 dekabr, 19 dekabr və 1992-ci il 6 yanvar tarixli nömrələrində dərc olunmuşdur.

² Qətiyyətin təntənəsi, səh. 225

³ Heydər Əliyev. Göstərilən kitab, səh. 48; «Российский фермер» qəzeti, 3 avqust 1993-cü il

sentyabr 1992-ci il tarixli Naxçıvan MR Daxili İşlər Nazirliyi polis əməkdaşlarının bəyanatında bu qərarın şəxsi heyətin ciddi etirazına səbəb olduğu və daxili işlər orqanlarının siyasi məqsədlərə tabe etdirən hərəkətlərə və cəhdlərə yol verilməyəcəyi bildirilmişdi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında Naxçıvan MR daxili işlər naziri təyin edilməsi haqqında məsələyə baxıldı və səs çoxluğu ilə qəbul edilmədi.

1992-ci il oktyabrın 24-də AXC Naxçıvan şöbəsinin silahlı dəstələri və Ordubad rayon polisi tərəfindən Naxçıvanda dövlət çevrilişi cəhdi göstərildi. Muxtar Respublikanın televiziya şirkətini, texniki istismar rabitə idarəsinin elektrik mərkəzini, Daxili İşlər Nazirliyini tutdular. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Xalq Cəbhəsinin [144-145] rəhbərlərindən öz qanunsuz hərəkətlərinə son qoymağı, tutduqları yerləri boşaltmağı tələb etmişdi. Lakin bu müsbət nəticə verməmişdi⁴. Belə şəraitdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin qarşısında izdihamlı mitinq keçirildi. Mitinq iştirakçıları Heydər Əliyevlə həmrəy olduqlarını bildirir, silahlı dəstələrdən Daxili İşlər Nazirliyinin və teleradio verilişləri komitəsinin binasını boşaltmağı tələb edirdilər. Heydər Əliyev bir neçə dəfə AXC sədri, Azərbaycan prezidenti Ə. Elçibəylə telefonla danışaraq AXC Naxçıvan şöbəsi tərəfindən törədilən təxribata son qoyulmasını tələb etmişdi: «Oktyabr ayının 24-də Naxçıvanda çevriliş edib məni ordan qovmaq istəyəndə mən 9 dəfə Əbülfəz Elçibəylə telefonla danışdım, dedim, bu adamları yığışdırın, o, mənə deyir, nə cür yığışdırırım? Dedim, bunlar Xalq Cəbhəsinin qeyri-qanuni silahlı adamlarıdır. Siz, Xalq Cəbhəsinin sədrisiniz, göstəriş verin yığışdırınsınlar. Siz bilirsinizmi ki, o, bu göstərişi vermədi?.. Nəhayət, 15 min Naxçıvan əhalisi - qoca, cavan, uşaq, qadın, kişi toplaşdılar ora, o camaatı oradan dağıtdılar»⁵.

Oktyabrın 25-də Heydər Əliyev Naxçıvan radiosu ilə əhaliyə müraciət etdi. Elə həmin gün Naxçıvan MR Ali Məclisinin fövqəladə sessiyası keçirilmiş, 24 oktyabr dövlət çevrilişi cəhdi pislənilmiş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin 25 oktyabr tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin 1992-ci il oktyabrın 24-də Naxçıvan Xalq Cəbhəsi və onun silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması, bu dövlət orqanlarının işinin bir neçə saat ərzində iflic vəziyyətinə salınması və beləliklə, bütün əhaliyə mənəvi zərbə vurulması Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət çevrilişi kimi qiymətləndirilmişdi¹. Məclis AXC silahlı qüvvələrinin üç gün ərzində türk-silah olunması haqqında qərar qəbul etmişdi. Oktyabrın 27-də Naxçıvanda Azadlıq meydanında keçirilən ümumrespublika mitinqinin iştirakçıları Azərbaycan prezidentindən Naxçıvana göstərilən zorakılıq hərəkətlərinin qarşısını almağı tələb etmişdilər. [145-146]

Oktyabrın 28-də «Real» Agentliyi xəbər vermişdi ki, üç gün davam edən gərgin vəziyyətdən sonra Naxçıvan şəhərində, eləcə də muxtar respublikanın başqa bölgələrində nisbi sakitlik yaranmışdır. Naxçıvan MR Ali Məclisində idarə, müəssisə, nazirlik, müxtəlif partiyaların, ictimai təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Heydər Əliyev demişdi: «Hazırda xalqımız müharibə şəraitində yaşayır. Belə vəziyyətdə sabitliyi pozmaq, xalq arasında münacişə salmaq ümumi işimizə mənfi təsir göstərir»². Naxçıvanda Heydər Əliyevin siyasəti və təşkilatçılığı nəticəsində xalq dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısını ala bildi.

Müstəqillik əldə edilməsi üçün Azərbaycan xalqı çətin və mürəkkəb mübarizə yolu keçmişdir. Son vaxtlara qədər bu məsələlərin işıqlandırılmasında və həqiqi qiymətinin verilməsində təhriflərə və saxtalaşdırmalara yol verilirdi. Məhz Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə məsələlərinə aydınlıq gətirdi. O, müstəqillik əldə edilməsini ayrı-ayrı qurumların şəxsən öz adlarına çıxması fikirlərinin yolverilməz olduğunu izah etməklə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bütün Azərbaycan xalqının milli sərvəti old201. Hüseynova İ. Qafqazda sülh prosesi və integrasiya beynəlxalq münasibətlər kontekstində. - Yeni Geostrateji Münasibətlərdə Cənubi Qafqaz Regionunun yeri. Beynəlxalq Elmi Konfransın materiolduz. Bu, tarixi obyektiv proseslərin qanunauyğun nəticəsi, taleyin Azərbaycan xalqına və bütün keçmiş SSRİ respublikalarının xalqlarına əvəzsiz töhfəsi idi»³.

Müstəqillik əldə edilməsi üçün Azərbaycan xalqı çətin və mürəkkəb mübarizə yolu keçmişdir. Son vaxtlara qədər bu məsələlərin işıqlandırılmasında və həqiqi qiymətinin verilməsində təhriflərə və saxtalaşdırmalara yol verilirdi. Məhz Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə məsələlərinə aydınlıq gətirdi. O, müstəqillik əldə edilməsini ayrı-ayrı qurumların şəxsən öz adlarına çıxması fikirlərinin yolverilməz olduğunu izah etməklə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bütün Azərbaycan xalqının milli sərvəti olduğunu bildirirdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev AXC-yə, onun sədri Ə. Elçibəyə qarşı sərt müxalifətdə, ümumiyyətlə, müxalifətdə olmamışdı. 1993-cü ilin fevralına qədər Heydər Əliyevlə Ə. Elçibəy arasında heç vaxt görüş olmamışdı. Yalnız fevral ayında Bakıda prezident Ə. Elçibəylə Heydər Əliyevin ilk görüşü olmuşdu. Bu görüşdə Heydər Əliyev Ə. Elçibəylə bir çox məsələləri müzakirə etmişdilər. Naxçıvan MR

⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəyasət Heyətinin qərarları . Fond 2941, siyahı la, iş 1, vərəq 53

⁵ Yenə orada, vərəq 54

¹ Yenə orada, vərəq 63

² İradə Hüseynova. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü. Bax: «Dirçəliş. XXI əsr» jurnalı, 1999-cu il, № 16, səh. 28

³ «Xalq qəzeti», 30 dekabr 2001-ci il, səh. 3

Ali Məclisinin sədri Azərbaycan prezidentinə öz məsləhətlərini, [146-147] arzularını, tövsiyələrini söyləmişdi. Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, Ə. Elçibəylə görüşdən sonra da «...Bizim münasibətlərimiz normal olmuşdur»⁴.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işlədiyi dövrdə Heydər Əliyevin Ə. Elçibəylə nadir hallarda telefon söhbətləri olmuşdu. Bu söhbətlərdə Naxçıvana diqqət yetirilməsi məsələləri irəli sürülmüşdü. Ə. Elçibəy çətin vəziyyətdə yaşayan Naxçıvana lazımi diqqət yetirmirdi. Ona görə də onlar arasında münasibətlər Heydər Əliyev Bakıya qayıtdıqdan sonra ilk günlərdə özünün qeyd etdiyi kimi «əslinə qalsa, hansısa sərt qarşıdurma ilə deyil, məhz bu cür xarakterizə edilirdi».

Azərbaycanda siyasi şəraitin ağırlaşması, respublika rəhbərliyinin səriştəsizliyi, daxili çəkişmələrin artması nəticəsində respublikanın dövlət müstəqilliyi üçün təhlükə yaradırdı. 1992-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın bir qrup ziyalıları Heydər Əliyevə müraciətlə, Yeni Azərbaycan siyasi partiyası yaradılması və onun bu partiyanın fəaliyyətində iştirak etməsini xahiş etdilər. Heydər Əliyev oktyabrın 24-də ziyalıların müraciətinə cavab verdi və belə bir partiyanın yaradılmasının tarixi zərurətdən doğduğunu və belə bir partiya yaradılsa, onun fəaliyyətində iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi. Noyabrın 5-də Yeni Azərbaycan Partiyası təşkilat komitəsinin yığıncağında Heydər Əliyev təşkilat komitəsinin sədri seçildi. Noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Təsis konfransında Azərbaycanın müxtəlif regionlarından 550 nəfərdən çox nümayəndə iştirak edirdi. Bunlar təəssübkeş qrupların nümayəndələri idilər. Heydər Əliyev açıq səsvermə yolu ilə partiyanın sədri seçildi. Konfransda YAP-ın proqram və nizamnaməsi qəbul edildi.

Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının əsas məqsəd və vəzifələrini belə şərh edirdi: «Yeni Azərbaycan - parlament tipli partiyadır və qəbul etdiyi proqramına uyğun olaraq aşağıdakıları özünün məqsədləri hesab edir: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi; milli, [147-148] dini və dil mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqlara malik olduğu sivilizasiyalı, demokratik, hüquqi dövlət yaradılması. Lakin ön planda Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm və təxirəsalınmaz problemlərin həlli dayanır - hər şeydən əvvəl, respublikanın geniş miqyaslı xarakter almış müharibə vəziyyətindən çıxarılması, Qarabağ probleminin həll olunması, habelə ağır sosial-iqtisadi böhranın dəf edilməsi»¹.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Naxçıvanı erməni təcavüzündən qorumaq sahəsində böyük işlər görürdü. 1992-ci il mayın 18-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunun ərazisinə Ermənistan tərəfindən hərbi hücum təşkil edilmiş, toplardan və başqa silahlardan atəş açılmaqla hərbi təcavüz başlanmışdı. Naxçıvan üçün ağır imtahan idi. İtkilər olmuşdu, dağıntılar var idi. Hadisə başlayan kimi Heydər Əliyev təcili olaraq Ali Məclisin iclasında müzakirə keçirdi, həm siyasi xarakterli tədbirlər, həm də müdafiə tədbirləri görüldü. Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev hücum başladığı ilk gündən dünya ictimaiyyətinə, televiziya ilə respublika əhalisinə müraciət etdi. Müraciətin sonunda Heydər Əliyev demişdi: «Bir daha Naxçıvan əhalisinə bildirmək istəyirəm ki, narahat olmasınlar, bizim öz torpağımızı qorumağa qüdrətimiz var və bütün imkanlardan istifadə edib Naxçıvan Muxtar Respublikasında əminamanlığı təmin edəcəyik»². İlk növbədə Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl, xarici işlər naziri Hikmət Çətin, baş nazirin birinci müavini Ərdal İnönü ilə əlaqə yaratdı. Türkiyənin Nazirlər Kabineti bəyanat verdi. Həmin gündən başlayaraq Türkiyənin bəyanatı bütün dünyaya yayıldı. Bunlar mühüm mənəvi yardım idi. Mayın 18-də gecə Türkiyənin Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi bəyanatın mühüm cəhəti haqqında Heydər Əliyev göstərmişdi ki, «Bu bəyanatda Türkiyə hökumətinin 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası haqqında xüsusi səs sahibi olması, qarant rolunu oynaması məsələsi qeyd olunubdur və bu da bütün dünyaya çatdırıbdır».[148-149]

Naxçıvana xarici müxbirlərin axını başlanmışdı. Onlar gündə bir neçə dəfə Ali Məclisdən məlumatlar alırdılar. Heydər Əliyev deyirdi: «Mən şəxsən gündə bir neçə dəfə onlarla görüşmüşəm, vəziyyət haqqında məlumat vermişəm. Onlar da çox operativ hərəkət edərək, məlumatları bütün dünya informasiya orqanlarına çatdırmış və bunun nəticəsində dünya ictimaiyyətində böyük bir ciddi rəy yaranmışdır...»³.

Bütün operativ informasiya tədbirlərinin nəticəsində mayın 22-nə qədər 57 dövlət rəsmi surətdə Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hərbi təcavüzünü pisləyib və çox ciddi bəyanatlar vermişdi.

Naxçıvan bir tərəfdən müharibə alovu içərisində idi, digər tərəfdən quruculuq işi ilə məşğul idi. Ağır günlərdə 1992-ci il mayın 28-də Sədərəkdə Araz çayı üzərində salınmış Naxçıvanla Türkiyə arasında körpünün rəsmi açılışı oldu. Körpünün rəsmi açılışında Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri Süleyman Dəmirəl başda olmaqla Türkiyədən Naxçıvana böyük dövlət nümayəndə heyəti gəlmişdi⁴. Heydər Əliyev həmin körpünü «arzu və ümidlərin körpüsü» adlandırmışdı.

Körpünün açılışı münasibəti ilə Naxçıvana gəlmiş S. Dəmirəl körpünün açılışını Azərbaycan və Türkiyə arasında əməkdaşlığın yeni dövrünün başlanğıcı adlandırdı.

⁴ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997, I kitab, səh. 24

¹ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 309

² Yenə orada, səh. 366

³ Qətiyyətin təntənəsi, səh. 309

⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin qərarları. Fond 2941, siyahı la, iş 1, vərəq 65-66

Dünya azərbaycanlılarının birliyi və həmrəyliyinin yaradılmasında Heydər Əliyevin böyük tarixi xidməti olmuşdur. 1989-cu ildə Naxçıvanda «Sərhəd hərəkəti» başlanan vaxt, yəni tarixi bir ərazidə yaşamış azərbaycanlıların iki yerə parçalanmasına qarşı Araz çayı boyunca bu xalqın əlaqəsini, birliyini qıran sərhədlərin aradan götürülməsi tələbi ilə SSRİ-nin dövlət sərhədi boyunca çəkilmiş sərhəd çəpərlərinin elliklə sökülməsinə başlanmışdı. O dövrdə Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan KP MK bu hərəkata böhtançı qiymət vermiş, onun qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görmüşdülər. Moskvada olarkən Heydər Əliyev «Sərhəd hərəkəti»nin cinayətkar bir tədbir kimi qiymətləndirildiyinin [149-150] şahidi olmuşdu. O, bu hərəkəti vətənpərvər gənclərin hərəkəti kimi qiymətləndirirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1989-cu ildən başlayan «Sərhəd hərəkəti»na qiymət vermək məqsədi ilə 1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sessiyasında xüsusi məsələ - Dünya azərbaycanlıların milli həmrəylik və birlik günü haqqında məsələ müzakirə edilmişdi. İclası Heydər Əliyev aparmışdı. Məsələ geniş müzakirə edildikdən sonra o, müzakirələrə yekun vuraraq, sərhəd hərəkətinin böyük əhəmiyyətini göstərmişdi: «...iki il bundan əvvəl vətənpərvər gənclərin bu hərəkəti başlanmış və onlar heç bir təhlükədən qorxmayaaraq bu tədbiri həyata keçirmişlər... Mən belə hesab edirəm ki, bu hərəkətin qurbanı olanların xatirəsi əbədləşdirilməlidir»⁵.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali məclisi «31 dekabr - Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü haqqında» qərar qəbul etdi. Qərarda deyilirdi:

1. 31 dekabr Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü elan olunsun və hər il bayram edilsin. Həmin gün Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində iş günü hesab edilməsin.

2. 31 dekabrın Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü kimi bütün Azərbaycan Respublikasında rəsmi qeyd edilməsi üçün qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə təklif verilsin»¹.

Naxçıvanın blokada şəraitində olduğu vaxt Heydər Əliyev xariclə əlaqə saxlayıb diyarın mövqeyini möhkəmləndirirdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev iqtisadi blokada şəraitində dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək, əhalinin yaşayış təminatını qaydaya salmaq sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirirdi. Muxtar Respublikanın Ali Məclisi, Nazirlər Kabineti və başqa nazirlik və idarələr Heydər Əliyevin məsləhətləri və göstərişləri ilə müəyyən tədbirlər həyata keçirə bilmişdilər.

Naxçıvan Ali Məclisinin sədri kimi Heydər Əliyev qonşu Türkiyə və İranın rəhbərləri ilə köhnə tanışlığından istifadə edərək muxtar respublikaya [150-151] yardım kredit, humanitar kömək, elektrik enerjisi ilə təchiz etmək və digər məsələlər haqqında razılığa gəlməyə müvəffəq olmuşdu. Türkiyə Naxçıvan Muxtar Respublikasına 100 milyon dollar kredit vermişdi.

Qonşu dövlətlər - Türkiyə və İranla yaradılan münasibətlər vəziyyətə xeyli təsir etmişdi. Naxçıvan MR Ali Məclisi ilə Türkiyə hökuməti arasında 1992-ci il martın 24-də Ankarada iş birliyi protokolu imzalanmışdı. Bu protokola əsasən Türkiyə hökuməti muxtar respublikaya mal-material yardımını etmişdi ki, bu da kənd təsərrüfatını ağır vəziyyətdən çıxarmağa, məhsul istehsalına müəyyən müsbət təsir etmişdi.

1992-ci il avqustun 24-də Tehrandə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə İran İslam Respublikası arasında protokol imzalanmışdı. Bu protokola əsasən, İran İslam Respublikası ərazisində Naxçıvanla Bakı arasında şose yolu açılmışdı².

Türkiyə Respublikasının «Qızıl Ay» cəmiyyəti, İran İslam Respublikasının «Hilal Əhməd» cəmiyyəti vasitəsilə Muxtar Respublikaya humanitar yardımı edilirdi.

1992-ci il mayın 24-də Ankarada Türkiyə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası, 1992-ci il avqust ayının 24-də Tehrandə İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan MR arasında imzalanan müqavilələrə əsasən, Naxçıvana ərzaq və yanacaq məhsulları göndərilirdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 7 dekabr 1992-ci il tarixli qərarında göstərilirdi ki, Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına ərzaq malları alınması üçün ayrılmış kredit hesabına son dörd ayda muxtar respublikaya 293 ton mal əti, 250 ton kərə yağı, 700 ton marqarin, 363 ton günəbaxan yağı, 460 ton toyuq əti, 2283 ton şəkər tozu, 400 ton düyü, 600 ton makaron, 6000 ton un gətirilmişdi. Bakıdan isə Naxçıvana cəmi 15 ton mal əti, 219 ton kərə yağı, 35 ton şəkər tozu, 164 ton düyü, 2 ton makaron, 3200 ton un göndərilmişdi. [151-152]

Oktyabr-noyabr aylarında İran İslam Respublikasından 520 ton dizel yanacağı, 540 ton mazut, 220 ton daş kömür, 955 ton kartof, 350 ton un 97 ton soğan göndərilmişdi. 1992-ci il dekabr ayının 3-də İran İslam Respublikasından Naxçıvana təqribən 30 mqvt gücündə elektrik enerjisinin verilməsinə başlanmışdı. Türkiyədən (İqdir şəhəri) Naxçıvana çəkilən elektrik xəttinin çəkilişi başa çatmaq üzrə idi³.

⁵ «Şərq qapısı» qəzeti, 19 dekabr 1991-ci il, səh. 5

¹ Yenə orada, səh. 3

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarları. Fond 2941, siyahı 1a, iş 1, vərəq 3-14

³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin qərarları. Fond 2941, siyahı 1a, iş 1, vərəq 30-31

Qeyd etmək lazımdır ki, çətin şəraitdə yaşayan Naxçıvan Azərbaycan rəhbərliyindən kömək almırdı. Muxtar Respublikaya sosial-iqtisadi məsələlərin həll edilməsində heç bir yardım edilmirdi. Əksinə, Azərbaycanın bəzi rəhbərləri Muxtar Respublikaya kömək əvəzinə, onun rəhbərliyinə, şəxsən Heydər Əliyevə təzyiqlik göstərməyə cəhd edir, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Heydər Əliyevin xalq tərəfindən müdafiəsi isə getdikcə möhkəmlənirdi. Naxçıvanda 24 oktyabr dövlət çevrilişinə cəhdinin xalq tərəfindən ləğv edilməsi bunu bir daha sübut etdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasına Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyəti də yardım göndərmişdi. Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin Naxçıvan torpağına ilk ayaq basmış vətəndaşı - Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyəti Cümhur başqanının müşaviri Ahmed Qazioğlunu 1991-ci il dekabrın 6-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev qəbul etmişdi. Ahmed Qazioğlu Heydər Əliyevə Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin Cümhur başqanı Rauf Denkaşın salamını və Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinə rəsmi dəvətini yetirmişdi. Heydər Əliyev dəvət üçün təşəkkürünü bildirmiş və Naxçıvana rəsmi səfərə dəvətini Rauf Denkaşa çatdırmağı xahiş etmişdi.

Ahmed Qazioğlu bildirmişdi ki, Kıbrısdakı türklər Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin önündə gedən naxçıvanlılara böyük məhəbbət bəsləyirlər. Rəsmi dairələr, əhali muxtar respublikanın ağır vəziyyətindən xəbərdardırlar və buradakı qardaşlarına köməyə tələsirlər. O demişdi: «Bu bizlərin sizlərə yardımı yox, könlükdən gələn qardaşlıq payıdır»⁴. [152-153]

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev bütün Naxçıvan əhalisi adından minnətdarlığını bildirərək qeyd etmişdi ki, Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin müstəqillik uğrunda mübarizəsi azadlıq yolunda çalışan Azərbaycan türkləri üçün bir nümunədir.

1991-ci il dekabrın 27-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev ABŞ-in Moskvadakı səfirliyinin əməkdaşları - səfirliyin ikinci katibləri Enn K. Breyter və Obri A. Karlsonu onların öz xahişləri ilə qəbul etmişdi¹. Amerikalı diplomatlar bildirmişdilər ki, onlar Zaqafqaziya problemləri ilə məşğul olurlar və Naxçıvana Heydər Əliyevlə görüşmək məqsədilə gəlmişlər. Xanım Enn K. Breyter demişdi: «Biz Azərbaycanda bir neçə dəfə olmuşuq. Naxçıvana gəlməyə çalışmışıq, lakin hər dəfə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində də, Bakıda da maneələrlə rastlaşmışıq»².

Qonaqları səmimi salamlayan Heydər Əliyev ABŞ səfirliyi tərəfindən Naxçıvana göstərilən diqqətdən razı qaldığını bildirmiş və qeyd etmişdi ki, bu amerikalı diplomatların son 70 ildə Naxçıvana ilk gəlişidir. Ali Məclisin sədri Naxçıvanda baş verən demokratik dəyişikliklərə Muxtar Respublikanın mühüm siyasi məsələlər üzrə müstəqil və prinsipial mövqe tutduğuna görə iqtisadi, kommunikasiya və informasiya blokadasına salınması haqqında məlumat vermişdi.

Eyni zamanda Heydər Əliyev Qərbi ölkələri ilə Naxçıvana yardım edilməsi haqqında danışıqlar aparırdı. O, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti B. Klintonla əlaqə yaratmışdı. Amerika Birləşmiş Ştatlarının hökuməti Naxçıvana humanitar yardım göndərirdi. Bununla da blokada şəraitində Naxçıvanın yaşaması təmin olunurdu.

Heydər Əliyev 1992-ci il iyunun 11-də Belarus Respublikası Parlamentinin millət vəkilləri Kuçinski Viktor Franseviç və Naumov Sergey İosifoviç qəbul etmişdi. O, millət vəkillərinə Muxtar Respublikada yaranmış vəziyyət, Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında baş verən hadisələr və Naxçıvanda yerləşən MDB hərbi hissələri ilə yerli hökumət və əhali [153-154] arasındakı münasibətlər haqqında məlumat verib, onlardan xahiş etmişdi ki, Belarus Respublikası Ali Sovetini və iyunun 23-də Minskə keçiriləcək ATƏT-in növbəti yığıncağının iştirakçılarına Naxçıvan haqqında obyektiv məlumat versinlər³.

1992-ci il iyulun 23-də Heydər Əliyev Bakıdan Naxçıvana gəlmiş Rusiya Federasiyasının xüsusi səlahiyyətli elçisi, Dağlıq Qarabağda sülhün bərqərar olunması üzrə Rusiyanın vasitəçilik missiyasının rəhbəri Vladimir Kazimirovu qəbul etmişdi. Ali Məclisin sədri Muxtar Respublikanın rəhbərliyi və əhalisinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına tərəfdar olduqlarını bildirmiş və Rusiyanın vasitəçilik missiyasının söylərinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsini arzulamışdı⁴.

Heydər Əliyev 1993-cü il fevralın 4-də Naxçıvana gəlmiş Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azərbaycandakı səfiri Riçard M. Maylısı qəbul etmişdi⁵.

Mart ayının 10-da isə ABŞ-ın Naxçıvan MR-na humanitar yardımını gətirən inspeksiya qrupunun üzvləri - Robert Hovardi, Devid Robertsi və Cil Robitsonu qəbul etmişdi⁶. Muxtar Respublikanın rəhbəri ABŞ-ın Naxçıvana göndərdiyi humanitar yardımın böyük siyasi əhəmiyyəti olduğunu bildirmişdi. Çünki ABŞ-ın konqresi bundan əvvəl Azərbaycana humanitar yardım göndərilməsini qadağan etmişdi. Amerika Birləşmiş

⁴ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 0-57, vərəq 63-64

¹ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 0-57, vərəq 58-60

² Yenə orada, vərəq 58

³ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 0-57, vərəq 32-33

⁴ Yenə orada, iş 0-07, vərəq 28-29

⁵ Yenə orada, iş 0-57, vərəq 16-17

⁶ Yenə orada, vərəq 7-8

Ştatlarının prezidenti Bil Klintonun Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına humanitar yardım etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi⁷.

Amerika diplomatı Riçard M. Mayls Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyətlə tanış olduqdan sonra «Həyat»ın müxbirinə demişdi: «Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında mühüm və əhəmiyyətli [154-155] rol oynadığı üçün ilk tanışlığı buradan başlamağı qərara aldım. Bir də mən Heydər Əliyevin adını eşitmiş, böyük nüfuzundan xəbərdar idim, şəxsən tanış olmaq arzum vardı. Biz onunla faydalı söhbətlər apardıq. Məndə xoş təəssürat oyatdı»⁸.

Naxçıvan həqiqətləri dünyanın müxtəlif informasiya vasitələrinə çatdırılmışdı. Dünya ictimaiyyətində böyük bir ciddi rəy yaranmışdı ki, Naxçıvana, Azərbaycana hücum Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən hərbi təcavüzdür. Bu dövrdə 57 dövlət rəsmi surətdə Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hərbi hücumunu pisləmiş, öz etirazlarını bildirmişdilər. Muxtar Respublika dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdi. Xarici dövlətlərin Naxçıvana gələn nümayəndələri Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilir, onlara lazımı məlumatlar verilir.

Heydər Əliyev Naxçıvanda gördüyü işlərə yekun vuraraq «Российский фермер» qəzetinin müxbirləri ilə söhbətində qeyd edirdi ki, «Öz adıma artıq heç bir şey çıxmayaraq, deyə bilərəm və həyatda fəxr etməyə həqiqətən dəyər ki, mən həmin müddət ərzində Naxçıvanı müharibədən qorudum»¹. [155-156]

⁷ Yenə orada

⁸ «Dirçəliş. XXI əsr», səh. 27

¹ **Heydər Əliyev.** «Mən xalqa minnətdaram». Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab, səh. 48; «Российский фермер» qəzeti, 3 avqust 1993-cü il

IV FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANDA HAKİMİYYƏTƏ YENİDƏN QAYIDIŞI. AZƏRBAYCAN XALQININ QURTULUŞU

1993-cü il iyunun 15-nə kimi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər respublikanı böhran vəziyyətinə, parçalanmaq səviyyəsinə və müstəqilliyin itirilməsi həddinə gətirib çıxarmışdı. 1980-ci ilin ikinci yarısında keçmiş SSRİ-də hakimiyyət başına gələn M. S. Qorbaçovun Azərbaycana, xalqımıza, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevə düşmən münasibəti ağır nəticələrə səbəb olmuşdu. M. S. Qorbaçov tərəfindən Azərbaycana rəhbər vəzifəyə göndərilən, milli hisslərdən uzaq olan canişin Ə. Vəzirovun hakimiyyəti dövründə Moskva hökumətinin «səyləri» nəticəsində Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi prosesi dərinləşir, anti-azərbaycan siyasəti həyata keçirilirdi. Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsi ruhunu sındırmaq üçün 20 yanvar qanlı Bakı qırğını hadisələri törədildi. Ə. Vəzirov Azərbaycandan qaçdıqdan sonra hakimiyyətə gətirilən A. Mütəllibov onun milli xəyanət yolunu da-vam etdirir, imperiya mənafeyinə uyğun siyasət həyata keçirirdi. Xalq hərəkatı dalğalarında meydana gələn Xalq Cəbhəsinin səriştəsiz liderləri ilə A. Mütəllibov qrupu arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə ölkəni xaos və anarxiya vəziyyətinə salmışdı.

Azərbaycanda milli-azadlıq uğrunda, milli istiqlaliyyət uğrunda xalq hərəkatı başlayanda, 1988-ci ildə AXC meydana gəlmişdi. AXC ilk illərdə, kommunist hakimiyyəti illərində, kommunist rejiminə qarşı fəal mübarizə aparmışdı. Qarabağ problemini həll edə bilmədiyi üçün Azərbaycanın kommunist rəhbərliyinə qarşı çıxışlar daha fəal xarakter daşıyırdı. AXC-nin mitinqlərinə çoxlu adamlar toplanırdı. Bu adamlar o vaxtlar rejimdən və Azərbaycan rəhbərliyindən narazı olanlar idilər. Heydər Əliyev Xalq Cəbhəsinin ilk vaxtlar fəaliyyətini, hakimiyyətə gəlməsinin səbəblərini düzgün qiymətləndirirdi. 1993-cü il iyulun əvvəlində «Ostankino» [156-157] dövlətlərarası televiziya şirkətinə müsahibəsində müxbirin «Sizcə, bu gün Azərbaycanda Xalq Cəbhəsinin rolu necədir? O nə kimi sosial bazaya malikdir?» - suallarına cavabında demişdi: «İlk vaxtlarda Xalq Cəbhəsi də mənafehlərin fəal ifadəçisi kimi çıxış edirdi. Ona görə də Xalq Cəbhəsi ətrafında çoxlu adam toplanırdı, bu narazılığı nümayiş etdirirdi».¹

1992-ci ilin martında Azərbaycanda siyasi gərginlik daha da artmışdı. Prezident A. Mütəllibov respublikanı idarə edə bilmirdi. Azərbaycan torpaqları işğal edilirdi. A. Mütəllibov istefaya göndərildi. Üç aydan sonra may ayında yenidən prezident vəzifəsinə qayıtmaq üçün cəhd etdi. Baş tutmadı. Belə bir şəraitdə Mütəllibov rejimindən və onun səhv addımlarından narazılıq daha da artdı. Bu da narazı adamları Xalq Cəbhəsi ətrafında birləşdirdi. 1992-ci ilin iyun ayında Ə. Elçibəy Azərbaycan prezidenti seçildi.

Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra onun bəzi liderləri məsul vəzifələrə təyin edilirdi. Ə. Elçibəy prezident seçildikdən sonra bütün rəhbər vəzifələr onun tərəfindən təyin edilirdi, özü də Xalq Cəbhəsi üzvlərini təyin edirdi. Heydər Əliyev bu səhvi telefon danışqlarında, fevralda Bakıda görüşərkən, habelə sonralar, 1993-cü il iyun ayında Bakıda görüşündə ona xatırlatmış, onun böyük siyasi səhvə yol verdiyini göstərmişdi. «Prezident Ə. Elçibəy özünün xalq tərəfindən seçildiyini unudaraq AXC-yə üstünlük verir, yalnız ona arxalanırdı. Halbuki bu dövrdə AXC artıq öz sosial bazasını getdikcə itirirdi. Bu da öz mənfi nəticələrini tezliklə göstərdi, 4 iyun Gəncə hadisələrinə gətirib çıxardı. Onların bir illik hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda bütün sahələrdə vəziyyət olduqca ciddi şəkildə pisləşmişdi. Xalq Cəbhəsinə inam getdikcə azalmış, sosial bazası zəifləmişdi. Xalq Cəbhəsinin təşkil etdiyi mitinqlərdə 1500-2000-dən çox adam iştirak etmirdi. Halbuki əvvəlki mitinqlərdə 200-300-400 min adam iştirak edirdi.»² [157-158]

Belə bir vəziyyətdə ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğalı genişlənmişdi. Hərbi quruculuq işi olduqca aşağı səviyyədə idi. Nizami ordu yaradılmamışdı. Hərbi əməliyyat planları peşəkar hərbcilər tərəfindən deyil, diletantlar, həvəskarlar tərəfindən işlənilib hazırlanırdı. Ordunun əsas hissəsi könüllülərdən ibarət olduğundan çox hallarda döyüşçülər nizami ordunun tələblərinə, nizamnamə qaydalarına əməl etmirdilər. Fərarilik və təxribat geniş miqyas almışdı. Müvafiq inzibati orqanlar buna qarşı heç bir tədbir görmürdü.

Orduya rəhbərlik dözülməz halda idi. Son iki ildə bir neçə müdafiə naziri dəyişmişdi: Bərşadlı, Mehdiyev, Musayev, Qaziyev, Rzayev və b. nazir təyin edilmişdi. Qərargah rəisləri, alay komandirləri, korpus komandirləri tez-tez dəyişdirilirdi. Belə vəziyyətdə torpaqların işğalı davam edirdi. Heç bir idarəçilik təcrübəsi olmayan, mitinq tribunasından hakimiyyətə gələn cəbhəçilər Azərbaycanı daha fəlakətli vəziyyətə saldılar.

¹ H. Əliyev. Ostankino dövlətlərarası televiziya şirkətinə müsahibə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997, I kitab, səh. 26; «Azərbaycan» qəzeti, 6 iyul 1993-cü il

² Heydər Əliyev. Həmin müsahibə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997, I kitab, səh.27

Azərbaycan xalqı hələ 1988-ci ildən mitinqlərdə respublikanın xilas yolunu yalnız Heydər Əliyevdə görürdü. Onun respublikaya qayıtmasını təkidlə, qətiyyətlə tələb edirdilər. Lakin nə keçmiş kommunist rəhbərləri, nə də silahlı çevriliş yolu hakimiyyətə gələn yalançı demokratlar - Xalq Cəbhəsinin liderləri Heydər Əliyevin gəlməsinə tərəfdar deyildilər. Kommunist rəhbərlər mərkəzdən olan ağalarının göstərişlərinə sadıq olduqlarını göstərmək istəyirdilər, mitinqlərdən hakimiyyət kürsüsünə gələnlər isə hansı yolla olursa-olsun öz kreslolarını saxlamağa çalışırdılar. Onlar nə xalqın, nə də dövlətin taleyi maraqlandırırdı. Ə. Vəzirov, A. Mütəllibov və onların ətrafı, Əbülfəz Elçibəy Xalq Cəbhəsinin qəflətən mey-dana gələn «siyasi liderlər»i ilə birləşib xalqın yeganə ümummillə lideri Heydər Əliyevi siyasi səhnədən müxtəlif yollarla sıxışdırıb çıxartmağa çalışırdılar.

«Xalq Cəbhəsi» - «Müsavat» hakimiyyəti dövründə təcrübəsizlik, bacarıqsızlıq, səriştəsizlik nəticəsində ölkədə iqtisadi böhran dərinləşmiş, xalqın həyat şəraiti xeyli aşağı düşmüş, qondarma «demokratik» hakimiyyət özünü xalqın gözündən salmış, sosial dayaqdan məhrum olmuşdu. Beş ildən artıq bir müddətdə davam edən böhran 1993-cü ilin əvvəlindən daha da dərinləşməyə başlamışdı. Daxili dağıdıcı və xarici qızıxdırıcı [158-159] qüvvələrin fəal əməkdaşlığı nəticəsində Azərbaycanın parçalanmasına zəmin yaranmışdı, etnik separatizm və vətəndaş müharibəsi üçün şərait yaranmışdı. Azərbaycan dövləti böhran keçirirdi. «Xalq Cəbhəsi» - «Müsavat» rejimi təhlükəli prosesin qarşısını almaqda tamamilə aciz vəziyyətdə qalmışdı.

1993-cü ilin aprelində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Kəlbəcərin işğalı Azərbaycanda siyasi böhranı son həddə çatdırmışdı. Daxildə soyğunçuluq, korrupsiya, banditizm hökm sürürdü.

Ölkə idarəedilməz vəziyyətə salınmışdı. Hər kəs istədiyi kimi öz problemlərini həll edirdi. Öz ətrafına qeyri-qanuni silahlı dəstələr toplayan siyasi qruplaşmalar hakimiyyət uğrunda mübarizəni yenidən qızışdırmışdı.

«Xalq Cəbhəsi» - «Müsavat» hakimiyyətinin iyun ayında Gəncədə Surət Hüseynova qarşı hərbi əməliyyatının uğursuz nəticələnməsi onun səriştəsizliyini bir daha göstərdi. Bu hakimiyyətin xalq tərəfindən müdafiə edilmədiyini görən S. Hüseynovun dəstələri Gəncədən Bakıya hücum edir, yolüstü rayonlarda hakimiyyəti ələ keçirirlər, Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinin istefasını tələb edirdilər. Cənubda isə Əlikram Hübətov Azərbaycanın bir neçə rayonunu ələ keçirmiş, «Talış - Muğan Respublikası» elan edərək separatçı, quldur dəstələri öz ətrafına toplayıb regionda hakimlik edir, bununla da Azərbaycanın kürəyinə arxadan zərbə vurmuşdu.

Bir tərəfdən «Xalq Cəbhəsi» - «Müsavat» iqtidarı özünün müdafiəsi üçün, digər tərəfdən Surət Hüseynov və Əlikram Hübətov hakimiyyəti ələ keçirmək üçün döyüş cəbhəsi zonasından milli ordu hissələrini çıxarırdı ki, bu da erməni işğalçılarına Azərbaycanın yeni torpaqlarını işğal etməsinə şərait yaradırdı. Azərbaycan dünya xəritəsindən silinmək üzrə idi.

Azərbaycan Respublikasını dağılmaqdan, dövlətçiliyi məhv olmaqdan, ölkəni etnik prinsiplərə əsasən parçalanmaqdan, xalqı vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən, mənəvi - psixoloji sarsıntıdan qurtarmaq üçün xalq öz xilaskarı Heydər Əliyevə müraciət etdi. Səbir kasası dolmuş xalq qətiyyətlə onun siyasi hakimiyyətə qayıtmasını tələb edirdi. Xalq yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu böyük təcrübəyə malik görkəmli dövlət və [159-160] siyasi xadim, Azərbaycanın böyük oğlu Heydər Əliyevin şəxsində görürdü. Naxçıvanda bütün Azərbaycanın müqəddəratı üçün təleyüklü fəaliyyət göstərən Heydər Əliyevin yanına dəstə-dəstə adamlar - nümayəndələr gəlir, teleqramlar göndərirdi.

«Xalq Cəbhəsi» - «Müsavat» rejimi ölkəni saldıqları ağır vəziyyətdən çıxarmaqda aciz olduqlarından, yaratdıqları problemləri həll etməkdən çıxış yolu tapa bilmədiklərindən, xalq və tarix qarşısında məsuliyyətdən qorxaraq xalqın ədalətli tələbi qarşısında dayana bilmədilər. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Əbülfəz Əliyev Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etməyə məcbur oldu.

Xalq Cəbhəsi ölkəni bərhad hala salmışdı. Özlərinin faciəli sonluğunu görən Əbülfəz Elçibəy xalqın qorxusundan Heydər Əliyevi Bakıya çağırırdı ki, ölkəni bu vəziyyətdən qurtarsın. Naxçıvana dəfələrlə zəng vursa da, Heydər Əliyev telefonu götürmürdü. İyunun 7-də Bakıdan təyyarə gön-dərildi, təyyarə geri qaytarıldı, iyunun 8-də yenidən təyyarə göndərildi, yenə də Heydər Əliyev Bakıya gəlməkdən imtina etdi. Lakin Bakıda vəziyyətin olduqca gərginləşdiyini görüb (buna səbəb iyunun 9-da Surət Hüseynovun qoşunlarının artıq Bakının 100 kilometrliyində dayanması idi) Elçibəyin yalvarışı qarşısında Heydər Əliyev iyunun 9-da Elçibəyin təyyarəsi ilə Bakıya gəldi. O deyirdi ki, «Mən buraya heç də partiyanın lideri kimi gəlməmişəm. Mən buraya tamam könülsüz, tez-tələsik yox, adamların təzyiqindən çox, yaranmış vəziyyətə görə gəldim, çünki xalqın taleyi həll olunurdu».¹

Heydər Əliyev Bakıya gələn kimi Elçibəylə görüşüb onunla bir neçə saat danışmaq apardı. Xalq Cəbhəsi rəhbərlərinin hamısı Elçibəyin yanına toplaşmışdı. Prezident Əbülfəz Elçibəy Heydər Əliyevə baş nazir vəzifəsini təklif etdi, lakin Heydər Əliyev qəbul etmədi.

Heydər Əliyev çəkinmədən Xalq Cəbhəsinin ölkəni belə çətin vəziyyətə saldığını, onların cinayətkar idarəetmə üsulunu cəsarətlə cəbhəçilərin üzünə deyib, onları ciddi tənqid etdi.

¹ H. Əliyev. Yazıçı Aleksandr Proxonovla müsahibə. Müstəqilliyimiz əbədidir, səh. 60; «Azərbaycan» qəzeti, 12 avqust 1993

Heydər Əliyev ağır vəziyyətdən çıxış yolunun ancaq danışıqlar yolu ilə, qarşılıqlı anlaşma vasitəsilə, sülh və barışıqla mümkün olacağını göstərdi. [160-161] Azərbaycanın bütün vətənpərvər insanların hamısının birləşib bu ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün çalışmaları təklifini irəli sürdü. O deyirdi:

«Güc işlənməməlidir, bir daha silah işə salınmamalıdır. Mənim fikrim budur və bu prinsipləri əsas tutaraq, mən bu vəziyyətdən çıxış prosesində iştirak edirəm».

Heydər Əliyev prezident Əbülfəz Elçibəydən əlavə, başqa nüfuzlu adamlarla da söhbətlər aparmışdı. Hətta Milli Məclisə dəvət olunmuşdu. Prezident Əbülfəz Elçibəydən xahiş etmişdi ki, yalnız Gəncəyə səfər edib vəziyyəti öyrənəndən sonra gəlib öz təkliflərini verəcəkdir.

İyunun 11-də İsa Qəmbərov Ali Sovetin sədri vəzifəsindən istefa vermişdi. Deputatlar Heydər Əliyevə bu vəzifəni tutmağı təklif etdilər. Lakin o təklifi qəbul etmədi. Nə qədər dilə tutmaq istəsələr də, Surət Hüseynovla görüşmək, onunla söhbət etmək arzusunda olduğunu bildirdi və buna görə Ali Sovetin sessiyasını bir neçə günlüyə təxirə salmağı təklif etdi.

Milli Məclisin deputatı R. Qaziyev, Milli Məclisə daxil olmayan deputatlardan A. Əlizadə və başqalarının iştirakı ilə Heydər Əliyevin Gəncəyə getməsinə təklif etdilər. T. Qarayev bunu belə əsaslandırmağa çalışırdı ki, Heydər Əliyevin tək getməsindən belə təsəvvür yarana bilər ki, bu yalnız onun Ali Sovetin sədri seçilməsi məsələsi ilə əlaqədardır. Şəraiti düzgün başa düşən, ondan düzgün nəticə çıxarmağı bacaran Heydər Əliyev irəli sürülən təkliflərə tutarlı cavab vermişdi: «Mən istəmirəm ki, mənim indiki Gəncəyə səfərim deputat qrupunun səfəri olsun. Mən bir halda ki, dediyim kimi, bura dəvət olunmuşam və bu prosesdə iştirak edirəm, mən özüm tək gedib bu işlərlə məşğul olmaq istəyirəm. Deputat qrupu göndərmək istəyirsiniz, əvvəl göndəraydınız, ya bundan sonra göndərin, xahiş edirəm, bu işləri qarışdırmayın. Və mənim ora da getməyim heç də Ali Sovetin sədri seçilməyim ilə əlaqədar deyil. Xahiş edirəm, məsələləri təhrif etməyin. Mən sadəcə olaraq fikrimi bildirdim, Əbülfəz Elçibəyə də, Sizin hamınıza da ki, mən Gəncəyə getməliyəm. Bəlkə dünən getməliydim, gedə bilmədim, bu gün getməliyəm və artıq bunun müzakirəyə ehtiyacı yoxdur». ¹[161-162]

Heydər Əliyevi fərqləndirən cəhətlərdən biri də ondan ibarət idi ki, o hadisələrə qiymət vermək üçün səbr və təmkinlə vəziyyətlə dərinlən tanış olur, ictimaiyyətin fikrini öyrənir, qüvvələr nisbətini təhlil edir, ən əsası hadisənin törənmə səbəblərini araşdırır və qarşı tərəfdən olan şəxsləri, təşkilatçıları ilə bilavasitə görüşüb onların iddialarını, tələblərini öyrənir və obyektiv nəticə çıxardıqdan sonra əməli addım atırdı.

1993-cü ilin iyununda Surət Hüseynovla, sonralar Əlikram Hüseynovla, 1994-1995-ci illərdə Rövşən Cavadovla və başqaları ilə həmişə belə hərəkət etmiş və məsələləri uğurla həll etmişdi. Bu ona xas olan çeviklik, iradəlilik, qorxmazlıq və cəsarətliyin nəticəsi idi.

Heydər Əliyev Gəncədən qayıdıqdan sonra 1993-cü il iyunun 13-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəvqəladə iclası keçirildi. İclası Tamerlan Qarayev sədrlik edirdi. O, deputatlar arasında belə bir fikir yaratmağa çalışdı ki, guya indi Milli Məclisə sədr seçmək məsələsi həll edilməlidir. Onun üçün də Heydər Əliyev bu barədə özü nəticəyə gəlsin. Əlbəttə, bu təklif araşdırmaq məqsədi daşıyırdı və Heydər Əliyevin Bakıya gəlməsinin həqiqi səbəbini ört-basdır etmək, ona başqa don geyindirmək niyyətindən irəli gəlirdi. Heydər Əliyev çıxışında bu fitnəkarlığa cavab verərək bildirdi ki, Gəncə şəhərində, onun ətrafında olan rayonlarda və ümumən bütün Azərbaycanda böyük gərginlik yaranması ilə əlaqədar olaraq, «vicdanımın tələbi ilə, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəyin xahişi ilə Bakıya gəlmişəm və bu mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yollarının axtarılması, milli barışıq, milli həmrəyliyin təmin olunması prosesinə qatılmışam». ²

Heydər Əliyev iyunun 13-də Gəncəyə, birbaşa Surət Hüseynovun yanına getdi. Öz dediyinə görə, Surət Hüseynovla tanış da deyildi. Heydər Əliyev bütün gecəni onunla danışdı, ertəsi gün şəhərə çıxdı. Təəssüratı haqqında deyirdi: «Mən döyüşlərin izlərini, dağıdılmış tikililəri, yanmış küllü dönmüş mənzilləri gördüm, cinayətin izlərini gördüm». Məhz bundan sonra Heydər Əliyev Bakıya qayıdıb vətəndaş müharibəsi təhlükəsini sovuşdurmaq məqsədi ilə Milli Məclisin təklifini qəbul etdi və iyunun 15-də onun sədri seçildi. [162-163]

15 iyun 1993-cü il Azərbaycan tarixinə «Qurtuluş günü» kimi daxil oldu. Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi respublikanın tarixi müqəddəratını həll etdi. Vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, torpaqların işğalı dayandırıldı, respublikanın parçalanması təhlükəsi aradan qaldırıldı. Adamlarda Azərbaycanın gələcəyinə inam yarandı. Azərbaycan xalqı hakimiyyətə Heydər Əliyevi çağırmaqla ümidlərinin doğrulduğunu və respublikanı gələcəyə inamla aparacaq yeganə liderinə daha çox etimad və etibar etdiyini göstərdi. 15 iyundan sonrakı dövrlərdə respublikanın müxtəlif yerlərindən Prezident Aparatına, Milli Məclisə və digər dövlət orqanlarına göndərilən məktublarda, müraciətlərdə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıtması gününü - 1993-cü il iyunun 15-ni Azərbaycan xalqının Milli Qurtuluş günü elan edilməsi xahiş olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bütün təklif və müraciətləri nəzərə alaraq, 1997-ci il 27 iyun tarixli iclasında deputatların təklifi ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin müqəddəratı tarixində tələyüklü əhəmiyyəti olan 15 iyun gününü Milli Qurtuluş günü elan etdi.

Gəncə şəhərində baş vermiş hadisələri təhlil etmək üçün Milli Məclisin İsa Qəmbərovun sədrliyi ilə keçirilən 1993-cü il 9 iyun tarixli qərarına əsasən deputat-istintaq komissiyası yaradılmışdı. Komissiyanın sədri

¹ Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin katibliyi. Fond, 2941, siyahı 1, iş 204, vərəq 19

² Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin katibliyi, fond 2941, siyahı 1, iş 204, vərəq 17

Mətləb Mütəllimov, üzvləri Şirin Hacıkerimov, Vaqif Qasimov, Tahir Əliyev, İbrahim İbrahimov (o, sonradan komissiyanın tərkibindən istefa vermişdi), Mürşüd Məmmədov, Mirmahmud Fəttayev idi. Gəncədə baş vermiş qanlı hadisələrin müəyyənləşdirilməsi, təhlil edilməsi, müzakirəsi, ümumiyyətlə, Gəncə hadisələri Heydər Əliyevin sədrliyi ilə iyun ayının 15-16-da Milli Məclisin iclasında müzakirə edildi. Ona siyasi qiymət verildi. İyun ayının 16-da Milli Məclis qərar qəbul etdi. Milli Məclisin sədri kimi Heydər Əliyev tam demokratik yolla iclasda hamıya şərait yaratmışdı ki, öz fikrini desin, çıxış etsin.

15 iyun 1993-cü ildə Milli Məclisin iclası davam edən vaxt İ. Həmidov öz silahlı dəstəsi ilə Ali Sovetin binasını mühasirəyə almışdı. Ona görə də Heydər Əliyev Milli Məclisin iclasında bildirdi ki, heç bir millət vəkili, o cümlədən də, adi millət vəkili İ. Həmidovun özünün ətrafında silahlı dəstə saxlamağa ixtiyarı yoxdur. Onun silahlı dəstəsini ləğv [163-164] etməsini, silahların hamısını Daxili İşlər Nazirliyinə təhvil verməsini, silahlı qüvvələri Milli Məclisin binası ətrafından kənarlaşdırmağı xahiş etdi. Eyni zamanda rəsmi şəkildə ona xəbərdarlıq edildi.¹

Ümumiyyətlə, «Xalq Cəbhəsi» - «Müsavat» iqtidarı hakimiyyətdən istefa verdikdən sonra da onun sabiq rəhbərləri ölkədə sabitlik yaradılmasına mane olur, müxtəlif vasitələrlə qarışıqlıq salmağa, qeyri-stabillik yaratmağa çalışırdılar. İyunun 15-də Milli Məclisin iclasın gündəliyinə təxirəsalınmaz məsələlər - Gəncə şəhərində 1993-cü il iyun ayının 4-də baş vermiş hadisələrlə bağlı deputat-istintaq komissiyasının məlumatı haqqında: vəzifəli şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması barədə, prokurorun təqdimatı haqqında, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin ATƏM-də Dağlıq Qarabağ üzrə Minsk Konfransının sədri M. Rafaelli ilə apardığı danışıqlar və onların yekunları haqqında və i.a. məsələlər təklif edilmiş və 33 nəfər lehinə, 2 nəfər əleyhinə, 5 nəfər bitərəf və 2 nəfər səs verməməklə qəbul edildikdən sonra İ. Qəmbər, T. Qasimov və başqaları iclası pozmaq üçün guya gündəliyin irəli sürülməsində qaydanın pozulduğunu, gündəliyə hələ müzakirəsinə ehtiyac olmayan məsələ əlavə etmək təklifi irəli sürdülər. İsa Qəmbər «Talış-Muğan Respublikası»nın bəyan edilməsi nəticəsində baş vermiş hadisələr haqqında məsələnin gündəliyə daxil edilməsini təklif etdi. Milli Məclisin sədri Heydər Əliyev İ. Qəmbərin nə məqsəd daşdığını açıqladı və bu haqda öz fikrini bildirdi: «... İsa bəy, siz iyun ayının 15-nə qədər Ali Sovetin sədriydiniz. Talış-Muğan bölgəsində gedən proseslər sizin gözüünüzün qabağında gedən proseslərdir. Siz nədənsə bu proseslərin getməsinə heç də lazımı qədər diqqət yetirməmişsiniz və heç bir münasibət göstərməmişsiniz. Mən artıq deyə bilərəm ki, bəlkə də bu gərgin vəziyyətin yaranmasının günahkarlarından birisiniz. Ona görə də indi siz bu məsələnin bu gərgin vəziyyətdə gündəliyə salınması ilə nə məqsəd daşıyırsınız? Ara qarışdırmaq?»² İsa Qəmbərovun təklifi səsə qoyuldu. 9 nəfər lehinə, 27 nəfər əleyhinə, 5 nəfər bitərəf qalmaqla, 3 nəfər səs verməməklə təklif qəbul edilmədi.³ [164-165]

Milli Məclisin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasında Gəncə hadisələri haqqında deputat-istintaq komissiyasının sədri M. Mütəllimovun məlumatı dinlənildi. İstintaq komissiyasının sədrinin məlumatına görə, komissiya tərəfindən 125 nəfər şahid və ya iştirakçı, o cümlədən respublikanın rəhbərləri, prezident Ə. Elçibəy, Ali Sovetin sabiq sədri, baş nazir, sabiq milli təhlükəsizlik, müdafiə, daxili işlər nazirləri və digər vəzifəli şəxslər dinlənilmiş, onların yazılı izahatları alınmışdı. Deputat-istintaq komissiyasına 700-ə qədər sənəd daxil olmuş, ümumi həcmi 57 saat olan 19 video və 7 audiokassetdə iştirakçıların və məsul şəxslərin izahatları lentə alınmışdı.

Deputat-istintaq komissiyasının sədri M. Mütəllimov qeyd etdi ki, 1993-cü il 4 iyun hadisələri ölkədə siyasi-iqtisadi böhranın dərinləşdiyi, cəbhə bölgələrində hərbi uğursuzluqların cəmiyyətin bütün təbəqələrini məyus etdiyi, hakimiyyətə ümumxalq inamının sarsıldığı, müxtəlif siyasi partiyaların destruktiv fəaliyyətlərinin gücləndirildikləri bir şəraitdə baş vermişdir. Deputat-istintaq komissiyası üzvlərinin yekdil fikri belədir ki, Gəncə hadisələrinin dərin siyasi-hərbi, sosial-mənəvi köklərinin səbəbləri vardır və mövcud reallıqlar əsasında araşdırmalar aparmadan buna obyektiv qiymət vermək olmaz.¹

15 may 1992-ci il hakimiyyət dəyişikliyindən, yəni Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsindən xalq çox şey gözləyirdi. Prezident seçkilərindən sonra respublikada son dərəcə gərgin ictimai-siyasi şərait mövcud idi. Siyasi ehtiraslar səngimək bilmirdi.

Deputat-istintaq komissiyasının sədri M. Mütəllimovun məlumatında deyilirdi ki, iqtidar daxili və xarici siyasət məsələlərinin həlli təşəbbüsünü öz əlinə ala bilmədi. Belə təsəvvür yaranmışdı ki, iqtidar Azərbaycan xalqının kollektiv zəkasının, istedad və bacarığının şəriksiz varisidir: ... Əslində isə bu bolşevizmin yeni təzahürüdür. İqtidar öz qapılarını cəmiyyətin bütün intellektual təbəqələrinə açmadı və bu sahədə kobud səhvlərə yol verdi. ... Ölkənin siyasi və elmi potensialından, habelə ölkənin görkəmli şəxsiyyətlərinin bilik və təcrübəsindən istifadə etmədi. Vəzifə təyinatları cəbhəçilik prinsipləri ilə həyata keçirilirdi. Təbii olaraq, bütün bunlar cəmiyyətdə iqtidar-müxalifət münasibətlərini daha da kəskinləşdirirdi. [165-166]

¹ Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 212, vərəq 55

² Yəni orada, vərəq 7

³ Yəni orada

¹ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 212, vərəq 11

Bir mühüm məsələ unudulmuşdu. Prezident Ə. Elçibəy hakimiyyətdə yalnız AXC-ni yox, xalqı təmsil etməli, xalqın bütün təbəqə və zümrələrinin mənafeyinin təminatçısı və ifadəçisi kimi fəaliyyət göstərməliydi.

İqtidar kadr siyasətində ancaq AXC-nin potensialına söykənmiş, vəzifələrə bir qayda olaraq cəbhəçilər irəli çəkilmişdi.²

Milli Məclisin iclasında hərbi prokuror, baş prokuror, sabiq müdafiə və milli təhlükəsizlik nazirləri dinlənildi. İclasın sədri qeyd edirdi ki, bun-dan sonra da müzakirələr keçirmək nəzərdə tutulur. Milli Məclis bu barədə qərar verməli idi. Qərar həm deputat-istintaq komissiyasının, həm də çıxış edənlərin məlumatları və müzakirə əsasında olmalıdır. Heydər Əliyevin təklifi ilə Milli Məclisin qərarını hazırlamaq üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya yaradıldı: Afiyəddin Cəlilov, Mətləb Mütəllibov, Tahir Əliyev, Vaqif Qasimov, Şadman Hüseynov.

Gəncə hadisələrini təhqiq etmək üçün yaradılan deputat istintaq komissiyası belə bir qənaətə gəldi ki, «Xalq Cəbhəsi özünün liderləri simasında cinayət törətmişdir».³ Komissiyanın nəticəsindən sonra Milli Məclisin 16 iyul tarixli sessiyasının qərarı ilə əsas müqəssirlər deputat toxunulmazlığından məhrum edilib həbsə alındılar.

1993-cü ilin yayında Azərbaycan Respublikasının cənub rayonlarında Əlikram Hüseynovun başçılığı ilə həyata keçirilən cinayət xarakterli proseslər respublikada onsuz da gərgin olan ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildəndən sonra cənub bölgəsindəki prosesləri izləyirdi. Lakin iyun-iyul aylarında Heydər Əliyevin başı Gəncə hadisələrinə qarışdığına görə cənub məsələsi ilə hələ lazımınca məşğul ola bilmirdi.

Heydər Əliyev əvvəl özü Əlikram Hüseynovla telefonla danışmış, nə etdiyini soruşmuşdu. Ə. Hüseynov isə Bakıya gəlib Heydər Əliyevlə görüşüb ona məlumat verəcəyini bildirmişdi. Lakin bir dəfə Bakıya gəlib baş nazir Surət Hüseynovla görüşüb geri qayıdan Ə. Hüseynov Heydər Əliyevlə görüşə gəlməmişdi. [166-167]

İkinci dəfə Heydər Əliyev yenə zəng vurub onu dəvət edəndən bir müddət keçdikdən sonra Ə. Hüseynov Bakıya gəlmişdi. Heydər Əliyev onu qəbul etmiş və 4 saat söhbət etmişdi.

Avqust ayının 2-3-də Heydər Əliyev respublikanın nazirlərindən, yüksək vəzifəli şəxslərindən bir qrupunu Lənkərana göndərmişdi, orada vəziyyəti araşdırırsınlar və bununla da bölgədə sakitlik yaranması təmin olunsun.

Avqust ayının 2-də nazirlər, 3-də isə baş nazir Lənkəranda müşavirə keçirdi. Nəticəsi olmadı. Avqustun 5-də Ə. Hüseynov öz silahlı qüvvələri ilə Cəlilabad rayonunun prokurorluq işçilərini həbs edib Lənkərana aparmışdı. Vəzifəli adamları tutub dustaq saxlayırdı. Bu qanunsuz hərəkətlər haqqında 13 avqust tarixli müşavirədə ətraflı danışıldı.

Avqustun 6-da Lənkəranda qondarma «Talış-Muğan Respublikası» ilə əlaqədar qurultay keçirildi və «Talış-Muğan Respublikası»nın yaradılması haqqında əsassız qərar qəbul edildi. Əlikram Hüseynov özünü «prezident» elan etdi.

Heydər Əliyev baş nazir Surət Hüseynov vasitəsilə avqustun 10-da Əlikram Hüseynovla üçlükdə görüşmüşdü. Bu ikinci görüş idi. Birinci dəfə görüş 4 saat çəkmiş və sakit şəraitdə keçmişdisə, bu görüş 3 saat davam etdi. Ə. Hüseynov, hətta Heydər Əliyevə qarşı təhqiramiz, kobud, böhtançı sözlər işlədərək çox iddialı halda onun təklifindən imtina etdi. Heydər Əliyev görüş barədə qeyd edirdi ki, «şübhəsiz ki, mən bunların hamısına dözdüm, çünki istəyirdim ki, məsələlər hamısı qarşılıqlı anlaşma səviyyəsində get-sin. Ancaq bu adam, görünür ki, bu səviyyəyə malik adam da deyildi».¹

Heydər Əliyev özünü çox təmkinlə aparsa da, Ə. Hüseynov onun qarşısında özündən müştəbeh, iddialı tələblər qoyurdu. Ali Sovetin çağırılmasını, Nazirlər Kabinetinin, baş nazirin səlahiyyətlərinin artırılmasını, referendumun lazım olmadığını, onu pozacağımı, referendumda bir sual - prezident üsul-idarəsinin lazım olub - olmaması sualının qoyulmasını təkid edirdi və hətta, Heydər Əliyevi belə hədələyirdi. Heydər Əliyev onun bu sayıqlamalarının qarşısında soruşduqda ki, «Axı sizin səlahiyyətiniz nədir, [167-168] siz səlahiyyətsiz bir adamsınız, nə üçün qanunu pozursunuz?» O, «mənim səlahiyyətim avtomatdır» - cavabını vermişdi, yəni ki, Heydər Əliyevi avtomatla məcbur etmək, yaxud da ki, öldürmək olardı...² Əlikram kimlərinin və bu kimi başqalarının Heydər Əliyevi hədələmələrinə cavab olaraq xalqın sevimlisi bildirirdi ki, «məni hədələyən adamların hamısına deyirəm... bu hədələr məni bir şeydən çəkindirə bilməz, xalqın yolunda mən özümü qurban verməyə hazırım... Ancaq bu cür tərbiyəsizlik, bu cür ədəbsizlik, şübhəsiz ki, məni narahat edir...».³

Heydər Əliyev cənub rayonlarından seçilmiş xalq deputatları və hə-min rayonlardan olan rəhbər işçilər və ziyalılarla məsləhətləşmək və məsələni aydınlaşdırmaq üçün 1993-cü il avqustun 13-də görüş keçirdi. Əlikram Hüseynovun törətdikləri cinayətlər ətraflı müzakirə edildi və siyasi qiymət verildi. Görüşdə Heydər Əliyev

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 212, vərəq 13

³ Yenə orada, vərəq 11

¹ Heydər Əliyevin Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Astara, Yardımlı və Lerik rayonlarından seçilmiş xalq deputatları və həmin rayonlardan olan rəhbər işçilər və ziyalılarla görüşdəki giriş sözü. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab, səh. 69

² **Heydər Əliyev.** Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab, səh. 71

³ Yenə orada

yekun sözündə Ə. Hübətovun hərəkətlərinə yığcam qiymət verdi: «Əlikram Hübətovun hərəkətləri Azərbaycanın konstitusiyasını, qanunlarını pozan hərəkətlərdir. Əlikram Hübətovun ixtiyarında olan silahlı dəstələr qeyri-qanuni silahlı dəstələrdir. O silahlı dəstələri Əlikram Hübətova verən adamlar Azərbaycan xalqına xəyanət ediblər».

1993-cü ilin yayında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün saxlanılmasında, parçalanmasının qarşısının alınmasında böyük siyasi-hərbi iş aparıldı. Cənubda Əlikram Hübətovun, elan etdiyi «Talış - Muğan Respublikası» xülyasının, Azərbaycanı parçalamasının qarşısı qətiyyətlə alındı. Qondarma «Talış-Muğan Respublikası» haqda xülya sabun köpüyü kimi yox oldu. Azərbaycanın cənub hissəsində hakimiyyət bərpa olundu. Heydər Əliyev böyük cəsarətlə bürün respublikanı, onun ziyalılarını, vətənpərvər adamlarını, xüsusilə, cənub rayonlarının əhalisini ayağa qaldırdı. Bütün xalqı öz ətrafında birləşdirdi, özü ilə xalq arasında birlik yaratdı. Əlikramın bandası darmadağın edildi.⁴

Heydər Əliyevin siyasi, hərbi təşkilatçılığı nəticəsində 16-17 avqust 1993-cü il tarixdə Azərbaycan Ali Sovetinin respublika zəhmətkeşləri nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən geniş iclasında Ə. Hübətovun Azərbaycanı [168-169] parçalamaq fəaliyyətinə siyasi, hüquqi qiymət verildi. Təşkilatçılar, cinayət qrupu aşkar edildi. Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevin nitqində «Talış-Muğan Respublikası» yaradılmasında təşkilatçıların mənfur niyyətləri, məqsədləri, onlara dəstək verən qüvvələrin fəaliyyəti açıqlanmışdı, belə bir bədnam niyyətin Azərbaycanın müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə arxadan vurulan bir zərbə olduğu açıqlandı. Heydər Əliyevin nitqi cənub əhalisini, ümumiyyətlə, Azərbaycan əhalisini separatçılığa, etnik düşmənçiliyə qarşı səfərbər etdi.

Maraqlıdır ki, Ali Sovetin iclasındakı çıxışlar həm Azərbaycanda əfkari-ümumiyyəni əks etdirməklə, həm də ayn-ayn şəxslərin və siyasi qüvvələrin mövqeyini üzə çıxardı. Heydər Əliyev çıxış edənlərin müəmmalı, gizli, örtülü fikirlərini ustalıqla aşkarladı və bununla da kimin kim olduğunu ictimaiyyətə göstərdi.

1993-cü ilin iyul ayında respublikada siyasi vəziyyət bir də ona görə gərginləşmişdi ki, Azərbaycan prezidenti Əbülfəz Elçibəy iyun ayının 17-dən 18-nə keçən gecə Bakını tərk edib Naxçıvanın Kələki kəndinə getmişdi. Belə bir gərgin vəziyyətdə Heydər Əliyev böyük çətinlik qarşısında qalmasına baxmayaraq, təmkinlə, beynəlxalq hüquq normalarına və Konstitusiyaya uyğun hərəkət edərək, insan hüquqlarının, o cümlədən prezident Ə. Elçibəyin hüquqların qorunmasına, respublikada vəziyyətin normallaşdırılması, müstəqilliyin qorunması və möhkəmləndirilməsinə çalışırdı. İlk addım olaraq, Ə. Elçibəyin geri qayıtmasına, öz postunda fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq istəyirdi. Onunla şəxsi telefon əlaqəsi yaratmışdı. Danışmaq aparmaq, prezidentin geri qayıtmasını təşkil etmək üçün Kələkiyə xüsusi komissiya göndərmişdi. Yaxın adamları vasitəsilə Elçibəyin Bakıya qayıtmasını təşkil etməyə çalışırdı. Bu məsələ Milli Məclisdə geniş və hərtərəfli müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Məclis üzvlərinin hamısının öz fikrini, münasibətini bildirməsinə geniş imkanlar verilmişdi. Lakin Ə. Elçibəy xahişləri, məsləhətləri nəzərə almırdı. Milli Məclisin 15-16 iyun tarixli iclasında deputatlar Əbülfəz Elçibəyə etimadsızlıq göstərilməsi haqqında məsələ qaldırdılar. Heydər Əliyev yenə də tələsməməyi, təmkinlik göstərməyi, ona yenə də düşünmək üçün imkan verməyi məsləhət gördü.⁵ [169-170] İyun ayının 23-də prezident öz səlahiyyətlərinin əksər hissəsini Ali Sovetin sədrinə vermək haqqında fərman verdi. Milli Məclis iyun ayının 24-də Azərbaycan prezidenti Əbülfəz Elçibəyin səlahiyyətlərinin hamısının Ali Sovetin sədrinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.¹

Heydər Əliyev Əbülfəz Elçibəyin məsələsində olduqca ehtiyatlı, demokratik yolla hərəkət edir, ən xırda məsələləri belə Milli Məclisin geniş müzakirəsindən keçirir, tam aydınlıq yaradılmasına çalışırdı. Baxmayaraq ki, Milli Məclisin iclasında qərara alınmışdı ki, məsələnin müzakirəsi iyunun 24-də saat 3-də keçirilsin və Milli Məclis həmin vaxtda da toplaşmışdı, Heydər Əliyev yenə də səbrlilik nümayiş etdirərək qeyd etdi ki, «Mən belə nəzərdə tutdum ki, o vaxta qədər Azərbaycanın Prezidenti hörmətli Əbülfəz Elçibəylə danışıqlar aparıb müəyyən bir fikrə gələ bilərəm. Əbülfəz Elçibəylə mən telefonla danışdım, başqa şəxslər də danışıqlar, dünən gecə dövlət katibi Əli Kərimov mənə telefon etdi, dedi ki, Əbülfəz Elçibəyin yanına gedir. Gedib orda Milli Məclisdəki əhvalı-ruhiyyəni danışacaq və yəqin ki, ordan bizə bir xəbər gələcəkdir. Əbülfəz Elçibəy mənə dedi ki, Əli Kərimovun gəlməsini gözləyir, dedi ki, İsa Qəmbərov da gəlir bura. Ancaq görürəm ki, İsa bəy zaldadır. Xahiş elədi ki, Milli Məclisin iclasını saat 5-ə keçirək, saat 5-ə qədər o, müəyyən cavablar verəcəkdir».² Ona görə də iclas saat 3-dən 5-ə keçirildi. Ancaq 5-ə qədər də məlumat alınmadı. Sonra isə Əbülfəz Elçibəy özü telefon edib, Afiyəddin Cəlilovla da danışdı. Bildirdi ki, Milli Məclisin 21 iyunda qəbul etdiyi müraciətə o, artıq faksla cavab göndərmiş və bu məlumat Bakıya çatmalıdır. Fikirləşirlər ki, Ə. Elçibəy 1-2 saata qədər öz səlahiyyətlərinin bir qismini Ali Sovetin sədrinə vermək haqqında məlumat verəcəkdir. Ona görə də Heydər Əliyev nə etmək barədə Milli Məclisin üzvləri ilə məsləhətləşmiş və qərara gəlmişdilər ki, cavabı gözləsinlər.

Ə. Elçibəyin Milli Məclisin 21 iyun tarixli qərarına faksla göndərdiyi cavabı alan kimi spiker onun cavabını Məclis üzvlərinə çatdırdı. T. Qarayev Ə. Elçibəyin cavabını millət vəkillərinə oxudu. Orada qeyd

⁴ Yenə orda, səh 78

⁵ Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin katibliyi. Fond, 2941, s.1, iş 215, vərəq 43

¹ Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin katibliyi. Fond 2941, s.1, iş 215, vərəq 43

² Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivli. Fond 2941, siyahı 1, iş 209, vərəq

edilirdi ki, guya Azərbaycanın qanuni prezidenti kimi mən öz funksiyamı yerinə yetirirəm: Eyni zamanda «Öz tərəfindən mən vəziyyəti sabitləşdirmək naminə [170-171] səlahiyyətlərimin əsas hissəsini müvəqqəti icra üçün Ali Sovetin sədrinə verməyə etiraz etmirəm. Bu barədə müvafiq fərmanın mətni yaxın saatlarda sizə göndəriləcək». İclasın gedişi vaxtı həmin fərman daxil oldu. Milli Məclisin iclası Ə. Elçibəydən cavab gəlməsini gözləmək üçün fasilə etdiyi vaxt Tamerlan Qarayev, Vahid Əhmədov, Afiyəddin Cəlilov və Rəhim Qaziyev Əbülfəz Elçibəylə danışıqlar aparmışdılar. Sədrin təklifi ilə onlar danışıqlar haqqında məlumat verdilər. Deputatlar məsələyə öz münasibətlərini bildirdilər. Yazıçı, ağısaqqal millət vəkili İsmayıl Şıxlının çıxışı böyük təsir bağışladı.

İ. Şıxlı dedi: «Hörmətli deputat yoldaşlar, hörmətli sədr! Burada Azərbaycanın taleyi oyuna qoyulub və Azərbaycanın taleyi haqqında biz düşünməliyik. Bu saat Azərbaycan dövlətsiz bir vəziyyətdədir, dövlətin başçısı yoxdur. Əbülfəz Elçibəyin bizə göndərdiyi bu fərmana mən qulaq asarkən yadıma Mirzə Fətəli Axundovun «Aldanmış kəvakib»i düşdü. Yusif Sərrac əhvalatı yadıma düşdü, yəni ulduzları aldatmaq üçün, özünü xilas etmək üçün milləti, ölkəni məhv eləsin və kimisə qabağa atsın, Yusif Sərracı qabağa atsın, hadisələr, məsuliyyətlər onun boynunda qalsın. Bu qeyri-ciddi münasibətdir, çox qeyri-ciddi. İndi mən hamınıza müraciət edirəm və çox danışmaq da istəmirəm. Bu saat Azərbaycanın varlığı təhlükə qarşısındadır, bu saat Azərbaycanın yaşayıb-yaşamayacağı təhlükə qarşısındadır və belə bir vəziyyətdə ölkəni başsız qoymaq olmaz. Əgər ölkənin prezidenti mərkəzi, Ali Baş komandan vəzifəsini atıb gedibsə, hansı bir kənddənsə deyir, idarə edəcəyəm, bu özü qeyri-ciddi münasibətdir. Mənə elə gəlir ki, Milli Məclis neçə gündür çox səbrlə, tam Konstitusiyaya əsasən hərəkət elədi, hər cür güzəştə getdi, hər cür imkan yaratdı, hətta bəzi hadisələrin qarşısını almaq olardı. Onu da belə ləngitdi ki, biz ümumi dilə gələk və elə bilirəm ki, ümumi dilə də gələ bilmirik, ona görə də təkliflər var, qərar var, mən də bu fikrə gəlirəm, əgər komandir öz hissəsini qoyub qaçarsa, əgər komandir deyirsə, mən burada durub Sizə rəhbərlik edəcəyəm, bu qeyri-ciddi söhbətdir».³

Milli Məclisin iyunun 15-16-da keçirilən iclasında da, ondan sonra iyunun 27-də, 28-də keçirilən iclaslarında təklif olunmuşdu ki, prezident Ə. Elçibəyə ölkə Konstitusiyasını pozduğuna görə etimadsızlıq göstərsin. [171-172]

Milli Məclisin iyun ayının 16-da qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: «1993-cü il iyunun 4-də Gəncə şəhərində baş vermiş qanlı hadisələr Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəyin və digər yük-sək vəzifəli şəxslərin əvvəlcədən xüsusi düşünülmüş və planlaşdırılmış siyasətinin nəticəsi hesab edilsin, onlar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və qanunlarının kobud surətdə pozulması kimi qiymətləndirilsin».⁴ Azərbaycan Konstitusiyasının 121-ci maddəsində prezident haqqında, prezidentin statusu haqqında, prezidentin vəzifəsi haqqında müddələrdə göstərilir ki, «əgər prezident Konstitusiyanı, respublikanın qanunlarını pozarsa, o, vəzifəsindən kənar oluna bilər».

1993-cü il iyunun 24-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədrinə verildi.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərinin həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevin 2 iyul 1993-cü il tarixli bəyanatında deyilirdi: «Azərbaycan Respublikası adından bəyan edirəm ki, Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətində heç bir dəyişiklik baş verməyəcəkdir. Bildirirəm ki, Azərbaycan demokratiya, siyasi plüralizm və azad iqtisadiyyat yoluna davam edəcəkdir. Azərbaycan dövləti insan hüquqlarına və bütün beynəlxalq hüquq normalarına riayət edəcək, respublikamızda başlanmış demokratik islahatlar bundan sonra daha geniş və sürətlə həyata keçiriləcəkdir. Dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalanma prinsipləri əsasında başlanmış iqtisadi əməkdaşlıq davam etdiriləcək, ayrı-ayrı xarici şirkətlərlə imzalanması nəzərdə tutulmuş bütün müqavilələrlə bağlı götürülmüş öhdəliklər sivilizasiya normaları çərçivəsində yerinə yetiriləcəkdir. Ölkəmizin daxili ictimai-siyasi vəziyyəti sabitləşdikcə, həmin məsələlərlə daha fəal məşğul olmağa imkan yaranacaqdır».

Milli Məclisin prezident səlahiyyətlərini Heydər Əliyevə verməsinə baxmayaraq, o, Azərbaycan Respublikasının demokratik imicini saxlamaq naminə yenə də demokratik yolla hərəkət edir, dünya təcrübəsindən istifadə [172-173] edərək Əbülfəz Elçibəyin prezident vəzifəsində qalması haqqında referendum keçirilməsini müdafiə edirdi. Heydər Əliyev Milli Məclisin 29 iyun tarixli iclasında bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edirdi ki, Məclis üzvlərinin bu təklifləri qanunauyğundur, əsaslıdır və məntiqlidir. Ancaq bəlkə demokratiyanın Azərbaycanda geniş surətdə bərqərar olduğunu bir daha nümayiş etdirərək. Onun təklifi ilə Milli Məclis iyunun 29-dakı iclasında referendum keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Avqustun 29-da prezident Əbülfəz Elçibəyə etimad haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 97,5 faizi prezidentə etimadsızlıq göstərdilər.

Demokratiyadan dəm vuran, özlərini demokratiya tərəfdarları kimi qələmə verən Xalq Cəbhəsi referendumu boykot etmək üçün mitinq çağırmışdı. Bunlar hamısı Azərbaycanda sabitlik yaratmağa,

³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond 2941, siyahı 1, iş 209, vərəq 56-57. Milli Məclisin 1993-cü il 24 iyun tarixli iclası

⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond 2491, siyahı 1, iş 216, vərəq 29

demokratiyanı genişləndirməyə qarşı yönəldilən tədbirlər, beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycanda həyata keçirilməsinə qarşı yönəldilən açıq pozuculuq fəaliyyətindən başqa bir şey deyildi.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin vəzifəsini icra edən Heydər Əliyev Milli Məclisin 29 sentyabr 1993-cü il tarixli iclasında Milli Məclisin üzvü İbrahim İbrahimovun böhtançı çıxışına cavab olaraq demişdi: «Referendum dünya təcrübəsində müəyyən mühüm məsələləri dövlət səviyyəsində həll etmək üçün, xalqın rəyini öyrənmək üçün ən demokratik yoldur, ən demokratik tədbirdir. Bundan da demokratik tədbir yoxdur. Bu referenduma da biz birdən-birə getmədik. Azərbaycanın prezidenti Əbülfəz Elçibəy öz iş yerini qoyub qaçdı. Bunları mən dəfələrlə demişəm. Bu sözləri deməkdən yoruldu, amma siz mənə təkrar deməyə məcbur edirsiniz. Əgər o çıxıb gedib, respublikanı başsız qoyubsa, deməli nə isə etmək, bir iş görmək lazımdır. Yoxsa Əbülfəz Elçibəy peyğəmbər idi ki, biz onsuz yaşaya bilmirdik? Ya gəlib prezidentliyi etməli idi, ya da ki xalq bu vəziyyətdə qoymamalıydı. İyunun 17-də qaçıb get-di, avqustun 29-da isə referendum keçirildi. Bir təsəvvür edin, iki ay yarım xalq bu vəziyyətdə qaldı. İndi də deyirsiniz ki, antikonstitusiyon yol ilə hakimiyyətə gəliblər. Burada heç kəs konstitusiyaya zidd yolla hakimiyyətə gəlməyib. Əgər mənə deyirsinizsə, mənə siz özünüz gətirmisiniz».[173-174]

«Mən var qüvvəmlə çalışdım ki, Əbülfəz Elçibəy qayıdıb gəlsin. Amma gəlmədi. Biz bütün dünyanın təcrübəsindən istifadə etdik. Hamı dedi ki, referendum olmalıdır. Referendum da keçirildi. Referendumdan sonra prezident seçkiləri təyin etdik. Mən Xalq Cəbhəsinə müraciət etdim. Əbülfəz Elçibəyə televiziya ilə müraciət etdim ki, prezident seçkilərində yenə də iştirak etsin». Heydər Əliyev üzünü İbrahim İbrahimova tutaraq «Siz də, İbrahim bəy, iştirak edin, Ədalət Rəhimov da iştirak eləsin, başqaları da. Kimlər istəyirsə, iştirak etsinlər. Bəs niyə iştirak etmirsiniz? İndi də başlamısınız ki, bəli, biz prezident seçkilərini pozmaq istəyirik».¹

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasında növbədənəkar keçirilən prezident seçkilərində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Seçkilər tam demokratik əsaslarla, dünya təcrübəsinə uyğun aparılmışdı. Seçkilər alternativ əsaslarla keçirilmişdi. Prezidentliyə üç namizəd irəli sürülmüşdü: Əbilov Kərrar Salman oğlu, Əliyev Heydər Əlirza oğlu və Tağıyev Zakir Mahmud oğlu.

Səsvermə tam aşkarlıq şəraitində keçirilmiş, beynəlxalq təşkilatların, xarici ölkələrin nümayəndələrinin geniş iştirakı şəraitində aparılmışdı. Heydər Əlirza oğlu Əliyevin lehinə 3.919.923 nəfər, seçicilərin 98,8 faizi səs vermişdi. Böyük səs toplamaqla Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdi.

Oktyabrın 10-da «Respublika sarayın»da Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin andiçmə mərasimi keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev mərasimdə böyük nitq söylədi, Vətənə, dövlətə, xalqa sədaqət andı içdi.

Böyük tarixi sənəd olan bu nitqdə Azərbaycanın düşdüyü böhranlı vəziyyət, respublikanın başına gələn bəlalərin səbəbləri açılır, onların aradan qaldırılması sahəsində qarşıda duran vəzifələr qeyd edilir və ölkənin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri göstərilirdi. Bu həm də prezidentin böyük xalq etimadına cavab andı idi. Prezident Heydər Əliyev deyirdi: [174-175] «Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən mürəkkəb, faciəli dövrünü yaşayır. Məhz bu dövrdə mənim üzərimə qoyulan bu vəzifənin məsuliyyətini dərinəndən dərk edirəm və əmin etmək istəyirəm ki, bütün fəaliyyətimi, bütün həyatımı bu etibarlı doğrultmaqla, xalqın ümidlərini doğrultmaq işinə həsr edəcəyəm».¹

Prezidenti düşündürən ən ümdə, ən ağır məsələlərdən biri erməni təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş torpaqların geri qaytarılması, Qarabağ probleminin həll edilməsi idi. Bu məsələlərin həllində Prezident «sülhsevər mövqə tutaraq, bu vəzifəni birinci növbədə sülh yolu ilə, danışıqlar yolu ilə həll etməyə üstünlük veririk» - mövqeyini üstün tutacağını qeyd edirdi. Eyni zamanda əgər sülh yolunda addımlar nəticə verməsə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün, respublikanı müdafiə etmək üçün qüdrətli ordu yaradılması da əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev andiçmə mərasimindəki nitqində Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində qarşıda duran vəzifələrdən danışaraq qeyd edirdi ki, yolumuz demokratiya yoludur. Müstəqil Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət qurulmalıdır. Öz tarixindən, milli ənənələrindən bəhrələnərək, dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən istifadə etməklə demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməkdir.

«Respublikanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin olmasıdır» - deyən prezident özünün dünya siyasətindəki görkəmli nüfuzuna, tanınmış diplomat və siyasi xadimi kimi bacarığına əsaslanırdı. Bu, elə ilk gündən özünü göstərməyə başlamışdı. Prezident seçilməsi ilə əlaqədar olaraq Heydər Əliyevə dünyanın bir çox dövlət başçılarının göndərdikləri təbrik məktubları bunu sübut edir.

Son illərdə respublikanın böhran vəziyyətinə salınması iqtisadiyyatın bütün sahələrinə ciddi təsir etmiş və bunun nəticəsində də vətəndaşların [175-176] rifah halı olduqca aşağı düşmüşdü. Lakin respublikanın böyük

¹ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında Respublikada qanunsuz həbslər olub-olmaması haqqında məsələnin müzakirəsi ilə bağlı çıxış. 29 sentyabr 1993-cü il. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1994, s. 192

¹ Qurtuluş. Bakı, 1998, səh. 62; Prezident 93-97. Xronika. I kitab. 1993-1997-ci illər. Bakı, 1998, səh. 36

iqtisadi-sosial, elmi-texniki potensialını dərindən bilən prezident Azərbaycanı ağır vəziyyətdən çıxarmağın düzgün yolunu göstərdi. «...bir tərəfdən yaranmış potensialdan səmərəli istifadə etmək, digər tərəfdən isə, yeni iqtisadi islahatlar aparmaq yolu ilə bazar iqtisadiyyatına keçmək istiqamətində hərəkət etməliyəm» - deyərək qeyd edirdi...

Prezident Heydər Əliyev respublikanın daxili və xarici siyasətinin əsas prinsiplərinin dünya demokratiyasının açdığı yolla, demokratik prinsiplər əsasında aparılacağını qeyd edərək xalqı əmin etdi ki, «bu fikirlərə, bu prinsiplərə daim sadıq olacağam».

1993-cü il 10 oktyabr günü Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin həyatında, Azərbaycanın tarixində əlamətdar, tarixi bir gün idi. Heydər Əliyevin andiçmə mərasimindəki dərin məzmunlu, parlaq nitqi keçid dövrünün böyük proqram sənədi oldu:

«Əlimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına basaraq and içirəm ki, biliyimi, təcrübəmi, qüvvəmi Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının rifahına həsr edəcəyəm.

And içirəm ki, prezident vəzifəsini ali məqsədlər, amallar naminə yerinə yetirərək, Azərbaycan Respublikasının tam müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm.

And içirəm ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunlarının həyata keçirilməsinin təminatçısı olacaq, milli mənsəbiyyətdən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasının, müdafiə edilməsinin təminatçısı olacağam. Azərbaycan Respublikasında azadlığın, demokratik dəyişikliklərin, Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi dövlət kimi inkişaf etdirilməsinin təminatçısı olacam. Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət edəcəyəm. Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri içərisində, dünya birliyində ləyaqətli yer tutmasına çalışacağam.

Əlimi Qurani-Kərimə basaraq and içirəm ki, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacaq və bu ənənələrin Azərbaycanda bərqərar olmasına, yaşamasına təminat yaradacağam».²[176-177]

Heydər Əliyevin prezident seçilməsi bütün dünyada böyük əks-səda doğurdu. Dünyanın görkəmli dövlət xadimləri və hökumət başçıları, nüfuzlu siyasi və ictimai xadimlərinin, eləcə də beynəlxalq təşkilatların marağına səbəb oldu. Onlar ardı-arası kəsilməyən təbriklərlə öz münasibətlərini bildirirdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yorulmaz və titanik fəaliyyəti respublikadan xaricdə və daxildə olan düşmənlərimizi olduqca narahat edirdi. Onlar necə olursa-olsun Azərbaycanı bu yoldan döndərmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atmağa başladılar. Külli miqdarda sənədlər və materiallar, xüsusilə, prezident Heydər Əliyevin nitqləri, müraciətləri, çıxışları, bəyanatları, mətbuat konfranslarının sənədləri, mətbuat səhifələrində çap edilmiş yazılar, materiallar Azərbaycanda törədilən təxribatların, qətlərin mahiyyətini açmağa geniş imkan yaradır. Onlar əsaslı surətdə sübut edir ki, respublikamızın həm daxildə, həm də xaricdə olan düşmənlərini bir məqsəd birləşdirirdi. Respublikada ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, süni surətdə qarşılıqlı və vahimə əhali-ruhiyyəsinin yaradılması, son nəticədə ölkənin iqtisadi və siyasi müstəqil inkişafı yolundan döndərilməsi başlıca məqsəd idi. Azərbaycanın beynəlxalq inkişaf yoluna keçdiyi vaxt - «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından sonra xarici düşmənlər daha çox narahat olur, onun əleyhinə təbliğat aparır, bu müqavilənin həyata keçirilməsinə mane olmağa çalışırdılar. Onların hərəkətləri respublikamızın daxilində fəaliyyət göstərən və xalqımıza, ölkəmizə, dövlətimizə düşmən kəsilən qara qüvvələrin mövqeləri ilə üst-üstə düşürdü. Ona görə də müqavilənin imzalanmasından sonra Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq istəyən xarici və daxili qüvvələr hərəkətə gəldilər və 1994-cü il oktyabrın əvvəllərində respublikada dövlət çevrilişinə cəhd etdilər. Çevrilişə hazırlıq məşqi kimi oktyabr qabağı bəzi aksiyalar keçirildi. Bunlar sentyabrın 21-dən başlayaraq oktyabrın 4-ə qədər davam etdi.

Çevriliş cəhdi qabağı - sentyabrın 22-də Azərbaycan dövlətinə qarşı cinayət törətmiş dörd nəfər - R. Qaziyev, B. Nəzərli, Ə. Hübətov, A. Paşayev Respublika Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin təcridxanasından qaçırıldı. Bundan 7 gün sonra daha dəhşətli cinayət hadisəsi törədildi. [177-178] Sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının iki dövlət xadiminə qarşı - Ali Sovetin sədr müavini Afiyəddin Cəlilova axşam saat 21³⁰-da, Prezident yanında Xüsusi idarənin rəisi Şəmsi Rəhimova isə axşam saat 23³⁰-da terror aktı təşkil edildi, onlar amansızcasına, vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. Bu itkilər xalqın, respublikanın itkisi idi, ona görə də hamını sarsıtdı. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il oktyabrın 3-də respublika televiziyası və radiosu ilə xalqa müraciət etdi.

Azərbaycan prezidenti sentyabrın 25-dən 30-dək Amerika Birləşmiş Ştatlarında - Nyu-Yorkda işgüzar səfərdə idi. Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, onun beynəlxalq aləmdə tutduğu mövqeyi barədə həqiqətləri dünyaya çatdırmaqla məşğul idi.¹ BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında çıxış etməyə gedərkən terror aktı haqqında ona məlumat verildi. Bu xəbər onu çox üzdü, sıxdı, eyni zamanda səfərbər etdi. Bu hadisə ilə bağlı Prezident Nyu-Yorkda bəyanat verdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra, oktyabrın 2-də axşam saat 8-dən səhər saat 7-dək respublikada yaranmış böhranlı vəziyyətlə məşğul olub. 1994-cü il oktyabrın 3-də respublika televiziya və radiosu ilə çıxış etdi. Həmin gün axşamdan xeyli keçmiş respublikada fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların

² Qurtuluş. Bakı, 1998, səh. 62; Prezident 93-97. Xronika. I kitab. 1993-1997-ci illər. Bakı, 1998, səh. 36

¹ Azərbaycan 1994: Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. I hissə. Bakı, 2002

rəhbərləri ilə görüş keçirdi. Oktyabrın 4-də dünyanın bütün dövlətlərinə, hökumətlərinə və beynəlxalq təşkilatlarına müraciət etdi. Həmin müraciətdə deyilirdi: «Bu çətin dəqiqələrdə mən sizə müraciət edərək hamımızı Azərbaycanın qanuni rəhbərliyini, onun xalqının müstəqillik və suverenliyini qorumaq, zorakılıq və irticanın təntənəsinə yol verməmək naminə bütün imkanlarımızdan istifadə etməyə çağırıram».²

Heydər Əliyev bu cinayət aksiyalarının - terrorların məqsəd və vəzifələrini açıqlayıb göstərdi ki, bu adi bir terror hadisəsi deyil, müstəqil Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan dövlətinə qarşı yönəldilmiş siyasi terrorur.³

Bu terror aksiyaları respublikamızda hamım sarsıtdı. Dünyada da qəzəblə qarşılandı. Afiyəddin Cəlilovun və Şəmsi Rəhimovun vəhşicəsi-nə qətlə yetirilməsi Azərbaycanda və onun hüduddlarından kənarda dərin [178-179] qəzəb və hiddətə səbəb oldu. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından gön-dərilən yüzlərlə teleqramda naməlum cinayətkarların ölkədə sabitliyi pozmaq, onun iqtisadi və siyasi suverenliyini buxovlamaq, belə çirkin niyyətlərlə qan axıtmaq cəhdləri qətiyyətlə lənətlənir və mərhumların ailələrinə dərin hüznə başsağlığı verilir.

Bu cinayətlər siyasi terror idi. Təkcə ayn-ayrı adamların həyatına qarşı deyil, bütün Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəldilmiş siyasi terror idi. Hətta cinayətkarlar Prezidentə qarşı da terror təşkil etmişdilər, onun həyatına sui-qəsd törətməyə hazırlanmışdılar. Heydər Əliyev terrorçulara cavab olaraq deyirdi: «... Xalq bilsin ki, mən Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda, Vətənimizin suverenliyi uğrunda, torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda var qüvvəmlə çalışmışam və heç bir terror dan, heç bir hədə-qorxudan vahiməyə düşüb geri çəkilməyəcəyəm».⁴

Dünyanın böyük dövlətlərindən Prezident Heydər Əliyevə terror aktının qurbanları ilə bağlı başsağlığı teleqramları gəlirdi. ABŞ prezidenti Uilyam B. Klinton yazırdı: «Hörmətli Prezident! Parlamentin vitse-spikeri Afiyəddin Cəlilovun, Prezident yanında Xüsusi idarənin rəisi Şəmsi Rəhimovun və digər günahsız qurbanların qətlə yetirilməsi ilə bağlı keçirdiyim dərin üzüntüləri Sizə izhar etmək istəyirəm. Sizinlə Nyu-Yorkda keçirdiyimiz məhsuldar görüşdən sonra baş vermiş bu hadisə məni çox məyus etdi. Xahiş edirəm, həlak olanların ailələrinə mənim adımdan başsağlığı verəsiniz.

*Səmimiyyətlə, Uilyam B. Klinton.
ABŞ Prezidenti»*

Dövlət çevrilişinə hələ avqust-sentyabr aylarında hazırlıq aparılırdı. Azərbaycan mətbuatında, xarici mətbuatda da çevrilişin hazırlanması, onun gözlənilməsi barədə yazılar verilir. Bu yazılarda Surət Hüseynovun və Rövşən Cavadovun adları qeyd edilirdi. Sonrakı hadisələrin gedişi göstərdi ki, qəsd həqiqətən onlar və onların ətrafındakı dəstələr tərəfindən hazırlanmışdır. Bu məlumatlar, açıqlamalar Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü il martın 15-də xalqa müraciətində və həmin il martın 17-də prezident yanında keçirdiyi müşavirədə qeyd edilmişdi. Ümumiyyətlə, [179-180] 3-4 oktyabr hadisələrinin səbəb və məqsədləri, həqiqi və obyektiv qiyməti ilk dəfə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən oktyabrın 4-də milli televiziya ilə xalqa müraciətində,¹ oktyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə onun çağırışı ilə Prezident Aparatının qarşısında toplanmış mitinqdə və oktyabrın 5-də Azadlıq meydanında keçirilən ümumrespublika mitinqindəki çıxışlarında verilmişdir. Onun nitqləri, çıxışları, müraciətləri çox qiymətli sənədlərdir. 1994-cü il noyabrın 28-də keçirilən ümumxalq nümayəndələri toplantısında söylədiyi giriş sözüündə qeyd edirdi ki, oktyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə, oktyabrın 5-də mən öz çıxışlarımda hadisələrə məhz o günə bəlli olan məlumatlar əsasında qiymət verdim, fikirlərimi bildirdim.²

Oktyabrın 2-də axşam saat 8 radələrində Daxili İşlər Nazirliyinin Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin bir qrup üzvü Mahir Cavadovun başçılığı ilə Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun binasına silahlı basqın etdi. Baş prokurorun otağına girərək, ona ağır fiziki xəsarət yetirdilər. Bu da dövlətçiliyə qarşı yönəldilən cinayətlərin bir həlqəsi idi.

Çevriliş cəhdinin planlı şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən başlanmalı idi. Əsas qaynar nöqtələr Bakı, Gəncə və Lənkəran idi. Hər üç mövqe arasında əlaqə yaradılaraq eyni mərkəzdən idarə edilirdi. Oktyabrın 4-də Gəncə şəhərində hakimiyyəti silahla ələ keçirmişdilər. Yevlax və Qazaxda da hakimiyyəti ələ keçirmək üçün cəhdlər, təşəbbüslər edilirdi. Gəncədə və ətraf rayonlarında baş nazir Surət Hüseynovun rəhbərliyi ilə onun yüzlərlə tərəfdarı fəaliyyət göstərirdi.

Ancaq bu fakt məlum idi ki, Respublika Prokurorluğu zəbt olunanda Rövşən Cavadov Surət Hüseynova telefon edərək bildirmişdi ki, «mən Prokurorluğu götürdüm, siz də gedin Ali Soveti və Prezident Aparatını götürün». Ondan sonra bir daha prokurorluqdan, baş prokurorun kabinetindən telefon edib Surət Hüseynova

² Azərbaycan. Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 99

³ Yəne orada, səh. 132

⁴ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 152-153

¹ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 152-153

² Yəne orada, səh. 270

demişdi ki, «biz hərəkət etmişik, siz niyə gecikirsiniz». (Martın 17-də Prezident Heydər Əliyevin yanında müşavirədə Heydər Əliyevin çıxışından)³

«...Ən nəhayət, oktyabrın 4-də mən televiziya ilə xalqa birbaşa müraciət edəndən sonra yüz minlərlə adam Prezident Aparatının qarşısına [180-181] toplaşan zaman Rövşən Cavadov buraya gəldi, prezidentin yanında olduğunu göstərməyə çalışdı. Ancaq məlumdur ki, həmin bu binadan o, telefonla Gəncə ilə danışdı, orada olan Səfixanova və başqalarına bildirdi ki, «biz fəaliyyətimizi dayandırdıq, siz də dayandırın, artıq geriyyə çəkilib». Bunların hamısı bu məqsədləri onların bir yerdə hazırladıqlarının sübutudur. İstintaqda başqa sübutlar da var».⁴

Bu faktlar Prezidentə hələ oktyabrda məlum idi. Lakin bunları, sadəcə olaraq əvvəl açmaq istəmirdi. Çünki istəyirdi ki, Rövşən Cavadovu və onun yanında olan adamları tərbiyə etsin, onları bu cinayət əməllərindən uzaqlaşdırsın. Ancaq mümkün olmadı.

1994-cü il oktyabrın 5-də Ümumrespublika həmrəylik mitinqində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 3-4 oktyabr hadisələrinin mahiyyətini belə izah edir: «Son günlər baş vermiş hadisələr Azərbaycanın müstəqilliyini puça çıxarmağa, onu müstəqillik yolundan döndərməyə, bu yolla irəliləyişinin qarşısını almağa, ölkəmizin daxili ictimai-sabitliyini pozmağa yönəldilmiş əməllərdir. Onu da bilin ki, bu hadisələr, ümumiyyətlə, Azərbaycanı dağıtmaq, parçalamaq, ölkəmizi müstəqil bir dövlət kimi məhv etmək üçün qurulan planların bir hissəsidir.

Qoy hamı bilsin və əmin olsun ki, bu bəd niyyətlərin və bu çirkin planların heç birisi həyata keçməyəcəkdir. Azərbaycan xalqı buna yol verməyəcəkdir. Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi yaşayacaqdır».⁵

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev terrorçuluğun, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısını almaqda böyük məharət, çeviklik və təmkinlilik göstərdi. «0 günlər xatirəmdədir. Biz o günləri necə əzab-əziyyətlə keçdik və bizə nə qədər müdriklik, səbirlik lazım idi ki, bu məsələlərin inkişaf etməsinə yol verməyək. Ancaq bu hadisələr inkişaf etdi, oktyabrın 4-də çevrilisə Gəncədən başlandı». Olduqca gərgin vəziyyət yaranmışdı. Məhz prezidentin məharəti, yüksək təşkilatçılığı, çevik siyasəti nəticəsində onun qarşısı alındı. Öz gücünü xalqda görən, həmişə xalqa arxalanan Heydər Əliyev oktyabrın 4-də xalqa müraciət etdi.

Müraciətdən bir neçə sətir: «Əziz həmvətənlər, Azərbaycanın vətəndaşları! Sizi əmin edirəm ki, Azərbaycanın dövlətçiliyini qorumaq [181-182] üçün son nəfəsimə qədər, son damla qanıma qədər öz yerimdəyəm. Xalqla birlikdəyəm. Xalqın təhlükəsizliyini qorumağa çalışacağam. Bundan ötrü lazımı imkanlarımdan istifadə edəcəyəm. Eyni zamanda, əziz həmvətənlər, mən sizə güvənirəm, sizə arxalanıram. İstəmirəm ki, indi bu günlər qan tökülsün. Mən bunu istəmirəm. Ona görə də sizi sülh məramı ilə küçələrə çıxmağa, mənim ətrafımda toplanmağa dəvət edirəm».¹

Əllərində «Heydər-Xalq», «Xalq-Heydər» şüarları, Azərbaycanın dövlət bayrağı, Prezident Heydər Əliyevin portreti olan yüz minlərlə adam, qoca, qadın, cavan Prezident sarayı qarşısına toplandı.

Prezidentin çevik siyasəti, xalqla birliyi nəticəsində Oktyabr qəsdinin qarşısı qətiyyətlə alındı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev oktyabrın 4-də prezident sarayı qarşısında Bakı zəhmətkeşlərinin mitinqində böyük razılıq və qürurla deyirdi: «Çox məmnunam ki, mənim çıxışıma səs verdiniz, şəhərin müxtəlif yerlərindən buraya toplandınız...Mənim də dayağım, güvəndiyim xalqımdır, sizsiniz, əziz Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Sağ olun».²

Oktyabr çevrilişi baş tutmadısa da, 1995-ci ilin 13-17 martında yeni-dən dövlət çevrilişinə cəhd edildi.

Dövlət çevrilişi cəhdi dünyanın bir çox ölkələri və beynəlxalq təşkilatları tərəfindən də qətiyyətlə pislənmişdi. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasının və dünyanın aparıcı dövlətlərinin Azərbaycan Prezidentinin siyasətini qəbul etdiklərinin nəticəsi idi.

Bu işdə Prezident Heydər Əliyevin oktyabrın 4-də dünyanın bütün dövlətlərinə, hökumətlərinə və beynəlxalq təşkilatlarına müraciətinin mühüm rolu olmuşdu. ABŞ Dövlət Departamenti Azərbaycandakı son hadisələrlə əlaqədar oktyabrın 4-də bəyanat vermişdi. Elə həmin gün Böyük Britaniya hökuməti də bəyanat vermişdi. Orada deyirdi: «Britaniya hökuməti Bakıda baş verən hadisələri narahatçılıqla izləyir...

Biz bütün siyasi partiyaları zor işlətməkdən çəkinməyə və öz fikir aynlıqlarını sülh yolu ilə və demokratik yolla həll etməyə çağırırdıq». [182-183]

ABŞ, Türkiyə, Böyük Britaniya, İran, Rusiya, AFR, Misir hökumətlərinin bəyanatlarında, prezidentin adına göndərilən məktublarda, Azərbaycanın müstəqilliyinin müdafiə edilməsində, qorunmasında prezident Heydər Əliyevin fəaliyyətinin dəstəkləndiyi dönə-dönə qeyd edilmişdir. «Rəzəta» «Heydər Əliyev qalib kimi Azərbaycanın üçüncü prezidenti», «Dövlətçiliyin ilk atası oldu» başlıqlı məqalədə deyilirdi: «Əgər Azərbaycan

³ Yenə orada, səh. 470

⁴ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 470

⁵ Yenə orada, səh. 151

¹ Azərbaycan. Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 129

² Yenə orada, səh. 136-137; Azərbaycan 1994: Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. I hissə. Bakı, 2002, səh. 158-162

Prezidenti təkcə hakimiyyət deyil, tarixə düşməyi istəyirdisə, o, buna nail olmuşdur. Onun sələfləri nə ilə yadda qalmışlar? Ayaz Mütəllibov Moskvaya, Əbülfəz Elçibəy Naxçıvana qaçmaqla».³

Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların nümayəndələrinin respublika toplantısı iştirakçılarının Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevə müraciətində deyilirdi: «40-a qədər siyasi partiya, müxtəlif cəmiyyət, fond, hərəkat, alyans, birlik yaratmaqla, etnik tərkibi yekcins olmayan bölgələrdə bəzən ən adi məişət narazılıqlarını belə milli zəminə keçirməyə cəhd göstərməklə, sosial-iqtisadi çətinlikləri qəsdən ağırlaşdırmaqla sosial partlayışa, milli qarşıdurmaya zəmin hazırladıqlarını güman edənlərin ümidləri Oktyabr günlərində növbəti iflasa uğradı».

3-4 oktyabr dövlət çevriliş qəsdinin qarşısının alınması göstərdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi möhkəm əllərdədir. Bunun sükanı görkəmli dövlət və siyasi xadim, dünyada tanınmış Heydər Əliyevin əlindədir və Heydər Əliyev dövlətçiliyimizin qorunmasının, möhkəmləndirilməsinin təminatçısıdır. Həmin hadisə xalqın Prezident ətrafında birliyinin möhkəmliyini, Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olduğunu sübut etdi. Oktyabr hadisələri respublikamızın bundan sonra həmişə müstəqil, demokratik yolla gedəcəyini təsdiq etdi, onun beynəlxalq nüfuzunun artdığını göstərdi.

1994-cü ilin oktyabrında baş tutmayan dövlət çevrilişini törədənlər 1995-ci ilin martında yenidən fəallaşdılar.

Oktyabr çevrilişi baş tutmasa da, siyasi avantüristlər tərəfindən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qarşı, necə deyirlər, hazırlıq işləri [183-184] aparılırdı. Təhlükə həm xaricdən, həm də daxildən idi. Azərbaycanın öz içərisindən çıxan vəzifə hərisləri, oktyabrda çevriliş etmək istəyən adamlar qaçıb Moskvada toplaşaraq və öz şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün yeni planlar hazırlayırdılar.

1994-cü il oktyabrın əvvəlində çevriliş etmək istəyənlər yenə də öz çirkin niyyətlərindən əl çəkmədilər. Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyi pozmağa çalışırdılar. Xarici və ölkə mətbuatında Azərbaycanda dövlət çevrilişi olacağı barədə şayiələr, söhbətlər yaymağa başlamışdılar. Azərbaycanda çevriliş gözlənilmədiyi barədə də Moskva və başqa ölkələrin mətbuatında məlumatlar verilirdi, A. Mütəllibovun, S. Hüseynovun müxtəlif qəzetlərdə müsahibələri təşkil edilirdi, ayrı-ayrı müxbirlərin yazılan qəzetlərdə, başqa informasiya orqanlarında verilirdi. Bütün bunlar aranı qızıdırır, xalqda vahimə hissi yaradırdı.

Heydər Əliyev 1995-ci il martın 15-də televiziya və radio ilə xalqa müraciətində bildirirdi: «... ayrı-ayrı ölkələrdə bizə düşmən olan dairələr Ermənistanın bizə qarşı təcavüzünü daha da gücləndirərək üçün Azərbaycanı parçalamağa, dağıtmağa cəhdlər göstərirdilər. Dövlət dairələrində, ayrı-ayrı ictimai-siyasi dairələrdə belə cəhdlər göstərilir. Təəssüf ki, Azərbaycandan olan, onun hüduqlarından kənarında yaşayanlar da, daxildə yaşayanlar da onlara rəvac verir, dəstəkləyirdilər».¹

Prezident Heydər Əliyev Danimarkanın Kopenhagen şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının keçirdiyi zirvə görüşündən qayıdan vaxt martın 12-dən 13-nə keçən gecə, saat 1-də Azərbaycanda siyasi vəziyyət gərginləşmişdi.

«Gecə saat 4-də heç yatmamışdım. Pakistana getməyə hazırlışırdım. Saat 4-də mənə telefonla zəng etdilər ki, Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi Qazaxda və Ağstafada icra hakimiyyəti orqanlarını zəbt edib. Ağstafada döyüş gedib, qan tökülüb. Bu işlə məşğul olmağa başladım... Mən bu işlə səhərə qədər məşğul oldum, məsələni sülh yolu ilə həll etmək istədim. İki gün ərzində məsələni sülh yolu ilə yatırtmaq və onun qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər nəticə vermədi. Həmin silahlı qüvvə açıq hücumla keçdi».²[184-185]

Heydər Əliyev daxili işlər nazirinin birinci müavini Z. Dünyamalıyevi, Müdafiə Nazirliyinin rəhbər vəzifəli işçisi İ. Sadıqovu Qazax və Ağstafaya göndərdi, hətta R. Cavadova da oraya getmək təklif edildi.

Nümayəndələr üç dəfə danışıqlar aparsa da, sülh əldə edilmədi. Martın 15-də Prezident televiziya və radio ilə xalqa müraciət etdi. Hadisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, qardaş qırğınının qarşısının alınması, dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində tədbirlərdən danışdı.

1995-ci ilin yazında Qazax və Ağstafa rayonlarından dövlət çevrilişi cəhdi başlandı. Çevrilişi həyata keçirən qüvvə Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi idi. Martın 13-17-də XTPD-nin Qazax rayonu üzrə komandiri E. Əmiraslanovun başçılığı ilə silahlı dəstə Qazax və Ağstafa rayonlarında hakimiyyət orqanlarını devirməyə başladılar.³

Bu rayonlarda hakimiyyəti zəbt etdikdən sonra Tovuz və Gəncədə, daha sonra isə Bakıya hücum etmək planlaşdırılmışdı.

Azərbaycan prezidenti çevriliş cəhdinin qarşısını danışıqla, sülh yolu ilə almaq üçün əlindən gələni etdi. Lakin bu istiqamətdə görülən tədbirlər nəticə vermədi. Martın 13-dən 14-nə keçən gecə həmin silahlı dəstə Tovuzdakı hərbi hissəyə hücum etdi, gecə saat 2-dək davam edən döyüşdə o banda darmadağın edildi. Burda qan töküldü. 4 nəfər əsgər Azərbaycanın dövlətçiliyini qorumaq uğrunda mübarizədə həlak oldu. 50-60 adamdan ibarət XTPD bölməsi üzvlərinin 49 nəfəri həbs edildi, qalanları qaçıb gizləndilər.

³ «Независимая газета», 12 oktyabr 1994-cü il

¹ Azərbaycan: Oktyabr 1994 - Mart 1995. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 429-30

² Yəni orada, səh. 434

³ Azərbaycan: Oktyabr 1994 - Mart 1995. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 414-417

Çevriliş üçün ikinci əsas dayaq mərkəzi Bakıda XTPD-nin 8-ci km yaşayış sahəsində yerləşən bazası idi. Burada xeyli silah və silahlı qüvvə toplanmışdı. Ciddi hazırlıq görülmüşdü. Bazada R. Cavadovun xarici və ölkə jurnalistlərinə verdiyi müsahibələrdən dövlət çevrilişinin planları və məqsədi aydın görünürdü. R. Cavadov deyirdi: «Qan tökülsə də, vətəndaş müharibəsi olsa da, hər şey gedəcəyik. Biz hakimiyyətə gələcəyik. Artıq heç özümüzdən ağıllısını görmürük». «Sabah bütün qüvvələrimizi səfərbərliyə alacağıq, artıq sabah, birisi gün, bir neçə günə Heydər Əliyev istefa verməsə onu zorla ələyəcəyik, yəni zorla, silahla».⁴

Prezident Heydər Əliyev martın 15-də televiziya və radio ilə xalqa müraciətində 8-ci km qəsəbəsindəki döyüş mövqeyində yerləşən XTPD [185-186] üzvlərini silahlardan təhvil verib bazanı tərk etməyə çağırırdı. Prezident 16 mart 1995-ci il tarixli fərmanı ilə humanizm prinsiplərinə əməl edərək belə hərəkət edənlərin cinayət məsuliyyətindən azad ediləcəyi, bağışlanacağı barədə qərar qəbul etmişdi. «Mən də dəfələrlə demişəm, bu gün, gərginlik yaranan vaxtda bir daha deyirəm: Azərbaycanın dövlətçiliyini son damla qanımadək qoruyacağam və Azərbaycanın dövlətçiliyinə təcavüz edən adamların cəzasını da qanun çərçivəsində verəcəyəm. Bunu bilmək lazımdır. Ancaq mən heç kimi cəzalandırmaq istəmirəm. İstəyirəm ki, heç kim cinayət törətməsin, heç kim dövlətçiliyə xəyanət etməsin. Bunu istəyirəm, müraciət edirəm, yol göstərirəm... Güman edirəm ki, Azərbaycan xalqı mənim səsime səs verəcəkdir. Bu gün biz yenə də vətəndaş müharibəsinin astanasındayıq. Bu vətəndaş müharibəsini Rövşən Cavadov bizə açıq-aydın elan etmişdir. Mən isə hesab edirəm ki, bu, Azərbaycan xalqı üçün faciədir. Belə adamlar şəxsi hisslərindən əl çəksinlər və hamı birləşərək Azərbaycan xalqını bu ağır vəziyyətdən çıxarmağa çalışsın».¹

Heydər Əliyev 15 mart 1995-ci il tarixli müraciətində belə gərgin vaxtda, vaxtının az olmasına baxmayaraq, vəziyyəti dinc yolla qaydaya salmaq üçün Rövşən Cavadovla görüşüb onu dinləməyə, eşitməyə hazır olduğunu və bunun üçün təşəbbüs göstərdiyini, iki dəfə görüş vaxtı təyin etdiyini qeyd edirdi. «Vaxt təyin etmişəm, amma Rövşən Cavadov gəlməkdən imtina edir, iddialarla yaşayır. Yəni demək istəyirəm ki, onun günahlarına baxmayaraq - onun qanunsuz hərəkətləri mənə məlum idi. Ancaq mən yaşı ondan çox artıq olan bir adam kimi başqa şeyləri kənara qoyuram, - dedim ki, yaxşı, söhbət edək, danışaq. Nə aydın deyilsə, mən onun üçün aydınlaşdırım, nə dərdi varsa, mənə desin. İmtina etdi. Çünki böyük iddialarla yaşayır».²

Heydər Əliyev iki gün sonra, martın 17-dəki müşavirədə martın 15-dəki müraciətinin əsas məqsədini açıqlayaraq göstərdi: Müraciətimin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Rövşən Cavadova, onun dəstəsinə və respublikamızın içindən və xaricdən ona havadarlıq edən, onu istiqamətləndirən, ona güc verən, bu işlərə sövq edərən qüvvələrə başa salam ki, Azərbaycanı dağıtmaq, qan tökmək daha bəsdir. Bunlardan əl çəkin».[186-187]

Prezidentin 15 mart tarixli müraciəti xalq tərəfindən böyük həmrəyliklə qarşılandı. Xalq öz prezidenti ilə həmrəy olduğunu bildirdi. Ölkənin müxtəlif bölgələrindən, kollektivlərindən, ayrı-ayrı adamlarından, xarici ölkələrin rəhbərlərindən, ictimai xadimlərindən Heydər Əliyevin adına teleqramlar göndərilirdi.

Mart çevrilişi günlərində Heydər Əliyev xarici dövlətlərin rəhbərləri ilə dövlətlərarası səviyyədə danışıqlar aparırdı. Bunların da Azərbaycanın dəstəklənməsində mühüm rolu oldu. Heydər Əliyev martın 17-də jurnalistlərlə görüşündə ona verilən suala cavabında bildirirdi ki, kiminlə görüşmüşəmsə, kiminlə danışmışamsa, hamı bizi dəstəkləmişdir. Hamı narahat olduğunu bildirmişdir. Hamı bir şeyi istəyirdi: «respublika bu çətin günləri, bu çətin dövrü aradan qaldırsın».

Azərbaycandakı mart hadisələri ilə əlaqədar olaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Tansu Çillər, ABŞ Dövlət Departamenti, ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyi, Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının bir qrup deputatı bəyanat vermişdi.

Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyinin qorunub saxlanması ilə bağlı, eyni zamanda faciəli hadisələrlə əlaqədar martın 17-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yanında geniş müşavirə keçirildi.

Müşavirədə Heydər Əliyevin çıxışından sonra 10 nəfər rəhbər işçi çıxış etdi. Heydər Əliyev çıxışında 17 mart 1995-ci il hadisəsinə hüquqi-siyasi qiymət verdi. O qeyd etdi ki, bu hadisə bir tərəfdən Azərbaycan dövlətinin qüdrətini, onun iradəsini bütün düşmən qüvvələrə - Azərbaycanın içində də, xaricində də olan qüvvələrə nümayiş etdirdi. Bu, Azərbaycan xalqının, müstəqil respublikamızın tarixində əlamətdar bir hadisədir, ibrətəməz haldır və mən bunu yüksək qiymətləndirirəm. Prezidentin sonrakı nitqində və çıxışlarında da mart hadisələrinin məzmunu və mahiyyəti açıqlanır, onlara qiymət verilir.

Son iki ildə Azərbaycan Respublikasının üçüncü dəfə, - 13-17 martda dövlət çevrilişi ilə qarşılaşması ölkəni yeni çətin bir sınaqdan çıxardı.

1995-ci ilin 23-24 iyununda Respublika sarayında keçirilən ümum-xalq nümayəndələri toplantısı 13-17 mart hadisələri və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət mövzusunda həsr edilmişdi. Toplantıda Heydər Əliyev [187-188] göstərdi ki, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı yönəlmiş bütün cəhdlərin qarşısı xalqın gücü, iradəsi, ölkənin bütün vətəndaşlarının həmrəyliyi ilə alındı. Respublikamız, onun müstəqilliyi, dövlətçiliyimiz böyük bir sınaqdan keçdi.

⁴ Yenə orada, səh. 420

¹ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 439-440

² Yenə orada, səh. 437

Ümumiyyətlə, ümumxalq nümayəndələri toplantısında məruzə, məlumat və çıxışlarda həm oktyabr 1994, həm də 13-17 mart 1995-ci il dövlət çevrilişi cəhdləri haqqında geniş məlumatlar verildi.

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun xüsusi arayışlarında, Daxili İşlər və Milli Təhlükəsizlik Nazirliklərinin məlumatlarında XTPD tərəfindən edilmiş cinayətlər faktlar və dəlillərlə sübut edildi. Bakı epizodu üzrə arayışda qeyd edilir ki, onlar «İqtidarı devirmək və hakimiyyəti ələ almaq məqsədi ilə Prezident Sarayını, Ali Sovetin, Daxili İşlər Nazirliyinin, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin inzibati binaların basqın yolu ilə zəbt etmək, rəhbər vəzifəli şəxslərə qarşı terror aktlarını həyata keçirmək üçün planlar hazırlamış və bu məqsədlə 4 hücumçu qrup yaratmışdılar».³ [188-189]

³ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 566-567

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DEMOKRATİK, HÜQUQİ VƏ DÜNYƏVİ DÖVLƏT QURUCULUĞU

Heydər Əliyevin çağdaş tariximizə Milli Qurtuluş günü kimi daxil olmuş 15 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri seçilməsi ilə respublikada demokratiyanın, qanunçuluğun, hüquqi dövlət quruculuğunun bünövrəsi qoyuldu. Heydər Əliyevin parlamentə sədr seçilməsindən sonra Milli Məclisdə verdiyi bəyanatda müstəqil dövlətçiliyin inkişaf konsepsiyası və yollan sistemli şəkildə açıqlandı. Bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. 1993-cü ilin iyun-oktyabr ayları və sonrakı dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi strateji məqsəd daşıyırdı. O, strateji və demokratik yolun mahiyyətini belə səciyyələndirirdi: «Azərbaycan Respublikası öz dövlət quruculuğunda, sosial-iqtisadi problemlərin həllində tutduğu strateji yolla gedir. Bizim bu yolumuz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət qurmaqdan, demokratik prinsipləri gündən-günə inkişaf etdirməkdən, dünyanın əldə etdiyi bütün demokratik nailiyyətləri Azərbaycanda yaymaqdan, onlardan bəhrələnməkdən ibarətdir».¹

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri, fəlsəfə elmləri doktoru Ramiz Mehdiyev respublikamızda dövlət quruculuğunu aşağıdakı mərhələlərə bölür:

- 1992-1993-cü illər kütləvi şüurda «aydınlaşma, dərkətmə» mərhələsidir;
- 1993-1995-ci illər müstəqillik ideyaları və dövlətçilik uğrunda «gərgin, amansız mübarizələr, müstəqillik və dövlətçilik şüurunun qələbəsi» mərhələsidir,
- 1995-ci ildən bu günə qədər davam edən dövrü isə «tammiqyaslı hüquqi, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu» mərhələsi adlandırmaq mümkündür.² [189-190]

1995-ci ildə beynəlxalq standartlara cavab verən, demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilməsi və onun əsasında demokratik parlament seçkilərinin keçirilməsi ilə dövlət quruculuğu sahəsində yeni mərhələ başlandı. Bu mərhələdə dövlət quruculuğunun əsas prinsipləri Heydər Əliyev tərəfindən belə müəyyən edilmişdi: «Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik, sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlığının, söz, vicdan azadlığının, müasir plüralizmin təmin edilməsi, çoxpartiyalı sistemin bərqərar olması bizim qəbul etdiyimiz prinsiplərdir».³

Aydındır ki, Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, hüquqi, demokratik islahatlar həyata keçirilməsində Konstitusiyanın prinsipləri və müddəaları əsas tutulurdu. Bu əsasda da ölkədə bütün sahələrdə islahatlar aparılırdı.

Demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, Azərbaycan vətəndaşlarının Konstitusiyanın müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında azad, sərbəst yaşamasını, bütün insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etmək üçün şərait yaradılır, demokratik dövlət quruculuğu və yeni siyasi-iqtisadi sistemin formalaşdırılması üçün hüquqi-normativ bazanın yaradılması istiqamətində uğurlu işlər həyata keçirilirdi. Konstitusiyanın qəbul edilməsindən sonra ali qanunvericilik orqanı olan Milli Məclis tərəfindən təkcə beş ildə, yəni 2000-ci ilədək 900-dən çox qanun qəbul edilmişdi ki, bu da respublikamızda qanunçuluğun və yeni dövlət quruculuğunun hüquqi bazasının yaradılmasının parlaq təzahürü idi.

Heydər Əliyev 1995-ci il noyabrın 12-də Konstitusiyanın qəbul edil-məsini ölkəmizdə dövlət quruculuğunun yeni mərhələsinin başlanması kimi qiymətləndirirdi. O, Konstitusiyanın qəbul edilməsindən beş il sonra respublikada dövlət quruculuğu sahəsində görülən işləri yekunlaşdıraraq demişdi: «1995-ci il noyabrın 12-dən, yəni müstəqil respublikamızın Konstitusiyası qəbul olunduqdan və parlament seçkiləri keçirildikdən sonra başlanan bu dövr dövlət quruculuğu baxımından, əlbəttə ki, bizim tariximizin ən məhsuldar dövrüdür».⁴ [190-191]

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri respublikada hüquqi, demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu proqramının həyata keçirilməsinə nail olmaq idi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi, onun əsasında yeni parlamentin təşkili üçün demokratik seçkilərin keçirilməsi dövlət quruculuğu sahəsində strateji proqramın ilk mərhələsi oldu. Bunlar Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaması və möhkəmlənməsi məqsədinə uyğun idi. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyinə, dövlətçiliyinə qarşı çıxan

¹ Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, səh. 30

² Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001, səh. 254

³ Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, səh. 8

⁴ Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. -«Azərbaycan» qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il

qəsdlərin, təxribatların qarşısını məharətlə almaqla yanaşı, həm də dövlət quruculuğunu möhkəmlətmək və inkişaf etdirmək işinə rəhbərlik edir, bu sahədə qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasında böyük məharət və bacarıq göstərirdi.

Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının hazırlanması üçün 1991-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə 74 nəfər-dən ibarət komissiya yaradılsa da, bu istiqamətdə uzun müddət heç bir əsaslı iş görülməmişdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı» qəbul olunmuşdu. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi «Bu, çox mühüm bir sənəddir və həmin sənəddə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında çox dəyərli müddəalar var».¹ Lakin bu sənədin həyata keçirilməsi ləngimişdi. Çünki dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı oktyabrın 18-də qəbul olunmuşdusa da, onun ümumxalq referendumu yolu ilə təsdiqlənməsi işi gecikdirilmişdi. Yalnız 1991-ci il dekabrın 29-da belə bir referendum keçirilmişdi. Həm də Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları və Konstitusiya Komissiyası müstəqil Azərbaycanın Əsas Qanununu - Konstitusiyasını yaratmaqla məşğul olmamışdı. Bu istiqamətdə Dövlət Komissiyası tərəfindən heç bir addım atılmamışdı.

O dövrdən 3 il yanından çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ müstəqil Azərbaycanın Əsas Qanunu qəbul edilməmişdi. Müstəqil Azərbaycanın [191-192] Konstitusiyasının yaradılması missiyasını məhz Heydər Əliyev öz üzərinə götürdü. Bununla da, o, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının yaradıcısı kimi tarixi missiyanı uğurla həyata keçirdi. Müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyasının yaradılmasının təşəbbüsçüsü, rəhbəri və yaradıcısı məhz Heydər Əliyev oldu.

1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycanda yeni Konstitusiya hazırlanması üçün təşəbbüs edilmişdi. Lakin siyasi vəziyyətin gərginləşməsi, xüsusən də, 1994-cü il oktyabr - 1995-ci il mart hadisələri, eləcə də qarşıya çıxan başqa təxirəsalınmaz vəzifələrin həyata keçirilməsi bu təşəbbüsü bir qədər ləngitmişdi. Azərbaycanın dövlətçiliyinə qarşı yönəlmiş qəsdlərin qarşısı alındıqdan sonra 1995-ci ilin iyul ayında Milli Məclisin iclasında Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını hazırlayan Dövlət Komissiyası təşkil edildi. Bu komissiyaya görkəmli alimlər, hüquqşünaslar və mütəxəssislər, rəhbər işçilər daxil edildi. 1995-ci il iyul ayının 5-də Konstitusiya Komissiyasının ilk iclası keçirildi. Aşkarlığı təmin etmək üçün Heydər Əliyev Konstitusiya Komissiyasının birinci iclasına üzvlərdən başqa, respublikanın rəhbər vəzifəli şəxslərini, Azərbaycandakı xarici ölkələrin səfirlərini və mətbuat nümayəndələrini də dəvət etmişdi. Prezident öz fəaliyyətində həm də aşkarlığa xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, qeyd edirdi: «Bu da təsadüfi deyil. Çünki bizim işimiz tam aşkarlıq şəraitində keçir. Azərbaycan Respublikasında aşkarlıq, demokratik prinsiplər bərqərar olub və bərqərar olmaqdadır».² Elə həmin iclasda Konstitusiya Komissiyasının qarşısında duran vəzifələr müəyyən edildi.

Bu vəzifələrə aşağıdakılar daxil idi: birincisi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının layihəsini hazırlamaq; ikincisi, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər üçün qanun layihəsini hazırlamaq. Konstitusiya Komissiyası çərçivəsində Azərbaycan Parlamentinə seçkilər üçün qanun layihəsinin hazırlanması onunla əlaqədar idi ki, parlament seçkilərinə aid müddəalar mahiyyətcə Konstitusiyanın bir hissəsini təşkil etməli idi. Digər tərəfdən, parlament seçkilərinin vaxtı artıq müəyyən edilmişdi. Ona görə də «Seçkilər haqqında» Qanun vaxtında hazır olmalı idi [192-193] ki, qanuna əsasən parlament seçkiləri təşkil edilsin və keçirilsin. Seçki qanununun qəbul olunması və parlament seçkilərinin keçirilməsi Konstitusiya əhəmiyyətli bir məsələ idi. Bunlar Konstitusiyada öz əksini tapmalı idi. Ona görə də «Seçkilər haqqında» Qanun layihəsi Konstitusiya layihəsindən əvvəl hazırlandı. Komissiyanın ilk iclasında bu layihələrin hazırlanması üçün işçi qrupu yaradılmışdı. İşçi qrupu tərəfindən parlament seçkilərinin keçirilməsinə dair bir neçə variantda qanun layihəsi hazırlanmışdı. Layihə Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyasında müzakirə edildi. Komissiyanın ümumi fikrini əks etdirən son layihə hazırlandı, Konstitusiya Komissiyası adından Heydər Əliyev tərəfindən Milli Məclisə təqdim edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Məclisdə başqa alternativ layihələr də irəli sürülmüş, nəzərdən keçirilmişdi. Bütün müzakirələrdən sonra avqustun 12-də Milli Məclis Prezident Heydər Əliyev tərəfindən təqdim edilmiş layihəni bəyənmiş, ətraflı müzakirə edib «Seçkilər haqqında» Qanunu qəbul etmişdi.

Azərbaycan prezidenti Milli Məclisin qəbul etdiyi «Seçki haqqında» Qanunu bir daha diqqətlə nəzərdən keçirib təsdiq etdi. O deyirdi: «Milli Məclisin gördüyü işlər layihəni təkmilləşdirib və hesab edirəm ki, qanun demokratik prinsiplərə cavab verən, demokratik parlament yaratmaq üçün əsas olan və ümumiyyətlə, respublikamızda dövlət quruculuğu sahəsində apardığımız işlər sırasında çox görkəmli yer tutan bir sənəddir. Mən hesab edirəm ki, bu qanunun qəbul olunması respublikamızda dövlət quruculuğu sahəsində görülən işlərin bir mərhələsidir, addımıdır, bir irəliləyişdir».¹

Milli Məclisin parlamentə seçkilər haqqında qanunu qəbul etməsi Azərbaycanda demokratiyanın bərqərar olması və inkişafında çox mühüm addım idi. Heydər Əliyev onu dəyərli bir qanun, Azərbaycan

¹ Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. III kitab. Bakı, 1997, səh. 406

² Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. III kitab, Bakı, 1997, səh. 408

¹ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 777

Respublikasının tarixində ilk dəfə qəbul olunan demokratik bir sənəd kimi qiymətləndirirdi. Ona görə də həmin qanunun hazırlanması və qəbul edilməsində Konstitusiya Komissiyasının işçi qrupunun üzvlərinə, Milli Məclisə öz təşəkkürünü bildirir və onun üzvlərini təbrik edirdi. [193-194]

Lakin seçki qanunu qəbul ediləndən sonra müxalifət öz iddiasına görə bu qanunu antidemokratik adlandırdı və gözdən salmaq kampaniyasına başladı. Onlar iddia edirdilər ki, deputatların 50 faizi proporsional, 50 faizi majoritar sistem üzrə seçilməlidir. Heydər Əliyev müxalifətin bu əsassız tələbini alt-üst etdi. Sübut etdi ki, belə iddiaların heç bir hüquqi əsası yoxdur. Yaxud iddia edirdilər ki, deputatların sayı çox olmalıdır, 125 nəfərlik parlament azdır. Burada da bir məntiqsizlik vardır. 1990-cı ildə Azərbaycanda 360 deputatdan ibarət seçilən parlamenti müxalifət özü zorla 50 nəfərə endirmişdi. 1992-ci ildən 1995-ci ilin sonunadək parlament bu sayda fəaliyyət göstərmişdi. Prezident bu iddianın da əsassız olduğunu sübut etdi. Eyni zamanda bildirdi ki, siyasi partiyaların həm də majoritar sistem üzrə seçkilərdə iştirakı vardır, heç kim onların seçkidə iştirak etməsinə və seçilməsinə etiraz etmir. Əgər nüfuzu, sosial bazası varsa, seçkidə iştirak edib seçilə bilər. Əslində müxalifət sosial bazasının əhəmiyyətli dərəcədə az olduğundan hay-küy salırdı. Belə ki, Azərbaycanda 4 milyon 300 minə qədər seçici var idisə, partiya üzvlərinin sayı 410 mindən çox deyildi.²

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Komissiyanın ilk iclasında prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Bu tarixi sənəddə Azərbaycanda müstəqil Respublikanın ilk Konstitusiya quruculuğu tarixi nəzərdən keçirilir, təhlil edilir, onlara qiymət verilir.

Eyni zamanda Prezidentin məsləhətləri, tövsiyələri əks olunur, qarşıda duran vəzifələr ətrafı açıqlanırdı: «Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun».³ Heydər Əliyev Komissiya üzvlərinin diqqətini bu sahədə fəaliyyətlərinin məsuliyyətli və şərəfli olduğuna yönəldir. O xatırladırdı ki, üzərimizə düşən vəzifə həm şərəflidir, həm də çox məsuliyyətlidir.⁴

Prezident Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruculuğunda həm Azərbaycanın tarixi keçmişinin milli [194-195] dəyərlərindən, həm də ümumbəşəri dəyərlərdən, dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə edilməsini mühüm vəzifə kimi irəli sürürdü.

Azərbaycanda demokratik qanunvericilik təcrübəsi 1918-ci ildən yaranmışdır. 1918-ci il mayın 28-də yaranmış ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin konstitusiya quruculuğu olmayıbsa da, onun fəaliyyətində konstitusiya xarakteri daşıyan hüquqi aktlar, qərarlar qəbul edilmiş və həmin dövlət onların əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Heydər Əliyev onları müəyyən qədər Konstitusiya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirir və göstərirdi ki, tarixi şərəflə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiya qəbul olunmamışdı, əslində bunu qəbul etməyə xarici hərbi müdaxilə tərəfindən imkan verilməmişdi.

1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Konstitusiya Aktında ölkəmizin dövlət müstəqilliyi, insan, söz, mətbuat, vicdan azadlıqları və i.ə. haqqında dəyərli müddəaları təsbit olunmuş, Azərbaycanda hüquqi dövlət qurulması elan edilmişdi. Konstitusiya Aktında təsbit olunan müddəalar müstəqil respublikanın əməli fəaliyyətində həyata keçirilməyə başlanmışdı. Azərbaycanda bu vaxta qədər qəbul olunan müxtəlif qanunlarda, qərarlarda, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətində hüquqi, demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu prosesinin başlandığı və davam etdiyi əks olunurdu. Lakin bu proseslərin inkişafının sürətləndirilməsi, ahəngdar fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün Əsas Qanunun, müstəqil Respublikanın Konstitusiya quruculuğu və fəaliyyəti zərurəti təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda dururdu. Heydər Əliyev mühüm bir vəzifə olaraq qeyd edirdi ki, yeni Konstitusiya quruculuğu sahəsində həyata keçirilmiş, qazanılmış təcrübə ümumiləşdirilməli və ondan səmərəli istifadə edilməlidir. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruculuğuna qədər respublikada qanunvericilikdə bir sıra dəyərli müddəalar artıq meydana idi. Onlar artıq formalaşmış müddəalar idi ki, onlar mübahisəsiz qəbul olun-mah idi. Məsələn, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi tam, əbədi olmalıdır və dövlət müstəqilliyinin daim qorunması mexanizmi, əsasları və i.ə. belə müddəalardan idi, bunlar yeni Konstitusiya quruculuğunda mübahisəsiz olaraq qəbul edilməli idi. [195-196]

Azərbaycanda müxtəlif xalqların və millətlərin nümayəndələrinin yaşamasını nəzərə alaraq Heydər Əliyev bərabər hüquqların təmin edilməsi, yəni dinindən, dilindən, milliyətindən, irqindən, siyasi mənsubiyətindən asılı olmayaraq, bütün insanların, vətəndaşların eyni hüquqlara malik olması və bu hüquqlardan səmərəli istifadə etməsi imkanlarının Konstitusiya quruculuğunda əks olunmasını zəruri sayırdı.

Prezident Azərbaycan vətəndaşlarının seçib-seçilmək hüquqlarının təmin edilməsinin Konstitusiya quruculuğunda əsas müddəalardan, fəsilələrdən biri kimi əks olunmasına ciddi fikir verməyi məsləhət görürdü. O, bu məsələlərin çox dərindən işlənilməsinə və respublikada demokratik prinsiplərin təmin edilməsi üçün bütün dünyanın

² Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 780

³ Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. III kitab. Bakı, 1997, səh. 409

⁴ Yenə orada, səh. 410

təcrübəsindən istifadə edilərək Azərbaycanın mövcud tarixi, ictimai-siyasi şəraitinə uyğun olaraq işlənilib hazırlanmasını vacib hesab edirdi.

Konstitusiyaya Komissiyasının sədri Heydər Əliyev layihəni hazırlayarkən birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalq arasında olan münasibətlərin əks etdirilməsinə xüsusi yer verilməsi fikrini irəli sürürdü: «Hakimiyyət bölgüsü, - ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyəti - bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır».

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının yaradılmasında dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Heydər Əliyev göstərirdi ki, biz demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq üçün inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin dövlət quruculuğu, demokratik prinsiplərinin bərqərar olması sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərindən istifadə edirik və edəcəyik.¹ Ona görə də Azərbaycan Konstitusiyasında bu müddələrin, prinsiplərin əks olunmasının əhəmiyyəti və zərurəti xüsusi qeyd edilirdi.

Konstitusiyanın əsas vəzifələrindən biri də ondan ibarətdir ki, bu Əsas Qanun respublikada sabitliyi təmin etməyə, sabitliyi pozmaq istəyən qüvvələrin qarşısını qanuni yolla almağa xidmət etməlidir.

Heydər Əliyev Konstitusiyaya Komissiyasının ilk iclasında bu və başqa fikirlərini söyləməklə, özünün qeyd etdiyi kimi, bununla heç də «mən kiməsə, [196-197] nəyisə məcburi fikir kimi bildirmirəm», - deyirdi. Bunlar yalnız ümumi konseptual prinsiplər haqqında onun bəzi fikirləridir. O bildirirdi ki, bütün məsələlər Komissiyada kollegial işlənilməlidir, çünki Komissiya kollegial bir orqandır, burada nəinki Komissiya üzvlərinin bilik və təcrübəsindən, eyni zamanda respublikanın bütün intellektual potensialından istifadə edilməlidir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin başçılığı ilə yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan Konstitusiyaya Komissiyası altı ay müddətində günbəgün çalışıb yeni layihəni hazırladı və ümumxalq müzakirəsinə verdi. Bu layihənin qısa müddətdə, yüksək səviyyədə işlənməsi Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan Komissiyanın sədri Heydər Əliyevin təcrübəsinin və məsuliyyətinin, bacarığının nəticəsində mümkün olmuşdu. «Komissiyanın sədri kimi şəxsən mən bu böyük tarixi sənədin hazırlanmasında öz şəxsi məsuliyyətimi daim dərk etmişəm... Ona görə də bu sənədin hazırlanmasına xeyli vaxt sərf etmişəm. Haqqım var deyəm ki, çox zəhmət çəkmişəm. Hər bir kəlmənin, hər bir sözün mənasını dəfələrlə araşdırmışam, onun bu gün üçün, gələcək üçün nə qədər əsaslı olmasını dəfələrlə təhlil etmişəm. Mən çox rahatlıq hissi ilə bu layihənin altından imza atıram və bu layihəyə görə tam cavabdeh olduğumu bu gün bəyan edirəm».²

Konstitusiyaya layihəsi mətbuatda dərc edildikdən sonra respublikanın hər yerində keçirilən yığıncaqlarda, iclaslarda geniş müzakirə edildi. Layihəyə ayrı-ayrı vətəndaşlardan, təşkilatlardan üç mindən çox təklif, əlavə və düzəliş daxil olmuşdu ki, bunlardan da layihənin təkmilləşdirilməsində istifadə edilmişdi. Müzakirələr geniş və demokratik şəkildə keçirilmişdi. Layihəni hazırlayan Komissiyanın sədri şəxsən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hətta daha çox maraq doğuran 23-cü maddənin - Azərbaycanın dövlət dilinə aid məsələnin - xüsusi müzakirəsi təşkil edildi. Oktyabrın 14-də Konstitusiyaya Komissiyasında, oktyabrın 31-də Azərbaycan MEA-da alimlərin, ziyalıların, dilçi mütəxəssislərin və ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda, noyabrın 2, 5, 10-da Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan Komissiyanın iclaslarında 23-cü maddə ayrıca, həm də geniş və ətraflı müzakirə edildi. Bundan sonra Konstitusiyaya layihəsi ümumxalq referendumuna təqdim edildi. [197-198]

12 noyabr 1995-ci il Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq müstəqil dövlətin Konstitusiyası referendum - ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi. Referendumda seçicilərin 86 faizi iştirak etmiş və onların 91,9 faizi Konstitusiyanın layihəsini bəyənmişdi.³

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında indiki və gələcək nəsillər qarşısında Azərbaycan xalqının arzusu aşağıdakı şəkildə bəyan edilir:

« - Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;

- Konstitusiyaya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək».

Yeni Konstitusiyaya beş bölmədən, 12 fəsildən və 158 maddədən ibarətdir. Konstitusiyada demokratik prinsipləri əsas tutaraq insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına, vəzifələrinə geniş yer verilir. Bunlar ikinci bölmədə 48 maddədən ibarət olub ümumi mətnin üçdə bir hissəsini təşkil edir. Hər bir şəxs doğulduğu gündən ömrünün sonunadək toxunulmaz, pozulmaz, ayrılmaz və azadlıq hüquqları ilə təmin edilir.

Yeni Konstitusiyada Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına aid xüsusi fəsil ayrılmışdır. Orada Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusuna dair 134-cü maddədə qeyd edilir: «Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir». Bu müddəə ətrafında layihənin müzakirəsi zamanı bəzi siyasət adamları tərəfindən anlaşılmaqlıq olduğu aşkar edildi. Bəziləri belə düşünürdü ki, guya unitar dövlətin içərisində muxtar respublika bir dövlət kimi ola bilməz. Bəziləri də bunun Azərbaycanın federallaşmasına yol açdığını söyləyirdilər. Bu fikirlərin heç bir elmi, siyasi və hüquqi əsası yox idi. Tarixi təcrübə göstərir ki, dünya praktikasında unitar dövlətlərin tərkibində muxtar qurumların bir

¹ Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. III kitab, Bakı, 1997, səh. 409

² Heydər Əliyev. Yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın son iclasında çıxışı. - «Azərbaycan» qəzeti, 21 noyabr 1995-ci il

³ Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. Bakı, 1997, səh. 312

dövlət kimi olması mövcuddur. Həm də Konstitusiyada «Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi» olması xüsusi qeyd edilir. Digər tərəfdən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yarandığı gündən Konstitusiyanın qəbul edilməsinədək olan tarixi təcrübəsi və ənənələr, həm də gələcək nəzərə alınır. [198-199]

Hələ 1921-ci ildə beynəlxalq müqavilələrlə Naxçıvana Muxtar Respublika statusu verilmişdir. Bu elə bir vaxt idi ki, Naxçıvan əhalisinin var-lığı, diyarın özünün taleyi təhlükə qarşısında qalmışdı.

1918-20-ci illərdə daşnakların silahlı dəstələri Naxçıvan əhalisinə vəhşicəsinə divan tutur, oranı erməniləşdirməyə və Ermənistanla birləşdirməyə çalışırdı. Həmin vaxtda yerli əhali öz nicatını Türkiyədə gördü. Türkiyə özü çətin şəraitdə - Yunanıstanla müharibə etdiyi və Antanta ağalığına son qoymaq uğrunda mübarizə apardığı vaxtda Naxçıvanı da xilas etdi.

Eyni zamanda Türkiyə Rusiya ilə bağladığı beynəlxalq müqavilədə də Naxçıvanın taleyi qayğısına qaldı. 1921-ci ilin mart ayında Moskvada RSFSR Türkiyə danışıqları aparıldığı vaxt Naxçıvan haqqında da məsələ müzakirə edildi. Türkiyə nümayəndəsi kamalçılarla daşnaklar arasında müharibə getdiyi vaxtda Naxçıvan əhalisinin türk əsgərlərini köməyə çağırmasını qeyd etdi və belə bir bəyanat verdi: «... əhali tərəfindən türk qoşunlarının çağırılması faktına görə Naxçıvan Türkiyənin himayəsi altındadır. Buna baxmayaraq, o, bu himayəçiliyi Azərbaycana güzəştə getməyə hazırdır. Bu şərtlə ki, Azərbaycan bu himayəçiliyi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəyini öhdəsinə götürsün».

Moskva müqaviləsində Naxçıvan diyarına Azərbaycanın himayəsi altında muxtariyyət statusu verilməsi rəsmiləşdirildi. Eyni zamanda türk nümayəndələrinin təklifi ilə müqaviləyə əlavə edildi ki, Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvana muxtariyyət bu şərtlə verilsin ki, «Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir».

Moskva müqaviləsi Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında münasibətləri də müəyyən etdi. Konfransda razılaşıldı ki, Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında da analoji müqavilə imzalansın. 1921-ci il sentyabrın 26-da Qarsda RSFSR-in iştirakı ilə Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə Moskva müqaviləsinin, demək olar ki, eyni idi. Moskva müqaviləsinin həm Sovet Rusi-yası hökuməti, həm də Türkiyə tərəfi müvəqqəti bir sənəd kimi yox, daimi bir sənəd kimi qəbul etmişdilər. [199-200]

Qars müqaviləsi də həmişə öz əhəmiyyətini və qüvvəsini saxlayır. Məhz Türkiyənin iştirakı ilə hər iki müqavilədə (Moskva və Qars müqavilələri) Naxçıvanın statusu müəyyən edilmişdir. Bu statusda dəyişiklik etmək Türkiyənin iştirakı ilə olmalıdır. Türkiyə buna ciddi əməl edir. Belə ki, 1992-ci ildə Naxçıvana Ermənistandan təcavüz artdığı zaman Türkiyə Cümhuriyyəti prezidenti Turqut Özal və baş nazir Süleyman Dəmirəl «Naxçıvandan əlinizi çəkin» səslerini ucaltdı. O vaxt Naxçıvanda işləyən Heydər Əliyev və S. Dəmirəl Ankarada birlikdə bütün dünyanın diqqətini Qars müqaviləsinin qüvvədə qalması faktına yönəlmişdi. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, onlar dünyaya bəyan etdilər ki, «Naxçıvanı qoruyanlar var, Naxçıvandan əllərini çəkməlidirlər».

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında bu tarixilik prinsipinin saxlanılması və möhkəmləndirilməsi Naxçıvanda sülhün və əmin-amanlığı saxlanmasına və qorunmasına mühüm təminatdır.

Tarixdə ilk dəfə olaraq öz Konstitusiyası vasitəsilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsaslan müəyyənləşdirilir. Yeni Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Dövlət hakimiyyəti demokratik əsaslarla təşkil edilir. O, üç sütun üstündə qurulub. 7-ci maddədə deyilir ki, dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir. Bu üçlük: Qanunverici hakimiyyətdən - Milli Məclisdən; İcra hakimiyyətindən - Prezident hakimiyyətindən; Məhkəmə hakimiyyətindən - Azərbaycan məhkəmələrindən ibarətdir. Hər bir hakimiyyətin hüquq və vəzifələri, səlahiyyətləri tam demokratik prinsiplərə riayət edilməsi yolu ilə qanunla müəyyənləşdirilir. Hakimiyyətlərin tarazlığı saxlanılır.

Bir hakimiyyətin başqasından asılı olmaması təmin edilir. Eyni zamanda hakimiyyət orqanlarının birinin başqasına nəzarəti də müəyyən edilir. «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması» - adlanan 107-ci maddədə Milli Məclisin və Məhkəmə hakimiyyətinin - Konstitusiyaya Məhkəməsinin Prezident üzərində nəzarəti təsbit olunur. Başqa maddə ilə Prezidentə qanunlara veto qoymaq hüququ verilir. Konstitusiyada Prezidentin parlamenti buraxmaq səlahiyyəti nəzərdə tutulmur. [200-201]

12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası XX əsrdə onun sayca dördüncü Konstitusiyasıdır. Xalqımızın keçdiyi tarixi inkişaf yolunun məntiqi nəticəsidir. Xronoloji cəhətdən 1921-ci ildə Azərbaycan SSR-nin birinci Konstitusiyası, 1937-ci ildə ikinci, 1978-ci ildə üçüncü Konstitusiyası qəbul edilmişdir. Yeni Konstitusiyaya özündən əvvəlkilərdən hər cəhətdən köklü surətdə fərqlənir.

Bu, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Müstəqil respublikanın bütün sahələrdə fəaliyyətini təmin edir, Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər bir vətəndaşın doğma Konstitusiyasıdır.

Heydər Əliyev Konstitusiyanın qəbul edilməsi münasibətilə 24 noyabr 1995-ci ildə demişdi: «Yeni qəbul olunmuş Konstitusiyaya Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü təmin edən Konstitusiyadır və əminəm ki, bu, daimi olacaqdır, xalqımız bu Konstitusiyanın müddəələrindən istifadə edərək Azərbaycanın

dövlət müstəqilliyini əbədi edəcəkdir. Yeni Konstitusiyaya Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlətin qurulması, demokratik vətəndaş cəmiyyətinin yaranması üçün bütün əsasları yaratmış, bütün təminatları vermişdir. Bizim borcumuz bu təminatlardan, Konstitusiyanın bizə verdiyi qanuni əsaslardan səmərəli istifadə etmək və ölkəmizdə hüquqi, demokratik dövlət yaratmaq, vətəndaşların, insanların hüquqlarının qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir».¹

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası əsasında 1998-ci il oktyabrın 11-də ölkəmizdə Azərbaycan Respublikası prezidentliyinə seçkilər keçirildi. Seçkilərin tam demokratik şəraitdə keçirilməsi üçün bütün tədbirlər görülmüşdü. Hələ 1998-ci il iyunun 9-da Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev «Azərbaycan Respublikası prezidentinin seçkiləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalamışdı və həmin sənəd mətbuatda dərc edilmişdi. Bu sənəd 10 fəsil, 59 maddədən ibarət olub bütün seçki prosesi məsələlərini əhatə edirdi. Prezidentin «Azərbaycan [201-202] Respublikasında seçicilərin hüquqi biliklərinin və fəallığının artırılması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 19 avqust 1998-ci il tarixdə imzaladığı sərəncamı ertəsi gün mətbuatda dərc edilmişdi. Tam demokratiya, aşkarlıq şəraitində keçirilən seçkilərdə beynəlxalq seçki təşkilatlarının, respublikamızda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, müxtəlif təşkilatların, ictimaiyyətin nümayəndələrinin iştirakı təmin edilmişdi. Seçkilərdə seçicilərin 3.369.757 nəfəri, yəni 79,18 faizi iştirak etmişdi. Səsvermədə iştirak etmiş seçicilərin 2.556.059 nəfəri, yəni 76,11 faizi prezidentliyə namizəd Heydər Əlirza oğlu Əliyevə səs vermişdi. Bununla da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 101-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən, səsvermədə iştirak etmiş seçicilərin üçdə ikisindən artıq hissəsinin səslerini toplamış Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdi. Seçkilərin təşkili və keçirilməsi beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdi. İnsan hüquqları üzrə Britaniya Helsink qrupunun (İHBHT) Azərbaycanda 1998-ci il 11 oktyabr prezident seçkiləri haqqında ilkin hesabatında deyirdi: «1998-ci ildə Azərbaycanda keçirilən prezident seçkisi 1993-1995-ci illərdə keçirilmiş seçkilərdə buraxılmış nöqsanlardan fərqli olaraq ciddi təkmilləşdirmədən xəbər verir».² Ukrayna ümummilli telekanalının müxbirləri İrina İonova, Sergey Korkuşko və Aleksandr Martinov bildirmişdilər ki, «Biz hər hansı bir qanun pozuntusunun və yaxud onlara cəhd edilməsinin şahidi olmamışıq... bütün əhali ilə söhbətlərimiz Heydər Əliyevin elektoratının üstünlüyünü açıq-aşkar nümayiş etdirmişdi».³ Məşhur Rusiya rəssamı Nikas Safronov Heydər Əliyevə müraciətlə demişdi: «Sizin kimi insanlar 100 ildə deyil, 1000 ildə bir dəfə doğulur. Bu böyük ölkəni düzgün seçim etməsi münasibətilə təbrik edirəm. Mən özüm də buna şadam və sevinirəm».⁴

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası ölkəmizdə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinə hüquqi baza [202-203] yaratdı və onun inkişafına təkan verdi. Konstitusiyaya qəbul edilən gündə, noyabrın 12-də Respublika parlamentinə ilk dəfə olaraq çoxpartiyalılıq əsasında demokratik seçkilər də keçirildi. Azərbaycan prezidenti ilk Konstitusiyanın qəbul edilməsinin milli dövlətçilik tarixində müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq 1 noyabr 1996-cı il tarixli fərmanı ilə hər il noyabrın 12-nin ölkəmizdə Konstitusiyaya günü kimi qeyd edilməsini qərara aldı.¹

Konstitusiyanın geniş kütlələr tərəfindən öyrənilməsi və dərk edil-məsinin adamların fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq həmin sənəddə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməsi qeyd edilirdi. O vaxtdan bu fərmanla əlaqədar hər il müəyyən tədbirlər həyata keçirilir.

Prezidentin fərmanından sonra Təhsil Nazirliyinin xüsusi qərarı ilə ali və orta məktəblərdə konstitusiyanın tədrisi yüksək səviyyədə aparılırdı. Ümumtəhsil məktəbləri üçün ayrıca dərslik hazırlanmış, nəşr olunmuşdur. Tədris planında IX sinifdə «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsasları» fənni nəzərdə tutulmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyanın əsas prinsiplərindən biri vətəndaş cəmiyyəti yaradılmasının təmin edilməsidir.

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada hüquqi islahat komissiyası yaradılmasının böyük əhəmiyyəti oldu. Sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin hüquqi bazasını təşkil edən qanunlar qəbul edildi. «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında», «Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında», «Prokurorluq haqqında», «Polis haqqında», «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında», «Notariat haqqında», «Ailə məəcəlləsi», mülki, cinayət, mülki-prosessual, inzibati xətalər, cəzaların icrası, gömrük və vergi məəcəllələri, «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında», «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» və s. qanunların qəbul edilməsi dövlətçiliyin inkişafı, cəmiyyət həyatında hüquqi normaların bərqərar olmasında, hüquqi təminatın inkişafında həlledici əhəmiyyət daşıyır. [203-204]

Konstitusiyaya uyğun olaraq dövlət hakimiyyətinin demokratik modeli - qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi modelinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı prezident tərəfindən təmin edilir. Prezidentin

¹ Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. Bakı, 1997, səh. 309

² «Azərbaycan» qəzeti, 16 oktyabr 1998-ci il

³ Yenə orada

⁴ Yenə orada

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1996-cı il). Bakı, 1997, səh. 7

29 dekabr 1998-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» fərmanının böyük əhəmiyyəti vardır. Fərmanda göstərilir ki, cəmiyyətin demokratikləşməsi və bazar münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün dövlət idarəetməsində köklü islahatlar aparılması prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir.

Fərmanda idarəetmə sistemində islahatlar aparılmasının əhəmiyyəti haqqında göstərilir ki, bu sahədə islahatlar dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini artırmalı, iqtisadiyyatın tarazlaşdırılmış tənzimlənməsi məqsədilə zəruri təsisatların formalaşdırılmasını, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya olunmasını sürətləndirmək məqsədilə iqtisadi fəaliyyət üçün beynəlxalq standartlara cavab verən idarəetmə sistemi və hüquqi baza yaradılmasını təmin etməlidir. Prezident dövlət idarəetmə sistemində islahatların böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və miqyasını nəzərə alaraq özünün rəhbərliyi altında, respublikanın Baş naziri A. Rəsizadənin və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri R. Mehdiyevin sədr müavinliyi ilə Dövlət Komissiyası yaradılması haqqında fərman imzalamışdı.²

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi işinin təkmilləşdirilməsi, idarəçilik sistemində mütəxəssislər hazırlanması işinin yeni tələblərə uyğun səviyyədə qurulması, dövlət idarəçiliyi sahəsində elmi tədqiqatlar aparılması, idarəçiliyin elmi əsaslarla təşkilinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə «Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması haqqında» 3 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanının böyük əhəmiyyəti vardır.³

Son illərdə Konstitusiyaya uyğun olaraq Azərbaycanda demokratiyanın inkişafında yeni bir idarəçilik institutu - bələdiyyələr yaradılmışdır. [204-205]

Azərbaycanda bələdiyyələrin yaradılmasından əvvəl bələdiyyəçilik üzrə qanunlarının hazırlanması üçün Milli Məclisin Yerli Özünüidarə Məsələləri Daimi Komissiyası tərəfindən başqa ölkələrin təcrübəsi öyrənilmişdir. Avropa Şurasının «Yerli özünüidarəetmə məsələləri üzrə Xartiyası»nın əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının prinsipləri ilə tutuşdurulmuş və ona istinad edilmişdir. Eyni zamanda Komissiya üzvləri dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən İtaliyada, Avstriyada, Macarıstanda, İspaniyada, Türkiyədə, Fransada, ABŞ-da və başqa dövlətlərdə olmuş, bələdiyyələrə aid keçirilən tədbirlərdə iştirak etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyulun 2-də «Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu» təsdiq edilmiş,⁴ 1999-cu il iyulun 27-də isə «Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı verilmişdir.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə yaradılan bələdiyyələr yerlərdə sosial-iqtisadi, ekoloji, mədəni problemlərin həyata keçirilməsində xalqın fəal iştirakını təmin etməklə demokratik dövlət quruculuğunda mühüm idarəçilik sütununu təşkil edir.

Azərbaycan Konstitusiyası əsasında 1999-cu ilin dekabr ayının 12-də bələdiyyələrə seçkilər keçirildi. Respublikanın təxminən 4500 yaşayış məntəqəsində (şəhər, qəsəbə, kənd) 2700-ə yaxın bələdiyyə yaradıldı. 23 min vətəndaş bələdiyyələrə üzv seçildi.¹

Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem - siyasi plüralizm yaranmışdır. Hazırda respublikamızda dövlət qeydiyyatına alınmış 38 siyasi partiya, 1400-dən çox ictimai birlik fəaliyyət göstərir.² Respublikamızda müxtəlif dillərdə 372 qəzet, 106 jurnal nəşr olunur. 10 teleradio şirkəti, 25 informasiya agentliyi fəaliyyət göstərir. [205-206]

Demokratik təsisatların fəaliyyəti Avropa və qabaqcıl dünya standartları təcrübəsi ilə əlaqələndirilən qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə mühüm şərait yaradılır. Bu faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə informasiya vasitələri üzərindən senzura götürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ölkəmizdə demokratik inkişaf prinsipləri öz əksini tapmışdır. Xalq dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyidir. Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi və dünyəvidir. İdarəçilik hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil edilir. Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsindən ibarətdir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsində dövlətin ali məqsədinin insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinin və onun beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq təmin edilməsinin nəzərdə tutulması müəyyən edilir. 71-ci maddədə insan hüquqları və azadlıqlarına riayət etmək və onları qorumaq bütün hakimiyyət orqanlarının borcu hesab edilir. İnsan hüquqları toxunulmaz, pozulmaz təminata malikdir. Dövlət irqindən, milliyyətindən,

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1998-ci il). Bakı, 1999, səh. 99-101

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1999-cu il). Bakı, 1999, səh. 5-12

⁴ Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi bazası. Bakı, 2002, səh. 7-34

¹ Yəni orada, səh. 8-34

² **Ramiz Mehdiyev.** Azərbaycan: Tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001, səh. 256; Seçkidən seçkiyə. 1995-2000. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2000, səh. 14-15

dinindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və başqa ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq birliyin tamhüquqlu üzvü kimi ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdir.

Cəmiyyətdə və hər bir şəxsin həyatında insan hüquqlarının reallığa çevrilməsini özünün ali məqsədi hesab edən Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində 1998-ci ilədək 20-nədək beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur.

Heydər Əliyev insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının qorunmasına birinci dərəcəli vəzifə kimi baxırdı. BMT-nin insan hüquqlarına dair 1948-ci il 10 dekabr tarixli Ümumi Bəyannaməsinin qəbul edilməsinin 50 illiyi ərəfəsində ölkəmizdə demokratiyanın daha da inkişaf etdirilməsi və insan hüquqlarını qorumaq sahəsində geniş tədbirlər həyata [206-207] keçirildi, maarifçilik işi gücləndirildi. Prezidentin «İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında»³ 1998-ci il 22 fevral tarixli fərmanı insan hüquq və azadlıqlarına verilən böyük əhəmiyyətin parlaq ifadəsi idi. Bu fərmanda bütün hakimiyyət orqanlarının Konstitusiyada təsbit edilmiş insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilir, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına dövlət orqanları ilə birlikdə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət proqramının layihəsini, insan hüquqları üzrə Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli müvəkkili təsisatının, (Ombudsman İnstitutunun), habelə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə həyata keçirən di-gər qurumların yaradılmasına, insan hüquqları üzrə elmi-tədqiqat institutunun yaradılmasına dair təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan prezidentinə təqdim edilməsi qərara alınır.⁴

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 22 fevral 1998-ci il tarixli fərmanı əsasında «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət proqramı»⁵ hazırlanıb, 1998-ci il iyunun 18-də Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edildi. Bu proqram təsdiq edildikdən sonra uğurla həyata keçirilməkdədir.

Respublikamızda ilk dəfə olaraq 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi yaradıldı. Həmin ildə qadınlar üzrə dövlət siyasətinin daha mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək, qadınların ictimai-siyasi həyatda fəaliyyətini artırmaq məqsədilə «Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılması haqqında» 14 yanvar 1998-ci il tarixli prezident fərmanı verildi və müvafiq Komitə yaradıldı. Bu fərmana əsasən hazırlanan «Azərbaycan Respublikası Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamə»¹ Prezidentin 1998-ci il 20 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq edildi. [207-208]

Azərbaycan Avropa Şurasına daxil olduqdan (25 yanvar 2001-ci il) sonra Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının tələblərinə və respublikamızın Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəliklərə əsasən Milli Məclis tərəfindən bir sıra Konstitusiyaya qanunları qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində hüquqi islahatların həyata keçirilməsində insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsinin mühüm əhəmiyyəti oldu. Respublika Milli Məclisi tərəfindən 2001-ci il dekabrın 28-də «Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili - Ombudsman haqqında» Konstitusiyaya qanunu qəbul edildi. 2002-ci il iyulun 2-də Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili seçildi. Bu təsisatın yaradılması insan hüquqlarına riayət olunmasında parlament nəzarətinin təşkilini möhkəmləndirir, Parlamentlə vətəndaşlar arasında vasitəçi rolu oynayır, demokratik sistemin formalaşmasında vətəndaşların fəallığını artırır.

Azərbaycanda demokratikləşmə və insan hüquqlarının qorunması sahəsində aparılan çoxsahəli işin nəticəsi olaraq respublikamız 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edildi. Əlbəttə, bu, həyata keçirilən tədbirlərin qiymətləndirilməsi kimi qəbul edilsə də, Azərbaycan dövlətinin üzərinə əlavə öhdəliklər də qoyur. Azərbaycanın Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəliklərin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi nəticəsində Milli Məclisin Avropa Şurasındakı daimi nümayəndə heyətinin başçısı İlham Əliyev 2003-cü ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sədr müavini və büro üzvü seçildi. İlham Əliyevin belə bir nüfuzlu təşkilatda rəhbər vəzifəyə seçilməsi ölkəmizdə - Avropa məkanında demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun uğurla həyata keçirilməsinin parlaq nəticəsidir.

Şərq aləmində, islam dünyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ölüm hökmünün ləğv edilməsi ölkəmizin dünyəvi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəlilədiyini bir daha sübut etdi.² Prezident [208-209] Heydər Əliyevin insan hüquqlarının qorunması sahəsində həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri, ölüm cəzasının ləğv edilməsi oldu.

³ Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1998-ci il). Bakı, 1998, səh. 12-15

⁴ Yənə orada

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1998-ci il). Bakı, 1998, səh. 99-105

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1998-ci il). Bakı, 1998, səh. 8-11

² «Azərbaycan» qəzeti, 4 fevral 1998-ci il

1998-ci il fevralın 3-də «Azərbaycan Respublikasında ölüm hökmünün ləğv edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Milli Məclisə müraciəti mətbuatda dərc edildi.

Prezidentin şəxsi təşəbbüsü ilə icrasına moratorium qoyulmuş ölüm cəza növü Milli Məclisin 1998-ci il 10 fevral tarixli qanunu ilə tamamilə ləğv olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında son dəfə ölüm cəzası «Xalq Cəbhəsi - Müsavat» hakimiyyəti dövründə icra edilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri İsa Qəmbərov 1992-ci il iyun ayının 16-da ölüm cəzasına məhkum olunmuş 7 nəfərin bağışlanması haqqında vəsatətlərini təmin etməmişdir. Azərbaycan Respublikasının o zamankı prezidenti Əbülfəz Elçibəy isə 1993-cü il yanvarın 5-də ölüm cəzasına məhkum olunmuş 2 şəxs haqqında bağışlanmanın tətbiq edilməməsi barədə fərman imzalamışdır. Hökmlər 1993-cü ilin fevral ayında bu fərmanlar əsasında icra edilmişdir.³

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə hazırlanan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir. Hələ Konstitusiyanın qəbuluna qədər, 1993-cü ilin 15 iyunundan, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər seçildiyi vaxtdan Azərbaycanda ölüm cəzasının icrasına moratorium qoyulmuşdu. Hətta vətən və xalq qarşısında ən ağır cinayətlər törətmiş, torpaqlarımızı düşmənə təslim etdirən Rəhim Qaziyev, ölkəmizi parçalamağa çalışan separatçı Əlikram Hübətov, təxribatçı və terrorçu Elçin Əmiraslanov, dövlət çevrilişi cəhdlərinin təşkilatçıları Surət Hüseynov və Cavadov qardaşlarının əlaltıları və başqa qatillər, təhlükəli canilər barəsində də prezidentin humanist siyasəti nəticəsində ölüm hökmü tətbiq edilməmişdi.

Bundan əlavə, Azərbaycan Konstitusiyasında nəzərdə tutulan prezidentin müstəsna hüquqlarından istifadə edərək, hər il keçirdiyi əfvlər, [209-210] amnistiyalar ölkəmizdə demokratik, hüquqi, humanist dövlət quruculuğu siyasətinin həyata keçirilməsinin təzahürü idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ilin fevralına qədər Prezident tərəfindən əfv olunma, amnistiya haqqında 30 fərman verilmişdi. Bu, Heydər Əliyevin böyük humanistliyinin, Azərbaycanda demokratik, humanist bir dövlət quruculuğunun parlaq ifadəsi idi.

Hələ ölüm cəzasını ləğv edərək Heydər Əliyev demişdi: «Mən cinayət-hüquq siyasətini hərtərəfli təhlil edərək, ədalət, azadlıq, humanizm və insanpərvərlik kimi yüksək ideallara sadıq qalaraq ölkəmizdə ölüm cəzasının ləğv edilməsi qənaətinə gəlib bu tarixi bəyanatı vermişəm.

Ölüm cəzasının ləğvini məhz bu siyasətin məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirirəm».¹

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli fərmanı respublikamızda demokratiyanın inkişaf etdirilməsində geniş imkanlar yaratmışdır. Mahiyyət etibarı ilə bu, insan hüquqlarının qorunması və müdafiə edilməsi sahəsində uzunmüddətli fəaliyyət proqramıdır.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə ölkəmizdə cinayət hüququ siyasətində humanistləşmə siyasəti ardıcıl olaraq həyata keçirilirdi. 1995-ci ilin mayından Azərbaycanda əfv etmə institutu bərpa edilmişdir. O vaxtdan Prezidentin əfv etmə fərmanlarının verilməsi sisteməlik xarakter alıb.

Prezidentin yanında 1995-ci ildən yaradılan ƏfV (Bağışlama) məsələləri komissiyası fəaliyyət göstərir. 1995-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2353 şəxsi əfv etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycan prezidentinin qanunvericilik təşəbbüsü ilə beş amnistiya aktı qəbul edilmişdir. Amnistiyalar 63477 şəxs barəsində tətbiq edilmiş, o cümlədən 18895 məhkum cəzaçəkmə yerlərindən azad olunmuş, 44582 nəfər digər cəzalardan azad edilmişdir. Azərbaycanın Avropa Şurası üzvlüyünə qəbulu münasibətilə 2001-ci ilin fevral ayında verilmiş amnistiya aktı isə 8516 şəxsə şamil edilmişdir.²

Dövlət başçısı Heydər Əliyevin öz Konstitusiya hüququndan və səlahiyyətlərindən istifadə edərək yüzlərlə məhkumu əfv etməsi, onun təşəbbüsü [210-211] ilə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən amnistiya aktlarına əsasən, minlərlə şəxsin bağışlanması respublikamızda insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması sahəsində ardıcıl həyata keçirilən hüquqi-humanist tədbirlərin ifadəsidir. Bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan prezidentinin təşəbbüsü ilə 1996-cı ildən başlayaraq ardıcıl olaraq hər il amnistiya verilməsi artıq sistem halına düşmüşdür. Məsələn, 1996-cı il mayın 22-də amnistiya qərarı ilə 8723 nəfər, 1997-ci il oktyabrın 17-də 3069, 1998-ci il mayın 12-də 7633, 1998-ci il dekabrın 29-da 4161, 1999-cu il dekabrın 12-də 5367, 2001-ci il fevralın 2-də 2749 nəfər azad edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1996-cı ildən 2001-ci ilədək cəmi 31702 nəfər amnistiya qərarı ilə həbsdən azad edilmişdir.³

Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra dövlət quruculuğu sahəsində yeni mərhələ başlanmışdır. Konstitusiya əsasın-da hüquqi, demokratik və sivil dövlət quruculuğu sahəsində Azərbaycan dünya standartları səviyyəsində inkişaf etməyə başlamış, böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdı. Lakin Konstitusiyanın qəbul edilməsindən keçən 7 il ərzində cəmiyyət həyatında xeyli dəyişikliklər baş vermişdi. Yeddi il əvvəl qəbul edilən Konstitusiyanın yaradıcısı olan Heydər Əliyev özü respublikamızda

³ Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001, səh. 136

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 4 fevral 1998-ci il

² **Ramiz Mehdiyev.** Azərbaycan: Tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001, səh. 257

³ Amnistiya qərarları ilə azad edilənlərin sayı Respublika Ədliyyə Nazirliyinin statistik məlumatından götürülmüşdür

inkişaf, dəyişikliklər prosesini izləyərək dövlətimizin əsas qanununda dəyişiklər edilməsinin zəruri olduğunu müəyyən etdi. Azərbaycan prezidenti 2002-ci ildə «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklər edilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən Respublikamızda 2002-ci il avqustun 24-də referendum keçirildi. Referendum yüksək siyasi fəallıq şəraitində keçdi. Referendumda respublika vətəndaşlarının 83 faizi iştirak etdi. Onların 96 faizi Konstitusiyaya dəyişikliklərə səs verdi. Konstitusiyaya təklif edilmiş dəyişikliklərin yüksək səviyyədə qəbul edilməsi xalqın prezident ətrafında sıx birliyini bir daha nümayiş etdirdi. Lakin həmişə olduğu kimi radikal müxalifət yenə də əsassız mövqeyini büruzə verdi. Konstitusiyaya təklif edilən düzəlişlər mətbuatda geniş müzakirə edildi. Radikal müxalifət əvvəldən, əsasən, üç düzəlişə qarşı açıq şəkildə öz etirazını bildirdi. Bu etirazlar əsasən, 83-cü, 105-ci maddələrdəki [211-212] və 130-cu maddənin üçüncü hissəsinin 7-ci bəndindəki dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Birinci düzəlişdə təklif edilirdi ki, Milli Məclisə seçkilər proporsional sistemlə yox, ancaq majoritar sistem əsasında keçirilsin.

Bu məsələdə dünya təcrübəsinə - ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Kanadada Avstraliyada və bir çox demokratik ölkələrdə də seçkilərin majoritar sistem üzrə keçirilməsinə istinad olunurdu. Müxalifət partiyalarından «Müsavat», Milli İstiqlal, «Xalq Cəbhəsi» və «Demokrat» partiyaları öz fikirlərini onunla əsaslandırmağa çalışırdılar ki, guya majoritar sistemə keçilməsi çoxpartiyalı sistemə zərbə vuracaqdır. Onların bu fikirlərinin əsassız olduğu mətbuat səhifələrində ciddi şəkildə təkzib olundu.

Müxalifətin ciddi narazı olduğu bir məsələ də 105-ci maddə ilə əlaqədar idi. Bu düzəlişdə göstərilirdi ki, obyektiv səbəblərə görə prezident öz səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilmədikdə onun səlahiyyətləri parlamentin sədrinə deyil, baş nazirə keçir. Bu düzəliş də dünya praktikasına, böyük dövlətlərin təcrübəsinə əsaslanırdı. Məsələn, Rusiyada, Fransada və ABŞ-da da belədir.

130-cu maddənin üçüncü hissəsinin 7-ci bəndindəki düzəlişdə isə mülki məhkəmələr sisteminə siyasi partiyaları və qeyri-hökumət təşkilatlarını buraxmaq hüququ verilirdi.

Ümumiyyətlə, 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında referendum yolu ilə edilən dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu, bunların ölkəmizin tərəqqisi tələbindən irəli gəldiyini dövlət başçısı Heydər Əliyev irəlicədən görürdü. Bu düzəlişlər həm də demokratikləşmə, insan hüquqları və azadlıqlarının genişlənməsinə, siyasi sistemin təkmilləşməsinə, konstitusiyamızın dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası məhz Azərbaycan Prezidentinin sədrliyi, ideya-təşkilat rəhbərliyi ilə hazırlanmış, həyata keçirilmiş və Heydər Əliyev onun həqiqi və etibarlı qaranı olmuşdur. Azərbaycanda dövlət quruculuğu Prezident Heydər Əliyevin başçılığı ilə gündən-günə möhkəmlənmiş, inkişaf etmişdir. [212-213]

VI FƏSİL

NEFT STRATEGİYASININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ. AZƏRBAYCANIN DÜNYA BİRLİYİ ÖLKƏLƏRİ İLƏ İNTEQRASIYASININ DƏRİNLƏŞMƏSİ

Neft sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahəsidir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bakı neft sənayesinə xarici kapitalın axını nəticəsində Azərbaycanda iri neft şirkətləri yaranmışdır. Neft istehsalı və ticarəti bu şirkətlərin və yerli neft sənayeçilərinin əlində cəmləşmişdi. Bakı Rusiya imperiyasının əsas neft sənayesi mərkəzi idi. Azərbaycan nefti xarici şirkətlər və yerli sahibkarlar tərəfindən istehsal edilirdi. Neft Azərbaycanın, xüsusilə Bakının inkişafında mühüm rol oynasa da, xalq bu sərvətin sahibi deyildi.

Sovet hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan nefti SSRİ-nin əsas yanacaq mənbəyi idi. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etdirilmiş, respublikamızda nəhəng sənaye potensialı yaradılmış, neft sənayesi böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Neft sənayesinin XIX əsrin sonundan başlayaraq Azərbaycanın iqtisadi inkişafında böyük tarixi rolu olmuşdur.

Azərbaycanda neft sənayesi yalnız müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasından sonra xalqın milli sərvətinə, malına çevrilmişdir. Neft Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün əsas, təməl, bünövrədir. Neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövləti qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabrın 16-da keçirdiyi brifinqdə demişdi: «... biz indi də, gələcəkdə də Azərbaycanın təbii sərvətlərindən, xüsusən, ən böyük təbii sərvətimiz olan neft yataqlarından çox ehtiyatla, səriştəli istifadə olunmasına çalışmalıyıq. Çalışmalıyıq ki, bu sərvətlərdən Azərbaycan xalqının bu günü və gələcəyi üçün maksimum mənfəət götürək».¹ [213-214]

Heydər Əliyev bu vəzifələri irəli sürərkən respublikamızın neft sənayesi tarixinə, neft sənayesində tarixi təcrübəyə əsaslanırdı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dünyanın neft istehsal edən ən böyük ölkəsi olmuşdur. Hələ 1872-ci ildə Azərbaycanda 26 min ton, XX əsrin əvvəlində, 1900-cü ildə 10 milyon ton neft hasil olunmuşdu ki, bu da Rusiyada çıxarılan neftin 95 faizini, dünyada çıxarılan neftin isə 50 faizini təşkil etmişdir. Hələ o dövrdə xarici ölkələrin neft şirkətləri və yerli sahibkarlar Bakıda neft çıxarılması və emalı ilə məşğul olmuşdular. Bakı neftindən dünyada geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı Bakının inkişafına ciddi təsir etmişdir, eyni zamanda Bakı şəhərinin ekoloji vəziyyətinin pozulmasına, çirklənməsinə də səbəb olmuşdu. Neft emalı müəssisələrinin tikilməsi Bakıda «Qara şəhər» deyilən yer yaratmışdı.

Azərbaycanın keçmiş Sovet İttifaqı tərkibində olduğu dövrdə də neft sənayesinin yeni neft yataqlarının kəşf olunmasında nümunə göstərmişdir. Ona görə də SSRİ vaxtı Rusiya ərazisində aşkar olunan neft yataqlarını «İkinci Bakı», «Üçüncü Bakı», «Dördüncü Bakı» adlandırırdılar.

Azərbaycan suda, dənizdə suyun dərinliklərində də neft yataqlarının kəşf olunması və istifadə edilməsində ilk addımlar atan bir ölkə olmuşdur. Bu bir faktıdır ki, hələ 1949-cu ildə Xəzərdə dənizin dibində neft çıxarılmğa başlanmışdı. Bu dünya təcrübəsində birinci olaraq açıq dənizdən neft çıxarılması faktı idi. Xəzər dənizində neft istehsalı sənayesi yaranmışdı. 1949-cu ilin noyabrında Xəzərdə ilk neft quyusu fontan vurmuşdu. Bu yer əfsanəvi «Neft daşları» adlandırılmışdı. Azərbaycan neftçiləri Xəzərin dərinliyindən neft çıxarılmasında böyük təcrübə, nümunə göstərmişdilər. 1949-cu ildən 1997-ci ilin ortalarına qədər Xəzər dənizindən 420 milyon ton neft çıxarılmış, 320 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdi.²

1969-cu ildə Heydər Əliyevin respublikada hakimiyyətə gəlməsinin mühüm əhəmiyyəti, nəticəsi bir də onunla əlamətdar oldu ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan sənayesinin yenidən qurulması proqramı işləndi və həyata keçirilməsinə başlandı. Bu illərdə Azərbaycan sənayesinin yenidən qurulmasının əsası qoyuldu və ardıcıl olaraq həyata keçirildi. 1976-cı ildə Azərbaycan [214-215] SSR sənayesinin əsas və perspektivli sahələrini inkişaf etdirmək proqramı qəbul edildi. Həmin proqramın irəli sürülməsi, hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi o vaxt Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi işləyən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu proqramda sənayenin inkişafı, bununla əlaqədar olan bir çox sahələrin kompleks şəkildə dirçəldilməsi, yenidən qurulması planı ilə əlaqəli olaraq müəyyənləşdirilirdi.

¹ Heydər Əliyev. Neft müqaviləsinin imzalanmağa hazırlanması ilə bağlı brifinqdə bəyanat. 16 sentyabr 1994-cü il. - Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 13; Azərbaycan 1994. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. II hissə. Bakı, 2002, səh. 50

² Heydər Əliyev. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərlə birgə işlənəcək neft yataqlarındakı ilkin neftin çıxarılması münasibətilə «Respublika» sarayında keçirilən mərasimdəki nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

Məsələn, əsasən, Bakıda yerləşən neft sənayesinin perspektiv inkişafı həm neft çıxarılması, onun emalı, yeni texnologiya ilə təmin edilməsi, atmosferin çirklənməsinin qarşısının alınması, ekoloji vəziyyətin normallaşdırılması tədbirləri, şəhərin özünün kompleks şəkildə abadlaşdırılması, dövrün tələbləri səviyyəsində qurulması və i.a. vəzifələrlə əlaqələndirilirdi. Heydər Əliyev bu işləri həyata keçirərkən keçmiş tarixə nəzər salır, Bakıda neft sənayesinin meydana gəlməsi, bununla əlaqədar neft emalı qurğularının tikilməsi, onun Azərbaycan xalqına fayda verilməsində xidmətini qeyd edirdi. «Bunu ona görə demirəm ki, siz məni təvazökar olmayan bir adam kimi qəbul edəsiniz. Ona görə deyirəm ki, siz həqiqəti bir daha yadınıza salasınız».¹

Eyni zamanda 1970-ci illərdə artıq emal qurğularının getdikcə əhəmiyyətini itirdiyini nəzərə alaraq yeni texnoloji planların hazırlanması zərurətini irəli sürürdü. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1994-cü il sentyabrın 17-də «Azərneft» İstehsalat Birliyində avtomatik idarəetmə mərkəzinin kollektivi ilə görüşündə qeyd edirdi ki, əsrimizin əvvəlindən Bakı şəhərində tikilmiş neft emalı qurğuları bir tərəfdən Azərbaycanın iqtisadiyyatında böyük rol oynamışdısa, digər tərəfdən Bakının bir hissəsini «qara şəhər»ə çevirmişdi.

Beləliklə, Azərbaycan dilində «Qara şəhər» məfhumu meydana gəlmişdi. O vaxt burada yer də «qara» idi, dənizin sahili də. Burada insanların yaşayışı çətinləşmişdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan Azərbaycan neft sənayesinin yenidən qurulması proqramında «Qara şəhər» məsələsinə də xüsusi yer verilirdi. Heydər Əliyev o illərdə görülən işləri yada salaraq deyirdi: «Bəli, biz o proqramı hazırladıq, mən həmin proqramı irəli sürdüm. Mən bu barədə məruzə edərkən, - onu arxivlərdən götürüb [215-216] baxa bilərsiniz, - «Qara şəhər»in vəziyyətini də təsvir etdim və dedim ki, vaxt gələcək, bu «Qara şəhər» qara rəngdən xilas olacaq, burada güllər əkiləcək, yaşıllıq, ağaclar olacaq, yaraşılıq yaşayış binaları tikiləcək və insanlar burada yaşamağa can atacaqlar».²

Ötən əsrin 70-ci illərindən əsas qoyulan yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi, neft emalı zavodlarının tamamilə yenidən qurulması nəticəsində «Qara şəhər»in ekoloji problemləri qismən aradan qaldırıldı. Şübhəsiz ki, bu tarixi işlər də Heydər Əliyevin böyük xidməti nəticəsində mümkün olmuşdur.

1970-80-ci illərdə Azərbaycanın neft emalı, neftayırma sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulması, yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi ilə bu sahə böyük vəsətlə inkişaf etdi. Bu da müstəqil Azərbaycanın neft sənayesinin, o cümlədən emal sənayesinin inkişaf etdirilməsində əsas təməl oldu.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində, iqtisadi həyatının möhkəm bünövrə üzərində qurulmasında hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin gördüyü işlər gələcək dövr üçün möhkəm təməl qoymuşdur.

Onun hakimiyyəti illərində respublikamız Sovetlər İttifaqı tərkibində idi, müstəqil deyildi. Bütün məsələlər Moskvada planlaşdırılırdı. Belə bir vaxtda Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı naminə, respublikanın iqtisadi gücünün möhkəmləndirilməsi naminə SSRİ-nin sərt idarəçilik sistemi çərçivəsində düşünülmüş, əsaslandırılmış quruculuq planları işləyib hazırlayırdı, özünün şəxsi nüfuzu və mövqeyindən istifadə edərək həyata keçirirdi. Neft məhsulları istehsalının mühüm sahəsi olan emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi Heydər Əliyevin xüsusi diqqət verdiyi sahələrdən idi. Çünki bu, neft sənayesinin kompleks inkişaf etdirilməsini təmin edirdi. 70-ci illərdə SSRİ-də yüksək oktanlı benzin istehsal edən «Katalitik Krekinq» qurğusunun tikilməsi müzakirə olunan vaxt Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev belə bir qurğunun respublikamızda tikilməsi məsələsini Moskvada Sovetlər İttifaqının bir sıra rəhbərləri qarşısında dəfələrlə qaldırılmışdı. Həmin qurğunun Bakıda yaradılmasının zərurətini əsaslandırmağa çalışmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, [216-217] «bu qurğunu almaq üçün mən o vaxtlar Sovetlər İttifaqına rəhbərlik edən baş katibin razılığını əldə etmişdim. L. İ. Brejnev, A. N. Kosiğın bu işə qarışandan sonra biz bu qurğunun Azərbaycanda tikilməsinə başladığımız».³

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, yüksək oktanlı benzin istehsal edən «Katalitik Krekinq» qurğusunun «Azərbaycanda yaradılması üçün o vaxt biz, demək olar ki, on il çalışmışdıq».

1970-80-ci illərdə «Katalitik Krekinq» qurğusunun tikintisi Azərbaycan neft emalı sənayesinin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsinin tərkib hissəsi idi. Bu qurğunun tikinti layihəsi də 70-ci illərdə hazırlanıb, tikintisinə isə 1981-ci ildə başlanmışdı. Əvvəlki qurğular hər biri iki il müddətinə tikilib başa çatdırılmışdısa, «Katalitik Krekinq» qurğusu 12 il tikilmişdir. 1993-cü ildə istifadəyə verilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından əvvəl neft sənayesində yaranmış elmi-texniki, maddi-texniki bazanın, böyük texniki qurğuların, tarixi ənənələrin yeni mərhələdə daha irəli getmək, böyük işlər görülməsi üçün əsas yaratdığını qeyd edirdi: «Məhz bunlara - ölkəmizdə olan böyük təcrübəyə, sərəncamımızda

¹ Heydər Əliyev. Azərneft Yanacaq İstehsalat Birliyində avtomatik idarəetmə mərkəzinin kollektivi ilə görüşdəki nitqi. 17 sentyabr 1994-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 241

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 240-241

³ Heydər Əliyev. Azərneftyanacaq İstehsalat Birliyində görüşlərdəki nitqi. 17 sentyabr 1994-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 234

olan böyük maddi-texniki bazaya görə Xəzər dənizində, suyun dərinliyində yerləşən yataqlardan neft istehsal etmək üçün Azərbaycan yeni addımlar atmağa başlamışdır».¹

1991-ci ildən sonra respublikamızda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Azərbaycanın neft sənayesi də ağır vəziyyətə düşmüşdü. Maliyyə çətinliyi, kəşfiyyat və istismar qazmasının aşağı düşməsi, uzunmüddətli istismar nəticəsində yataqların gücdən düşməsi, 150-200 metrədən artıq dərinlikdən neft çıxarılması üçün müasir texnologiya və texnikanın olmaması nəticəsində neft və qaz hasilatının səviyyəsi aşağı düşmüşdü. 1987-ci ildən 1997-ci il arasında on il müddətində Azərbaycanda neft hasilatı 14.280 milyon tondan 9.022 milyon tona düşmüşdü.²

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev respublikada neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi mənbələrini dərinlən təhlil edərək neft [217-218] çıxarılmasının artırılmasında yeni imkanları aşkar etdi. O, elmi axtarışların nəticələrini, alimlərin, mühəndislərin, ümumiyyətlə neft sənayesində çalışan mütəxəssislərin fikirlərini, məsləhətlərini öyrənərək müəyyən etmişdi ki, Azərbaycanın neft yataqlarında çoxlu miqdarda neft və neft məhsulları vardır. Bu ehtiyatların çıxarılmasının yollarını, mənbələrini araşdırırdı. Həmin neft yataqlarının istismar olunması müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırdı. Çətinliklər ondan ibarət idi ki, qurudakı neft yataqlarından təkrar neft çıxarılması geniş miqyasda müasir texnologiya tələb edirdi. Dənizdəki yataqlardan neft çıxarılması isə dənizdə suyun dərinliyi ilə əlaqədar olaraq çətinlik yaradırdı. 90-cı illərədək Xəzər dənizinin dayaz yerlərindəki yataqlardan istifadə edilirdi. Dənizin dərinliyindən neft çıxarılması çoxlu miqdarda vəsait, müasir texnika və texnologiyadan, təcrübə-dən istifadə edilməsini tələb edirdi.

Xəzərin dərinliyindən neft çıxarılmasını Qərbin böyük neft şirkətləri ilə birlikdə həyata keçirmək zərurəti meydana çıxır, bu sahədə əsaslı müqavilə imzalanması tələb olunurdu.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra respublika Dövlət Neft Şirkəti ilə Qərb ölkələrinin neft şirkətləri arasında Azərbaycanın Xəzərdə olan neft yataqlarının birgə istismar edilməsi haqqında hələ 1990-cı ildən, SSRİ mövcud olduğu dövrdən danışıqlar başlanmışdı.

Danışıqlar təqribən 3 il müddətində davam etdirilmiş və 1993-cü il iyunun 23-də dayandırılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə, respublikamızda Xəzər dənizində neft və qaz yatağının işlənməsinə dair tender elan etməklə başlamışdır. İstər həmin dövrdə, istərsə də müstəqillik elan edildikdən sonra da bacarıqlı rəhbər və təşkilatçı olmadığından bu iş başa çatdırılmamışdır.

1992-ci ildə Qərb şirkətləri ilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti birləşib ümumi bir konsorsium yaratmışdılar. Müqavilə layihəsi hazırlanırdı. Lakin bu layihələrdə çatışmazlıqlar var idi. O, Azərbaycan Respublikası üçün əlverişli deyildi. Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyev müqavilə şərtlərinin ölkəmiz üçün sərfəli olmadığını və imzalandığı təqdirdə iqtisadiyyatımıza ciddi zərər gətirəcəyini düşünərək 1993-cü il iyulun 21-nə təyin edilmiş imzalanma prosesindən imtina etdi. 1993-cü ilin iyulunda respublika Ali Sovetinin sədri, prezident səlahiyyətlərini həyata keçirən [218-219] Heydər Əliyev konsorsiumla danışıqların dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi. O zaman belə bir addım atılması anlaşılmazlığa, səs-küyə səbəb olmuşdu. Heydər Əliyev özü bu məsələ ilə əlaqədar qərb neft şirkətlərinin prezidentləri və başqa rəhbərləri ilə görüşərək, ətraflı söhbətlər aparmış, danışıqların dayandırılmasının səbəblərini aydınlaşdırmışdı.

Heydər Əliyev göstərirdi ki, «Mən Azərbaycana cəlb edilən neft şirkətlərinin öz iqtisadi maraqları olduğunu anlayıram. Lakin eyni zamanda, biz ölkəmizin maraqların şirkətlərin maraqlarından üstün tutmalıyıq». «Çıxaqo Tribun» qəzetinə müsahibəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti göstərirdi ki, xarici şirkətlərin hökumətlərinin müqavilə şərtlərilə təşvişə düşmələri onda təəccüb doğurur. Heydər Əliyev eyni zamanda neft şirkətlərinin sədrləri ilə 1993-cü ilin avqustunda Bakıda keçirilən görüşdə bəyanat vermişdi. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, «... böyük ölkələrin neft şirkətləri Azərbaycanın neft yataqlarına maraq göstərsə, ... bu ölkələrin dövlət qurumları da respublikadakı hazırkı ictimai-siyasi duruma diqqət göstərməlidir».³

Bununla yanaşı, dövlət başçısı Qərb şirkətlərini əmin edirdi ki, bu, danışıqların birdəfəlik dayandırılması demək deyil, bu iş davam etdiriləcəkdir. Neft Azərbaycan iqtisadiyyatının ən böyük sahəsi, ən dəyərli sərvəti olduğuna görə bu məsələyə dərinlən baxmaq, ətraflı müzakirə etmək lazımdır. Sonra müzakirələr keçirildi, nəticədə onlarla saziş əldə olundu və işlər davam etdirildi.¹

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi altında Xəzərdəki neft yataqlarının birgə işlənməsi və istismar edilməsi haqqında danışıqların yeni mərhələsi başlandı. Heydər Əliyev Azərbaycan neft sənayesində işləyən alimlər, mütəxəssislər, rəhbər işçilərlə və bu sahədə çalışan başqa işçilərlə də toplantı keçirir, onlarla məsləhətləşir və Azərbaycanın mövqeyini bildirirdi.

¹ Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərin birgə işlənən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibətilə təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

² Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin cari arxivi. Xüsusi qovluq

³ Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin cari arxivi. Xüsusi toplus

¹ **Heydər Əliyev.** Neft müqaviləsinin imzalanmağa hazırlanması ilə bağlı brifinqdə bəyanat. 16 sentyabr 1994-cü il, Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 226; Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, səh. 11

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti də Prezidentin tapşırıqlarına əsasən respublikanın alimləri, mütəxəssisləri, neft sənayesində çalışan təcrübəli işçilərlə birlikdə danışıqlarda ölkənin mövqeyini müəyyənləşdirmişdi. Azərbaycan Respublikasının bu danışıqları hansı prinsiplər əsasında davam [219-220] etdirilməsi haqqında öz təkliflərini Heydər Əliyevə təqdim etmişdilər. Məhz bu prinsipləri təhlil edəndən, bu işlə məşğul olan məsul şəxslərlə məsləhətləşdikdən sonra Prezident 1994-cü il fevralın 4-də Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin danışıqları həmin prinsiplər əsasında davam etdirməsi barədə sərəncam verdi. Sərəncamda deyilirdi: «Respublikanın dənizdə neft və qaz yataqlarının kəşfində və işlənməsində xarici neft şirkətlərinin iştirakı barədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti rəhbərlərinin məlumatını nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Xarici neft şirkətləri ilə (Amoko, Britiş Petroleum, Statoyl, Penzoyl, Remko, Yunokal, Mak Dermott, Türk Neft Şirkəti) aparılan danışıqların əsas istiqamətləri barədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin təklifləri bəyanılsın.

2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə yuxanda adlan çəkilən neft şirkətləri ilə birlikdə «Azəri» və «Çıraq» yataqlarının kəşfinə və işlənməsinə dair danışıqların aparılması, müqavilənin hazırlanması və bağlanması səlahiyyəti verilsin.

3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə tapşırılsın ki, iki həftə müddətinə «Günəşli» yatağında neft hasilatının sabitləşdirilməsi proqramını hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin».²

Fərmanda danışıqların həmin prinsiplər əsasında davam etdirilməsi səlahiyyəti Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə, onun prezidenti N. Əliyevə verildi. Bundan sonra danışıqların yeni mərhələsi başlandı. İyulda danışıqlar başa çatdı. Heydər Əliyev danışıqlar zamanı əldə olunmuş razılıqları bəyəndi. Bu razılıqlar əsasında müqavilənin hazırlanmasına başlanmasına qərar verildi. Bundan sonra müqavilələrin hazırlanmasının yeni mərhələsi başlandı. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Qərbin neft şirkətləri ilə danışıqlar Bakıda aparılırdı. Sonrakı mərhələdə Qərb neft şirkətlərinin xahişi ilə danışıqlar İstanbulda keçirildi. Danışıqlar iyulda sona çatdı. Heydər Əliyev bütün danışıqları izləyir, öz məsləhətlərini verirdi.

İstanbulda danışıqların nəticəsi haqqında məlumatı təhlil etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti Dövlət Neft Şirkətinin rəhbərlərini, danışıq aparan Azərbaycan nümayəndələrini və Qərb neft [220-221] şirkətlərinin nümayəndələrini birlikdə qəbul etdi. Çıxış edənlər İstanbulda aparılan danışıqlarda tərəflər arasında razılığın əldə edildiyini bildirdilər. Bundan sonra Heydər Əliyev İstanbul danışıqlarının sona çatması haqqında Bakıda protokol imzalanmasına razılıq verdi. İyulun ortalarında belə bir protokol imzalandı.

İyulun 21-də Qərb neft şirkətləri konsorsiumunun dəvəti ilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin danışıqlar aparan heyəti Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hyuston şəhərində 45 gün layihənin hazırlanması üzərində iş apardı. Azərbaycan nümayəndə heyəti bir çox çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, müqavilənin layihəsinin hazırlanmasını başa çatdırdı.

Nümayəndə heyəti Hyustondan qayıdandan sonra Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin prezidenti Nətiq Əliyevi qəbul etdi. O danışıqların nəticəsi, orada baş verən problemlər, çətinliklər, onların aradan qaldırılması haqqında yazılı məlumat verdi. Eyni zamanda Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan nümayəndə heyətinin fikrini də öyrəndi ki, hazırlanmış layihə imzalana bilər. Bu fikirlərlə razılıqsa da, Prezident Azərbaycan dövlətinin rəhbər dairələrinin - Ali Sovetin, Nazirlər Kabinetinin rəhbərləri ilə, Prezident Aparatında işləyən məsul şəxslərlə, əlaqədar nazirliklərlə və nazirlərlə hazırlanmış layihə və əldə olunan nəticələri müzakirə etdikdən sonra, nəhayət, qərar qəbul etdi ki, hazırlanmış layihəni imzalamaq olar. Xarici ölkələrin neft şirkətləri də layihənin imzalanması haqqında qərar qəbul etmişdilər. Bu şirkətlərin mənsub olduqları dövlət rəhbərləri də xeyir-dua vermişdilər.³

Layihənin hazır olması və görülmüş işləri ictimaiyyətə çatdırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti sentyabrın 16-da brifinq keçirib bəyanat verdi. Brifinqdə mətbuat işçilərinə müraciətlə bildirdi ki, «Bu məlumatı ictimaiyyətə rəsmi çatdırmaq üçün də, sizi - mətbuat nümayəndələrini buraya dəvət etmişəm».¹

Bütün bunlar Neft müqaviləsinin layihəsinin hazırlanmasının və qəbul edilməsinin çətin, mürəkkəb və gərgin proseslərin nəticəsi olduğunu göstərir. Məhz Heydər Əliyev kimi görkəmli dövlət xadimi, uzaqgörən rəhbərin gərgin, yorulmaz fəaliyyəti, bacarığı nəticəsində Azərbaycanın [221-222] taleyi üçün perspektiv əhəmiyyətli müqavilə əldə edildi. Heydər Əliyev brifinqdəki bəyanatında deyirdi: «Uzun illər, yəni üç ildən artıq aparılmış iş, mən hesab edirəm ki, müsbət nəticə vermişdir. Şübhəsiz ki, təqdim olunan müqavilə layihəsi bizim bütün istəklərimizi, arzularımızı təmin etmir... Biz həmin layihədən bundan da artıq mənfəət götürmək istəyirik. Ancaq bilirsiniz, müştərək iş görmək belədir ki, hər iki tərəf öz mənfəətini götürməyə çalışır və götürməlidir. Əgər qarşılıqlı mənfəət prinsipi olmasa, şübhəsiz ki, saziş də, müqavilə də ola bilməz».²

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 226; Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, səh. 6-7

³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, səh. 259

¹ Yəni orada

² Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 13

Heydər Əliyev Qərb neft şirkətlərinin Konsorsiumu ilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti arasında hazırlanmış müqavilənin imzalanmasının vaxtı və yeri haqqında qərar qəbul etmişdi. Qərara görə, müqavilənin sentyabrın 20-də «Gülüstan» sarayında imzalanması müəyyən edilmişdi.

Danışqların Bakıda keçirilməsinin və burada imzalanmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, «bu imzanın Bakıda atılması Azərbaycanın müstəqilliyini bir daha aydın sübut edir».³

Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövhərinin Heydər Əliyevin qəbulu haqqında məlumatda qeyd edilirdi ki, dövlət naziri Türkiyə Prezidenti S. Dəmirəlin və Baş nazir Tansu Çillərin salamlarını Azərbaycan Respublikası Prezidentinə yetirdikdən sonra neft müqaviləsinin imzalanmasını böyük bir tarixi hadisə kimi qiymətləndirir və heyrətamiz bir ifadə ilə öz fikrini çox gözəl açıqlayırdı: «Əgər istiqlalyyətiniz əlinizdə olmasaydı, bu imza bu gün Bakıda atılmazdı».⁴

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti sazişin layihəsinin məzmun və mahiyyəti barədə Prezidentə ətraflı məruzə təqdim etdi. Məruzədə sazişin layihəsi Azərbaycan Respublikası üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli və münasib variant kimi səciyyələndirildi. Qeyd edildi ki, yataqların işlənməsi üçün lazım olan investisiyaların 80 faizinin konsorsium tərəfindən yatırılması nəzərdə tutulur. Saziş qüvvəyə mindikdən sonra ilk neft 18 ay ərzində çıxarılacaq, neft hasilatına əsas yataqlarda 48 aydan gec olmayaraq başlanacaq və neft kəmərinin tikintisi 54 ay ərzində başa çatdırılacaqdır. Layihədə göstərilirdi ki, Azərbaycanın gəliri üç mənbədən alınacaqdır: 1) təbii ehtiyatların [222-223] mülkiyyətçisi hüququndan irəli gələn gəlirlər; 2) yataqların işlənməsinə investisiya qoyuluşlarında iştirakla bağlı gəlirlər; 3) respublika büdcəsinə konsorsiumun gəlirinin dördü bir hissəsi məbləğində vergi ayırmaları. Bunların hamısı gəlirli neftin 80 faizinin Azərbaycana çatmasını təmin edəcəkdir. Eyni zamanda neftlə birgə çıxan və ehtiyatları 55 milyard kubmetr həcmində qiymətləndirilən səmt qazı da Azərbaycanın mülkiyyəti olacaq.

Həmçinin layihədə nəzərdə tutulurdu ki, neft yataqlarının birgə işlənməsi 30 il müddətində həyata keçiriləcək. Bunun həyata keçirilməsi ilə xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının təməli qoyulacaq. Daxil olan valyuta bütün iqtisadiyyatın, hər şeydən əvvəl, neft sənayesinin elmi və istehsal-texniki bazasının keyfiyyətə yenilənməsini, uzun illər dayanmış neftmaşınqayırma, neft emalı və neft kimyası sənayesinin inkişafını təmin edəcək, yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Bütün bunları və digər göstəriciləri, müddəaları rəhbər tutaraq, Saziş layihəsinin Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin məruzəsində müsbət qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1994-cü il sentyabrın 14-də «Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində» fərman verdi. Bu fərmanda da müqavilənin əsas məzmun və mənası istər Azərbaycan üçün, istərsə də xarici neft şirkətləri üçün əhəmiyyətli olduğu qeyd edilirdi.

Prezidentin qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan Neft Şirkəti və xarici neft şirkətləri arasında Sazişin layihəsinin bəyənilməsi göstərilir və Dövlət Neft Şirkətinin Prezidenti Natiq Əliyevə tapşırılırdı ki, ... Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici şirkətlər arasında Sazişi imzalasın.⁵

Azərbaycanın neft sənayesində böyük əhəmiyyət daşıyacaq neft yataqlarında iri platformaların tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Şəxsən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hələ 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda nəhəng Dərinlik Özülləri zavodu tikilmişdi. O vaxt bu zavod Sovetlər [223-224] İttifaqının bütün dənizlərində neft quyuları qazmaq, neft çıxarmaq üçün platformalar hazırlayan yeganə müəssisə idi. Bu zavoddan son dövrdə istifadə edilə bilmirdi, çünki yenidən qurulmalı idi. Əsrin müqaviləsi qüvvəyə mindikdən sonra Dərinlik Özülləri zavodunun tamamilə yenidən qurulması nəzərdə tutulurdu. Onun buraxacağı platformalardan nəinki Xəzərin Azərbaycana aid hissəsində, həm də başqa hissələrində neft çıxarılmasında istifadəsi müəyyən edilirdi. Keçmişdə istifadə edilən və hazırda köhnəlmiş olan qurğular, gəmilər əvəzinə, neft müqaviləsi qüvvəyə mindikdən sonra Xəzərdə birgə işlər görülməsi üçün yeni gəmilər, tankerlər, yeni qurğular alınması da qeyd edilirdi. Məlumdur ki, 30 ildən sonra bunların hamısı yenə Azərbaycanın sərvəti olaraq qalmalıdır. 70-ci illərdə Neft daşlarında qurulmuş estakadaların da bərpa edilməsi, təzələnməsi də əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu. Konsorsiumdan alman vəsait, Azərbaycanın payına düşən neftdən istifadə edilməsi neft qurğularının, buruqların, yataqların təmir edilməsinə sərf ediləcəkdir.

Neft müqaviləsinin bağlanmasından sonra neft emalı sənayesinin yenidən qurulması, müasirləşdirilməsi probleminin həll edilməsi də Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevi düşündürən ən vacib məsələlərdən biri idi. 1994-cü il sentyabrın 17-də Azərneftyanacaq İstehsalat Birliyi müəssisələrində görüşlərində qeyd edirdi ki, sentyabrın 20-də bağlanacaq müqavilə neft emalı sənayesində 70-80-ci illərdə tikilmiş və indiyədək işləyən qurğuların, - yüksək oktanlı benzin istehsal edən «Katalitik Krekinq», «Elou-AVT-6» qurğularının müasirləşdirilməsi, avadanlıqlarının dəyişdirilməsi üçün lazımı tədbirlər görməliyəkdir».¹

³ Yenə orada

⁴ Yenə orada, səh. 19

⁵ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 8-10

¹ **Heydər Əliyev.** Azərneftyanacaq İstehsalat Birliyində görüşlər. 17 sentyabr 1994-cü il. - Müstəqilimiz əbədidir. II kitab, 1997, səh. 235

Nəhayət, üç ildən çox müddətdə aparılan danışıqlar nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın 11 böyük Neft Şirkəti arasında Bakıda, «Gülüstan» sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda olan «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarından birgə neft çıxarılması haqqında ilk neft müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə dünyada böyük əks-səda doğurdu. Ona «Əsrin müqaviləsi» adı verildi.

Müqaviləni imzalayan şirkətlər Amerika Birləşmiş Ştatlarının «Amoko», «Yunokal», «Penzoyl», «Eksn», Böyük Britaniyanın «Britiş Petroleum», [224-225] «Remko», Rusiyanın «Lukoil», Norveçin «Statoyl», Türkiyənin «Türk petrolları», Səudiyyə Ərəbistanının «Delta», Yaponiyanın «İtoçu» şirkətləridir. Bu şirkətlərin iştirakı ilə Neft müqaviləsinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1994-cü il dekabrın 2-də qəbul etdiyi qərarla neft müqaviləsini təsdiq etdi, onun həyata keçirilməsinə icazə verdi. Sazişə əsasən, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti adından və onun tapşırığı ilə hökumətin təminatı və öhdəlikləri barədə 1994-cü il noyabrın 15-də imzalanan sənəd qəbul və təsdiq edildi, onun həyata keçirilməsinə icazə verildi. Bu qanun qüvvəyə mindikdən sonra Saziş və 1994-cü il noyabrın 15-də imzalanmış Azərbaycan Respublikası hökumətinin təminatı və öhdəlikləri barədə sənəd qanun qüvvəsinə mindi...²

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının «Gülüstan» sarayında Xəzər dənizinin şelfində neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanması münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi. Mərasim Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi ilə açıldı. Prezident, hər şeydən əvvəl, mərasimdə iştirak edən bütün qonaqları, o cümlədən ABŞ-ın, Rusiya Federasiyasının, Böyük Britaniya Krallığının, Türkiyə Cümhuriyyətinin, Norveçin nümayəndə heyətlərini ürəkdən salam-ladı və onlara «Xoş gəlmisiniz» dedi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev neft sənayesinin zəngin tarixini yığcam şəkildə qeyd etməklə Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə neft sənayesində də yeni bir dövrün, mərhələnin başladığını göstərdi. Bu mərhələdə xalqımız artıq öz təbii sərvətlərindən istifadə etmək imkanları qazanmışdı. Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət idi, Azərbaycan xalqı öz təbii sərvətlərinin sahibi idi. Bu sərvətlərdən özünün istədiyi kimi istifadə edə bilərdi. Xalqın istək və arzularının həyata keçirilməsi, respublikanın gələcəyi Heydər Əliyevin əsas qayəsi idi. Müqavilənin hazırlanmasının ilk günündən imzalanmasına qədər bütün proseslərdə bu qayə onun bütün müddəalarını birləşdirən mərkəzi xətt kimi Prezidentin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdu. [225-226]

Hər hansı müqavilənin həyata keçirilməsi hər iki tərəfin ona məsuliyyətlə yanaşmasından asılıdır. Heydər Əliyev obrazlı şəkildə qeyd edirdi ki, «Müqavilə ikitərəfli hərəkəti olan yola bənzəyir, gərək hər iki tərəf eyni sürətlə hərəkət etsin...

Mən Azərbaycan Respublikası Prezidenti kimi, bu müqavilənin imzalanmasına qərar verərək öz məsuliyyətimi hiss edirəm, sizə söz verirəm ki, onun həyata keçirilməsi üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm».³

Neft müqaviləsinin imzalanmasının Azərbaycan üçün böyük beynəlxalq əhəmiyyəti Heydər Əliyevin nitqində geniş işıqlandırıldı. O göstərirdi ki, bununla Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açığı olduğu nümayiş etdirilir. Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, xalqımızın öz təbii sərvətlərinə sahib olduğunu dünyaya göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaradır. Bu müqavilənin imzalanması bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda həyata keçirilməsi üçün ilk böyük addımdır. Bu müqavilənin imzalanması ilə xarici ölkələrdən Azərbaycana investisiya qoyulması üçün böyük yol açılır, digər sahələrdə çalışan şirkətlərin də Azərbaycanda fəaliyyəti üçün zəmin yaradılır. «Əsrin müqaviləsi» müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında və ictimai-siyasi həyatında hökm sürən sabitliyi dünyaya bir daha nümayiş etdirdi.

Neft müqaviləsi - «Əsrin müqaviləsi» imzalanandan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev böyük iftixarla bildirdi: «Mən bu müqavilənin hazırlanmasında, imzalanmasında iştirak etdiyimə görə özümü çox xoşbəxt hesab edirəm. Üzərimə götürdüyüm məsuliyyəti dərk edirəm və ümidvaram ki, gələcək nəsillər bu gün burada baş verən tarixi hadisəni layiqincə qiymətləndirəcəklər».¹

Müqavilənin imzalanması mərasimində xarici qonaqlar təbrik sözü ilə çıxış etdilər.

Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövhəri çıxışında demişdi: «Müqavilə yalnız dənizdəki neftin çıxarılması demək deyildir, həm də dost [226-227] və qardaş Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qərbi dünyası tərəfindən alqışlanması deməkdir. Mən xalqım adından bu hadisəni Qərbin Azərbaycan və onun bayrağı qarşısında baş əyməsi kimi qiymətləndirirəm».²

² Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995 səh. 64

³ **Heydər Əliyev.** Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 260; Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 33; Azərbaycan 1994. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. II hissə. Bakı, 2002, səh. 75

¹ **Heydər Əliyev.** Xəzər şelfində yataqların birgə işlənməsi haqqında Bakıda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Xarici Neft Şirkətinin Konsorsiumu arasında müqavilə imzalanması mərasimində yekun nitqi. - Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 262

² Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 39

«Britiş Petroleum» şirkətinin Prezidenti Con Braun çıxışında neft müqaviləsinin Azərbaycanın dünya xalqları ailəsinə qəbul edilməsində mühüm tarixi məqam və böyük xarüqələrin başlanğıcı kimi qiymətləndirdi: «İndi gördüklərimizin hamısı, obrazlı desək, üfûqə doğru gedən uzun bir yolun göstəriciləridir».³

«Amoko» şirkətinin Prezidenti Uilyam Lauri öz çıxışında neft müqaviləsinin bir çox məsələlərin həllində əhəmiyyətini qeyd etdi. Amerika şirkəti adından mərasimə toplaşanları təbrik edib, Prezident Heydər Əliyevə onun layiqli xidmətinə görə minnətdarlığını bildirdi, habelə Azərbaycan xalqını ölkənin gələcəyi üçün çox mühüm mərhələnin başlanması münasibətilə təbrik etdi...

Azərbaycanın iqtisadi həyatında əldə etdiyi bu uğurlar onun siyasi nüfuzunun artmasına da öz təsirini göstərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabrın 29-da BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında çıxışında Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırır, respublikamızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası sahəsində atdığı ilk addımları bəyan edirdi. Xüsusi məmnuniyyətlə qeyd edirdi ki, «biz addım-addım irəliləyərək xarici dünya ilə əməkdaşlıq binasını ucaldırıq». «Biz beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət veririk və mən böyük məmnuniyyət hissi ilə Sizə bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə istismarı sahəsində bir sıra iri dünya şirkətlərinin konsorsiumu ilə 30 illik müqavilə imzalamışdır».⁴

Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu iqtisadi tədbirləri Azərbaycanın bütün dünya üçün açıq olmaq siyasətinin, iqtisadiyyatının sərbəstləşdirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinin parlaq təzahürü kimi qiymətləndirirdi. Bu siyasətin ardıcıl davam etdiriləcəyini bütün dünyaya bəyan edirdi. [227-228]

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan Neft müqaviləsinin həyata keçirilməsinin üçüncü ilində, 1997-ci il noyabrın 7-də ilkin neft çıxarıldı. «Çıraq» yatağında qurulan nəhəng platforma vasitəsilə ilkin neft hasil olmuşdu. Dövri mətbuat, ictimaiyyət bu hadisəni «Xəzər möcüzəsi» adlandırdı. Bu üç il müddətində «Əsrin müqaviləsi»nin həyata keçirilməsinin nəticələri böyük hadisə kimi təntənəli şəkildə qeyd edildi. Bu hadisə, «Əsrin müqaviləsi»nin uğuru Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uzaqgörən neft siyasətinin nəticəsi idi.

1997-ci il noyabrın 12-də «Respublika» sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərlə birgə işlənən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi. Mərasim yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdu. Mərasimdə Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze, Türkiyənin baş naziri Məsud Yılmaz, Rusiya Federasiyasının baş nazirinin birinci müavini Boris Nemtsov, ABŞ-ın energetika naziri Federiko Penya, Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri Derik Façetti, Ukrayna baş nazirinin birinci müavini Anatoli Qolubçenko, Özbəkistan baş nazirinin müavini Kaydi Xaxulov, Norveçin energetika və sənaye nazirinin müavini Hökən Gili, Almaniya, Yaponiya və Qazaxıstanın, Avropa Birliyi Komissiyasının, Avropa Birliyinin Energetika Komissiyasının nümayəndələri və başqa rəsmi şəxslər iştirak edirdilər. Təntənəli mərasimi Azərbaycan Respublikası Prezidenti açaraq geniş nitq söylədi. O, bütün xarici qonaqları ilk müqaviləyə - «Əsrin müqaviləsi»nə daxil olmuş ölkələrin nümayəndələrini, həmin müqavilənin imzalanmasından sonra Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqlarda müştərək iş görmək üçün yaranmış yeni müqavilələrə və konsorsiumlara daxil olmuş şirkətlərin və onların təmsil etdiyi ölkələrin nümayəndələrini ilkin neftin çıxarılması münasibətilə ürəkdən təbrik etdi. Eyni zamanda Azərbaycan xalqına bu tarixi hadisə münasibətilə ürəkdən gələn təbriklərini yetirdi.

«Çıraq» neft yatağından alınan neft əsrin müqaviləsinin həyata keçirilməsinin ilk qaranquşu idi. Bu yatağın hələ böyük perspektivə malik olduğu aşkar edilmişdi. Prezident Heydər Əliyev nitqində qeyd edirdi ki, üç ildə görülmüş işlər yüksək qiymətə layiqdir. «Çıraq» yatağında böyük bir platforma yaradılmışdı. Bu platformada suyun dərinliyi 120 metr olan yer-də 3 min metr dərinlikdə hələlik bir quyu qazılmışdı. Həmin quyudan [228-229] neftin alınması hələ başlanğıc idi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, plana görə gələcəkdə həmin platformada ikinci quyu, daha sonra 8 quyu qazılacaq, ümumiyyətlə isə orada 24 quyunun qazılması planlaşdırılmışdı. Həmin platformadan ildə 6 milyon tona qədər neft çıxarılacağı gözlənilir.¹

Ümumiyyətlə, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda olan neft və qaz yataqlarında, təxminən 4 milyard tondan 10 milyard tona qədər neft ehtiyatları aşkar edilmişdi. Bu yataqların müştərək işlənilməsi və neft hasilatı üçün imzalanmış müqavilələr əsasında Azərbaycana təxminən 50 milyard dollar həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulurdu.²

Üç il ərzində isə «Əsrin müqaviləsi»nin reallaşması üçün bir milyard dollar məbləğində kapital qoyulmuşdu.

«Əsrin müqaviləsi»nin həyata keçirilməsinə şəxsən Heydər Əliyevin rəhbərliyinin, uzaqgörən dövlət siyasətinin nəticəsində çıxarılan neftin ixrac edilməsi üçün maddi-texniki baza yaradılmasında qazanılan uğurlu

³ Yəni orada, səh. 36

⁴ Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, səh. 78, 80; Azərbaycan 1994. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. II hissə. Bakı, 2002, səh. 127

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

² Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-ın Hərbi Dəniz Akademiyasında nitqi. - «Xalq qəzeti», 2 may 1999-cu il

nəticələr göz qabağındadır. «Çıraq» platformasından çıxarılan nefti sahilə gətirmək üçün 176 kilometr məsafədə neft borusu tikilib istifadəyə verilmişdir. Quyulardan neftlə bərabər çıxan səmt qazından istifadə edilməsi üçün «Çıraq» platformasından Neft daşlarına 48 kilometr məsafədə qaz borusu çəkilmişdir. Çıxarılan neftin toplanması və xarici bazarlara gön-dərilməsi üçün Səngəçaldə böyük bir terminal, kompleks tikilmişdir.

Səngəçal terminalında ümumi tutumu 100 min tondan çox olan iri neft çənləri qurulmuşdur. Bu terminaldan neft kəmərlər vasitəsilə xaricə göndəriləcəkdir. Ümumiyyətlə, Səngəçal terminalı ildə 40 milyon ton neft ixrac edə biləcək nəhəng bir obyekt kimi fəaliyyət göstərmək imkanına malik olacaqdır.

Neft müqaviləsinin həyata keçirilməsində, neft çıxarılması və onun nəql edilməsinin təşkilinə nəinki onu ilk imzalayan şirkətlər, dünyanın bir çox başqa şirkətləri də qoşulmuşdur. Birinci müqavilənin proqramının həyata keçirilməsində dünyanın ayrı-ayn ölkələrindən cəlb olunmuş 400-dən çox şirkət iştirak etmişdir.

Azərbaycanın geniş elmi-texniki potensiala malik olduğu tezliklə özünü göstərdi. Belə ki, xarici şirkətlərlə yanaşı, Azərbaycanın 72 sənaye [229-230] və tikinti müəssisələri də bu prosesdə iştirak edirdi. Bunların gördükləri işin dəyəri 163 milyon dollar olmuşdu.³

Azərbaycanın iştirakını Heydər Əliyev məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirdi.

Azərbaycanın neft sənayesində işləyən şirkətlər, müəssisələr, alimlər, mütəxəssislər, fəhlələr tezliklə böyük təcrübəyə, ənanələrə malik olduqlarını, özlərinin yüksək peşəkarlıqlarını göstərdilər. Heydər Əliyev sevindirici hal kimi qeyd edirdi ki, xaricdən cəlb olunan mütəxəssislərin sayı getdikcə azalmağa başlayır, Azərbaycan Respublikasında olan mütəxəssislərin sayı isə əksinə artır.

1996-cı ilin avqust ayının 1-nə kimi ABƏŞ-də 264 nəfər işləyirdi. Bunun 74 nəfəri xarici mütəxəssis, 190 nəfəri milli kadr idi. 1000 nəfərdən çox milli kadr müxtəlif sahələrdə subpodrat işlərinə cəlb olunmuşdur. 1996-cı ilin oktyabrında isə ABƏŞ-də 409 nəfər milli kadr işləyirdi.⁴

Bu heç də təsadüfi deyil. Çünki neft sənayesində Azərbaycanın böyük tarixi təcrübəsi göstərdi ki, indiki dövrdə də respublikamız böyük elmi-texniki potensiala malikdir.

«Əsrin müqaviləsi»nin birinci mərhələsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi xaricdə Azərbaycanın nüfuzunun yüksəlməsinə, onun müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, onun böyük gələcəyinə inamın daha da artmasına səbəb oldu. Bu fikirlər ilk olaraq təntənəli mərasimdə iştirak edən xarici nümayəndələrin çıxışlarında və göndərilən təbrik teleqramlarında öz ək-sini tapdı. Fransa səfiri Jan Pyer Ginut demişdi: «İlkin neftin çıxması Azərbaycan iqtisadiyyatının intibahıdır. Bu, millətin taleyinin intibahıdır. Bu intibah ölkənin müstəqilliyini daim möhkəmləndirir. Fransa Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafında iştirak etdiyinə görə özünü xoşbəxt sayır».¹

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Uilyam Bill Klintonun təbrikində sazişin imzalanması münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev ürəkdən təbrik edilir və qeyd edilirdi: «Biz çox sadıq ki, Siz qüdrətli iqtisadi gələcəyə doğru bu həlledici addımı atdınız».² [230-231]

İlkin neftin çıxarılması münasibətilə 1997-ci il noyabrın 12-də Bakıda təntənəli mərasimdə çıxış edən Rusiya Federasiyası Baş nazirinin müavini Boris Nemtsov çıxışında bu hadisənin Azərbaycanın böyük iqtisadi və siyasi müvəffəqiyyəti və həm də Rusiyanın müvəffəqiyyəti olduğunu göstərdi.³

ABŞ-ın energetika naziri Federiko Penya təntənəli mərasimdəki çıxışında Xəzərdə ilkin neftin çıxarılması gününün Azərbaycan xalqının və Heydər Əliyevin Prezidentliyinin tarixi günü adlandırır, bu gündə Azərbaycanın tərəqqi, beynəlxalq əməkdaşlıq erasının açıldığını və bu era həm Azərbaycanın, həm də bölgənin gələcəyi üçün çox vacib olduğunu vurğulayırdı.⁴

Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövhəri Azərbaycan Respublikası Prezidentini, qonaqları Türkiyə Cümhuriyyəti adından, onun dost, qardaş xalqı adından sayğı ilə salamladı. O, dedi: «Müqavilənin imzalanması Azərbaycan tarixində önəmli hadisədir və mühüm bir dönüş mərhələsinə çevriləcəkdir. Mən bu mərasimə ölkəmin xalqı və hökuməti adından gəlmişəm və müqavilənin imzalanmasına sadəcə iqtisadi bir hadisə kimi baxmıram. Müqavilə yalnız dənizdəki neftin çıxarılması demək deyildir, həm də dost və qardaş Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qərbi dünyası tərəfindən alqışlanması deməkdir. Mən xalqım adından bu hadisəni Qərbin Azərbaycan və onun bayrağı qarşısında baş əyməsi kimi qiymətləndirirəm».⁵

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində birinci neft müqaviləsindən sonra xarici dövlətlərin iri neft şirkətləri ilə yeni müqavilələr imzalandı.

Əgər 1994-cü il sentyabrın 20-də 7 ölkədən 11 böyük neft şirkəti ilkin müqavilə imzalamışdısa, 1997-ci ilin noyabrına kimi əlavə 8 neft-qaz yatağında müştərək işləmək üçün müqavilələr imzalanmışdı.

³ Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, səh. 259

⁴ Yəne orada, səh. 119, 123

¹ Yəne orada, səh. 36

² Yəne orada, səh. 46

³ «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

⁴ Yəne orada

⁵ Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, səh. 36

Belə ki, həmin vaxtda artıq Xəzərin Azərbaycan sektorunda imzalanmış müqavilələrdə 12 ölkədən 20 böyük neft şirkəti iştirak edirdi.⁶ [231-232]

1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından sonra Azərbaycanda dövlət çevrilişi cəhdlərinin, siyasi terror aktlarının ləğv edilməsi ilə respublikamızda siyasi sabitlik yaranmağa başladı. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzu və mövqeyi möhkəmləndi. Daxildə sabitlik yarandı. Bunun nəticəsində xarici dövlətlərin Azərbaycana investisiya qoymaq, müştərək fəaliyyət göstərmək meyli, marağı daha da artdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin apardığı uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan birinci neft müqaviləsindən sonra Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə başqa dövlətlərin böyük şirkətləri arasında da yeni müqavilələr imzalandı. Bunlar aşağıdakı müqavilələrdir:

1. 1995-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə «Penzoyl», «Acip» və «Lukoil» şirkətləri ilə ikinci kontrakt imzalandı. 1996-cı ildə «Xəzər» neft şirkəti yaradılır və «Qarabağ» strukturunda işlərə başlanıldı.

2. 1996-cı il iyunun 4-də «Lukoil» (Rusiya), «Bi-Pi» (Böyük Britaniya), «Statoyl» (Norveç), «Elf Agiten» (Fransa) və «İMANK» (İran) şirkətləri ilə üçüncü kontrakt imzalanır. Bu kontraktla «Şahdəniz» strukturunun birlikdə kəşf edilməsi və işlənilməsi nəzərdə tutuldu.

3. Dördüncü kontrakt «Əşrəfi» və «Dan ulduzu» strukturlarında ABŞ-m «Yunokal» və «Amoko», Yaponiyanın «İtoçu» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətləri ilə 1996-cı il dekabrın 14-də imzalandı.

4. Beşinci kontrakt Fransanın «Elf Agiten» və «Total» şirkətləri ilə «Lənkəran-dəniz» və «Talış-dəniz» strukturlarının birgə kəşf edilməsi və işlənilməsinə dair 1997-ci il yanvarın 14-də Parisdə, Yelisey sarayında Fransa Prezidenti Jak Şirak və Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə imzalanmışdır.

Neft müqaviləsinə əsasən, Xəzər dənizindən neftin çıxarılması və onun ixracının kompleks şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Neft konsorsiumu 1994-cü il oktyabrın 9-da «Əsrin müqaviləsi» üzrə çıxarılacaq ilkin neftin ixracı üçün iki marşrutla neft kəmərinin çəkilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycandan neftin dünya bazarına çatdırılması üçün iki istiqamətdə, birinci, şimal istiqamətində - Rusiyanın Qara dənizdəki [232-233] Novorossiysk limanına, ikinci, Qərb istiqamətində - Bakıdan Gürcüstanın Qara dənizdəki Supsa limanına neft kəməri çəkilirdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev bu istiqamətlərdə kəmərlərin çəkilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onu neft müqaviləsinin həyata keçirilməsi yolunda aparılan işlərin bir tərkib hissəsi kimi qiymətləndirirdi. Düzdür, müqavilə imzalanan zaman bir çox çətinliklərlə qarşılaşmışdı, Azərbaycanda və xaricdə müqavilələrə müqavimət göstərənlər də, şübhə ilə yanaşanlar da var idi. Hətta müqavilə imzalananda da bəzi dairələr müqavilənin imkanlarını qeyri-real hesab edirdilər. Onun kağız üzərində qalacağını söyləyirdilər. Azərbaycanın Prezidenti bu baxışların heç birinin əsası olmadığını, uydurma fikirlər olduğunu sübut etdi. Bütün görüşlərində, çıxışlarında, müsahibələrində, nitqlərində neft müqaviləsinin reallığa əsaslandığını, böyük perspektivə malik olduğunu əsaslandırdı. Nəticədə, ixrac boru kəmərlərinin çəkilməsi neft müqaviləsinin əleyhinə olanların uydurma və şübhələrini alt-üst etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1995-ci il noyabrın 29-da Londonda «Azərbaycanda investisiya imkanları» mövzusunda beynəlxalq konfransın açılış mərasimində çıxışında demişdi: «İlkin neftin ixracı üçün iki neft kəmərinin çəkilməsi haqqında qərar (Neft konsorsiumunun 9 oktyabr 1995-ci il tarixli qərarı - *İ.H.*) mühüm addım, bir il öncə imzalanan böyük neft müqaviləsinin praktiki surətdə həyata keçirilməsi deməkdir».¹

Birinci neft kəmərinin Azərbaycanın ərazisində uzunluğu 230 kilo-metrdir, amma onun Novorossiyskə qədər uzunluğu 1400 kilometrdir. Rusiyanın ərazisində görülən işlər nəticəsində Şimali Qafqazda baş vermiş çətinliklər aradan qaldırıldı. Həmin neft borusunda olan Azərbaycan nefti 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan-Rusiya sərhədini, noyabrın 12-də isə bu boru xətti ilə neft artıq Qroznı şəhərini də keçmişdi.²

«Çıraq» yatağından çıxan neftin həmin boru ilə 1998-ci ilin fevral ayında Novorossiysk limanına çatması nəzərdə tutulurdu. Keçən dövrlərdəki təcrübənin mənfə hallan, yəni o dövrdə işlər birtərəfli aparıldığına [233-234] görə bəzən işin bir hissəsinin görüldüyü, o biri hissəsinin görülmədiyini nəzərə alaraq işlərin kompleks şəkildə aparılması təşkil edilmişdi. Bu da müsbət nəticəsini verdi.

İkinci neft boru kəməri Gürcüstan ərazisində tikilirdi. Bu kəməri Bakıdan Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa limanına çəkilirdi.

1999-cu il aprelin 17-də Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verildi. Bakı-Supsa neft kəmərinin uzunluğu 850 kilometr və illik buraxılış qabiliyyəti 5 milyon tondur. Bakı-Supsa neft kəmərinin tikilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin və təkidinin nəticəsi idi. Onun Azərbaycanın strateji maraqları üzərində qurulmuş çoxvariantlı ixrac neft strategiyasının əsaslı olduğunu göstərdi. Çünki bu layihənin əleyhdarları belə bir uzağı görməyən, perspektivsiz təklif irəli sürdülər ki, guya birinci neft kəməri – Bakı Novorossiysk kəməri «Çıraq»

⁶ «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 13 dekabr 1995-ci il

² Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərlə birgə işlənilən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibətilə Respublika sarayında keçirilən təntənəli mərasim-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

platformasından istənilən həcmdə neft nəql etmək imkanına malikdir, ona görə də Bakı-Supsa kəmərinə ehtiyac yoxdur. Əlavə xərc qoymaq lazım deyil. Bunlar başa düşməyə dəyərlidir ki, neft hasilatı da müqaviləyə görə getdikcə artır, bu artıma uyğun ixrac boru kəmərinə də tələbat artmalıdır. Həyat Heydər Əliyev siyasətinin uzaqgörənliyini, həyatiliyini elə ilk dövrdə sübut etdi. Belə ki, əgər 1997-ci ildə Azərbaycanda ildə 9 milyon ton neft hasil edilirdisə, 1998-ci ildə 11,4 milyon ton, 1999-cü ildə 13,8 milyon ton, 2000-ci ildə isə 14,5 milyon ton neft hasil edilmişdir.³

Bu boru kəmərinin tikilməsi ilə neftin ixracı yalnız «Çıraq» yatağından deyil, digər yataqlardan da hasil olunan neftin iki müxtəlif istiqamətdə dünya bazarlarına çıxarılması təmin edilirdi.

Azərbaycan neftinin ilk dəfə olaraq Qərbi istiqamətində də ixrac edilməsi başlandı. Əlbəttə, bütün bu görülən işlər konsorsiuma daxil olan şirkətlərin böyük fəaliyyəti və onların qoyduqları kapitalın nəticəsi idi. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin rəhbərliyi altında üç il müddətində görülən işlərə konsorsiumun səhmdarları tərəfindən bütövlükdə bir milyard dollar məbləğində kapital qoyulmuşdu.⁴ [234-235]

Məhz birinci müqavilənin proqramını həyata keçirmək üçün görülən işlərə də dünyanın müxtəlif ölkələrindən cəlb olunmuş 400-dən artıq şirkət iştirak etmişdir. Həmin kəmərlərdən 1997-ci ildən başlayaraq neft ixrac edilir. Qoyduqları sərmayədən, investisiyadan istifadə edib hər biri mənfəət götürmüşlər.

Neft sənayesinin belə sürətli inkişafı nəticəsində Azərbaycanda Neft Fondu yaradıldı. 2002-ci ilin oktyabrında Neft Fondunda 690 milyon dollara qədər vəsait toplanmışdı.¹

Üçüncü neft kəməri əsas kəmərdir. Bakıdan Türkiyənin Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına çəkilən kəmərdir. Tarixə «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» (BTC) əsas ixrac neft kəməri kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycanın paytaxtı Bakıdan Gürcüstan ərazisindən keçməklə Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına qədər olan boru kəmərinin inşasının məqsədi beynəlxalq konsorsium ABƏŞ tərəfindən Xəzər neft yataqları «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli»-dən çıxarılan neftin dünya bazarına çatdırılmasıdır.

Salınması 2004-cü ilə planlaşdırılan Bakı-Ceyhan neft kəmərinin layihəsinə görə onun uzunluğunun və iş qabiliyyətinin aşağıdakı kimi olması nəzərdə tutulurdu: boru kəmərinin marşrutunun uzunluğu 2170 km, diametri 48 düymə (1020 mm) olmalı, keçirmə qabiliyyəti ildə 45-60 milyon ton neft təşkil etməlidir və bu, ilk növbənin buraxılmasından 6 il sonra əldə edilməlidir, ilkin keçirmə qabiliyyəti - ildə 11,5 milyon ton neft olmalıdır.²

Müxtəlif dəyərləndirmələrə görə investisiyaların həcmi 2,4-dən 4 milyard dollara qədər olduğu söylənilirdi. Türkiyə hissəsinin (1010 km) inşasına 1,3 milyard dollar tələb olunurdu ki, onu verməyi Türkiyə vəd etmişdi. Gürcüstan hissəsinin (255 km) inşası 500 milyon dollara, Azərbaycan hissəsi (465 km) 800 milyon dollara başa gəlməli idi.³

Boru kəmərinin Azərbaycandan Xamuriyə (Gürcüstan) qədər, oradan da Kür vadisi boyu Türkiyə sərhədinə, sonra Posof, Ərzurum, Ərzincan ərazisi ilə keçib son məntəqə olan Ceyhana çatdırılması planlaşdırılmışdı. [235-236]

Bu böyük neft kəməri kimi gələcəkdə həm Xəzər dənizində, həm də Qazaxıstanda və Türkmənistanda da çıxarılan neftin dünya bazarına çıxarılmasında istifadə ediləcəkdir. Azərbaycan Respublikası bu neft kəmərinin çəkilməsini strateji hadisə hesab edir. «BTC» neft kəmərinin tikilməsi də bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır, onun bu kəmərin tikilməsi yolunda hələ əvvəllərdən irəli sürdüyü fikir, apardığı mübarizəsi, gərgin sözləri və fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu ideyanın həyata keçirilməsi uzunmüddətli mübarizənin nəticəsi idi. Həmin layihənin ideyası hələ əvvəllər irəli sürülmüşdü. Azərbaycanın həm xaricdəki, həm də daxildəki bədxahları müxtəlif bəhanələrlə, guya gələcəkdə Azərbaycanın bu kəmərlə ixrac etməyə kifayət qədər neftin olmayacağı və i.a. uydurmalarla onun reallaşmasına mane olmağa çox çalışırdılar.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin tikilməsi işində əvvəl belə bir fikir irəli sürülürdü ki, guya bu iqtisadi baxımdan faydalı deyildir, çünki onun xərcləri çox yüksəkdir. Bunu xarici neft şirkətlərinin, konsorsiumun üzvləri də deyirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, bu xərclər 3,7 milyard dollar həddində olacaqdır. Bu fikir Azərbaycan üçün çox gözlənilməz oldu. Azərbaycan xərcin həcmi müəyyən etmək üçün araşdırmalar apardı, məlum oldu ki, çəkilən xərc 2,5 milyard dollar həcmində olmalıdır.

Türkiyənin «Nərgiz-TV» kanalının müxbiri Murad Yetginin Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevlə 1999-cu il mayın 27-də bu haqda müsahibəsi aparılmışdır. Müxbirin «Fikirlərinizi Amerikada keçirdiyiniz görüşlərdə də bildirmisiniz. Amerikadakı görüşlərinizdən sonra bu barədə ümumi fikir söyləmək olarmı?» - sualına cavabında İlham Əliyev bildirmişdi ki, biz Amerika hökumətinin nümayəndələri ilə əlaqəyə girdik. Amerika prezidenti yeni bir vəzifə - Xəzər regionu üzrə xüsusi müşavir vəzifəsini yaratdı.

³ Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001, səh. 129

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 14 noyabr 1997-ci il

¹ **Heydər Əliyev.** «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

² Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin cari arxivi. Xüsusi qovluq

³ Yenə orada

Amerika hökuməti də hesablamalar apardı. Onların araşdırmalarından sonra bu rəqəm 2,4 milyard dollara bərabər oldu. Konsorsiumun üzvləri, hətta Amerika hökuməti də, Türkiyə də bu təkliflə razılaşdılar və bildirdilər ki, boru xəttinin tikilməsinə 2,4 milyard dollardan çox vəsait tələb olunarsa, o zaman əlavə, izafi xərcləri Türkiyə hökuməti ödəyəcəkdir.⁴ [236-237]

Müxbirin, «Sizcə, qarşıda maneələr varmı və bu işin gerçəkləşməsi nə zaman mümkün olacaqdır?» - sualına cavabında İlham Əliyev bildirmişdir ki, «Bir ay bundan öncə İstanbulda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin və Türkiyənin Enerji Nazirliyinin nümayəndələri arasında protokol imzalandı. Protokolda qeyd olunurdu ki, artıq ən önəmli məsələlər çözüldü. Yəni bizim aramızda elə bir ciddi müzakirəyə ehtiyac qalmadı və tarix də qoyuldu ki, qalan bütün xırda məsələlər üç ay ərzində həll olunmalıdır və üç ay ərzində Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri xəttinin tikilməsi haqqında saziş imzalanmalıdır. ABŞ Prezidentinin xüsusi müşaviri cənab Morningstor şahid kimi həmin protokola imza atdı. Yəqin ki, mənəcə, bir-iki aya bu məsələni həll edəcəyik».⁵

Heydər Əliyev məntiqi və zəkası bütün bu ideyanın gerçəkləşməsini təmin etdi.

Belə ki, 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda ATƏT-in zirvə görüşünə-də üçüncü neft kəmərinin tikilməsi üçün ilk addım atıldı, saziş imzalandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 2002-ci il sentyabrın 18-də «BTC» neft kəmərinin təməlqoyma mərasimində demişdir: «1999-cu ilin noyabr ayında İstanbulda ATƏT-in zirvə görüşündə biz - Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan və Qazaxıstan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşasına başlamaq üçün anlaşma imzaladıq. Bundan əlavə, bəyanat imzaladıq və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Bill Klinton öz dövləti adından bu bəyanata qoşuldu, öz imzasını qoydu. Bu da Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin tikilməsinin reallığına gətirib çıxardı».¹

Beləliklə, Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Prezidentlərinin çoxillik fəaliyyəti - Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi haqqında İstanbul sammitində sənəd imzalandı. Bu böyük siyasi əhəmiyyət daşıyan bir sənəd idi.

Bakı-Ceyhan layihəsinin sponsor qrupu Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri ilə saziş imzalayıb. Ora ARDNŞ (50% pay iştirakı) və 11 şirkətdən (Amerikanın 40 faiz pay iştirakı ilə) ibarət ABƏŞ konsorsiumu iştirakçılarının böyük hissəsi daxil olub. Onlar «BP-Amoko» [237-238] - 25,41%, Amerika «Yunokal» - 7,48%, Norveç «Statoyl» - 6,37%, Türkiyə «Tpa» - 5,02%, Yaponiya «İtoçu» - 2,92%, Britaniya «Ramko» -1,55%, Amerika-Ərəb «Delta Hess» - 1,25% olublar.²

«BTC» layihəsinin hazırlanması böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Bu layihənin gerçəkləşməsi məhz Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin ardıcıl siyasəti, düzgün strategiyası, dünyadakı böyük nüfuzu sayəsində mümkün oldu.

«BTC» ideyası xeyli əvvəl yaransa da yalnız 1999-cu ilin noyabrında hökumətlərarası (Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə) sazişlərin imzalanmasına nail olundu.

2000-ci ilin may-iyun aylarında tranzit ölkə hökumətləri ilə sazişlər ratifikasiya edildi. Həmin ilin payızında isə layihənin sahibkarlar qrupu tranzit ölkə hökumətləri ilə sazişləri imzalamağa müvəffəq oldular.

Oktyabr ayında həmçinin ARDNŞ və «BTC»-nin digər sponsorları tərəfindən layihənin maliyyələşdirilməsi və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı.

Birinci mərhələ hesab olunan bu işlər üzrə müddət yanın il davam etdi. 2001-ci il mayın 15-də bu mərhələnin yekunlarını nəzərdən keçirmək üçün səhmdarların Bakıda keçirilən toplantısı növbəti mərhələyə başlamağı qərara aldı.

2002-ci il iyulun 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» əsas ixrac boru kəməri layihəsində Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin iştirak payının maliyyələşdirilməsi haqqında» fərman imzaladı. Bunun dövlətin daxili imkanları hesabına həyata keçirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görüldü.

İkinci mərhələ başa çatdıqdan sonra, 2002-ci il avqustun 1-də «BTC»-nin sahibkarları Londonda toplaşaraq «Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri Şirkəti» (BTC K^o) yaratdılar.

BTC K^o şirkətinin yaradılması mühüm bir addım idi. Çünki o, bir sıra tikintiqaşağı tədbirləri həyata keçirməyə və kəmərin tammiqyaslı inşasına başlamağa şərait yaradırdı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Prezidenti BTC K-nun direktorlar şurasının sədri seçildi. [238-239]

Direktorlar şurası tikinti mərhələsinin ilkin müqavilələrini Azərbaycanda kəmərin çəkilişi üçün Yunanıstanın «Konsolideyted Kontraktors İnterneyşnl kompani» şirkətinə, Gürcüstanda kəmərin çəkilişi və hər

⁴ Dirçəliş. XXI əsr». İyun 1999, № 16, səh. 29-30

⁵ «Dirçəliş. XXI əsr». İyun 1999, № 16, səh. 30

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 19 sentyabr 2002-ci il

² Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin cari arxivi. Xüsusi qovluq

iki ölkədə nasos stansiyalarının tikilişi üçün Fransanın «Spi Kapaq» şirkətinin rəhbərlik etdiyi və ABŞ-ın Petrofak şirkətinin də daxil olduğu birgə müəssisəyə verilməsi barədə qərarını bəyan etdi.

«Bektel» şirkəti mühəndis və layihə-idarə xidmətləri üzrə podratçı olaraq saxlanılır. Botaş kəmərin Türkiyə hissəsinin tikintisi üzrə podratçı kimi öz işini davam etdirir.

1999-cu il İstanbul zirvə görüşündə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin çəkilməsi barəsində sazişin imzalanmasından sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev onun həyata keçirilməsi sahəsində gərgin, yorulmaz və səmərəli iş apardı.

Heydər Əliyev ABŞ-ın energetika nazirinin qəbulunda haqlı olaraq etiraf edirdi ki, biz bu layihənin həyata keçirilməsi üçün 8 ildir çalışırıq, vuruşuruq.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Əhməd Necdət Sezər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu layihədəki xidmətlərini qeyd edərək demişdi: «Uzun illər davam edən bu işin son nöqtəyə çatmasında ən böyük pay sahiblərimdən biri Sizin kişiliyiniz, şəxsiyyətinizdir. Bu baxımdan bölgə xalqları bu iqtisadi layihənin həyata keçirilməsində göstərdiyiniz qayğı və dəstəyə görə həmişə Sizə minnətdarlıq hissələrini bildirəcəklər. Buna əmin ola bilərsiniz».³

Üçillik hazırlıqdan sonra, nəhayət layihənin reallaşmasında ilk addım atıldı. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıdakı Səngəçal terminalında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlatmə mərasimi keçirildi. Mərasimdə Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, ABŞ-ın energetika naziri Spenser Abraham da iştirak edirdi.

Kəmərin çəkilişində iştirak edən xarici dövlətlərin şirkətlərinin nümayəndələri də mərasimdə idilər. Onlar çıxışlarında bildirdilər ki, bu ixrac kəmərinin tikilməsini həyata keçirmək üçün bir qrup beynəlxalq neft şirkəti tərəfindən ilk gündən BTCK° şirkəti yaradılmışdır. Təməlatmə [239-240] mərasiminə qədər Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəmərinin səhmdarları Bi-Pi (Böyük Britaniya), ARDNŞ (Azərbaycan), Yunokal (ABŞ), Statoyl (Norveç), Tpaο (Türkiyə), Eni (İtaliya), İtoçu (Yaponiya), Kopokofilips (ABŞ), İneks (Yaponiya), Totalmaelf (Fransa) və Delta-Hess (ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanı) şirkətləridir. Layihəyə görə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin tikintisi 2005-ci ilin əvvəlində başa çatmalıdır. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri» yatağının ilk nefti bu kəmərlə Ceyhan limanına aparılacaqdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamız dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan coğrafi və geopolitik vəziyyətinə görə, Avropa ilə Asiyanın qovuşduğu bir yerdə yerləşdiyinə görə Avropa-Asiya iqtisadi, nəqliyyat əlaqələrinin də yaranmasında və inkişafında xüsusi rol oynayır. Xəzər hövzəsində Azərbaycanla birlikdə Mərkəzi Asiyada, Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən şirkətlərin işləri nəticəsində Transqafqaz magistralı, Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizi yaranmışdır. Ölkəmiz Xəzərin Azərbaycan sektorundan çıxarılan nefti dünya bazarına çıxarmaqla yanaşı, Qazaxıstan və Türkmənistan neftini dünya bazarına çıxarmasını təmin edən mərkəzə çevrilmişdir.¹ Bu ölkələrin neftini xarici bazara çıxarmaq üçün qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, xarici şirkətlərlə birlikdə Bakının Əzizbəyov rayonu ərazisində Dübəndi terminalı tikilib istifadəyə verilmişdir. Dübəndi terminalının açılış mərasimi 1998-ci il yanvarın 4-də oldu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev mərasimdə nitq söylədi.

Qazaxıstan və Türkmənistan yataqlarından çıxarılan neftin dünya bazarlarına ixracı üçün Azərbaycanın imkanlarından istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq Türkiyənin «Kaspian Trans Ko İNK» özəl şirkəti tərəfindən Dövlət Neft Şirkətinə müraciət edilmiş və 1996-cı ildə oktyabrın 19-da onlar arasında saziş imzalanmışdır. 1997-ci il yanvarın 1-dən proqram həyata keçilməyə başlanmış və müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmışdır. Dübəndi terminalının tikintisi Türkiyənin «Kaspian Trans Ko İNK» şirkəti, ARDNŞ və Qazaxıstanın «Tengiz-Şevron» şirkəti və Azərbaycan dəmir yolu idarəsi tərəfindən həyata keçirilmişdir. [240-241]

Qazaxıstanın və Türkmənistanın yeni yataqlarından çıxarılan xam neftin Xəzər dənizi və Azərbaycanın ərazisi vasitəsilə Qara dəniz limanlarına daşınmasına başlanmışdır. Dübəndi terminalına gətirilən neft boru kəməri ilə Əli Bayramlıya nəql olunur, oradan da dəmir yolu ilə Batumi limanına daşınırdı. Dübəndi terminalında boru kəmərləri sisteminin, neft-doldurma estakadası kompleksinin tikilməsində görülən işlər nəticəsində Dübəndi stansiyasından dəmir yolu vasitəsilə də neft göndərilməsinin hə-yata keçirilməsi təmin edildi.

Dübəndi terminalının istifadəyə verilməsi Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı ilə yanaşı, bütün Xəzər regionunda olan neft-qaz ehtiyatlarının da Azərbaycandan tranzitlə nəql edilməsinə imkanlar açdı. Bu iş artıq həyata keçirilir. Qazaxıstanın zəngin «Tengiz» yatağı neftinin Azərbaycan və Gürcüstan dəmir yolları vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə daşınması və oradan da Avropa bazarına çıxarılması artıq gerçəkləşmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Xəzəryanı ölkələrdən də neft ixracına böyük əhəmiyyət verir və ona qayğı göstərirdi. Türkiyənin «Kaspian Trans Ko İNK» şirkətinin rəhbəri 2002-ci ildə Qazaxıstan və

³ «Azərbaycan» qəzeti, 18 sentyabr 2002-ci il

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 6 yanvar 1998-ci il

Türkmənistanın neft yataqlarında hasilatın 20 milyon tona çatacağı məlumatını verdikdə, bununla əlaqədar Prezident Heydər Əliyev bildirmişdi ki, sizin nəzərdə tutduğunuz boru kəməri bu həcmdə neftin nəqlini təmin edə bilməyəcəkdir. «Ona görə də biz Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev ilə anlaşma imzalamışıq ki, Xəzər dənizinin dibi ilə boru xətti çəkilməlidir. Biz bunu həyata keçirəcəyik».²

Prezident Heydər Əliyev Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin Azərbaycan ərazisindən ixrac edilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, Dübəndi terminalının açılışındakı nitqində deyirdi: «Bunlar hamısı bizim siyasi və iqtisadi strategiyamızın nə qədər düzgün, məqsəduyğun və Azərbaycan xalqının milli mənafeələrini təmin edən səviyyədə olduğunu bir daha sübut edir. Biz bütün bunları Xəzər dənizi hövzəsindəki neft yataqlarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə bərabər, müştərək işlərimizin nəticəsində görürük. Biz bürün bu işlərin əməli nəticəsini Transqafqaz magistralının Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin artıq əməli fəaliyyətində görürük. [241-242] Bunlar hamısı bizim respublikamızın, ölkəmizin həyatında yeni, çox ümidverici hadisələrdir. Bunlar hamısı bizim iqtisadiyyat sahəsində apardığımız işlərin əməli nəticəsidir. Bunlar hamısı bizim iqtisadiyyatımızın dünya ölkələri ilə daha sıx inteqrasiya olduğunu nümayiş etdirir».¹

Dübəndi terminalının açılışında onun tikintisində iştirak etmiş şirkətlərin, idarənin rəhbərləri çıxış edərək bu obyektin tikintisində rəhbərliyə və qayğısına görə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevə dərin minnətdarlıqlarını bildirmişdilər. Türkiyənin «Kaspian Trans Ko İNK» şirkətinin prezidenti Okan Tapanın çıxışından: «Mən hər şeydən əvvəl, Azərbaycanda bunun üçün imkan yaradan, böyük alicənablıq göstərən, bu açılış mərasiminə gəlmiş, hədsiz hörmət bəslədiyim, tarixi, siyasi şəxsiyyət cənab Prezident Heydər Əliyevə dərin təşəkkürümü bildirirəm».²

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə iqtisadi inteqrasiyasının yaranması və genişlənməsini ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınması və nüfuzunun artmasında, eyni zamanda daxili iqtisadi inkişafının yüksəlişində mühüm amillərdən biri hesab edirdi. Heydər Əliyev bir çox təşkilatların - NATO-nun, MDB-yə daxil olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının, İslam Konfransı Təşkilatının, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) çərçivəsində keçirilən zirvə görüşlərində mütəmadi olaraq iştirak edirdi. Bu görüşlərdəki çıxışlarında, dövlət başçıları ilə söhbətlərində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi mənafeələrinin qorunması, bu təşkilatlar və dövlətlərlə Azərbaycanın əməkdaşlığının və inkişaf probleminin həlli üçün səmərəli istifadə edilməsi üçün şərait yaradılmasına çalışırdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev respublikamızın regional iqtisadi strukturlarda iştirak etməsinin təşkilinə böyük diqqət yetirir, NATO ilə əməkdaşlığına böyük əhəmiyyət verirdi. Hələ 1994-cü ilin mayında NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahına səfəri zamanı ölkəmizin «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşulması barədə saziş imzalanmışdı. 1996-cı ilin aprelində yenə də bu təşkilatın Brüsseldəki mənzil-qərargahına səfərində, 1997-ci ilin iyulunda İspaniyanın paytaxtı [242-243] Madrid şəhərində NATO üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının zirvə görüşündə Azərbaycanın əməkdaşlığı genişləndirmək mövqeyini bir daha bəyan etmişdi. MDB-yə daxil olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Moskva, Aşqabad, Alma-Ata, Minsk, Kişinyov şəhərlərində keçirilmiş zirvə görüşlərində iştirak etmiş və bu ölkələr arasında əməkdaşlığın zəruriliyini müdafiə etmişdi. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. O, 1995-ci ilin iyun-iyul aylarında Buxarestdə, 1996-cı ilin oktyabrında Moskvada, 1997-ci ilin aprelində İstanbulda, 1998-ci ilin iyununda Kırında keçirilmiş Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının zirvə görüşlərində iştirak etmişdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1996-cı ilin may, 1997-ci ilin iyun aylarında Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərində iştirak etmiş, çıxışında EKO təşkilatının səylərindən istifadə edərək regional əməkdaşlıq və inkişaf problemlərinin həlli məsələsini irəli sürmüşdü.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ilin sentyabrında Qahirə şəhərində BMT-nin himayəsi ilə əhalinin məskunlaşması və inkişafı problemlərinə dair beynəlxalq konfransda, 1995-ci ilin martında Danimarkanın paytaxtı Kopenhagendə sosial inkişaf məsələlərinə dair ümumdünya görüşündə, həmin ilin aprelində Brüsseldə Avropa Birliyi dövlətləri başçılarının görüşündə, 1997-ci ilin oktyabrında Strasburqda Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının ikinci zirvə görüşündə Azərbaycanın dünya və Avropa dövlətləri ilə inteqrasiya prosesinə qoşulması imkanlarını və marağını bəyan etmişdi. Məhz Heydər Əliyevin bu görüşlərdə iştirakı, səmərəli fəaliyyəti Azərbaycanın dünya ölkələri ilə əməkdaşlığı və inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq imkanlarını sübut etdi və şəxsən özünün bu proseslərə rəhbərlik etmək, təşkil etmək qabiliyyətini nümayiş etdirdi.

Azərbaycan Respublikasının TASIŞ və TRASEKA proqramları çərçivəsində Avropa İqtisadi Komissiyası ilə sıx əməkdaşlığı yaradılmışdı. Bunun nəticəsində 1995-1998-ci illərdə Avropa-Asiya istiqamətində tranzit yüklərinin daşınmasında respublikamızın nəqliyyat kommunikasiyasından [243-244]

² «Azərbaycan» qəzeti, 6 yanvar 1998-ci il

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 6 yanvar 1998-ci il

² Yenə orada

istifadə edilmiş və onun yükdaşıma dövriyyəsi 10 dəfə artmışdı. Bu sahədə fəaliyyətin genişlənməsində Heydər Əliyevin uzaqgörən, genişmiqyaslı və böyük perspektiv əhəmiyyətli xarici siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq birliyə iqtisadi inteqrasiyası işində yeni bir addım olmuşdu. 1993-cü ildə «Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA)» proqramı qəbul olunmuşdu. Avropa Birliyi Komissiyasının təklifi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan nümayəndələrinin 1993-cü ilin mayında Brüsseldə görüşü keçirilmiş və orada regionun nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyindən respublikamız üçün səmərəli istifadə etmək üçün bu proqramın reallaşmasında təşəbbüsü əlinə almış və 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakı şəhərində tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirilmişdi. Konfransda 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyəti iştirak edirdi. 32 dövlətin nümayəndə heyətinin 9-u dövlət və bir nəfəri hökumət başçısı idi. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Moldova, Qırğızıstan, Ukrayna, Rumıniya və Bolqarıstan dövlətlərinin prezidentləri iştirak edirdi. Konfransı giriş sözü ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev açdı. O, beynəlxalq konfransda iştirak edən bütün qonaqları, layihədə iştirak edən ölkələrin dövlət və hökumət başçıları, səlahiyyətli nümayəndələrini salamladı və konfransın böyük tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu, tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası proqramının XXI əsr üçün çox böyük əhəmiyyət daşıdığını qeyd etdi. Konfransda yeni yaradılan beynəlxalq təşkilatın mənzil-qərarگاهının Bakıda yerləşdirilməsi qərara alınmışdı. Bunun bir əhəmiyyəti də ondan ibarət oldu ki, Azərbaycanın artıq beynəlxalq strukturun mərkəzinə çevrildiyi bir daha təsdiqləndi. Bu, Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, onun beynəlxalq nüfuzunun ifadəsi idi.

Tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın keçirilməsi haqqında hələ əvvəllər müzakirələr keçirilmişdi. Belə bir konfransın keçirilməsi razılaşdırıldıqdan sonra onun harada keçirilməsi məsələsi də müzakirə olunmuşdu. «TRASEKA» proqramında iştirak edən dövlətlərin hamısı bu konfransın öz ölkələrində keçirilməsi barəsində öz [244-245] namizədlərini irəli sürmüşdülər. Heydər Əliyev də konfransın Azərbaycanda keçirilməsi təklifini irəli sürmüşdü. Bu məsələ bir neçə dəfə müzakirə edildikdən sonra həm Avropa Birliyinin Komissiyası, həm də «TRASEKA» proqramında fəal iştirak edən ölkələrin əksəriyyəti bu konfransın Azərbaycanda keçirilməsinə razılıq vermişdilər. Heydər Əliyev tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın Bakıda keçirilməsinə yüksək qiymət verirdi: «... bəyan edirəm ki, konfransın Bakıda keçirilməsi Avropa Birliyi və TRASEKA proqramının iştirakçıları tərəfindən Azərbaycana göstərilən etimaddır və böyük diqqətdir».¹

Heydər Əliyev başda olmaqla konfransın keçirilməsi beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkil edildi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində bu ilk böyük beynəlxalq konfrans idi. Bu konfrans Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, dünya dövlətləri içərisində mühüm yer tutmasını, beynəlxalq aləmdə tamamilə tanınmasını nümayiş etdirirdi. Konfransda iştirak edən ölkələrin dövlət başçılarının iştirakı onların Azərbaycana münasibətini göstərirdi. Tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpa edilməsinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans həm də Azərbaycanı bütün dünyada tanıtdı, respublikamız haqqında xaricdə yayılmış böhtanları, uydurmaları alt-üst etdi. 20 ölkədən 210 mətbuat nümayəndəsinin iştirak etməsi həm dünyanın marağını göstərir, həm də Azərbaycanın müstəqillik dövründə nəyə nail olduğunu öz gözləri ilə görüb dünyada yayılmasına geniş imkanlar açdı. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xarici ölkələrə səfərləri zamanı ayrı-ayrı ölkə başçıları, nümayəndələrin Azərbaycana gəldiyi vaxt təşkil edilən görüşlər, yaxud respublikamızdan ayrı-ayrı ölkələr, beynəlxalq təşkilatlara səfərləri zamanı və i.a. yollarla Azərbaycanda aparılan işlər haqqında məlumatlarla yanaşı indi böyük bir heyətdə Azərbaycanda olan nümayəndələr Prezident Heydər Əliyevin dediyi kimi «... bir gündə, bir zamanda, bir yerdə Azərbaycanda toplaşmış respublikamızın bu gününü gördülər. Bu, Azərbaycanı tanımaq, müstəqil dövlət kimi göstərmək üçün ən gözəl bir vasitə idi və biz bunu göstərdik».² [245-246]

Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəl konfrans günlərində Azərbaycanda tanış olduğu, Bakıda gördüyü dəyişikliklərdən, xüsusilə, özəl sektorun inkişafından, Türkiyə şirkətlərinin özəl sektorun yaranması və inkişafında xidmətlərindən çox sevindiğini və məmnun olduğunu qeyd edirdi.

O, yaşadığı 17 mərtəbəli ofis-oteldən* səhər tezdən Bakını seyr edərək gördüklərinin təəssüratını Heydər Əliyevə sevinclə danışır və qeyd edirdi ki, «Mən səhər durub baxdım ki, insanlar gedirlər. Hələ səhər erkən adamlar az idi. Sonra yavaş-yavaş insanlar, uşaqlar çoxaldı və oradakı parka gəlib, oturub istirahət edirdilər... Mən yanımda olan adamlara söylədim ki, baxın, Heydər Əliyevin Azərbaycanda yaratdığı sakitlik, sabitlik budur, - insanlar rahat gəzlər, istirahət edirlər».¹

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 1998-ci il

² Yenə orada

* Bakı şəhərinin mərkəzində bu ofis-otel kompleksini özəl sektor yaratdığı və bu özəl sektorun yaranmasında Türkiyənin inşaat şirkətlərinin iştirak etməsindən Süleyman Dəmirəl çox sevinmişdi. Vaxtilə Türkiyənin Prezidenti kimi o, bu ofis-otel kompleksinin açılışında iştirak etmişdi

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 1998-ci il

Azərbaycan Respublikası Prezidenti sentyabrın 7-də dövlət başçıları və nümayəndə heyətlərinin rəhbərlərinə özəl sektor tərəfindən tikilmiş Bakı Əyləncə Mərkəzində ziyafət verdi. Heydər Əliyev məlumatında deyəndə ki, bu mərkəz və ofis-otel dövlətin deyil, özəl sektora məxsusdur, onlar məəttəl qaldılar. Bunlar da ən böyük təsir idi. Nümayəndələr öz gözləri ilə gördülər ki, həqiqətən, Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedir.

Konfransın real yekunlarından danışarkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu beynəlxalq proqramı həyata keçirən təşkilatın daimi katibliyinin Bakıda yerləşdirilməsi qərara alındı. Bu da Azərbaycana, onun Prezidenti Heydər Əliyevə göstərilən böyük etimad və inamın ifadəsi, Şərqlə Qərb arasında əməkdaşlığın və birgə fəaliyyətin yaradılmasında, beynəlxalq səviyyəli işlərin həyata keçirilməsində böyük xadim kimi onun nüfuzunun etirafı idi.

Azərbaycanın beynəlxalq proqramların yerinə yetirilməsində iştirakı və aparıcı rolu xaricdə və habelə daxildə respublikamız haqqında olan uy-durma fikirləri alt-üst etdi. Məlumdur ki, 1993-cü ilə kimi, Azərbaycanın [246-247] **Qurtuluş Gününə** kimi dünyada respublikamıza düşmən münasibət bəsləyənlər, xüsusilə erməni diasporu xalqımız, millətimiz haqqında təhqir-edici fikirlər yayırdılar. Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanın günahı olduğu fikrini yayırdılar. Erməni diasporu, çox təəssüf ki, respublikamızın daxilindəki bəzi qüvvələr də Azərbaycan haqqında, azərbaycanlılar haqqında böhtançı fikirlər yayırdılar. Azərbaycanlıları sivil olmayan millət kimi göstərməyə, bu fikirləri beynəlxalq aləmdə çoxlarının beyninə yeritməyə çalışırdılar.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra böyük xidmətlərdən biri də ondan ibarət oldu ki, bir Prezident kimi ermənilərin Azərbaycan haqqında yaratdığı informasiya blokadasını dağıtdı. Bütün xarici səfərlərində, görüşlərində Azərbaycanın, azərbaycanlıların tarixini, onların milli mentalitetini, onların zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olduqlarını, müasir dövrdə müstəqillik, demokratik, sivil dövlət quruculuğu uğrunda mübarizədə öndə getdiyini və buna layiq olduğunu dünyaya yaydı. «Böyük İpək yolu» beynəlxalq konfransı Azərbaycanın, onun dövlət başçısının, xalqın nəyə qadir olduğunu beynəlxalq aləmdə parlaq nümayiş etdirdi. Eyni zamanda onun beynəlxalq proqramların təşkili və həyata keçirilməsində imkanlarına, potensialına yüksək qiymət verdi. Azərbaycan qonşu dövlətlərdən Türkiyə və İranla yanaşı, regionda, o cümlədən, dünyanın bir çox dövlətlərini birləşdirən mərkəzə çevrildi. 1992-ci ildə Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə Qara Dəniz Hövzəsi Dövlətlərinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı yaradılmışdır. Onun katibliyi İstanbulda yerləşir. Tehranda katibliyi yerləşən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekunları ilə əlaqədar olaraq sentyabrın 10-da Prezident sarayında keçirdiyi geniş müşavirədə demişdi: «Mən sizi və bütün Azərbaycan xalqını, vətəndaşlarını bu böyük və tarixi hadisə münasibətilə bir daha təbrik edirəm. Ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, biz bu proqramın həyata keçirilməsi üçün dəyərli işlər görəcəyik və bu vasitə ilə Avropa ilə Asiya arasında olan inteqrasiya [247-248] prosesinə öz xidmətimizi göstərəcəyik, Azərbaycanın Avropa-Asiya əməkdaşlığında daha da əhəmiyyətli rolunu təsdiq edəcəyik».¹

Konfransda üç sənəd imzalandı: Birincisi, «Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çöxtərəfli saziş» və onun texniki əlavələri Şərqi və Qərbi birləşdirəcək bu nəqliyyat sazişi Yaponiyadan İngiltərəyə kimi uzanan nəqliyyat dəhlizinin istifadə edilməsinə rəsmi zəmanətdir. İkincisi, «Bakı Bəyannaməsi», üçüncüsü, tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun rəsmi məlumatıdır.

Birinci sənəd 14 dövlət, «Bakı Bəyannaməsi» bütün dövlətlər, yekun rəsmi məlumat 29 dövlət və Avropa Birliyinin nümayəndə heyətləri tərəfindən imzalanmışdır. Qəbul edilən sənədlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı Konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında»² 1998-ci il sentyabrın 26-da fərman vermişdi.

Fərmanda Bakı şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq Konfransın və bu konfransda imzalanmış, sənədlərin böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət daşıdığı göstərilir, eyni zamanda qeyd edilirdi ki, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün etibarlı zəmin yaradır. Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi ölkələri ilə inteqrasiyasının daha da güclənməsinə xidmət edir.

Prezidentin qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin, müxtəlif nazirliklərin, komitə və təşkilatların Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə imzalanmış çöxtərəfli Əsas Sazişin və digər sənədlərin həyata keçirilməsi üçün qarşısında duran konkret vəzifələr göstərilirdi. [248-249]

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 1998-ci il

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1998-ci il). Bakı, 1999, səh. 15-16

1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda qəbul edilən qərarlara uyğun olaraq proqramın yerinə yetirilməsi sahəsində Azərbaycanda müəyyən işlər aparıldı. 2000-ci ilin aprel ayından etibarən Bakıda TRASEKA hökumətlərarası komissiyasının daimi katibliyi fəaliyyətə başladı. 2001-ci il fevralın 21-də Bakıda daimi katibliyin ofisinin açılışı oldu. Ofisin açılışında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev nitq söylədi. Açılışda İsveçin xarici işlər naziri, Avropa İttifaqının sədri xanım Anna Lindin, Avropa İttifaqının xarici əlaqələr üzrə komissarı Kristofer Pattenin, TRASEKANın daimi katibliyinin baş katibi Zviad Kvaçantiradze, Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini Abid Şərifov çıxış etdilər. Baş nazirin müavini Azərbaycanda görülən işlər haqda məlumat verdi. Həyata keçirilən layihə çərçivəsində Gürcüstanla Azərbaycan sərhədində yerləşən «Qırmızı körpü» yenidən qurulmuş, TRASEKA yolu üzərində olan qəzalı körpülər bərpa edilmişdi. Dünya standartlarına uyğun tikilən «Qırmızı körpü»nün açılışında Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze iştirak etmişdilər.

1993-cü ildə əsası qoyulan TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi ölkələrdə Avropa İttifaqının ayırdığı vəsait hesabına onlarca layihələr reallaşdırılmışdır. Bunun nəticəsində dəhlizin təkcə Azərbaycan hissəsindən keçən yük dövriyyəsi 1995-ci ildə 355 min ton olduğu halda, 2000-ci ildə 5,2 milyon tona çatmışdı. Bu da 1995-ci illə müqayisədə 15 dəfə çox idi¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev nitqində Azərbaycan xalqının həmişə ümumbəşəri dəyərlərlə, Avropa dəyərləri ilə Azərbaycanın milli mənəvi dəyərlərinin inteqrasiyasına çalışdığını qeyd edib bildirdi ki, XXI əsrdə TRASEKA proqramı, «Böyük İpək yolu»nun bərpası təmin edilərsə, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Mərkəzi Asiya ölkələrinin Avropa ilə inteqrasiyası daha sürətli olacaqdır. [249-250]

Heydər Əliyev tarixi İpək yolu proqramının həyata keçirilməsini daim izləyirdi. O, 2002-ci il iyulun 17-də Beynəlxalq Valyuta Fondunun nümayəndə heyətini qəbul etmişdi. Görüşdə fondun II Avropa Departamentinin direktoru Con Oldinq-Smit məlumat verib bildirdi ki, həmin il Beynəlxalq Avrasiya nəqliyyat dəhlizi ilə ilin əvvəlindən keçən 5 ay ərzində 13,6 milyon ton yük daşınıb ki, bu da 2001-ci ilin eyni dövrü ilə (yanvar-iyun) müqayisədə 4,1 faiz artıqdır. Həmin dövrdə yük daşınılmasından əldə edilən gəlir isə 21,1 faiz artmış, yaxud 283,8 milyard manat təşkil etmişdir².

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyədə fəaliyyət göstərən «İpək Yolu Təhcizat Mərkəzi» və «İpək Yolu Fondu» idarə heyətinin 1999-cu ilin fevralında yekdil qərarı ilə İpək Yolu dövlətləri rəhbərlərinin Bakıdakı yüksək səviyyədə görüşünü təşkil etmək, «Böyük İpək Yolu»nu yenidən bərpa edərək əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, sülh, sabitlik və səadət yolu halına gətirmək sahəsindəki səylərinə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi uğrunda böyük zəhmət və qətiyyətli mövqeyinə görə «İpək Yolu Fondu»nun 1998-ci il «Böyük lider» mükafatına layiq görüldü və «İpək Yolu Fondu»nun yekdil qərarı ilə fondun fəxri sədri seçildi. [250-251]

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 22 fevral 2001-ci il; «Respublika» qəzeti, 22 fevral 2001-ci il

² «Azərbaycan» qəzeti, 19 iyul 2002-ci il

VII FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI SİYASƏT. İQTİSADI İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev hələ 1993-cü il oktyabrın 10-da andiçmə mərasimindəki nitqində Azərbaycanın ağır iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarılması üçün sosial-iqtisadi sahədə qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələri irəli sürmüş və onların həyata keçirilməsi uğrunda həyatının sonuna qədər biliyini, bacarığını, təcrübəsini həsr edəcəyinə and içmişdi. O, elə bir şəraitdə hakimiyyətə gəlmişdi ki, son illər-də respublika iqtisadiyyatı, demək olar ki, tamamilə dağılmışdı. Lakin Heydər Əliyev respublikamızın böyük iqtisadi-sosial, elmi-texniki potensialına əsaslanaraq ölkəni ağır böhrandan çıxacağına əmin olduğunu bəyan etdi. «... biz gələcək işimizdə bir tərəfdən yaranmış potensialdan səmərəli istifadə etmək, digər tərəfdən isə yeni iqtisadi islahatlar aparmaq yolu ilə bazar iqtisadiyyatına keçmək istiqamətində hərəkət etməliyik».¹

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsində yeni mülkiyyət formalarının, münasibətlərinin yaranması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi əsas xətt idi. Heydər Əliyev deyirdi: «Respublikada bazar iqtisadiyyatına, sərbəst iqtisadiyyata keçmək üçün mülkiyyət forması dəyişməlidir, özəlləşdirmə getməlidir».²

Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında hələ 1993-cü ilin yanvar ayında Milli Məclis qanun qəbul etmişdi. Heydər Əliyev həmin qanunu özəlləşdirməni həyata keçirmək üçün hüquqi əsas yaradan bir sənəd hesab edirdi. Lakin həmin qanunun qəbul edilməsindən sonra respublikada özəlləşdirmə sahəsində heç bir konkret tədbir görülməmişdi. Mülkiyyət münasibətlərinin islahatı üçün hüquqi zəmin [251-252] olan bu sənədə əsaslanıb fəaliyyət göstərmək üçün imkanlar açılmışdı. Lakin keçmiş Dövlət Əmlak Komitəsi fəaliyyətsizlik göstərmiş, özəlləşdirməyə dair kompleks proqram və onun həyata keçirilməsini təmin edən normativ sənədlər hazırlamamışdı. Komitənin təqdim etdiyi sənədlərdə isə özəlləşdirmənin lazımı miqyasda aparılması nəzərdə tutulmurdu. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti də özəlləşdirmə prosesini qaydaya salmaq sahəsində zəruri tədbirlər görmək əvəzinə, respublikada özəlləşdirmə prosesinin inkişafına mane olurdu.

1995-ci il martın 7-də Prezident yanında respublikada özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi məsələlərinə həsr olunmuş geniş müşavirə keçirildi. Prezidentin öz çıxışında özəlləşdirmənin ləngiməsinin səbəbləri dərinlən təhlil edildi. Onun obyektiv və subyektiv səbəbləri göstərildi. Obyektiv səbəblərə: ölkənin müharibə şəraitində olması, qaçqınlar problemi və s. daxil idi. Özəlləşdirmə qanununun həyata keçirilməsinin ləngiməsinin subyektiv səbəbləri isə, hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədar idi ki, müxalifət və eyni zamanda dövlət strukturlarında təmsil olunan ayrı-ayrı dairələr buna mane olurdular. Əsassız olaraq belə fikirlər yayırdılar ki, guya özəlləşdirməni həyata keçirməkdə ümumi fikir birliyi yoxdur. Guya özəlləşdirməni kimsə həyata keçirmək istəyir, kimsə istəmir, kimsə bunu ləngidir, mane olur, kimsə bunun tərəfdarıdır. Heydər Əliyev bunları respublikamızda ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq istəyən qüvvələr tərəfindən, yaxud dövlətimizin ümumi siyasətinə, o cümlədən, iqtisadiyyat sahəsindəki siyasətinə ləkə salmaq istəyən qüvvələr tərəfindən irəli atılan şayiə kimi qiymətləndirirdi. Qəti olaraq bildirirdi ki, «Bir prezident kimi, dövlət başçısı kimi mənim mövqeyim məlumdur. Mən Azərbaycanda dövlət başçısı, prezident vəzifəsini həyata keçirməyə başlamamışdan bir neçə il öncə də, ümumiyyətlə, Sovetlər İttifaqı dağılandıqdan, Azərbaycan müstəqillik qazanandan, hətta Azərbaycan müstəqilliyə can atan vaxt özəlləşdir-mənin, iqtisadi islahatların tərəfdarı olmuşam; nəinki tərəfdarı olmuşam, hətta onların Azərbaycanda həyata keçirilməsinin həddindən ziyadə zəruri olduğunu bildirmişəm».³ [252-253]

1993-cü il yanvarın 7-də Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında qəbul edilən qanun ona görə həyata keçirilməmişdi ki, bu qanunu həyata keçirmək məqsədilə Milli Məclisin yaratdığı Dövlət Əmlak Komitəsi özəlləşdirmə haqqında proqram hazırlamamışdı. Bu faktı da Heydər Əliyev özəlləşdirmənin ləngiməsinin əsas səbəblərindən biri hesab edirdi. Müşavirəyə yekun vuraraq Prezident onun çox əhəmiyyətli olduğunu və gələcək işlərə böyük kömək edəcəyini qeyd edir və müzakirədən irəli gələn vəzifələri müəyyənləşdirirdi. Birinci növbədə özəlləşdirməni sistemli şəkildə həyata keçirmək üçün kompleks proqram tərtib olunması vəzifəsi qarşıya qoyulurdu. Özəlləşdirilməli olan fondlar qiymətləndirilməli, müəyyən edilməlidir ki, hansı sahələr mütləq özəlləşdirilməli, hansı sahələr dövlətin mülkiyyəti kimi saxlanılmalıdır. Özəlləşdirmədə hər bir vətəndaşın payı olmalıdır. Bu paydan istədiyi kimi istifadə etməlidir. Özəlləşdirmədə əhalinin sosial müdafiəsi təmin olunmalıdır. Böyük müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi fikrini də Heydər Əliyev təbii hal, özəlləşdirmənin əsas formalarından biri hesab edirdi. Ona görə də dövlət bölməsində

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andiçmə mərasimində nitqi. 10 oktyabr 1993-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 206; Azərbaycan: Oktyabr 94 - Mart 95. Qəsd. Bakı, 1995, səh. 13

² Heydər Əliyev. Prezident sarayında respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahat-ların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirədə giriş sözü. - Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 492

³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 232

qalan sahələrin, özəlləşdiriləcək və özəlləşdirilməli olan digər sahələrdə isə işlərin müddəti, özəlləşdirmənin nə vaxt, hansı müddətdə keçirilməsi proqramda göstərilməli idi. Heydər Əliyev bütün bu məsələlərin tərtib ediləcək dövlət proqramında öz əksini tapmalı olduğunu məsləhət gördü.

Özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi müddəti haqqında irəli sürülən fikirlərə öz münasibətini bildirməklə Heydər Əliyev həyatı tələbatdan irəli gələn optimal müddət müəyyən etdi. Müşavirədə belə bir fikir irəli sürülmüşdü ki, guya xalqımızın mentaliteti və başqa amillər imkan vermir ki, özəlləşdirmə qısa müddətdə aparılsın. Yaxud belə fikir irəli sürülürdü ki, bir neçə ilə özəlləşdirmənin 30 faizi aparılsın, sonra daha bir hissəsi aparılsın. Heydər Əliyev bu fikri də rədd etdi. Belə çıxır ki, özəlləşdirmə 10, 15, 20 il çəkməlidir. İnsanların bir hissəsi öz payını alacaq, qalan hissəsi gözləməli olacaqdır. Onda iqtisadiyyatımızda iki sistem uzun müddət qalmalı olacaqdır. Bu da yolverilməz hesab edilirdi. Bu fikirləri təkzib edərək Prezident bildirdi ki, özəlləşdirmə uzun müddətdə gedə bilməz, eyni zamanda bunu çox qısa müddətdə də həyata keçirmək olmaz. «Biz sosialist iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçiriksə, bunu bəzi çıxışlarda deyildiyi kimi, həddindən artıq uzatmaq bizə çox böyük [253-254] çətinliklər yaradır, iqtisadiyyatımızı daha da pis vəziyyətə sala bilər. Bununla heç cür razılaşmaq olmaz».¹

Müşavirədə özəlləşdirməni vaxtında və qanuna əsaslanan proqram əsasında aparmaq üçün komissiya yaradıldı. Heydər Əliyev Baş nazirin müavini Tofiq Əzizovu komissiyanın sədri təyin etdi. Müşavirədə meydana çıxan mübahisəli məsələlərin on beş gün müddətində komissiyada müzakirə edilməsi, bir ay müddətində proqramın tərtib edilib prezidentə təqdim edilməsi vəzifəsi tapşırıldı. Heydər Əliyev özəlləşdirmə proqramının hazırlanmasına şəxsən özü rəhbərlik etdi.

Bütün nöqsan və çatışmazlıqlar Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən aşkar edildi və özəlləşdirmə sahəsində əməli tədbirlər həyata keçirildi. 1995-ci ilin yanvar ayında Dövlət Əmlak Komitəsinin rəhbərliyi dəyişdirildi. Heydər Əliyevin göstərişi və rəhbərliyi ilə özəlləşdirmənin əsas prinsiplərini formalaşdırmaq məqsədi ilə müəyyən tədbirlər görülmüşdü. Bunlarla yanaşı, o, geniş miqyasda özəlləşdirməni həyata keçirmək üçün müvafiq kompleks proqramın işlənilib hazırlanma-sının vacibliyini, eyni zamanda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesini sürətləndirmək üçün respublikanın iqtisadi siyasətinə uyğun daha ciddi əməli tədbirlər həyata keçirilməsini zəruri hesab edirdi.

Heydər Əliyev göstərirdi: «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasəti bazar islahatlarının ardıcıl və sahmanlı şəkildə aparılmasına əsaslanır. Bu islahatların başlıca istiqamətini dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, şəxsi və kollektiv sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişaf etdirilməsi, istehsalın səmərəsinin yüksəldilməsi və iqtisadi dirçəlişin sürətləndirilməsi təşkil edir».²

Azərbaycanda mülkiyyət islahatını sürətləndirmək, onun mütəşəkkil getməsinə təmin etmək məqsədilə Prezident 1995-ci il martın 8-də «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi sahəsində əməli tədbirlər haqqında» fərman verdi. Fərmanda özəlləşdirmə haqqında qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin kompleks və hərtərəfli proqramının hazırlanması zəruri hesab [254-255] edilir və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi proqramını hazırlamaq məqsədi ilə Dövlət Komissiyası yaradılması nəzərdə tutulurdu³.

Fərmanda Dövlət Komissiyasına Respublika dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi proqramının layihəsinin bir ay müddətində prezidentə təqdim edilməsi tapşırıldı. Eyni zamanda özəlləşdirmənin reallaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, mülkiyyətin qiymətləndirilməsi üsulları, özəlləşdirilən dövlət mülkiyyətindən respublika vətəndaşlarına çatacaq əvəzsiz payın miqdarı və onun bölüşdürülməsi qaydasının müəyyən edilməsi qarşıya qoyulurdu. Özəlləşdirmə prosesində əhalinin bütün təbəqələrinin sosial müdafiəsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəzərdə tutulmasına, xüsusən şəhid ailələrinin və qaçqınların sosial müdafiəsinin təmin olunmasına fikir verilməsi zəruri hesab edilirdi⁴.

Bu da prezident qayğısının bir ifadəsi idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev bazar iqtisadiyyatına keçidi, sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi tələblərinə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetindən tutmuş bütün nazirliklərin, komitələrin, şirkətlərin, konsernlərin işinin təkmilləşdirilməsi, yaxud yenidən qurulması ilə əlaqələndirirdi. 1996-cı il yanvarın 8-də Azərbaycan Respublika-sının ilk Konstitusiyasına uyğun olaraq icra və idarəetmə işlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Prezidentin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin böyük iclası keçirildi. Heydər Əliyevin məsləhəti və tövsiyəsi ilə keçirilən bu iclasın zəruriliyi ondan ibarət idi ki, Respublikanın ilk Konstitusiyasında bütün idarəçilik orqanlarına - həm Nazirlər Kabinetinin statusu, onun vəzifələri, səlahiyyətləri, həm də mərkəzi idarəetmə orqanlarının vəzifələri, səlahiyyətləri aydın göstərilərsə də, Konstitusiyaya qəbul olunan-dan sonra bunların heç biri Konstitusiyanın həyata keçirilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürməmiş, gözə çarpacaq bir iş görməmişdilər. Konstitusiyada hər bir dövlət orqanı, hakimiyyət orqanının fəaliyyətinə dair maddədə, fəsilə müddəalara uyğun olaraq vəzifələr göstərilərsə də onlar köhnə qaydada

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 242

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1995). Bakı, 1995, səh. 23

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1995). Bakı, 1995, səh. 23

⁴ Yəne orada, səh. 24

düşünür, belə hesab edirdilər ki, Konstitusiyaya maddələri elə Konstitusiyaya üçün yazılıbdır, «biz keçmişdə necə yaşamışıq, necə işləmişik - o cür də yaşayıb, işləməliyik». [255-256]

Mərkəzi icra orqanlarının bu barədə heç bir təşəbbüs göstərməməsi Heydər Əliyevi çox narahat edib təəssüfləndirirdi. O deyirdi: «Bax, bunların hamısına görə mən bu gün Nazirlər Kabinetinin iclasını Konstitusiyaya uyğun olaraq öz sədrliyim altında keçirməyi zəruri hesab etmişəm»¹.

Nazirlər Kabinetinin ilk iclasını keçirməkdə əsas məqsəd idarəçilik işini yeni tələblər səviyyəsində qurmaq sahəsində vəzifələrin müəyyən edilməsindən ibarət idi. Heydər Əliyev tamamilə haqlı olaraq bildirirdi ki, iqtisadiyyatda strateji xəttimiz, iqtisadi islahatların keçirilməsini, bazar iqtisadiyyatının bütün sahələrdə tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Bazar iqtisadiyyatı Azərbaycanda tam bərqərar olduğu zaman, iqtisadi islahatlar həyata keçirildikdən sonra, şübhəsiz ki, həm Nazirlər Kabinetinin, həm də bütün mərkəzi idarəetmə, icra orqanlarının funksiyaları və vəzifələri daha da təkmilləşməlidir. Onların həm strukturları, həm say tərkibi, səlahiyyətləri dəyişməlidir. Hazırkı struktur isə, xüsusilə, sənaye sahəsində, o cümlədən, ağır sənaye, maşınqayırma sənayesi sahəsində, ümumiyyətlə, başqa sahələrdə də Sovetlər İttifaqı vaxtından qalan strukturdur.

O dövrdə respublikamız tərkibində 90-a qədər nazirlik, komitə, şirkət fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 64-ü büdcədən maliyyələşdirilirdi. Heydər Əliyev onların bu qədər saxlanılmasına ehtiyac olmadığını bildirib, Nazirlər Kabinetinin iclasında açıq şəkildə bəyan edirdi ki, idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi işi «bir şeyi nəzərə almalıdır ki, biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedirik, keçmiş sistemi saxlaya bilmərik. Yəni bu təkmilləşdirməni keçmiş sistemin əsasında apara bilmərik. Biz islahatlara, bazar iqtisadiyyatına uyğun struktur yaratmalıyıq»².

Azərbaycan Respublikası Prezidenti hər bir nazirlik, komitə, şirkət qarşısında konkret vəzifə qoyurdu: onlar bir həftə müddətində müzakirə edilən məsələlərlə əlaqədar təkliflərini Nazirlər Kabinetinə, Nazirlər Kabineti isə öz növbəsində yanvarın 25-nə qədər özünün ümumiləşdirilmiş təklifini Prezidentə təqdim etməlidir. Prezident onlarla tanış olduqdan sonra yenidən geniş iclas keçirməli və bu məsələlər ətrafı müzakirə edilməli, müvafiq qərar qəbul edilməlidir. [256-257]

Heydər Əliyev iqtisadi islahatların, özəlləşdirmənin həyata keçirilmə-sində yol verilmiş nöqsan və hətta cinayət xarakterli halların olması faktını da nəzərə çatdırır və rəhbər vəzifədə işləyən şəxsləri xəbərdar edirdi ki, heç kəs öz sərəncamında olan əmlakın, binaların, maddi vəsaitlərin dağıdılmasına yol verməsin. Respublikada belə halların olması Prezidentə məlum idi. O göstərirdi ki, son bir neçə ildə dövlət əmlakının bir hissəsi dağıdılıbdır.

Onun sözlərinə görə, «Ayn-ayn nazirliklərin, idarələrin, komitələrin rəhbərləri onların sərəncamında olan, məsələn, binanın, əmlakın bir hissəsini hansı şərtlərlə kiməsə veriblər, başqa maddi vəsaitlərin bəzi hissəsini dağıdıblar. Bunlar da iqtisadiyyatımıza, respublikanın iqtisadi potensialına çox ağır zərbələr vurubdur»³. O tələb edirdi ki, bunların qarşısı alınmalıdır.

Hələ 1995-ci ilin mayında Prezident yeni baş naziri təqdim edərkən, Nazirlər Kabinetinin işinə ciddi iradlarını bildirmişdi. Lakin o vaxtdan keçən dövrdə Nazirlər Kabinetinin işində Prezidenti razı sala biləcək bir dönüş olmamışdı, ona görə də Prezident iclasda öz narazılığını bildirib, işçilərə xəbərdarlıq etdi. Nazirlər Kabinetinin aparatında da mövcud olan ləng fəaliyyəti və bürokratizmi aradan qaldırmağı tələb etdi. Yekun sözündə Prezident ölkənin başqa idarəçilik strukturlarında olan çatışmazlıqları açıb göstərdi. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsinin inkişafına, bürokratizmin, süründürməçiliyin, normal fəaliyyətə mane olan amillərin, vəzifədən sui-istifadə etmək, rüşvətxorluq hallarının aradan qaldırılmasına şərait yaradılacağına əmin olduğunu bildirdi.

Nazirlər Kabinetinin ilk iclasında Dövlət Əmlak Komitəsinin sədrinin özəlləşdirmə haqqında məruzəsində müəyyən işlər görüldüyünü nəzərə almaqla Heydər Əliyev özəlləşdirmədə iki prinsipin əsas götürülməsini irəli sürdü: birincisi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsində ədalət prinsipini qorumaq lazımdır və ikincisi, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsində hər bir vəzifəli şəxs dövlət mənafeyini qorunmalı və onu gözləməlidir. «1996-cı il iqtisadiyyatımızda özəlləşdirmənin geniş və sürətlə həyata keçirilməsi ili olmalıdır»¹. Özəlləşdirmədə ayrı-ayrı adamlar tərəfindən əmlakın ucuz qiymətə satılması da dövlət əmlakının dağıdılması, kimi qiymətləndirilir və bunların haqqında ölçü götürülməsi tələb edilirdi. [257-258]

Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 1996-cı il tarixli geniş iclası iki mühüm məsələni müzakirə edib hər ikisi haqqında müvafiq qərar qəbul etdi. «İqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında» və «Özəlləşdir-mənin həyata keçirilməsi haqqında» qərarlar idi. Bu qərarların həyata keçirilməsi üçün Nazirlər Kabineti qarşısında konkret tələblər qoyulmuşdu. Lakin bu qərarların həyata keçirilməsi lazımi səviyyədə aparılmamışdı.

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasına uyğun olaraq icra və idarəetmə işlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Respublika Nazirlər Kabinetinin ilk iclasında giriş sözü. 8 yanvar 1996-cı il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab. Bakı, 1998, səh. 256; «Azərbaycan» qəzeti, 10 yanvar 1996-cı il

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab. Bakı, 1998, səh. 262

³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab. Bakı, 1998, səh. 263-264

¹ Yenə orada, səh. 271; «Azərbaycan» qəzeti, 10 yanvar 1996-cı il

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin gərgin əməyi və fəaliyyəti nəticəsində 1995-ci ilin ortalarına kimi respublikada təxribat və qəsdlərin qarşısı alındı. Siyasi sabitlik təmin edildi. İqtisadiyyatda baş verən geriləmənin qarşısı qismən alındı. Bunlara baxmayaraq, istehsalın sabitləşdirilməsi, iqtisadi islahatların geniş miqyasda həyata keçirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində bir çox çətinliklər mövcud idi. Nazirlər Kabineti, nazirliklər, dövlət komitələri, şirkətləri və başqa idarə və təşkilatlar bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında ləng hərəkət edir, çeviklik göstərmir və iqtisadiyyatda dönüş yaratmaq üçün təsirli tədbirlər həyata keçirməkdə lazımi fəaliyyət göstərə bilmirdilər. İqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi barədə prezidentin fərman və göstərişləri, Heydər Əliyevin sərəliyi ilə 1996-cı il yanvarın 8-də keçirilən Nazirlər Kabinetinin geniş iclasından 6 aya yaxın vaxt keçməsinə baxma-yaraq, həm bundan əvvəl qəbul edilmiş sənədlərin, həm də Nazirlər Kabinetinin geniş iclasının qərarlarının həyata keçirilməsi tam təmin edilməmişdi. Bütün bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin gedişini, respublikada iqtisadi islahatların sürətləndirilməsi, istehsal, maliyyə və vergi intizamını möhkəmləndirmək, əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 29 iyun 1996-cı il, 232 nömrəli fərmanı ilə 1996-cı il iyul ayının 18-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin geniş iclasını keçirməyi qərara aldı². Prezidentin fərmanı ilə aşağıdakı məsələlər iclasın gündəliyinə daxil edildi: 1996-cı ilin birinci yarısında ölkənin iqtisadi inkişafının yekunları və struktur dəyişikliklərinin vəzifələri haqqında; «İqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi [258-259] haqqında» və «Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi haqqında» Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 8 yanvar tarixli qərarlarının yerinə yetirilməsi barədə; iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyəti, ödəmələr və vergi intizamının möhkəmləndirilməsi haqqında; iqtisadi islahatların sosial yönümünün gücləndirilməsi; xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyəti və onların səmərəliliyinin artırılması yolları barədə.

İyunun 18-19-da Prezident Heydər Əliyevin sərəliyi ilə Nazirlər Kabinetinin geniş iclası keçirildi. İclasda Nazirlər Kabinetinin sədrinin, nazirlərin, başqa rəhbər şəxslərin məruzələri dinlənilirdi.

Nazirlər Kabinetinin 18-19 iyul 1996-cı il tarixli iclası mahiyyət etibarilə il yanvarın 8-də keçirilən iclasın davamı idi. İclas göstərdi ki, əvvəlki iclasda Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələr lazımınca yerinə yetirilməmişdir. Yanvarın 8-də keçirilən iclasda bəzilərinin özəlləşdirməni uzun müddətə keçirilməsini təklif etmələrinin əsassız olduğunu sübut edərək Prezident özəlləşdirmənin keçirilməsində ləngiməməyi və əyintilərə yol verməməyi tələb etmişdi. Lakin mülkiyyətin özəlləşdirilməsinin proqramında bütün amillərin göstərilməsinə baxmayaraq bu barədə səhvlər də buraxılmışdı. Bunlar aşkar edildi. Nazirlər Kabinetinin 18-19 iyul tarixli iclasında bir sıra faktlar, nöqsanlar meydana çıxdı. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, müəssisələrin ilk dəfə satılması üçün, keçirilən birinci hərracın respublikada çox neqativ əhval-ruhiyyə yaratması və sonra ləğv olunması onu çox narahat edib. Həqiqətən, birinci hərrac düzgün ləğv olunmuşdu. Çünki benzindoldurma müəssisələri ilk satışda çox ucuz qiymətə, sonra keçirilən hərracda isə əvvəlki qiymətindən bir neçə qat artıq qiymətə satılmışdı. Bu proses prezidentin daim diqqət mərkəzində, nəzarətində idi. İclasda Dövlət Əmlak Komitəsinin sədri Tofiq Əzizovun iki yüzə yaxın müəssisənin satıldığı və 22 min kiçik müəssisənin satılacağı haqqında məlumatı ciddi narazılıqla qarşılandı. Bu çox az idi. Bundan sonra bu əməliyyatların daha sürətlə aparılması tapşırığı verildi. Heydər Əliyev həm Dövlət Əmlak Komitəsinə, həm də Nazirlər Kabinetinə öz etirazını və iradını bildirib qeyd etdi ki, ölkənin iqtisadi potensialından tam istifadə etmək üçün özəlləşdirmə proqramı inamla həyata keçirilməlidir. Heydər Əliyev göstərirdi ki, «Özəlləşdirmədə bütün sahələrdə - həm torpaq islahatı [259-260] sahəsində, həm də sənaye sahəsində, ticarət sahəsində, başqa sahələrdə - sosial ədalət prinsipi əsas meyardır və bunu heç kəs unutmamalıdır».¹

İqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 1996-cı il tarixli iclasında prezident göstərişlərinin və qəbul edilən qərarın həyata keçirilməməsi heç nə ilə əsaslandırılı bilməzdi. Altı ay müddətində Nazirlər Kabinetinin, ayn-ayn nazirliklərin bu barədə heç bir təklif verməmələri təəssüflə qeyd edildi. Buna görə də Nazirlər Kabineti sədrinin, nazirlərin çıxışları zamanı Heydər Əliyev yerində onlara kəskin şəkildə, ədalətli olaraq öz tənqidi münasibətini bildirirdi. «Bu-rada söhbət mexaniki olaraq müəyyən miqdarda ştatların, strukturların ixtisarından getmir. Söhbət ondan gedir ki, idarəetmə strukturu bu gün və gələcəkdə iqtisadiyyatda gedən bu proseslərin tələblərinə uyğun olmalıdır...

Yenə də deyirəm, burada dərk etmək lazımdır ki, məqsəd iqtisadiyyatın idarə edilməsi sisteminin bazar iqtisadiyyatına, bu gün və gələcəkdə iqtisadiyyatda gedən dəyişikliklərin tələblərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir».²

Bu bir həqiqətdir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra, Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı yolu ilə, dünyanın sərbəst iqtisadiyyatı yolu getməsinə təmin etmək sahəsində, yeni iqtisadi strukturlar, mülkiyyət formalarında yeni münasibətlər yaradılması sahəsində çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdi. Onların həyata keçirilməsi nəticəsi olaraq iqtisadiyyatda özəl sektorun inkişaf

² Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1996-cı il). Bakı, 1996, səh. 171

¹ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin respublikada sosial-iqtisadi sahənin inkişafına həsr olunmuş geniş iclasında yekun nitqi. 18-19 iyul 1996-cı il; Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 150

² Yenə orada, səh. 130-131

etdirilməsi üçün baza yaradılmışdı. Azərbaycanda qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və bütün qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda özəl sektor geniş fəaliyyətə başlamışdı.

Azərbaycana xarici dövlətlərin marağı artmışdı. Heydər Əliyevin üçillik prezidentlik fəaliyyəti dövründə respublikamıza xarici dövlətlərin iş adamlarının gediş-gəlişi artmışdı.

Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, üç il əvvəl Azərbaycanda xarici səfirliklərdən başqa heç bir nümayəndəlik yox idisə, üç ildən sonra Azərbaycanda [260-261] xeyli xarici nümayəndəliklər, ofislər və i.a. xarici təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Bu müddətdə Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri möhkəmlənmişdi. Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində apardığı səmərəli tədbirlər nəticəsində onun beynəlxalq aləmdə nüfuzu artmış, imici yüksəlmişdi. Böyük dövlətlərin ölkəmizə münasibəti dəyişmişdi.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi sahəsində Prezidentin verdiyi bir sıra fərman və sərəncamlarla hələ 1994-1995-ci illərdə iqtisadiyyatda liberallaşma proseslərinin aparılması və onun gücləndirilməsi, ixrac və idxalın liberallaşması və ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda özəl sektorun inkişafı üçün yollar açılmışdı. 1995-ci ilin ortalarından başlayaraq 1996-cı ilin sonuna kimi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Prezident 100-ə qədər fərman imzalamışdı. Bu fərmanlar əsasında Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarlarla iqtisadiyyatda sərbəstləşmə, idxal-ixrac prosesində liberallaşma prosesi davam etmişdir. Bunlar hamısı iqtisadiyyatda gedən müsbət proseslərdir. Lakin bunlar hələ başlanğıc idi. İqtisadiyyatda kompleks tədbirlər həyata keçirilməsi, genişlənməsi və dərinləşməsi, struktur dəyişmələri aparılmalı idi. Ona görə də Heydər Əliyev Nazirlər Kabinetinin 18-19 iyul tarixli geniş iclasında iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin aparılmasını əsas vəzifə kimi ön plana çəkir, bunun hər bir sahədə aparılmasını, mövcud imkanlar-dan səmərəli istifadə etməklə bazar iqtisadiyyatına uyğun aparılmasını, qlobal nöqtəyi-nəzərdən özəlləşdirmə ilə əlaqələndirilməsini zəruri hesab edirdi. Bazar iqtisadiyyatının məna və məzmunu elmi cəhətdən əsaslandırır. Göstərirdi ki, bazar iqtisadiyyatı təkcə sərbəst iqtisadiyyat deyildir, o, istehsal ilə bazar arasında olan əlaqədir. Bu o deməkdir ki, istehsal bazarın tələblərinə cavab verməlidir. Bu pozularsa, istehsal ləğv olunmalı, ya da müflisləşməlidir. Özəlləşdirmə, yaxud mülkiyyətin özəlləşdirilməsi bir də ondan ibarət deyil ki, xüsusi mülkiyyətçi bu əmlakdan nə cür istifadə edəcəkdir. Əgər o, bazarın tələblərinə uyğun istifadə edə biləcəkdirsə, eyni zamanda həm özü üçün, həm də respublika iqtisadiyyatı üçün gəlir gətirəcəkdir. İstehsal artacaq, bununla əlaqədar büdcəyə verilən vergilər artacaqdır.

Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərə malik bir ölkədir. Respublikamızın sənayesində neft-qaz kompleksi əsas yer tutur. Neft Azərbaycan xalqının ən böyük sərvətidir, bütün xalqa məxsusdur. Neft-qaz yataqlarından başqa təbii sərvətlərlə, yeraltı təbii sərvətlərlə, dəmir, qızıl, mis yataqları, [261-262] daş karxanaları, mədənlər və s. yataqlarla da zəngindir. Bunlar hamısı xalqın sərvətidir. Lakin bunlardan sui-istifadə edilirdi. Ona görə də Heydər Əliyev xəbərdarlıq edirdi ki, bu sərvətlərdən istifadə edilməsində heç kəsin müstəsna haqqı yoxdur. Özü sərvətlərdən istifadə edilməsinə, xüsusilə, Dövlət Neft Şirkətinin işinə xüsusi fikir verir. Neft müqavilələrinin bağlanması sahəsində şirkətin çox əhəmiyyətli fəaliyyət göstərdiyini bəyənir. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində öz iradlarını bildirirdi. Xarici iqtisadi əlaqələrdə fəaliyyətin iki istiqamətini, - biri, xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığını, digəri, istehsal sahəsində, neftin, qazın çıxarılması, emal edilməsi, satılması sahəsində işini təhlil edir, Dövlət Neft Şirkətinin xarici şirkətlərlə iqtisadi əməkdaşlığını yüksək qiymətləndirirdi. İkinci istiqamətdə isə Dövlət Neft Şirkətinin işini qənaətbəxş hesab etmirdi. Birincisi, Neft Şirkətinin rəhbərlərinin neftin və qazın istehsalının azalmasına yol verməməli olduqlarını söyləyirdi. Çünki Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında neftin, qazın xüsusi əhəmiyyəti var, burada azalmaya heç cür yol vermək olmazdı. Heydər Əliyev neftin emalı sahəsində Dövlət Neft Şirkətinin fəaliyyətində nöqsanlar və səhvlərə yol verildiyini açıqladı. Emal olunan neftin haraya verildiyi, ondan necə sərf olunmasının nəzarətdən buraxılması Şirkətin ciddi səhvi idi. Şirkətin prezidenti Natiq Əliyevin kadr məsələsində buraxdığı səhv də baha başa gəlmişdi. Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilməmiş Mirzəyev familiar bir şəxsdən Dövlət Neft Şirkətinin vitse-prezidenti kimi istifadə etməsi, bunu prezident Heydər Əliyev Dövlət Neft Şirkətinin prezidentinin ən böyük səhvlərindən biri kimi qiymətləndirirdi, - sonra özünün mənfəətini göstərdi. Sonra məlum oldu ki, həmin Mirzəyev 1995-ci ilin mart ayında dövlət çevrilişinə cəhd göstərənlərlə birgə fəaliyyət göstərmiş, hətta onlara 50 milyon dollar valyuta vermişdir. Mirzəyev bu pozucu fəaliyyətinə görə istintaq orqanları tərəfindən yaxalanmış və mühakimə olunmuşdur.

Neftayırma zavodlarının özbaşına olaraq emal edilmiş nefti satmaları da ciddi nöqsan və böyük səhv idi. Dövlət Neft Şirkətinin 1993-cü ildə qəbul etdiyi qərara görə, emal edilmiş nefti zavodlardan yalnız Dövlət Neft Şirkəti sata bilərdi. Buna baxmayaraq, zavodlar 1993-cü ildə cəmi 4 faiz, 1994-cü ildə 10 faiz, 1995-ci ildə isə 30 faiz emal olunmuş neft satmışdı. Heydər Əliyev sorğu-müraciət formasında deyirdi: «Əgər qərar qəbul etmişdinizsə, niyə zavodlar sizə tabe olmayaraq, nefti özbaşına satırlar və [262-263] haraya, hansı qiymətə satırlar, nə üçün satırlar - bunu siz bilmirsiniz? Bu, sizin səhviniz və günahımızdır».¹

¹ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin respublikada sosial-iqtisadi sahənin inkişafına həsr olunmuş geniş iclasında yekun nitqi. 18-19 iyul 1996-cı il. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 135

Neftayırma zavodunun direktoru tərəfindən 70 min dollara kimi vəsait xaricdə müalicəyə xərclənmişdi. Bu da tamamilə qeyri-qanuni idi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, xeyriyyəçilik işini o adam görə bilər ki, onun şəxsi mülkiyyəti var, o, şəxsi mülkiyyətindən kimə isə kömək edir. O, tamamilə haqlı olaraq irad tuturdu ki, zavodun direktorunun bunu etməyə nə ixtiyarı var? Xalqın zəhməti ilə, əzabı ilə, ağır zəhməti nəticəsində hasilə gələn neftdən emal olunan məhsulun satılmasından alınmış valyutadan bu cür istifadə etmək olarmı? Eyni zamanda başqa təşkilatlara avtomatın alınır. Bu əməllərin, ciddi nöqsanların üstünü açmaqla Prezident bu sahədə Dövlət Neft Şirkətinin işinin qeyri-qənaətbəxş olduğunu qeyd edir və Natiq Əliyevə bu sahədə lazımı tədbirlər görməsini, zavodların direktorları haqqında öz mülahizə və fikirlərini, təkliflərini verməsini tələb edirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentini ən çox düşündürən məsələlərdən birisi zəngin təbii ehtiyatlardan, potensialdan səmərəli istifadə etməklə respublikamızın müstəqil yaşamasını, inkişafını təmin etməkdən ibarət idi. Neft-kimya sənayesi, maşınqayırma kompleksləri respublikamızın iqtisadiyyatının böyük sahələrindən olub, vaxtilə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yaradılmış böyük potensial idi. Hələ 1960-70-ci illərdə, xüsusən 1970-80-ci illərdə yaradılan neft-kimya sənayesinin böyük xidməti olmuşdur. Müstəqillik dövründə də onun üstün cəhətləri saxlanılır. Neft-kimya sahəsi işləyən kompleks olmalıdır. Kompleksin vəzifəsi bu istehsalı dünya standartları səviyyəsinə qaldırmaqla və bazar konyukturuna uyğun mallar istehsal edib satmaqdır.

Maşınqayırma Azərbaycanın böyük komplekslərindəndir. Çoxsahəli olan bu kompleksin, xüsusilə neft maşınqayırma zavodlarının hələ Sovetlər İttifaqının iqtisadi xəritəsində xüsusi yeri olmuşdur. Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra iqtisadi əlaqələr kəsilmiş, bazar ya məhdudlaşmış, ya da tamamilə ləğv olunmuşdu. Böyük istehsal sahələri üçün bu dövrün reallığı idi. Kadrlar, mühəndis-texniklər, təcrübəli fəhlələrin olmasına baxmayaraq, [263-264] zavodlar, demək olar ki, dayanmış, zavodların əməkçiləri işsiz qalmışdı. Böyük imkanlara malik olan komplekslər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşa bilməmişdilər.

Maşınqayırma kompleksində zavodların tikilməsində, yaranmasında, yenidən qurulmasında hələ Azərbaycana 1970-80-ci illərdə rəhbərlik edən vaxtı Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Lakin 90-cı illərdə bu zavodların, bu kompleksin qeyri-qənaətbəxş işləməsinə və bunun nəticəsində kompleksdə işləyən mühəndislərin, texniklərin, fəhlə və qulluqçuların bəzilərinin işsiz qalmasına çox təəssüf etdiyini bildirmişdi, maşınqayırma kompleksinin işində ciddi dəyişikliklər aparılmasını zəruri hesab edirdi.

Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1970-1980-ci illərdə respublikamızın elektrik enerjisi ilə müstəqil təminatı yaradılmışdı. Lakin o dövrdə ölkənin ümumi energetika sistemi mövcud idi. Hər bir respublika bu sistemdən istifadə edə bilərdi. O dövrdə İttifaq energetika sistemini gücləndirmək üçün Azərbaycanda atom elektrik stansiyası tikilməsi ortaya atılmışdı. Ələt tərəfdə bir atom elektrik stansiyası tikilməsi haqqında plan tərtib edilmişdi. Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin əslində atom elektrik stansiyasının tikilməsi haqqında heç bir fikri belə yox idi. Lakin Sovetlər İttifaqının ümumi idarəçilik qaydalarına tabe olduğundan müttəfiq respublika rəhbəri sadəcə olaraq belə bir addım atmışdı. «O vaxt mənim Azərbaycanda atom elektrik stansiyasının tikilməsi barədə fikrim yox idi. Sadəcə olaraq bu, mənim tərəfimdən lazımi bir addım idi».¹ Çünki Gürcüstanda elektrik enerjisi çatmırdı, onlar məsələ qaldırmışdılar ki, atom elektrik stansiyası tikilsin. Müxtəlif yollarla həmin elektrik stansiyasını Mingəçevir su hövzəsindən təxminən 5-6 kilometr məsafədə, Gürcüstanla Azərbaycanın sərhədində tikilməsinə razılıq vermişdilər. Əlbəttə, bu Azərbaycan üçün təhlükəli idi. Heydər Əliyev buna etiraz etmişdi. Bu plan həyata keçirilmədi. Çernobil hadisələri Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini bir daha sübut etdi.

Azərbaycan Respublikasının elektrik enerjisi kompleksinin gücləndirilməsində ilk növbədə Yenikənd Su Elektrik Stansiyasının tikilməsinə [264-265] başlamaq mühüm vəzifə olaraq qarşıya qoyuldu. Yenikənd SES-nin tikintisi hələ əvvəllər planlaşdırılmışdı. Lakin maliyyə vəsaiti çatmadığından tikinti aparılmamışdı. Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1994-cü ildə Yeni-kənd SES-nin tikintisinə yenidən başlandı. Prezidentin göstərişi ilə tender elan edilmişdi. Dünya Bankı da, Avropa Bankı da Azərbaycana bu məqsədlə kredit ayırmışdı. O kreditdən istifadə etmək lazım idi. 2000-ci il mayın 23-də Yenikənd SES istifadəyə verilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tikintinin açılışında iştirak etmişdi². Bundan əlavə, Heydər Əliyev Almaniya şirkəti ilə Azərbaycanda, Bakıdakı elektrik stansiyalarının yenidən qurulması üçün danışıqlar aparmışdı. Almaniyanın federal kansleri Helmut Kolla da görüşmüş, ondan xahiş etmişdi ki, Azərbaycana kömək etsin.

Heydər Əliyev iqtisadiyyatın, ümumiyyətlə, həyatın bütün sahələri ilə bağlı olan dəmir yolu nəqliyyatı, hava yolu nəqliyyatı, su nəqliyyatı, avtomobil nəqliyyatının fasiləsiz, daim işləməsinin təmin edilməsini ciddi tələb edirdi. Bu sahədə çatışmazlıqları və nöqsanları dərinlən təhlil edir və onların aradan qaldırılması üçün istiqamət verirdi. 1993-cü ildə Azərbaycana hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyev dəmir yolunun işi ilə ciddi məşğul olub aydınlaşdırmışdı ki, dəmir yolu kompleksində vəziyyət bərbad haldadır. Bunun bir səbəbi də dəmir yoluna başçılıq edən rəisin tamamilə bacarıqsız olması, heç işini bilməməsidir. O, vəzifəsindən azad edildi. Sonra yeni kadr rəisliyə təqdim edildi, Prezident onu vəzifəyə təyin etdi. Lakin bu da prezidentin

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 120

² «Azərbaycan» qəzeti, 24 may 2000-ci il

etimadını doğrultmadı. Transqafqaz magistralı ilə əlaqədar Özbəkistan, Türkmənistan, Gürcüstan və Azərbaycan arasında bağlanan saziş böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, bu sazişin vəzifələrini yerinə yetirmək böyük məsuliyyət tələb edirdi. Lakin dəmir yolunun işində olan ciddi nöqsanlar və şəxsən rəisin özünün işi və hərəkətində olan nöqsanlar dövlət başçısını narahat edirdi. O qeyd edirdi ki, dəmir yolu nəqliyyatı rəisi göstərilən etimadı doğrultmur, səhvlər buraxır və dəmir yolunda olan səhvlərə biz dözə bilmərik. Ümumiyyətlə, Transqafqaz magistralının işə düşməsi dəmir yolu nəqliyyatı ilə yanaşı, dəniz yolu nəqliyyatı və avtoyol nəqliyyatı rəhbərlərinin işlərinin tamamilə yenidən qurulmasını [265-266] tələb edirdi. Onların da prezidentin tənqidindən ciddi nəticə çıxar-malan nəzərlərinə çatdırıldı. «Azəravtonəqliyyat» Dövlət konserainin işində olan nöqsanlar prezident tərəfindən ciddi tənqid edildi.

Ümumiyyətlə, Nazirlər Kabinetinin 18-19 iyul tarixli geniş iclasında iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən elə bir sahə yox idi ki, prezidentin diqqətindən kənar qalsın, iqtisadiyyatda gərginlik yaradan məsələlər unudulsun. Maliyyə Nazirliyinin, Vergi Müfəttişliyinin, Gömrük Komitəsinin məlumatları da Heydər Əliyevdə belə bir fikir yaratmışdı ki, iqtisadiyyatın təşkili və inkişafında bu sahələrdə də bütün imkanlardan istifadə edilmir. Sərhəd keçid məntəqələrində gömrük orqanlarından, Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyindən, polis orqanlarından olan adamların vəzifədən sui-istifadə etmələri, rüşvətxorluq hallarına qarşı ciddi mübarizə aparılması tələb edilir. Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi də öz funksiyasını yerinə yetirmirdi. Uzun müddət idi ki, o yalnız idxal-ixrac üçün lisenziya verilməsini özünün əsas vəzifəsi hesab edirdi. Rüşvətxorluq, vəzifədən sui-istifadə etmək halları təşkilat yarandığı vaxtdan orada kök salmışdı. İdxal-ixrac işində barterin geniş yayılması ölkə iqtisadiyyatına zərbə vuran ən neqativ hallar-dan biri idi. İxracın təxminən 40 faizinin barter yolu ilə həyata keçirilməsi dözülməz hal kimi qeyd edildi. Hələ 1993-cü ilin son aylarında Heydər Əliyev barter əməliyyatının qarşısının alınması haqqında göstəriş verməsinə baxmayaraq, 1996-cı ilə kimi barter əməliyyatı davam etdirilmişdi. Gömrük Komitəsi sədrinin məlumatına görə, 1996-cı ilin birinci yarısında Azərbaycandan 220 milyon dollarlıq mal barterlə göndərilmiş, əvəzində 43 milyon dollarlıq mal gətirilmişdi. 180 milyon dollar itirilmişdi. Almaniyanın «Qrima» şirkətinə də 10 milyon dollarlıq mal getmiş, əvəzində 5 milyon dollarlıq avadanlıq alınmışdı. Prezident Nazirlər Kabinetini tənqid edərək göstərirdi ki, bunu onlar üçün çox mənfəətli hal hesab edir, eyni zamanda, yalnız zəruri, dövlət mənafeyi üçün lazım olan hallarda barter üsulundan istifadə etməyin mümkün olduğunu qeyd edirdi.

Azərbaycanda yeni cəmiyyətə keçid dövründə, iqtisadi islahatlar, özəlləşdirmənin həyata keçirildiyi dövrdə cəmiyyət həyatında ən böyük bəla kimi rüşvətxorluq və korrupsiya da meydana gəlmişdi. Hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində olduğu kimi, müstəqillik dövründə də Heydər Əliyev bu [266-267] hallara qarşı ciddi mübarizə aparırdı. Açıq şəkildə bildirirdi ki, rüşvətxorluq indi də var və geniş yayılıb. Məsələn olaraq Azərbaycana sərmayə qoymağa gələnlərlə necə hərəkət edilməsini göstərirdi. Deyirdi ki, onlar sərmayə ilə bizim ölkəyə gəlir, biz də istəyirik respublikamıza xarici sərmayə gəlsin. Lakin onlarla elə rəftar edilir ki, qayıtmağa məcbur olurlar. Çünki hansı qapını açırlar, hansı təklifi verirlər, cavab alırlar ki, «Burada mənə nə çatır? Mənim faizim nədir, mənim xeyrim nədir?». O, Nazirlər Kabinetinin 18-19 iyul 1996-cı il tarixli geniş iclasındakı yekun nitqində deyirdi: «Vəzifədən sui-istifadə etmək halları, rüşvətxorluq, korrupsiya, - bu, bizim cəmiyyəti-mizin ən böyük bəlasıdır. Təəssüflər olsun ki, bu hallar azalmaq əvəzinə respublikada daha da yayılır¹. Kimlərdir bu işlərlə məşğul olanlar? Vəzifəli şəxslər, dövlət orqanlarında, hökumət orqanlarında, inzibati orqanlarda, başqa orqanlarda işləyən şəxslər». Heydər Əliyev belə hallarda onu yayanlara qarşı ciddi mübarizə aparmaq lazım olduğunu mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu: «Mən həyatım boyu bu hallarla mübarizə etmişəm. Bu gün də mübarizə edirəm və həyatımın sonuna qədər mübarizə edəcəyəm»². Heydər Əliyev göstərirdi ki, bu hallar bizim mənafeyatımıza zidd olan hallardır. İnsanları bizdən narazı salır və heç kəs bu hallara haqq qazandıra bilməz.

Nazirlər Kabinetinin iki gün davam edən geniş iclasında bütün çıxışları irəli sürülən təklifləri ümumiləşdirərək Heydər Əliyev bir daha xatırlatdı ki, bundan sonra başlıca vəzifə qaldırılan məsələləri həll etməkdən ibarət olmalıdır.

Xarici ölkələrlə, xarici şirkətlərlə qarşılıqlı faydalı iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə, xarici sərmayənin Azərbaycana gəlməsinə geniş şərait yaradılmasını, özəl sektorun inkişaf etdirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Prezident Heydər Əliyevin hələ 1996-cı il iyunun 7-də imzaladığı «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə»³ fərmanı özəl sektorun inkişaf etdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının, sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması [267-268] məqsədi daşıyan çox mühüm bir sənəddir. Bu fərmanla inzibati orqanlar tərəfindən aparılan yoxlamalar bir çox hallarda qeyri-qanuni varlanma məqsədi daşdığı və ümumilikdə respublikanın iqtisadi böhrandan çıxmasında subyektiv maneə yaratması faktı kimi qadağan olunur.

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 154

² Yəni orada, səh. 155

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1996-cı il). Bakı, 1996, səh. 12-14

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Nazirlər Kabinetinin 18-19 iyul 1996-cı il tarixli geniş iclasında qoyulmuş məsələlərin ətraflı müzakirəsi göstərdi ki, 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda pozitiv dəyişikliklər ictimai-siyasi həyatda sabitlik yaradılmasında əsas amil oldu. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinə, bir çox dövlətlərlə əlaqələrin qurulmasına, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və respublikamıza investisiya axınının cəlb olunmasına zəmin yaratmışdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadiyyatın idarə edilməsi və təşkili sahəsində fərmanları, sərəncamlarının həyata keçirilməsi bazar münasibətlərinin təşəkkülü və yeni təsərrüfat sisteminin formalaşdırılmasında mühüm dəyişiklərə səbəb olmuşdu. İnflyasiyanın səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmışdı. Bütün bu tədbirlərin nəticəsində iqtisadiyyatda davam edən tənəzzülün dərinləşməsi dayandırılmış və müəyyən sabitləşmə yaranmışdı. Prezidentin fərmanlarının, sərəncamlarının, Milli Məclisin qanunlarının həyata keçirilməsi prosesi iqtisadi islahatların dərinləşməsinə və yeni təsərrüfat münasibətlərinin formalaşmasına təkan vermişdi⁴.

Bütün bu müsbət meyillərlə yanaşı, hələ bir çox problemlərin olduğu, onların həll olunmadığı Heydər Əliyevin geniş, dərin məzmunlu nitqində açıqlandı. Onların həll edilməsi istiqamətində konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən edildi. Heydər Əliyev islahatların həyata keçirilməsində, iqtisadiyyatın təşkili və onu bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun qura bilməyən rəhbərlərə - nazirlərə, komitə rəhbərlərinə və başqa məsul şəxslərə qarşı özünün prinsipial mövqeyini bildirdi. Bu, idarələrin rəhbərliyinin möhkəmlənməsində konkret tədbirlər gördü. Prezidentin «1996-cı ilin birinci yarısında ölkənin iqtisadi inkişafının yekunları və [268-269] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qarşısında duran başlıca vəzifələr haqqında» 25 iyul 1996-cı il tarixli 477 nömrəli fərmanı qarşıda duran vəzifələrin, mövcud problemlərin həll edilməsində mühüm proqram sənədi oldu⁵. Bu fərmanda qarşıya qoyulan vəzifələr Nazirlər Kabineti, müxtəlif nazirliklər, şirkətlər, komitələr, banklar, vergi müfəttişliyi və i.a. orqanları respublikamızın iqtisadi inkişafının təmin edilməsi sahəsində cari və perspektiv proqramla silahlandırıldı.

1996-cı il avqustun 6-da prezident idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsini tənzimləmək üçün «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında»⁶ fərman verdi. Yenə həmin il ««Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə»¹ 13 avqust tarixli, ««Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» 14 sentyabr tarixli, ««Kollektiv müqavilələr və sazişlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə» 14 sentyabr tarixli fərmanları və başqaları dərc edildi².

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük təşkilatçılığı nəticəsində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi tezliklə öz müsbət nəticəsini göstərdi. Qazanılan nailiyyətlər onun 19 noyabr 1998-ci il tarixli «1998-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının yekunları və qarşıda duran vəzifələr, qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli, 1998-1999- cu illərin payız-qış mövsümünə hazırlıqla bağlı məsələlər haqqında» sərəncamında ciddi araşdırmalar və təhlillər nəticəsində ümumiləşdirilmişdi. Elmi cəhətdən bu böyük əhəmiyyətə malik bir sənəddir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikanın iqtisadi inkişafının nəticələri hər il müzakirə edilir, yekunlaşdırılır və qarşıdakı təsərrüfat ili üçün vəzifələr, o cümlədən, perspektiv inkişaf istiqamətləri müəyyən edilirdi. Təsərrüfata dinamik rəhbərlik fasiləsiz pozitiv dəyişiklikləri təmin edirdi. Məsələn, prezidentin 1998-ci il 19 noyabr tarixli sərəncamında 1998-ci [269-270] il yanvar-sentyabr aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının yekunlarının təhlilindən aydın olurdu ki, respublikamızda aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində son illərdə əldə olunmuş makroiqtisadi sabitlik 1998-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında daha da möhkəmlənmişdir. Belə ki, bu dövrdə ümumi daxili məhsul istehsalının həcmi 11 trilyon manata çatmış və 1997-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8,5 faiz artmışdı. Sənaye məhsulunun həcmi müvafiq olaraq 8,9 trilyon manata (artım 1,1 faiz), kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi 2,6 trilyon manata (artım 1,1 faiz) çatmışdı³.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın 1996-cı ildən ilbəlil artması Nazirlər Kabinetinin 6 noyabr 1998-ci il tarixli geniş iclasında müzakirələrdə də ətraflı qeyd edilmişdi. Xüsusi olaraq vurğulanmışdı ki, bütün bunlar görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və rəhbərliyi nəticəsində aparılan məqsədyönlü işlər sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra sosial-iqtisadi böhranın dərinləşdiyi bir vəziyyətdə hakimiyyətə gəlmiş Heydər Əliyevin yorulmaz işi və məqsədyönlü iqtisadi fəaliyyəti, xüsusilə əyintilərə və korrupsiyaya qarşı barışmaz mübarizəsi nəticəsində 1995-ci ildə beş ildən artıq davam edən geriləmə prosesinin qarşısı alındı. 1996-cı ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında inkişafa nail olundu. Belə ki, 1991-1995-ci illər ərzində iqtisadi sahədə istehsal olunmuş ümumi

⁴ **Heydər Əliyev.** 1996-cı il 18-19 iyul tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin respublikada sosial-iqtisadi sahənin inkişafına həsr olunmuş geniş iclasında giriş sözü və yekun nitqi. Bax: Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 110-157, «Azərbaycan» qəzeti, 18-20 iyul 1996-cı il. Nazirlər Kabinetinin geniş iclasında çıxışlar

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (iyul-sentyabr 1996-cı il). Bakı, 1998, səh. 9-14

⁶ Yenə orada, səh. 15-23

¹ Yenə orada, səh. 23-25

² Yenə orada, səh. 34-36

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1998-ci il). Bakı, 1999, səh. 115

daxili məhsul hər il 13-20 faiz azalırdısa, 1996-cı ildə onun fiziki həcm indeksi 1995-ci ilə nisbətən 1,3 faiz artmış və sonrakı illərdə ardıcıl olaraq artma prosesi davam etmişdi. 1997-ci ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 5,8 faiz, 1998-ci ildə -10,0 faiz, 1999-cu ildə - 7,4 faiz, 2000-ci ildə isə -11,1 faiz olmuşdu⁴.

«Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı», Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 8 mart tarixli «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi sahəsində əməli tədbirlər haqqında» fərmanı və başqa fərmanlarının həyata keçirilməsi nəticəsində özəlləşdirmə prosesinin aparılması sürətləndirilmişdi. 1998-ci ilin sonuna kimi 5,4 mindən çox obyekt özəlləşdirilmişdi. 524 iri və orta müəssisənin bazasında [270-271] səhmdar cəmiyyətləri yaradılmışdı. Özəlləşdirmə başladığı vaxtdan Azərbaycanda 19342 kiçik, 936 orta və iri dövlət müəssisəsi və obyekt özəlləşdirilmişdi. Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı 51 faiz, sənayedə 25 faiz, tikintidə 69 faiz, kənd təsərrüfatında 90 faiz və ticarətdə 98 faiz təşkil edirdi⁵.

Heydər Əliyev özəlləşdirmə sahəsində sürətli proseslər aparılmasını qeyd etməklə özəlləşdirilmiş müəssisələrdə istehsalın aşağı düşməsinə bir problem kimi göstərir və onun aradan qaldırılması üçün məqsədyönlü tədbirlər görülməsinə diqqəti artırmağı tələb edirdi. Onun aşkar etdiyi faktlara görə, 1998-ci ilin sonunda keçmiş Ticarət-Sənaye Konserninin 10 müəssisəsi üzrə istehsalın həcmi 5 dəfə, «Azəryeyintisənaye» Dövlət Şirkətinin 15 müəssisəsi üzrə 4 dəfə, «Xalq üçün mallar» Dövlət Konserninin 22 müəssisəsi üzrə 2 dəfə aşağı düşmüşdü.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında müsbət meyllərlə yanaşı, bir sıra problemlərin və nöqsanların da olmasını meydana çıxarmışdı. O göstərirdi ki, 1998-ci ilin 9 ayında 1997-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 7,5 faiz az qaz hasil edilmişdi. Heydər Əliyev bunun səbəbini araşdırıb, aydınlaşdırmışdı ki, son üç ildə nəzərdə tutulan 5 qaz quyusu istismara verilməmişdir və «Çıraq» yatağında hasil edilən səmt qazının bir hissəsi istifadə olunmamışdır. Eyni zamanda neft emalı sahəsində də qeyri-normal vəziyyət yaranmışdı. Çünki xam neftin vaxtında emal edilməməsinə görə 300 min tondan artıq xam neft yığılıb qalmışdı. Bunun nəticəsində də istismarda olan neft quyularının bağlanması təhlükəsi yaranmışdı. İqtisadiyyatda və məişətdə enerji israfçılığına yol verilirdi.

«1995-1998-ci illərdə özəlləşdirməyə dair Dövlət proqramı»nın yerinə yetirilməsinin müddəti 1998-ci ildə başa çatırdı. Lakin özəlləşdirmə sahəsində qarşıda xeyli vəzifələr dururdu. Hər şeydən əvvəl, özəlləşdirilmiş müəssisələrdə işlərin keyfiyyətini, təsərrüfatçılığın səviyyəsini yüksəltmək və özəlləşdirmənin miqyasının və sahəsinin genişləndirilməsi tələb olunurdu. Prezidentin 2 iyul 1998-ci il tarixli 845 nömrəli sərəncamı ilə «Azərelektroterm» Elm-İstehsalat Birliyinin Bakı Ağır Elektrik Qaynaq Avadanlıqları zavodunun özəlləşdirilməsi qərara alındı. Həmin zavod [271-272] özəlləşdirilmək üçün Azərbaycan Dövlət Əmlak Komitəsinin sərəncamına verildi. Eyni zamanda onun özəlləşdirilməsində yerli sərmayəçilərlə yanaşı, xarici sərmayəçilərin də iştirakına icazə verildi¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 iyul 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə «Tikinti kompleksinin inhisarsızlaşdırılması və özəlləşdirilməsi tədbirləri haqqında» prezidentin 1997-ci il 2 dekabr tarixli fərmanı əsasında ləğv edilmiş tikinti sahəsində dövlət şirkətlərinin və konsernlərinin tabeliyində olan bir sıra müəssisə və təşkilatların dövlət əhəmiyyətini, texnoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlılığını nəzərə alaraq onların səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi qərara alınır. Fərmanda göstərilirdi:

1. Ləğv edilmiş «Azərtunelmetro tikinti», «Azərenerjitiqinti quraşdırma», «Azərnəqliyyat yoltikinti», «Azərsənayetikinti», «Azərkəndtikinti» dövlət şirkətlərinin və «Azərsutikinti» dövlət konserninin tabeliyində olan bir sıra müəssisə və təşkilatların bazasında səhmləri tamamilə dövlətə məxsus olan «Azərtunelmetro tikinti», nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmlərinin «Azərenerjitiqinti quraşdırma», «Azərnəqliyyat yoltikinti» və «Azərsutikinti», səhmlərinin 25,5 faizi dövlətə məxsus olan «Azərsənayetikinti» və «Azərkəndtikinti» səhmdar cəmiyyətləri yaradılsın².

Prezidentin sərəncamı ilə tikinti kompleksində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin tərkibinə daxil olan müəssisə və təşkilatların siyahısı müəyyən edilmişdi. Bu siyahıya görə 1) «Azərtunelmetro tikinti» səhmdar cəmiyyəti tərkibinə 11 müəssisə və təşkilat; 2) «Azərenerjitiqinti quraşdırma» səhmdar cəmiyyətinə 7 müəssisə və təşkilat; 3) «Azərnəqliyyat yoltikinti» səhmdar cəmiyyətinə 9 müəssisə və təşkilat; 4) «Azərsutikinti» səhmdar cəmiyyətinə 36 müəssisə və təşkilat; 5) «Azərsənayetikinti» səhmdar cəmiyyətinə 8 müəssisə və təşkilat; 6) «Azərkəndtikinti» səhmdar cəmiyyətinə 10 müəssisə və təşkilat daxil edilirdi³.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 noyabr 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə özəlləşdirmənin davam etdirilməsinin zəruriliyi və bu sahədə qarşıda duran vəzifələr göstərilirdi. Sərəncamda deyilirdi: [272-273]

⁴ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 348

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1998-ci il). Bakı, 1999, səh. 116

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (iyul-sentyabr 1998-ci il). Bakı, 1998, səh. 63

² Yəne orada, səh. 67

³ Yəne orada, səh. 67-69

- 1995-1998-ci illərdə özəlləşdirməyə dair Dövlət Proqramının müddətinin başa çatması ilə əlaqədar olaraq özəlləşdirmənin davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmlak Komitəsi ilə birlikdə təkliflərini hazırlayıb 10 gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

- özəlləşdirmə prosesində yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin problemlərinin həll olunmasına kömək göstərmək və onların iş ahəngini bərpa etmək üçün bir ay müddətində təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi və digər dövlət orqanları ilə birlikdə sahibkarlığın inkişafı vəziyyətini təhlil edib sahibkarların Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə görüşünü keçirmək barəsində 15 gün müddətində təklif versin;

- Azərbaycan Respublikasının Ticarət Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi və digər təşkilatlarla birlikdə istehsal olunan malların real satış qiymətlərinin bazarın tələblərinə uyğun olaraq formalaşmasını təmin etmək məqsədilə ölkədə əmtəə-xammal birjalarının fəaliyyətinin canlandırılması üçün müvafiq tədbirlər görsün;

- Sahibkarların və iş adamlarının təsərrüfat fəaliyyətinə dövlət və hüquq-mühafizə orqanlarının əsassız müdaxilələrinin qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər həyata keçirsin.

3. Maşınqayırma və metallurjiya sənayesi müəssisələrinin, o cümlədən, «Bakı məişət kondisionerləri», «Azərelektroterm», «Azərelektroişiq», «Azərboru», «Gəncə Gil-torpaq», «Sumqayıtəlvanmetal» istehsalat birliklərinin rəhbərləri istehsalın bərpa edilməsi və struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, xarici investisiyaları cəlb edilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsul buraxılması və işçilərin əmək haqqının ödənilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirsinlər, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti səviyyəsində həll olunacaq məsələlər üzrə təkliflər versinlər.

4. «Azərenerji» Səhmdar Cəmiyyəti Yenikənd Su-Elektrik Stansiya-sının 1999-cu ilin iyul ayında istifadəyə verilməsini və bu məqsədlə obyektin tikintisinin Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi ilə birlikdə vaxtı-vaxtında maliyyələşdirilməsini təmin etsin. [273-274]

5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmlak Komitəsinə və digər əlaqədar icra hakimiyyəti orqanlarına tapşırılsın ki, aqrar sənaye kompleksinə daxil olan emal, sənaye, servis xidməti müəssisələrinin, quşçuluq fabriklərinin, iri heyvandarlıq müəssisələrinin və digər obyektlərin özəlləşdirilməsini sürətləndirsinlər. Bu obyektlərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı yaranmış problemləri aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq təklif versinlər¹.

1998-ci ildən sonrakı dövrdə sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi daha geniş miqyasda aparılır, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə, beynəlxalq aləmlə inteqrasiyası dərinləşirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. O, bir tərəfdən dövlətçiliyə qarşı çıxan qəsdlərin, təxribatların qarşısını almaq, daxildəki siyasi qüvvələrin pozuculuq fəaliyyətini aradan qaldırmaq, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğalı dayandırmaq, erməni-Azərbaycan münaqişəsini sülh yolu ilə həll etmək sahəsində tədbirlər görür, digər tərəfdən, respublikanı sosial-iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün iqtisadi islahatlar keçirmək, bazar iqtisadiyyatına keçmək, sərbəst iqtisadiyyata, sahibkarlığa geniş imkanlar yaratmaq və i.a. təxirəsalınmaz vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə ciddi məşğul olurdu. Ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün Heydər Əliyev bütün imkanlar-dan istifadə etməyə çalışırdı. Azərbaycan Respublikasına qarşı 1994-cü il 4-5 oktyabrda təşkil edilmiş qəsdin qarşısının alınmasından bir ay sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti noyabrın 5-də müşavirədəki çıxışında iqtisadi islahatlar keçirilməsi vəzifələrini irəli sürürdü. O, respublikamızın müstəqil yaşaması üçün zəngin iqtisadi potensiala malik olmasını əsas götürərək böyük quruculuq planları işləyib hazırlayıb və onun həyata keçirilməsinə rəhbərlik edirdi. Sovetlər İttifaqının dağılması prosesi gedərkən bir çox iqtisadçıların təhlilinin nəticələri göstərirdi ki, 15 sovet respublikasından ikisi-üçü müstəqillik dövründə özünü tam yaşada bilərsə, bunlar-dan biri də Azərbaycandır. Bu Azərbaycanın həm təbii sərvətləri, həm də iqtisadi potensialı ilə bağlıdır. Əgər təbii sərvətlərimizin bir hissəsi [274-275] sənaye istehsalının əsasını təşkil edərsə, digər hissəsi kənd təsərrüfatına aiddir. Ona görə də Heydər Əliyev göstərirdi ki, sənayedə işlərin yenidən qurulmasını həyata keçirmək və təbii sərvətlərdən istifadə etməklə iqtisadiyyatımızı qaldırmaq üçün kənd təsərrüfatının səmərəliliyini təmin etməliyik. «Buna nail olmaq üçün bizim yolumuz iqtisadi islahatlar yoludur»².

Heydər Əliyev, hər şeydən əvvəl, ictimai fikrin öyrənilməsinə çalışır və xalqın əfkari-ümumiyyəsinə əsaslanıb irəli getməyə üstünlük verirdi. Aqrar bölmə iqtisadiyyatı dirçəltməkdə, xalqın maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqda əsas rol oynayırdı. Bu işin keyfiyyətə yenidən qurulması aqrar islahatların həyata keçirilməsindən asılı idi. İqtisadiyyatla məşğul olan bir çox təşkilatlar, nazirliklər, yerli orqanlar və başqaları iqtisadi islahatların keçirilməsinin zəruriliyini bildirilmələrinə baxmayaraq, onların fəaliyyətləri Heydər Əliyevi

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1998-ci il). Bakı, 1999, səh. 121

² **Heydər Əliyev.** Prezident sarayında Respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahat-ların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirədə yekun sözü. 5 noyabr 1994-cü il. - Müstəqilliyi-miz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 495

qane etmirdi, çünki ləng fəaliyyət göstərirdilər. İqtisadi islahatların aparılmasını məqsədyönlü istiqamətə yönəltmək, xüsusilə, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensialdan istifadə etmək və bu işlə məşğul olanların fəaliyyətini istiqamətləndirmək məqsədi ilə 1994-cü il noyabrın 5-də Prezident sarayında Respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirə keçirildi. Müşavirənin keçirilməsində əsas məqsəd respublikanın iqtisadi potensialından, onun böyük bir hissəsini, təbii sərvətlərlə bağlı olan kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün zəngin potensialdan səmərəli istifadə edilməsini təşkil etmək idi. Çünki 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı dağılmış vəziyyətə düşmüşdü. İstehsal acınacaqlı şəkildə aşağı düşmüşdü. Belə vəziyyət Heydər Əliyevi ciddi narahat edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməkdə respublikamızın böyük imkanlara, əlverişli torpaq, su, iqlim, müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək şəraiti-mühitinə malik olmasını əsas şərt hesab edirdi. Bu üstün cəhətlər artıq Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hələ əvvəllərdən özünü təsdiq etmiş, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməkdə ölkənin böyük potensiala malik olduğunu göstərmişdi. Prezident 1970-1980-ci illərdə bu amillərdən səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində [275-276] yüksək göstəricilərə nail olunduğunu faktlarla göstərirdi. Sonrakı dövrdə, xüsusən müstəqillik dövründə, 1994-cü ilə qədərki dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal səviyyəsini 1970-80-ci illərin səviyyəsi ilə müqayisə edərək o dövrə nisbətən xeyli geri qaldığını, aşağı düşdüyünü izah edirdi. Məsələn, taxılçılıq sahəsini müqayisə edərək göstərirdi ki, 1980 - 81-ci illərdə Azərbaycanda 1 milyon 500, 1 milyon 600 min ton taxıl istehsal olunurdu. Əvvəl 650 min hektarda taxıl əkilirdisə, onu biz sonra azaldıb 400 min hektar etdik. Məhz həmin 400 min hektardan o qədər taxıl məhsulu əldə etdik. Meyl belə idi ki, az sahədən çox məhsul götürülsün. İndi də çalışmaq lazımdır ki, əvvəlki kimi az sahədən çox məhsul götürülsün. 1980-81-ci illərdə hər hektardan 24-25 min sentner taxıl götürülürdüsə, 1994-cü ildə hər hektardan 4, 5, 6 sentner taxıl götürülmüşdü¹.

Pambıqçılıq sahəsində ötən əsrin 70-ci illərinin axırlarında, 80-ci illərin əvvəllərində respublikada ildə orta hesabla 850 min ton pambıq yığılırdı. 1994-cü ildə 285 min ton pambıq yığılmışdı. Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildiyi vaxtda isə 290 min ton pambıq yığılmışdı.

Üzümçülükdə də vəziyyət dözülməz halda idi. Əgər 1970-80-ci illərdə 2 milyon tona qədər üzüm toplanırdısa, 1994-cü ildə 192 min ton üzüm toplanmışdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti bunları bir daha xatırladı ki, o dövrün böyük potensialı indi də vardır. Bu potensialdan səmərəli istifadə edib müstəqil Azərbaycanın kənd təsərrüfatında yaranmış geriliyi aradan qaldırmaq və irəli getmək tamamilə mümkündür. «Bu islahatlar 70 il müddətində əldə olunmuş potensialı dağıtmaq üçün yox, əksinə ondan daha səmərəli istifadə etmək üçün aparılmalıdır»².

Azərbaycan Respublikası Prezidenti islahatların aparılması üsulunu açıqlayaraq göstərirdi ki, islahatlar islahat xatirənə yox, şüurlu surətdə aparılmalıdır. Nə inzibətçiliyə, nə zorakılığa, nə də güc tətbiq edilməsinə yol vermək olar. Sadəcə olaraq, insanları, aqrar bölmədə çalışanları islahatların zəruriliyinə inandırmaq lazımdır və onlar bu islahatları şüurlu surətdə aparmalıdırlar. [276-277]

Keçmişdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının yüksək səviyyəsini qeyd etməklə Heydər Əliyev heç də keçmişə qayıtmağı təbliğ etmirdi. «...Mən bəzi təəssüratları nəzərinizə çatdırmaqla onu demək istəyirəm ki, bu sərbəstlik şəraitində biz Azərbaycanın kənd təsərrüfatına məxsus olan təbii sərvətlərdən və bu sahədəki imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik. Bu yolun da açarı islahatların əlindədir»³. O, qətiyyətlə bildirirdi ki, geriyyə, keçmiş sistemə yol yoxdur. Yolumuz yalnız islahatlar yoludur. Bu fikir Heydər Əliyevin ilk günlərdən elan etdiyi iqtisadi islahat proqramının tərkib hissəsi idi. O, noyabrın 5-də Prezident sarayında respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirədə çıxışında aqrar sahədə islahatların aparılması zərurətini əsaslandırmaqla, onun necə aparılması sahəsində bəzi fikir və təkliflərini də qeyd etdi. O göstərirdi ki, «İslahatların əsasını mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi təşkil edin». Müşavirə iştirakçılarında müraciətlə qeyd edirdi ki, həm bu haqda, həm də kənd təsərrüfatında islahatların keçirilməsi haqqında öz fikirlərini sərbəst, heç nədən çəkinmədən hər kəs deməlidir. Bütün çıxışları diqqətlə dinləyərək prezident yekun sözündə onları ümumiləşdirdi və özünün mövqeyini bildirdi.

Müşavirə belə bir ümumi fikri təsdiq etdi ki, kənd təsərrüfatında strateji planlar iqtisadi islahatların həyata keçirilməsidir. Heydər Əliyev Azərbaycanın təsərrüfat strukturunda vəziyyəti təhlil edərək heyvandarlıq və bitkiçiliyin bir çox sahələrində islahatı sürətlə aparmağın mümkünlüyünü qeyd etdi⁴.

Taxıl istehsalını artırmağın zəruriliyini, bunun üçün imkanların olmasını əsaslandıraraq, keçmiş təcrübəyə əsasən, taxıl əkini sahəsini artırmadan, yəni mövcud olan 600 min hektar sahəni genişləndirmədən məhsulun iki dəfə artırılmasının mümkünlüyünü göstərdi. Pambıqçılığa çox diqqətlə yanaşılmasının zəruriliyini qeyd etdi. Taxıl və pambıq əkini sahələrinin necə özəlləşdiriləcəyini, islahatların necə keçiriləcəyini ciddi düşünməyi məsləhət gördü.

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 493

² Heydər Əliyev. Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirədə giriş sözü. 23 dekabr 1994-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 55

³ Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. II kitab. Bakı, 1997, səh. 498

⁴ Yəni orada, səh. 458-499

Heydər Əliyev Azərbaycanda torpaq bölgüsündə bəzi xüsusiyyətləri aşkarladı və islahatlar keçirilərkən onları nəzərə almağı məsləhət gördü. Çünki rayonlarda torpaq sahəsi hər yerdə bərabər deyildi. Ona görə də torpaq bölgüsündə bəzi rayonda adambaşına az, bəzində isə çox torpaq [277-278] düşüyündən Heydər Əliyev rayon rəhbərlərinə tapşırırdı ki, onlar regionların xüsusiyyətlərini nəzərə alsınlar. Bundan əlavə, rayonların tək-cə torpaq sahəsinə görə deyil, kənd təsərrüfatı istehsalının istiqamətinə görə də, iqlim şəraitinə görə də fərqi çoxdur. Bunların da nəzərə alınmasına diqqət verilməlidir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın böyük bir hissəsini təşkil edən aqrar bölməsində islahatlar aparılması qarşıda duran ən mühüm və mürəkkəb məsələlərdən idi. Aqrar islahatların aparılmasının mürəkkəbliyi onunla əlaqədar idi ki, cəmiyyətdə bir tərəfdən köhnə üsuli-idarəçiliyə, köhnə iqtisadi sistemə bağlılıq, mühafizəkarlıq meylləri mövcud idi. Digər tərəfdən isə, həyatın obyektiv proseslərindən irəli gələn yeniliklər, islahatların aparılması meylləri mövcud idi. Hansı meylin üstünlüyünü, əsaslı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün respublikamızda geniş müzakirə prosesi başlanmışdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müzakirə prosesinə mühüm əhəmiyyət verirdi. O, qeyd edirdi ki, «Bütün bunlar təbiidir. Eyni zamanda bu proses bizim gələcək yolumuzun daha da doğru-düzgün müəyyən olunması üçün zəruridir»¹.

5 noyabr müşavirəsindən sonra ictimaiyyətdə, müxtəlif sahələrdə, təşkilatlarda, insanlar arasında gedən müzakirələri, prosesləri izləyən prezident 1994-cü il dekabrın 23-də aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirə keçirdi. Qeyd olundu ki, bu müşavirə ümumi fikrin əsasında, - ümumi fikir isə əksərən iqtisadi islahatların həyata keçiril-məsinin zəruriliyi xeyrinə formalaşmışdır. Lakin üç il müddətində Azərbaycanda müstəqil dövlət fəaliyyət göstərməsinə, respublikamızın sərbəst iqtisadiyyat yolu ilə gedəcəyi haqqında bəyanatlar verilməsinə baxmayaraq iqtisadi islahatlar lazımi səviyyədə icra olunmamışdır. İlk növbədə aqrar bölmədə islahatların aparılması ləngidilmişdir. Heydər Əliyev aqrar bölmədə islahatların ləngiməsinin səbəblərini açıb göstərdi. Bu səbəblər ondan ibarət idi ki, islahatlara müxtəlif münasibətlər mövcuddur. Respublikamızın müharibə şəraitində olması, ərazimizin bir hissəsinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi faktından istifadə edərək, bəzi yerlərdə mühafizəkar qüvvələr üstünlük təşkil etmişdi. Bununla da, 1994-cü ildə müxtəlif qüvvələr iqtisadiyyat sahəsində lazımi tədbirlərin [278-279] görülməsinə mane olurdular. Cəmiyyətdə də, dövlət orqanlarında da islahatlar barəsində yekdil fikir yox idi. Çünki bəzi qüvvələr islahatların aparılmasını təbliğ edir, bəziləri isə Azərbaycan torpaqlarının işğal altında olması problemini öz məqsədləri naminə ortaya ataraq belə şəraitdə islahatların aparılmasının əleyhinə çıxırdılar. «Ancaq həmin fikirləri söyləyən adamlar heç də nə qaçqınlar, nə də işğal olunmuş torpaqlar haqqında düşünürdülər. Onların hər biri öz şəxsi mənafeələrini, öz şəxsi məqsədlərini güdərək respublikanın bu vəziyyətdən çıxmasına mane olurdu»².

Prezident bunu subyektiv hal hesab edirdi. Eyni zamanda qeyd edirdi ki, «bu bizi tutduğumuz yoldan geri çəkə bilməz, yaxud da bizim qarşımızı almır»³.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev kənd təsərrüfatının inkişaf proqramını hazırlayarkən respublikamızın xüsusi şəraitinin nəzərə alınmasını əsas tutaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını qeyd edilən xüsusiyyətlərə uyğun olaraq təşkil etməyi əsas şərt hesab edirdi. Alimlərin dünyanın 11 iqlim qurşağından doqquzunun Azərbaycanda olduğu fikrinə əsaslanaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının rayonlaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1970-80-ci illərdə Heydər Əliyev bu prinsiplər əsasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını təşkil etmiş və görkəmli nəticələrə nail olunmuşdu. Müstəqil respublikanın Prezidenti vəzifəsində bu prinsiplər daha qabarıq şəkildə irəli sürülür və mövcud şəraitdə də həyata keçirilməsi zərurəti əsaslandırılırdı.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensiala - iqlim, torpaq, su, otlaqlar, dağ, meşə və bir-birini tamamlayan zonalar və i.a. - malik olmasını nəzərə alaraq elmi tədqiqatlar əsasında aqrar sahənin inkişafı proqramını hazırlamağı qarşıya qoyan Heydər Əliyev Azərbaycanda bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının əkilib becərilməsi üçün əlverişli şərait olduğunu göstərdi. O, aqrar bölmənin inkişafında Azərbaycanın hər bir bölgəsinin imkanlarını aşkar edərək, pambıq və digər texniki bitkilərin əkilib becərilməsi üçün yararlı münbit torpaqların, Aran zonasının əlverişli olduğunu qeyd etdi. [279-280]

Heydər Əliyev bildirdi ki, üzümçülük üçün münbit və məhsuldar torpaqlar, əlverişli iqlim şəraiti mövcuddur. Bunu ötən əsrin 70-80-ci illərinin təcrübəsi də sübut etmişdi. Üzümçülük sahəsi 1981-1982-ci illərdə 280-285 min hektardan 300 min hektara çatdırılmışdı, on il ərzində üzüm istehsalı 200 min tondan 2 milyon tonadək artmışdı.

Azərbaycanda meyvəçiliyin inkişafına da həmişə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu sahənin inkişafı üçün mövcud olan təbii şəraitdən lazıminca istifadə edilmişdir. Xüsusi iqlimə, torpağa malik Quba, Xaçmaz, Qusar zonasında, Oğuz, Qəbələ, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən zonasında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvə bağları salınmışdır və bu bağların indi də inkişaf etdirilmək imkanları vardır. Həm Dağlıq Qarabağda, həm də

¹ Heydər Əliyev. Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirədə giriş sözü. - Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 52

² Heydər Əliyev. «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu layihəsinin müzakirəsinə həsr edilmiş iclasda giriş sözü. 12 iyul 1996-cı il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 86

³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 52

Aran Qarabağda, subtropik zonada - Lənkəranda, Masallıda, Astarada meyvəçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur.

Heydər Əliyev göstərdi ki, tərəvəz bitkiləri, müxtəlif fəsillərdə yetişən, özü də fərəş tərəvəz məhsulları yetişdirmək üçün Azərbaycanda böyük imkanlar vardır; bundan istifadə etmək lazımdır.

Hələ 1970-80-ci illərdə Azərbaycan bütün İttifaqı, xüsusilə keçmiş SSRİ-nin Şimal zonasını fərəş tərəvəzlə təmin etmək üçün «Ümumittifaq bostanı» adlandırılırdı. Bunların hamısı illər boyu, on illər boyu aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdi, özünü təsdiq etmişdi. Heydər Əliyev respublikamızda heyvandarlıq üçün, heyvandarlıq məhsulları istehsal etmək üçün, demək olar ki, bütün bölgələrdə imkanlar olduğunu qeyd etdi, bildirdi ki, Azərbaycanın zəngin təbii otlaqlara, gözəl dağ yerlərinə, heyvandarlıq üçün əlverişli imkanlara malik olması bu sahənin inkişaf etdirilməsinin əsas bazasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aqrar sahənin respublikamızın iqtisadiyyatının böyük bir sahəsi olduğunu və bunu inkişaf etdirməyin böyük potensialını göstərməklə bu sahə ilə məşğul olan bütün rəhbər və təşkilatları yeni şəraitdə perspektiv proqram sənədi ilə silahlandırdı. Qarşıda duran vəzifələri qeyd etdi, göstərdi ki, kənd təsərrüfatı, aqrar sektor iqtisadiyyatın aparıcı hissəsi, onun həlledici sahəsidir. Bu sahəni inkişaf etdirmək iqtisadiyyatın inkişafı naminə olmaqdan başqa, həm də əhalini ərzaq məhsulları ilə fasiləsiz təmin etmək üçün bir mənbə olmalıdır. «Biz elə bir ölkəyik ki, əgər öz təbiətimizdən, iqlimimizdən səmərəli istifadə [280-281] etsək, özümüzü bütün ərzaq məhsulları ilə təmin edə bilərik və bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarını, - həm ərzaq məhsullarını, həm də texniki bitki məhsullarını, yəni pambığı, tütünü, çayı hətta ixrac edə bilərik. Bizim belə böyük imkanımız var. Ona görə də bu baxımdan, bu keyfiyyətlərə görə Qafqazda Azərbaycana bərabər olan ölkə yoxdur, Azərbaycana bərabər olan bir respublika yoxdur»¹.

Respublikanın kənd təsərrüfatı ötən əsrin 80-ci illərin sonundan başlayaraq dağılmağa doğru gedir, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı get-gedə azalırdı. İlk növbədə kənd təsərrüfatında vəziyyəti təhlil etmək, dağılmasının səbəblərini, köklərini aydınlaşdırmaq və sonra islahatlara başlamaq zəruri idi. Bu məqsədlə Prezident Aparatında müşavirələr keçirilir, ciddi təhlillər edilir, layihələr hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün proqnozlar verilir. Əlbəttə, bunların hamısı Heydər Əliyevin göstərişi və rəhbərliyi ilə ardıcıl olaraq həyata keçirilirdi. 1996-cı il aprelin 2-də 1995-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsində görülən işlərin yekunu, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirədə Prezidentin çıxışı və yekun sözü aqrar sahənin yenidən qurulması sahəsində mühüm proqram sənədi oldu. Aqrar bölmənin bərpası və inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə yaranmış böhranlı vəziyyətdən çıxmaq lazım idi. Bu böhranlı vəziyyətin səbəbləri aydınlaşdırıldı. Heydər Əliyev belə vəziyyətin yaranmasının səbəblərindən biri kimi adamlarda məsuliyyət hissəsinin azalması, onların işə münasibətinin dəyişməsində görürdü. Bunlar isə respublikada son illər baş vermiş proseslərin, xüsusən də 1988-ci ildən başlanan dağıdıcı proseslərin nəticəsi idi. Bir tərəfdən Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahələrə də mənfi təsir göstərmişdi. Digər tərəfdən, respublikanın daxilində gedən ictimai-siyasi proseslər, qeyri-qanuni hərəkatlar, müəyyən cinayətkar qrupların hökm sürməsi, hakimiyyəti ələ keçirməsi iqtisadiyyatı bu vəziyyətə gətirib çıxarmışdı².

Kənd təsərrüfatında yaranmış ağır vəziyyətin bir səbəbi də iqtisadiyyatda gedən dəyişikliklərin nəticəsi idi. Birplanlı iqtisadi sistemdən başqa [281-282] sərbəst iqtisadi sistemə keçid, bir quruluşdan başqa quruluşa keçid prosesləri ilə əlaqədar idi. Aqrar bölmədə ağır vəziyyətin səbəblərini açmaqla Heydər Əliyev bunların aradan qaldırılmasının mümkünliyünü dönə-dönə qeyd edirdi. Çıxış yolunu yalnız islahatda görürdü. 1996-cı il aprel ayında müşavirədə qətiyyətlə deyirdi: «... Azərbaycan iqtisadiyyatı islahatlar yolu ilə, bazar münasibətləri yolu ilə getməlidir. Aqrar bölmədə, kənd təsərrüfatında bu islahatlar sürətlə aparılmalıdır. Bunu bilməlisiniz. Ona görə də bu yola nə qədər tez düşsəniz, addımlarınız nə qədər iri olsa, siz o qədər tez gəlib mənzilə çatacaqsınız, o qədər tez nailiyyətlər əldə edəcəksiniz. Mən bunu sizə açıq deyirəm. Başqa yol yoxdur. Başqa yol da olmayacaq»³.

Heydər Əliyev hələ Moskvada SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini işləyərək Sovetlər İttifaqında kənd təsərrüfatında islahatlar keçirilməsi zərurəti fikrinə gəlmişdi. O göstərirdi ki, 1982-ci ildən 1987-ci ilədək mən Moskvada işləyərək axtarışlarda oldum. O vaxtlar bu islahatların həyata keçirilməsinin təşəbbüskarlarından biri mən oldum. Maraqlıdır, 1970-1982-ci illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında, kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalında yüksək göstəricilərə nail olan görkəmli rəhbər necə ola bilər ki, sonralar, yəni Sovetlər İttifaqının rəhbərlərindən biri olarkən yüksək məhsul əldə etdiyi üsuldan, təsərrüfatçılıq formasından imtina etsin. Heydər Əliyev özü bu suala belə cavab vermişdi: «Bilirsiniz, 1975-ci ildə Azərbaycanda olan səviyyə tarixdə heç vaxt olmamışdır. 1970-ci illərdə kənd təsərrüfatında əldə olunmuş

¹ Heydər Əliyev. Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirədə giriş sözü. 2 aprel 1996-cı il. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 55

² Heydər Əliyev. Yenə həmin müşavirədə yekun sözü. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 58

³ Heydər Əliyev. Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirədə yekun sözü. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 68

nailiyyətlərə mən bilavasitə rəhbərlik etmişəm. Mən 1980-ci illərin əvvəllərində həm burada (Azərbaycanda İ. H.) işləyərkən, həm də sonra Moskvada işləyərkən, Sovetlər İttifaqının rəhbərlərindən biri və Siyasi büronun üzvü kimi gördüm ki, kənd təsərrüfatı artıq bu forma ilə irəliləməyə gedə bilməyəcəkdir»⁴. Həqiqətən, doqquzuncu beşillik, onuncu beşillikdə Azərbaycanın göstəriciləri bütün Sovetlər İttifaqında hamıdan yüksək idi. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı 50 faiz qalxmışdı, amma bütün Sovetlər İttifaqında 12 faiz artmışdı. Düzdür, bu Heydər Əliyevin təşkilatçılığı, rəhbərliyi ilə zəhmətkeşlərin səfərbərliyə [282-283] alınmasının, daha yaxşı işləməsinin nəticəsi idi. Moskvaya gedəndən sonra bunları təhlil edib əmin olur ki, həqiqətən, Azərbaycanla başqa respublikalar arasında əməyin təşkilində böyük fərq olmuşdur. Lakin təhlillər aparılaraq belə bir qənaətə gəlmişdi ki, «ola bilər, bir beşillik də Azərbaycanda belə getsin, lakin bu forma ilə daha gedə bilməyəcəkdir»¹.

Ona görə də Heydər Əliyev Sovetlər İttifaqında yüksək rəhbərlikdə olanlar arasında aqrar islahatları keçirilməsinin ilk təşəbbüscülərindən biri kimi çıxış etmişdi.

Azərbaycanda islahatlar keçirmək üçün ilk dəfə Xızı və Zaqatala rayonlarında eksperiment aparıldı. İlk təşəbbüs kimi prezident Heydər Əliyev onların gedişi və nəticələrini öyrənib qiymətləndirdi. Göstərdi ki, Xızı rayonunda hər şey edilib, nəticələr ümidvericidir. Zaqatala rayonunda isə eksperiment zəif aparılıb. Zaqatala rayonunda 1996-cı ildə islahatların başa çatdırılması tapşırığı verildi.

İslahatların hazırlanması və keçirilməsi təcrübəsini öyrənmək və onlardan istifadə etmək məqsədi ilə Milli Məclis sədrinin müavini Arif Rəhimzadənin başçılığı ilə nümayəndə heyəti Rusiyanın Nijni - Novqorod və Oryol vilayətlərinə göndərilmişdi. Heydər Əliyev Arif Rəhimzadəni qəbul etdi və onunla söhbət edərək, o, yerlərdə aqrar islahatının həyata keçirilməsi vəziyyətini öyrəndi. Eyni zamanda bir sıra xarici ölkələrin, Fransanın, İngiltərənin, Almanyanın, Albanianın, Türkiyənin, Türkmənistanın, Çin Xalq Respublikasının və başqa xarici ölkələrin nümayəndələri ilə Respublikada görüşlər keçirilmiş və fikir mübadiləsi aparılmışdı.

1994-cü ildə Milli Məclisdə Çin Xalq Respublikası, İsrail, Rusiya, Qazaxıstan Respublikasının aqrar sahə üzrə alimləri, rəhbər işçiləri və mütəxəssislərinin iştirakı ilə «Aqrar islahatların aparılması təcrübəsinə dair» beynəlxalq konfrans keçirilmişdi.

Hələ 1992-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvanda işləyən vaxtı orada da islahatlar keçirilməsinə başlanmış, özünü doğrultmuş müsbət nəticələr əldə edilmişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işləyərkən aqrar islahatların həyata keçirilməsi sahəsində ilk təşəbbüs edilmişdi. Muxtar [283-284] Respublikanın Ali Məclisinin sessiyasında iki qərar qəbul edilmişdi. Biri, zərərli işləyən kolxoz və sovxozların ləğv olunması və onların bazasında özəl təsərrüfatlar yaradılması haqqında, ikincisi, gəlirlə işləyən kolxoz və sovxozlarda heyvandarlığın özəlləşdirilməsi və onun əsasında şəxsi təsərrüfatlar yaradılması haqqında qərarlar idi. Bu qərarlar əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun «Azərbaycan» sovxozunda 4 kəndli (fermer) təsərrüfatı, 10 şəxsi təsərrüfat yaradıldı, 783,7 hektar suvarılan və dəmyə əkin sahələri, biçənək kəndlilərin mülkiyyətinə verildi, 221 baş mal-qara, tövlələr və digər əmlak özəlləşdirildi².

İslahatlara başlanarkən böyük əyintilərə, dövlət əmlakının dağıdılmasına, mənimsənilməsinə yol verilirdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bunların da qarşısının alınması üçün ciddi tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Rayonlarda islahatlar aparılmasında sərbəstliyə, rayonun xüsusiyyətinə uyğun hərəkət edilməsinə yol verilirdi. Lakin hamı üçün bir ciddi qanun olmalı idi. Heydər Əliyev deyirdi: «Dövlətin əmlakı dağıdılmamalıdır, mənimsəməyə yol vermək olmaz, cinayətə, oğurluğa, quldurluğa, talançılığa yol vermək olmaz»³.

Bəzi rəhbər işçilərin Torpaq Məcəlləsi olmadan islahatların həyata keçirilməsinin mümkün olmaması fikirlərinə cavab olaraq Heydər Əliyev bildirirdi ki, 1996-cı ilə kimi aqrar bölmədə islahatlar haqqında iki qanun -1994-cü il dekabrın 23-də «Aqrar islahatların gedişi», 1995-ci il avqustun 25-də «Respublikada kənd təsərrüfatı işlərinin edilişi və islahatların aparılması vəziyyəti» qanunları qəbul edilmişdir. O qanunlardan istifadə edərək islahatların həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Arif Rəhimzadə tərəfindən 2 aprel 1996-cı il tarixli müşavirəyə torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi təqdim edildi. Bu qanun layihəsinin hazırlanması zamanı Rusiyanın vilayətlərinə nümayəndə heyəti göndərilmiş, onların təcrübəsini də öyrənmişdilər. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Prezident qanunların hazırlanmasına şəxsən rəhbərlik etsə də, onların geniş müzakirəsini təşkil edir və müzakirə vaxtı bütün təkliflərə diqqətlə yanaşır, onlardan istifadə edilməsinə [284-285] mühüm əhəmiyyət verirdi. İslahatlar haqqında qanun layihəsinin müzakirəsində müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdü. Heydər Əliyev

⁴ Heydər Əliyev. Yenə orada. Yekun sözü. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 67

¹ Heydər Əliyev. Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirədə yekun sözü. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 67

² Əli Nağıyev, Vahid Novruzov, Həsən Allahverdiyev, ƏH Əlirzayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh. 203

³ Heydər Əliyev. Ötən kənd təsərrüfatı ilinin yekunları, 1996-cı ildə görüləsi işlər, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş müşavirədə giriş sözü. 2 aprel 1996-cı il. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 68

bu fikirləri ümumiləşdirərək üç məsələ ətrafında birləşdirmişdi. Birinci məsələdə torpaqların hamıya verilməsi, yaxud bilavasitə kolxozlarda, sovxozlarda işləyən adamlara verilməsi nəzərdə tutulurdu. Çıxış edənlərin bəziləri torpaqların hamıya veril-məsini, bəziləri isə ancaq təsərrüfatlarda işləyənlərə verilməsini tələb edirdilər. Heydər Əliyev bu məsələdə daha demokratik hərəkət edilməsini, yəni torpaqda işləyən adamlara özlərinin seçim aparması üçün sərbəstlik verilmə-sini tövsiyə edirdi. Belə bir təklif də irəli sürülmüşdü ki, torpağı paylamaqla bərabər uzunmüddətli - 50 illik, 100 illik icarəyə verməkdən də istifadə edil-sin. Prezident bu fikrin də müzakirə edilməsini məsləhət gördü. İslahat komissiyası müzakirələri ümumiləşdirdikdən sonra Prezidentin yanında müzakirəsini keçirməli və Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarmalı idi. Yeni qanun layihəsini də geniş müzakirələrdən keçirməli, hətta ayrı-ayrı təsərrüfatlarda, sonra rayon miqyasında müzakirə edilməsini, hətta camaatın, xüsusən torpaqda işləyən adamların fikrinin öyrənilməsini də hakimiyyət orqanlarına tapşırırdı. Mətbuatda müzakirə açılması da məsləhət görüldü. İslahat komissiyasına tapşırıldı ki, irəli sürülən bütün təklifləri ümumiləşdirsin, müzakirə etsin. Prezidentin yanında müzakirəsi keçirilsin və sonra Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılsın.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti bir daha bəyan edirdi ki, aqrar bölmədə, kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatlar bizim strateji yolumuzdur, gələcəyimizdir. Bu yol ilə getməliyik və nə qədər tez getsək, respublikanın iqtisadiyyatının yüksəlməsinə də bir o qədər tez nail ola bilərik, respublika əhalisinin tələbatının təmin edilməsinə nail ola bilərik. Buna böyük imkanlarımız var¹.

Heydər Əliyev əsaslandırırırdı ki, iqtisadi islahatların sürətlə aparılması həm respublikamızın iqtisadi potensialının möhkəmlənməsini təmin edər, həm də, bəlkə müharibə şəraitindən daha tez çıxmaq, torpaqlarımızın geri qaytarılması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün əsas yarada bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq Prezident tam qətiyyətlə aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparılmasının vacibliyini qeyd edirdi. Eyni zamanda iqtisadi islahatlar aparılmasında tələsikliyə yol verilməməsini, səthi tədbirlər görülməməsini tələb edirdi. [285-286]

1994-cü il dekabrın 23-də keçirilən Respublika müşavirəsində irəli sürülən təkliflər, qeydlər, mülahizələri dinləyərək Azərbaycan Respublikası Prezidenti «Aqrar islahatının əsaslan haqqında» və «Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanun layihələrinin işlənməsi üçün komissiya yaradılması haqqında fikrini elə müşavirədə bildirmişdi². Dekabrın 25-də isə Arif Rəhimzadənin sədrliyi altında komissiya yaradılması haqqında Prezident sərəncamı verilmişdi. Sərəncamda komissiyaya tapşırılmışdı ki, bir həftə müddətində müşavirədə söylənilən bütün təklifləri, mülahizələri və tənqidi qeydləri təhlil edərək, onları nəzərə alaraq «Aqrar islahatın əsaslan haqqında» və «Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanun layihələrini işləyib Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin. Bu qanun layihələri Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq olunmaq üçün Milli Məclisə göndərildi. 1995-ci il fevralın 18-də Milli Məclis «Aqrar islahatının əsaslan haqqında» və «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» qanunları qəbul etdi. Bu qanunların həyata keçirilməsi üçün 1995-ci ilin martında Abbas Abbasovun sədrliyi altında yeni bir komissiya yaradıldı. Bundan sonra aqrar islahatının aparılması işində müəyyən aydınlıq yarandı.

1995-ci il martın 2-də Prezident «Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının yaradılması haqqında» fərman imzaladı. Hər iki komissiya - Arif Rəhimzadə və Abbas Abbasovun başçılıq etdikləri komissiyalar Prezidentin tapşırığı ilə Dövlət Aqrar İslahat Proqramı layihəsini işləyib Heydər Əliyevə təqdim etdi. Prezidentin göstərişi ilə bu layihələr birləşdirildi, hər bir layihədə olan əhəmiyyətli müddəalar vahid bir layihədə əks etdirildi. Eyni zamanda o, müxtəlif fikir doğuran, qəbul olunması bəzən çətinlik yaradan məsələlər haqqında da öz göstərişlərini verdi. Layihə iyulun 5-də Prezidentə təqdim edildi. Heydər Əliyev layihəni ciddi surətdə nəzərdən keçirdi. «İyulun 10-da mən, demək olar ki, bütün günümü bu layihə üzərində işə həsr etdim. Biz komissiyanın rəhbərləri və digər şəxslərlə bu layihəni başdan-ayağa bir daha təhlil etdik, mən əlavə göstərişlər verdim, bu göstərişlər nəticəsində layihə hazırlanıb»³. [286-287]

1996-cı il iyunun 12-də Prezident sarayında Heydər Əliyevin sədrliyi ilə həmin layihə geniş müzakirə edildi.

Yekun nitqində Prezident Heydər Əliyev demişdi: «Bu gün biz həqiqətən çox tarixi bir addım atırıq. Azərbaycanda köklü surətdə torpaq islahatı aparmaq üçün indiyədək gördüyümüz işləri yekunlaşdırırıq və qanun layihəsinin son variantını müzakirə edib, onun Milli Məclisdə qəbul olunmasından ötrü qərar çıxarıyıq.

Bu, tarixi hadisədir»⁴.

Beləliklə, Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aqrar bölməsində üç il müddətində islahatlar aparılması yolunda aparılan axtarışlar, toplanan təcrübə və müxtəlif maneələrin aradan qaldırılması nəticəsində torpaq islahatı proqramı hazırlandı. Üç

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, 1998, səh. 70

² Heydər Əliyev. Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirədə giriş sözü. 24 dekabr 1994-cü il. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997. səh. 65

³ Yəni orada, səh. 85

⁴ Heydər Əliyev. «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu layihəsinin müzakirəsinə həsr edilmiş iclasda yekun nitqi. 12 iyul 1996-cı il. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 85

illik gərgin əmək nəticəsində 1996-cı il iyulun 16-da «Torpaq islahatı haqqında» mühüm siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edən qanun qəbul edildi.

Azərbaycanın aqrar sahədə sosialist iqtisadi quruluşundan, sosialist sistemindən yeni iqtisadi sistemə keçməsinin hüquqi əsası qoyuldu. Bu sahədə qarşıya çıxan müqavimətlərin, maneələrin aradan qaldırılması, düzgün istiqamət götürülməsi Heydər Əliyevin möhkəm iradəsini, mətinliyini, siyasi üstünlüyünü bir daha sübut etdi.

«Torpaq islahatı haqqında» qanun torpağın kimə verilməsi məsələsi ətrafında gedən mübahisələrə son qoydu. Azərbaycanda bu məsələ barəsində müxtəlif fikirlər var idi. Torpağı xüsusi mülkiyyətə vermək olarmı, ya olmazmı? Yaxud bəziləri «torpağı icarəyə vermək lazımdır», deyirdilər. Heydər Əliyev əvvəldən belə bir xətti əsas götürdüyünü bildirdi ki, «əgər biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gediriksə, deməli, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini də tətbiq etməliyik». Qəbul etməyənlər də artıq onu qəbul etdilər. Bundan sonra başqa məsələ ortaya atıldı. Torpaq kimə verilsin? Kənddə yaşayanların hamısınımı? Yoxsa, ancaq kolxoz və sovxozlarda işləyənlərə verilsin? Bu da çox mübahisəli məsələ idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu məsələdə də geniş müzakirə açılmasını məsləhət bildi. Məsələ [287-288] müzakirə edildi. Nəhayət, bu məsələdə belə bir fikir əsaslandırıldı ki, kənd yerlərində yaşayanların hamısına torpaq verilsin. Bu, Prezident Heydər Əliyevin çox müdrik və ədalətli qərarı idi. «Mən əvvəldən bu fikirdə idim. Bilirsinizmi, bu məsələlər barəsində şəxsən mənim müstəqil fikrim daim olub. Torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi fikrində mən bu gün yox, lap əvvəldən olmuşam. Lakin eyni zamanda mən bu islahatların aparılması barədə ictimai rəyin də formalaşmasını istəyirəm»¹.

Müzakirələrə yekun vurarkən Prezident hamını inandırdı ki, «artıq sizin əlinizdə və mənim əlimdə olan layihə qəbul edilə bilər. Hesab edirəm ki, prinsiplial nöqteyi-nəzərdən bu layihədə hər şey öz yerindədir. Bir daha bildirmək istəyirəm ki, mən şəxsən bunun hər bir kəlməsinin, sətirinin, hər bir cümləsinin üzərində işləmişəm»².

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev «Torpaq islahatı haqqında» qanun layihəsinin müzakirəsində (12 iyul 1996-cı il) bu layihəni radikal bir addım hesab edirdi. Layihənin qəbul edilməsindən, qanun şəklinə düşməsindən sonra onu icra etmək üçün bir neçə başqa qanunlar da qəbul ediləcəyini göstərərək xəbərdarlıq edirdi ki, əgər qanunun qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etmişiksə, bütün vətəndaşlarımız əmin ola bilər ki, onun həyata keçirilməsi prosesini bundan güclü edəcəyik. Birinci növbədə qanunun icrası ilə əlaqədar mən geniş fərman imzalayacağam.

1996-cı il avqustun 13-də Prezident ««Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə fərman imzaladı. 1997-ci il fevralın 8-də Prezident «Torpaqdan və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasına və onların mühafizəsinə dair Dövlət proqramının hazırlanması haqqında» sərəncam verdi.

1997-ci il aprelin 16-da ölkəmizdə iqtisadi islahatların gedişinə, ha-belə kənd təsərrüfatında cari işlərin vəziyyətinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirədə Heydər Əliyev torpağın bölünməsi, onun xüsusi mülkiyyətə verilməsi və torpaqdan səmərəli istifadə edilməsi məsələlərinə kompleks yanaşmaq, torpağa qayğı göstərmək, ondan səmərəli istifadə etmək vəzifələrini irəli sürdü. [288-289]

«Torpaq islahatı haqqında» qanunun həyata keçirilməsi nəticəsində 1998-ci ilin əvvəlində 1200 kolxoz və sovxoz ləğv edilmiş, onlardan 500-dən çoxunun baş yer quruluşu layihələri tərtib olunmuş, 50 min ailəyə torpaq hüququna dair dövlət aktı və əmlak payı verilmişdi. Aqrar sahədə əmlakın özəlləşdirilməsi siyasəti həyata keçirilmiş, bu müddətdə 26,7 min yük avtomobilindən 9,3 mini və ya 35 faizi, 31,3 min traktordan 10,9 mini və ya 34,8 faizi, kombaynların 40-45 faizi özəlləşdirilmişdi³.

1997-ci ilin son aylarından başlayaraq ilin sonuna qədər kənd təsərrüfatında 130 emal müəssisəsinin yarısı, 296 xidmət müəssisəsinin isə 59,1 faizi özəlləşdirilmişdi⁴.

1997-ci il iyulun 1-də respublikamızda 27800-dən çox yeni özəl təsərrüfat (kəndli-fermer təsərrüfatı), 19300-dən artıq kənd təsərrüfat kooperativi, kiçik müəssisə, kollektiv, birgə müəssisə və i.a. yaradılmışdı⁵.

Azərbaycan Respublikası Prezidentini ən çox düşündürən məsələlərdən biri əhalinin çörəklə təminatı idi. Çünki əvvəlki rəhbərlik, 1993-cü ilin ortalarına kimi ölkəni böhranlı vəziyyətə salmışdı, əhali çörəklə tam təmin edilmirdi, aclıq geniş yayılmışdı. 1994-cü ildən daha çox taxıl istehsal edilməsinə xüsusi fikir verilsə də, cəmi bir milyon ton taxıl istehsal edilmişdi. Bunun cəmi 265 min tonu tədarük edilmişdi. Azərbaycanın aylıq taxıl tələbatı isə 90-100 min ton idi. Bu vəziyyət Heydər Əliyevi ciddi narahat edirdi. Ona görə də özü qeyd edirdi ki, «son ayda mənim iş günümün bəlkə də yarısı oradan buradan buğda, un tapıb respublikaya gətirilməyə

¹ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı, 1998, səh. 91

² Yəne orada, səh. 97

³ Əli Nağıyev, Vahid Novruzov, Həsən Allahverdiyev, Əli Əlirzayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh. 223

⁴ Yəne orada

⁵ Yəne orada, səh. 225

həsr edilmişdir»¹. Oktyabrın 18-19-da İstanbulda türk cümhuriyyətləri dövlət başçılarının görüşündə olarkən Türkiyəyə müraciət etdi. Oktyabrın 21-də Moskvada MDB dövlət başçılarının iclasında olarkən Rusiyanın rəhbərlərinə müraciət etdi. Rusiya hökumətinin başçısı S. V. Çernomırdinlə xüsusi danışıq apararaq, böyük çətinliklə də olsa, Azərbaycana 300 min ton buğda satılması barədə razılıq aldı.

Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar Türkiyəyə gedərkən Prezident Süleyman Dəmirəl, baş nazir Tansu Çillər, başqa nazirlərlə görüşüb, Azərbaycana [289-290] 100 min ton taxıl göndərilməsinə razılıq aldı. Oktyabrın 26-27-də Aşqabadda olarkən İran prezidenti Haşimi Rəfəncanidən təkidlə xahiş etdi ki, təcili olaraq Azərbaycana un göndərsinlər. Bundan sonra İrandan Astara vasitəsi ilə gündə 150-200 ton un göndərilməyə başlandı.

Bütün bunlar müvəqqəti çətinlikdən çıxmaq üçün, xalqı aclıqdan xilas etmək üçün Heydər Əliyevin cari tədbirləri idi. Lakin bunlarla kifayətlənmək olmazdı. Hesab edirdi ki, münbit torpağı, təbii imkanları olan bir ölkədə ordan-burdan taxıl axtarmağa haqq qazandırmaq olmaz².

Yalnız aqrar islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində aqrar sahədə baş verən dəyişikliklərlə yanaşı, taxılçılıq da inkişaf etdi, ölkənin taxıl tələbatı az müddətdə ödənilirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulması, kənddə aqrar islahatların həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxozların islahatı, torpaq, malqara və əmlakın özəlləşdirilməsi, idarəçilik sisteminin dəyişdirilməsi və i.a. tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatına ciddi təsir etmişdi. Xüsusilə 1995-ci ildən islahatların sürətlə aparılması tezliklə özünün müsbət nəticələrini göstərdi. Əgər 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalının həcmi ildə orta hesabla 12 faiz aşağı düşürdüsə, artıq 1996-cı ildən başlayaraq bu göstərici hər il yüksəlməyə başlamış və 2000-2001-ci illərdə uyğun olaraq 12 və 11 faiz artmışdı³.

Taxıl istehsalı üzrə artım aşağıdakı şəkildə inkişaf etmişdi. Əgər 1995-ci ildə ölkədə taxıl istehsalı 864218 ton idisə, 1996-cı ildə 1018307 ton, 1997-ci ildə 1127063 ton, 1998-ci ildə 950349 ton, 1999-cu ildə 1098348 ton, 2000-ci ildə 1540178 ton, 2001-ci ildə 2016085 ton olmuşdu⁴.

Taxılçılıqda məhsuldarlıq hər hektardan 1995-ci ildə 15,2 sentner, 1996-cı ildə 16,3 sentner, 1997-ci ildə 17,4 sentner, 1998-ci ildə 16,2 sentner, 1999-cu ildə 21,2 sentner, 2000-ci ildə 23,8 sentner, 2001-ci ildə 26,5 sentner olmuşdu⁵. Ümumiyyətlə, 2001-ci ildə kənd təsərrüfat məhsullarının bir çox sahələrdə rekord artımı olmuşdu. Bu ildə 2016,1 min ton taxıl, 290,9 min ton bostan məhsulları, 605,8 min ton kartof istehsal edilmiş və [290-291] 1991-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə taxıl istehsalı 49,7 faiz, kartof istehsalı 3,4 dəfə, bostan məhsulları 4,7 dəfə artmışdı.

İctimai təsərrüfatlara məxsus mal-qaranın özəlləşdirilməsi nəticəsində heyvandarlıq sahəsi də dinamik şəkildə inkişaf etmişdi. Əvvəlki illərə nisbətən, o cümlədən 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə pambıq, üzüm və çay istisna olmaqla qalan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artıma nail olunmuşdu.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatında işləyən adamlara qayğısı təsərrüfatçıların fəaliyyətinin genişlənməsinə təsir edirdi. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları torpaq vergisindən başqa, vergilərdən beş il müddətinə azad edilir, büdcədə olan vergi borcları silinirdi və i.a.

Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları ilə yanaşı, beynəlxalq maliyyə qurumları və iqtisadi təşkilatlarının da aqrar bölmənin inkişafına yardımı təmin edilirdi.

Dünya bankının, kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə Beynəlxalq fondu, bəzi xarici dövlətlərin maliyyə köməyi də Azərbaycanda fermer təsərrüfatların yaradılmasında və inkişafında, sahibkarları kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü və emalı sahəsində, onların kreditlə təmin edilməsi öz müsbət nəticələrini göstərirdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etdirilməsi Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində idi. Bu yolda bir çox çətinliklərlə, müqavimətlərlə qarşılaşsa da, onları böyük məharətlə, bacarıqla aradan qaldırmağa müvəffəq olmuşdu. Hələ 1995-1996-cı illərdə iqtisadiyyatın tənəzzülünə və böhranlı vəziyyətinə son qoyulmuşdu. Həmin dövrdən iqtisadiyyatın ilbəlil və ardıcıl surətdə inkişafı təmin edilmişdi. İnkişafın dinamikasını 2002-ci il oktyabrın 26-da «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransdakı nitqində Prezident xarakterizə edərək göstərirdi ki, birinci növbədə Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getməsidir. Bu yol, bizim üçün yeni yoldur, mürəkkəb bir yol olsa da, «insanların çoxu bu iqtisadi sistem şəraitində işləməyə öyrənmişlər. Biz bazar [291-292] iqtisadiyyatını tətbiq etməyə başladığımızı, uğurla həyata keçirdik və davam etdiririk»¹.

Həmin illərdən başlayaraq birinci növbədə Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedir.

¹ Heydər Əliyev. Prezident sarayında respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirədə yekun sözü. 5 noyabr 1994-cü il. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 496

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 496

³ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2002. Bakı, 2002, səh. 497

⁴ Yənə orda, səh. 525

⁵ Yənə orada, səh. 537

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 26 dekabr 2002-ci il

Bazar iqtisadiyyatını tətbiq etmək üçün iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi aşağıdakı prinsipləri əsas şərt idi.

1) Birinci növbədə torpaq islahatının həyata keçirilməsi, torpağın kəndlilərə paylanması və onlara lazımı imkanlar yaradılması, yardımlar edilməsi.

2) Özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi. 2002-ci ilə kimi kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi həyata keçirilibdir. Artıq bütün sahələrdə özəlləşdirmənin aparılması üçün dövlət tərəfindən proqram tərtib edilmişdir.

3) İqtisadiyyatın liberallaşdırılması da əsas şərtlərdən olmuşdur. 1996-cı ildən iqtisadiyyatda inkişafa nail olunmuşdur.

2002-ci ildə Azərbaycanın 1 milyard 300 milyon dollar valyuta ehtiyatı olmuşdur. Ancaq əvvəllər, demək olar ki, bir dollar da valyutamız yox idi, heç nəyimiz yox idi. Hər şey dağılmışdı.

1993-1994-cü illərdən xarici investisiyaların Azərbaycana aktiv cəlb olunması məsələsi qarşıya qoyulmuş və bu iş böyük uğurlarla həyata keçirilməkdədir.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələn dövrdə ölkə iqtisadiyyatını dərin iqtisadi böhran bürümüşdü. Bu böhranın aradan qaldırılmasında respublikamızda aparılan iqtisadi-maliyyə islahatları da mühüm rol oynadı. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və iqtisadi quruculuğun həyata keçirilməsi həm maliyyə sistemində, həm də bank sistemində aparılan islahatların nəticəsində mümkün oldu. Bu, böyük çətinlikləri aradan qaldırmaq yolu ilə qazanılmışdı. Məlumdur ki, 1991, 1992, 1993-cü illərdə Azərbaycanın əvvəlki rəhbərlərinin özbaşınalığı nəticəsində maliyyə-bank sistemi də bərbad hala düşmüşdü, dağılmışdı. Azərbaycan hakimiyyəti çətin vəziyyətlə qarşılaşmışdı. Təkcə bu faktı qeyd [292- 293] etmək kifayətdir ki, 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə Azərbaycana bonuslar gəlməli idi. Heydər Əliyevin böyük zəhməti, gərgin əməyi nəticəsində bu müqavilə imzalandı. Lakin müqavilənin imzalanmasından sonra məlum oldu ki, 1992-ci ildə hakimiyyətdə olan Xalq Cəbhəsi müqaviləni hələ hazırlamazdan əvvəl, xarici neft şirkətlərindən 80 milyon dollar bonus alıb, bir özəl banka vermişlər və onu da tamam dağıtmışlar. O, özəl bankın müdiri də qaçmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti respublikamızda iqtisadiyyatın, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində iqtisadi-maliyyə islahatlarının həyata keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyev müstəqilliyin ilk günlərindən hesab edirdi ki, sərbəst iqtisadiyyat yolu ilə, dünya iqtisadiyyatı ilə sıx inteqrasiya yaradılması yolu, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən müstəqil dövlət müasir tələblərə uyğun, dünya standartlarına uyğun maliyyə-kredit, maliyyə-bank sistemi təsis etməlidir. Vəzifələrin həyata keçirilməsində prezidentin cəsarəti, imzaladığı onlarca fərman, sərəncam, həyata keçirdiyi tədbirlər, çətin vəziyyətdən düzgün çıxış yolu tapmaq bacarığı tezliklə öz müsbət nəticəsini göstərdi.

Həyata keçirilən ciddi tədbirlər nəticəsində dağıntıların qarşısı alındı. Heydər Əliyevin bütün maliyyə-kredit, bank sistemində yaratdığı möhkəm dövlət intizamı nəticəsində, iqtisadiyyatda, maliyyə sistemində həyata keçirilən dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycana gələn bonuslar, verilən güzəştli kreditlərin bir hissəsi ehtiyata keçirildi. Bunun nəticəsində respublikamızın valyuta ehtiyatı 1994-cü ildəki 2 milyon dollardan, qısa müddətdə, cəmi üç il ərzində yarım milyard dollara çatdı².

İqtisadi yüksəlişdə Azərbaycana qoyulan investisiyaların artmasının mühüm rolu vardır. Son illərdə, xüsusilə 1996-cı ildən kapital qoyuluşu artmağa başlamışdı. 1996-cı ildə Azərbaycana kapital qoyuluşunun həcmi 65 faiz, 1997-ci ildə 67 faiz, 1998-ci ildə 45 faiz artmışdı. 1996 - 2000-ci illərdə Azərbaycana 5,0 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiya qoyulmuşdu³. [293-294]

Qeyd etmək maraqlıdır ki, kapital qoyuluşu yalnız neft sektoruna deyil, iqtisadiyyatın başqa sahələrində (rabitə, maşınqayırma, yeyinti, xidmət və s.) də həyata keçirilirdi. Məsələn, xarici investisiyaların ümumi həcmində qeyri-neft sektorunun payı 1996-cı ildə 33 faizə, 1997-ci ildə 40 faizə, 1999-cü ildə isə 50 faizə çatmışdı⁴.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində dirçəliş və inkişaf baş verdi. Azərbaycanda Milli Bank quruculuğunun iqtisadi istiqamətdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi və maliyyə-valyuta sisteminin sağlamlaşmasında əsas rolu var idi. Milli Bankın funksiyası və fəaliyyət dairəsi əvvəlki ölçü meyarına uyğun gəlmirdi. Prezidentin rəhbərliyi və qayğısı nəticəsində Azərbaycan Milli Bankının yeni binası tikildi. 1998-ci il oktyabrın 6-da Heydər Əliyev Milli Bankın binasının açılış mərasimində geniş nitq söylədi. O göstərir ki, biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək, ona çatmaq üçün iqtisadi-maliyyə islahatları aparmalıyıq. Son illərdə xeyli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu işlərin mərkəzində maliyyə-bank sistemi durur. «Milli Bank Azərbaycanda bütün bank sisteminin mərkəzini təşkil edir və Azərbaycanda sərbəst, özəl bank sisteminin inkişaf etməsinə imkanlar yaratmalı, bu sahədə fəaliyyət göstərməlidir. Ona görə də Azərbaycan Milli Bankı, şübhəsiz, keçmişdəki kimi işləyə bilməz

² **Heydər Əliyev.** Müstəqil dövlətimizin bank-maliyyə sisteminin nailiyyətlərini möhkəmləndirməli, fəaliyyətini daha da təkmilləşdirməli. Respublika Milli Bankının yeni inzibati binasının açılış mərasimində nitqi - «Azərbaycan» qəzeti, 8 oktyabr 1998-ci il

³ «Xalq qəzeti», 30 dekabr 2000-ci il

⁴ «Xalq qəzeti», 30 dekabr 2000-ci il

və keçmişdə olan binada da fəaliyyət göstərə bilməz. Bu zərurətdən irəli gələn qərar da Milli Bankın yeni binasının inşa edilməsi, yaranmasıdır»¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hələ 3 il əvvəl 1995-ci ildə respublikamızda Beynəlxalq Bankın binası istifadəyə verilmişdi.

Respublikamızda Milli Bank quruculuğu sahəsində faydalı işlər görülürdü. Azərbaycanda Milli Bank sisteminin özayini təşkil edən xüsusi mülkiyyətə və azad rəqabətə əsaslanan kommersiya banklarının şəbəkəsi genişləndirdi. Özəl bank sistemi təmərküzləşir, dövlət bankları yenidən qurularaq özəlləşməyə hazırlanırdı. Azərbaycanda əvvəlki illərdə fəaliyyət göstərən 210 özəl bank rəqabət nəticəsində 1998-ci ildə azalaraq 79-a düşmüşdü. [294-295]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin gərgin fəaliyyəti nəticəsində respublikamızda inflyasiyanın qarşısı qısa zamanda alınmışdı. 1992-ci il-də Azərbaycan öz milli valyutasını - manatı dövriyyəyə buraxmışdı. O vaxt 1 dollar 15 manat, 1 manat 10 rus rubluna bərabər idi. Amma sonra sürətlə gedən inflyasiya nəticəsində 1993-1994-cü illərdə 1 dollar 4.400 manata qalxdı və Azərbaycanın maliyyə sisteminə ağır zərbə vurdu və 1994-cü ildə Azərbaycanda inflyasiya 1.800 faiz oldu. Bəziləri belə hesab edirdi ki, Azərbaycan inflyasiyadan heç vaxt çıxma bilməyəcəkdir. Bəziləri düşünürdülər ki, bunu sistemə salmaq mümkün deyil. Bəziləri isə iqtisadiyyatda liberallaşmanın, bazar iqtisadiyyatının həyata keçirilməsinə, xarici ticarətin liberallaşmasına mane olur, köhnə sistemdə qalmağa cəlb etmək istəyirdilər. Bununla da, Azərbaycanda özəl sektorun yaranmasına, biznesmenlərin iş görməsinə cürbəcür maneçilik törədirdi.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə yalnız Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanı ağır vəziyyətdən xilas etdi, maliyyə vəziyyətini qaydaya saldı.

1994-cü il iyunun 15-də «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında»² Prezident fərman verdi. Heydər Əliyev dörd il sonra göstərirdi ki, «Bu fərmanın və qəbul etdiyimiz başqa qərarların yerinə yetirilməsi nəticəsində qısa bir zamanda biz inflyasiyanı, bu gün cəsarətlə deyə bilərəm, boğduq, özü də elə boğduq ki, artıq neçə ildir inflyasiya Azərbaycanda özünü göstərə bilmir»³.

1998-ci ildə dünyanın bir sıra regionlarında, o cümlədən qonşu Rusiyada maliyyə böhranı başqa ölkələrə təsir etdiyi kimi Azərbaycana da öz təsirini göstərmişdi. Heydər Əliyev 1998-ci il dekabrın 18-də maliyyə böhranının Azərbaycana təsirinin qarşısının alınmasında mühüm tədbirlər görüldüyünü qeyd edirdi. «Bizim iqtisadiyyatımızda, maliyyə sistemimizdə apardığımız düzgün, doğru, etibarlı siyasət və həyata keçirdiyimiz tədbirlər Rusiyadakı maliyyə böhranının Azərbaycana təsirinin qarşısını [295-296] müəyyən qədər alıbdir»⁴. Dövlət başçısı məmnunluqla qeyd edirdi ki, biz milli valyutamız manatın dəyərini qoruyub saxlamalıyıq. Bunun nəticəsində 1998-ci ildə Azərbaycanda inflyasiya 0,2 faizdir, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Gələcəkdə də bu sahədə işlər görülməyini bəyan edirdi.

Inflyasiyanın artdığı vaxtda Azərbaycanda müxalifətdə olan bəzi qüvvələr, qruplar, partiyalar, habelə ayrı-ayrı şəxslər bundan istifadə edir, inflyasiyanın qarşısının alınma bilməcəyi fikrini yayır, bununla da iqtisadi-maliyyə quruculuğunu pozmağa çalışırdılar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin düşünülmüş siyasəti düşmənin cəbhəsindən olan bu cür «ideoloqların» uydurmalarını sabun köpüyü kimi partlatdı.

Heydər Əliyev onlara cavab olaraq deyirdi: «Yox, bizim hörmətli opponentlərimiz, bilin, siz çox çalışdınız ki, Rusiyada olan hadisələr Azərbaycana da keçsin. Amma biz bunun qarşısını aldığımız. Bu da avtomatik olmadı. Azərbaycanda aparılan ağıllı iqtisadi siyasət, maliyyə siyasəti və dünyada gedən prosesləri bizim ardıcıl izləməyimiz və vaxtında lazımı tədbirlər görməyimiz, şübhəsiz ki, bizi belə hadisələrdən xilas edir və biz onların qarşısını ala bilirik»⁵.

Maliyyə böhranının və nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə Prezidentin 1995-ci il 4 oktyabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında Baş Dövlət Xəzinədarlığı yaradıldı. Baş Dövlət Xəzinədarlığı dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarə olunmasını təmin etmək, bu vəsaitlərin mədaxili və xərclənməsi üçün daha çevik nəzarət mexanizmi yaratmaq, dövlət borclarının, zəmanətlərin və alınmış kreditlərin uçotunu yaxşılaşdırmaq və respublikada qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasını sürətləndirmək məsələləri ilə məşğul olmaq vəzifələrinə malik idi¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidentini ən çox maraqlandıran problemlərdən biri dövlət vəsaitindən daha səmərəli istifadə edilməsi idi. O, bu məqsədlə bir neçə fərman və sərəncam imzalamışdı. Belə ki, onlardan [296-297] «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 8 oktyabr 1998-ci il

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1994-cü il), Bakı, 1994, səh. 14-15; yenə orada, səh. 22-25

³ «Azərbaycan» qəzeti, 8 oktyabr 1998-ci il

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1998-ci il

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 8 oktyabr 1998-ci il

¹ Əli Nağıyev, Vahid Novruzov, Həsən Allahverdiyev, Əli Əlirzayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh. 240

tədbirləri haqqında» 15 iyun 1994-cü il, «1996-cı ilin birinci yarısında ölkənin iqtisadi inkişafının yekunları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qarşısında duran vəzifələr haqqında» 25 iyul 1996-cı il, «Əmək haqqının məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsində mövcud məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması haqqında» 15 avqust 1996-cı il, «Büdcə təşkilatları tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması haqqında Əsasnamə»nin təsdiq edilməsi barədə» 19 dekabr 1996-cı il tarixli fərman və sərəncamlarını göstərmək olar. Bu sənədlərdə dövlət vəsaitindən daha səmərəli istifadə edilməsi sahəsində təkliflər, tapşırıqlar və tövsiyələr verilmiş və onların həyata keçirilməsinə nəzarət təşkil edilmişdir.

Qiymətqoyma məsələsi iqtisadiyyat üçün taleyüklü problemdir. Bu-rada həm əhalinin sosial müdafiəsi, həm də məhsulun maya dəyəri ilə onun satış qiyməti arasında nisbət də həlledici rol oynayır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyinin nəticəsi olaraq respublikamızda əvvəlki illərdən fərqli olaraq qiymətlər, xüsusilə əhalinin zəruri tələbatını ödəyən malların, ərzaq mallarının qiyməti sabit qalmışdı. Əhalinin əmək haqqının artımı qiymətlərin artımını bəzi hallarda ötmüşdü. Buna inflyasiyanın aşağı düşməsi də təsir edirdi. Milli valyutanın-manatın məzənnəsi Amerika dolları ilə müqayisədə xeyli möhkəmlənmiş və sabitləşmişdir. Azərbaycanda aparılan çevik siyasət nəticəsində əvvəllər mövcud olan idxalın ixraca nisbətən çox olması faktı azaldılmış və idxalla ixrac arasında nisbət tənzimlənmişdi. 1994-cü ildə ixracın həcmi 636,8 milyon ABŞ dolları, idxalın həcmi 777,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi. Deməli, 141,1 milyon ABŞ dolları qədər mənfi saldo yaranmışdı. Respublikada aparılan önəmli siyasət nəticəsində, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının dərinləşməsi və 1997-ci ilin yanvarın 1-dən etibarən ixrac mallarının gömrük rüsumundan azad edilməsi hesabına 1997-ci ildə 21,8 milyon ABŞ dolları məbləğində müsbət saldo yaranmışdı². [297-298]

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm amillərdən biri də ondan ibarət idi ki, yalnız 1996-cı ildə ilk dəfə dövlət büdcəsi tam yerinə yetirilmiş və sonrakı illərdə bu ənənə davam etdirilmişdi. Dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi, xüsusilə Dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən orqan-ların - Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi və Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyəti nəticəsində, ilk növbədə bu orqanlara Heydər Əliyevin rəhbərliyinin gücləndirilməsi və təşkilatçılığı nəticəsində mümkün olmuşdu. Onun rəhbərliyi ilə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüşdü. «Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» qanun layihəsi tamamilə yenidən işlənmiş və 1997-ci ilin yanvarından həyata keçirilməyə başlanmışdı. «Dövlət vergi xidməti haqqında» qanunda bir sıra dəyişikliklər edilmişdi. Vergi intizamı möhkəmləndirilmişdi. Dövlət büdcəsinə bağlanmış neft sazişlərini həyata keçirən təşkilatlardan, vergi ödəyicisi olan digər xarici investisiyalı müəssisələrdən, qeyri-dövlət müəssisələrindən xeyli vəsait daxil olması da iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışdı. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə vergi sistemində aparılan islahatlar nəticəsində dövlət büdcəsində olan gəlirlər artırdı. 90-cı illərdən dövlət büdcəsinin yüksək olan kəsirləri qarşıdakı illərdə azalmağa başlayırdı. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə 2000-ci ildə dövlət büdcəsinə daxil olan bütün mənbələrdən gəlirlər 1994-cü ilə nisbətən 7,1 dəfə artaraq, 3,6 trilyon manat³ olmuş, 2001-ci ildə isə bütün mənbələrdən daxil olan gəlirlər 1995-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə artaraq 3,9 trilyon manata çatmışdı. Büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 5,2 faizdən 2001-ci ildə 0,4 faizə enmişdi⁴.

Heydər Əliyevə xas olan mühüm keyfiyyətlərdən biri də ondan ibarət idi ki, məsələlərin təhlilinə kompleks halda yanaşırdı. Ümumi bir prosesi təşkil edən hadisələr zəncirində zəif həlqəni müəyyənləşdirir və onu möhkəmləndirirdi. Bunun nəticəsində ümumi proses sağlamlaşırdı.

Respublikamızın büdcəsi Baş Vergi Müfəttişliyi vasitəsilə yığılan vergilərdən, Dövlət Gömrük Komitəsinin yığıdığı rüsumlardan və az bir miqdarda başqa mənbələrdən formalaşır. Dövlət büdcəsinin formalaşmasının [298-299] mənbələrinin fəaliyyətini təhlil edən Heydər Əliyev bu zəncir sistemində Vergi Müfəttişliyinin ən zəif həlqə olduğunu meydana çıxarıb burada nöqsanları qeyd edirdi. Nazirlər Kabinetinin noyabrın 6-da keçirilmiş geniş iclasında və dövlət başçısının 1999-cu ilin Dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsindəki nitqi mövcud nöqsanların meydana çıxarılması və qarşıdakı illərdə büdcənin daha əhatəli və əsaslı tərtib edilməsi üçün mühüm proqram sənədi əhəmiyyəti daşıyır. 1996-cı ildən iqtisadi islahatların ardıcıl surətdə həyata keçirilməsində müsbət nəticələrə nail olunmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı sahələrdə nöqsanlar da aradan qaldırılmamışdı. 1998-ci il Dövlət büdcəsinin formalaşmasında büdcədə nəzərdə tutulmuş göstərici-büdcənin mədaxil hissəsi təmin olunmamışdı. Bu dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi kimi obyektiv səbəblərlə yanaşı, müvafiq təşkilatların, nazirliklərin, orqanların işində olan ciddi nöqsanların nəticəsi idi. Heydər Əliyev Dövlət Vergi Müfəttişliyinin işini ciddi tənqid edirdi. «.....təəssüflər olsun ki, biz son illər... vergi orqanı kimi vacib bir sahəyə lazımı diqqət yetirməmişik»¹.

Heydər Əliyev göstərirdi ki, Dövlət Vergi Müfəttişliyi köhnə stereotiplərlə işləyir, əsasən, dövlət müəssisələrindən vergilər toplayır, ancaq Azərbaycan iqtisadiyyatında artıq çox böyük yer tutan özəl sektordan

² Əli Nağıyev, Vahid Novruzov, Həsən Allahverdiyev, Əli Əlirzayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, səh. 252-253

³ Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2001, səh. 307

⁴ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 374

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1998-ci il

vergilərin toplanmasına ya diqqət yetirməyibdir, ya da hər iki tərəf həm vergi verən, həm də vergi yığan, - öz şəxsi mənafeləri üçün istifadə ediblər. Prezident özəl sektordan iki obyekt - biri «Gənclik» metro stansiyasının yaxınlığındakı yarmarkanı, digəri isə hava limanının qarşısında yerləşən bazarı misal çəkirdi. «Hava limanının qarşısındakı bazarda 4000-4500-ə qədər yer olduğu halda, 150 yerdən vergi toplanması haqqında məlumat verilmişdi. Demək, belə çıxır ki, qalan yerlərdən gəlməli olan vəsaitin bir hissəsini özəl sektorun sahibləri, digər hissəsini isə Vergi Müfəttişliyinin işçiləri mənimsəyiblər.» Belə vəziyyət Vergi Müfəttişliyinin işində ciddi dəyişikliklər edilməsi ilə nəticələndi.

Prezident 1999-cu ildə büdcənin artırılması üçün bir tərəfdən vergi yığılması ilə məşğul olan orqanların işini gücləndirməklə, həm də istehsalın artırılması vəzifəsini qarşıya qoydu. Xüsusilə özəl sektorun vergiyə cəlb edilməsinə diqqət artırmaq tələb olunurdu. Çünki 1998-ci ilin sonunda kənd təsərrüfatının [299-300] 95 faizi artıq özəlləşdirilmişdi. Ümumi daxili məhsulun istehsalında özəl sektorun payı 50-55 faizi ötmüşdü. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə əlaqədar olan sənaye kompleksi - şərəbçilik, meyvə-tərəvəz emalı, heyvandarlıq məhsulları emalı müəssisələrinin əksəriyyəti özəlləşdirilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində, dövlət büdcəsinin yerinə yetirilmə-sində, xarici ticarətin aparılmasında gömrük xidməti mühüm rol oynayırdı. Heydər Əliyev gömrük xidmətinə həmişə böyük diqqət verir və onun təkmilləşdirilməsi qayğısına qalırdı.

Onun bilavasitə gömrük işinə dair aşağıdakı fərmanları, sərəncamları, göstəriş və tövsiyələri böyük proqram sənədi olmuşdur:

1998-ci il oktyabrın 27-də «Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi strukturunun və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında» sərəncamı;

1997-ci ilin yanvarında «Gömrük orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı günü təsis edilməsi haqqında» sərəncamı;

1997-ci ilin iyununda «İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi haqqında» sərəncamı;

1998-ci ilin iyununda «Ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 13 avqust tarixli fərmanına dəyişikliklər haqqında fərmanı.

1996-cı il avqust-sentyabr aylarında Azərbaycanda xarici ticarətin nizama salınması sahəsində qəbul edilmiş iki fərman - «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında» 6 avqust 1996-cı il tarixli; 1997-ci ilin iyunun 24-də qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları» sənədinin dəyişdirilməsi və konkretləşdirilməsi ilə bağlı 30 mart 1998-ci il tarixli fərmanı da bu qəbildən olan sənədlərdir.

Bu fərmanlarla yanaşı, Heydər Əliyevin gömrük strukturlarının möhkəmləndirilməsi və inkişafı ilə bağlı qərarları və tədbirləri, onun təşəbbüsü və göstərişi ilə respublikanın ali qanunverici orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarının həyata keçirilməsi Prezidentin iqtisadi strategiyasının yerinə yetirilməsini təmin edirdi². [300-301]

Azərbaycan Respublikası Prezidenti respublika büdcəsini formalaşdıran əsas mənbələrdən biri kimi Dövlət Gömrük Komitəsinin öz göstəricilərini ilbəl artırıldığını qeyd edib, belə bir məntiqi nəticəyə gəlirdi ki, «...əgər respublikamızın büdcəsinə Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsilə 1994-cü ildə cəmi 43 milyard manat gəlibsə, bu il isə (1999-cu ildə - İ.H.) 560 milyard manat vəsait gələcəksə və 4 il ərzində bu qədər artım varsa, bu gömrükdən gələn rüsumların 1994-1995-ci illərdə və ondan əvvəlki illərdə nə qədər mənimsənildiyini, dövlət büdcəsinə gəlmədiyini göstərir»³.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadi inkişaf strategiyası və dövlət quruculuğu proqramının həyata keçirilməsi pozitiv dəyişikliklərə səbəb oldu. Gərgin, mürəkkəb və çətin mübarizə nəticəsində 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın düşdüyü böhranlı vəziyyətə, müstəqilliyin itirilməsi və Respublikanın dağılması təhlükəsinə son qoyuldu. Respublikada sabitliyin bərpa edilməsi və Dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi prosesi başlandı. Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı yönəldilmiş qəsdlərin qarşısı alındı. İqtisadi quruculuq sahəsində islahatlar proqramları işlənib hazırlandı. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində Azərbaycan açıq ölkə elan edildi. Prezident Heydər Əliyevin çətin dövrdə Azərbaycanın dövlətçiliyini qoruyub möhkəmləndirməsi və müstəqilliyin dönməzliyini, əbədiyini özünün siyasi və əməli fəaliyyətində bir həqiqətə çevirməsi ona inamı artıran xarici dövlətlərin iri şirkətlərinin diqqətini respublikamıza yönəltdi. 1991-1993, 1993-1995-ci illərin böhranlı vəziyyətinə son qoyulması yeni iqtisadi və siyasi, dövlət quruculuğu mərhələsinə keçmək üçün təməl yaratdı. 1995-ci ilin sonu - 1996-cı ildə Respublikamızda iqtisadi tənəzzülə son qoyuldu və bundan sonra ardıcıl inkişaf dövrü başlandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 10 il müddətində müstəqil iqtisadi inkişaf tarixinin dövrəşdirilməsi onun bir sıra çıxışlarında elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. 2002-ci il oktyabrın 25-də «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransdakı nitqində Azərbaycanda son dövrün iqtisadi tarixinin mərhələlərini obyektiv şəkildə işıqlandırır.

² Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü. Bakı, 2000, səh. 67-78

³ «Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1999-cu il

1990-1991-ci illərdə, 1992-1993-cü illərdə mövcud olmuş hakimiyyət [301-302] böhranı, müharibə, iqtisadi və sosial böhran ölkəmizin iqtisadiyyatını ilbəl tənəzzülə uğratmışdı. 1993-1994-cü illərdə bu tənəzzül artıq son həddə çatmışdı. İqtisadiyyatımız inkişaf etmək əvəzinə, hər il təxminən 20-25 faiz tənəzzül edirdi. İnflyasiya çox yüksək səviyyəyə qalxmışdı. «Bizim iqtisadiyyatımız, nəhayət, 1995-1996-cı illərdə tənəzzülə son qoymuşdur və ilbəl, ardıcıl sürətlə inkişaf edir»¹.

Xronoloji baxımdan 1995-ci ilin ortalarından başlanan bu üçüncü mərhələ hərtərəfli dövlət quruculuğunun, qanunçuluq və sabitliyin möhkəmlənməsinin, Azərbaycan Respublikasının intensiv inkişaf mərhələsidir.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü geniş qeyd edildi. Müstəqillik dövründə yaradılan bütün imkanlardan geniş istifadə edən Azərbaycan xalqı Prezident Heydər Əliyevin başçılığı ilə 10 ildə tarixi bir yol keçdi. Heydər Əliyevin ətrafında sıx birləşərək Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olduğunu, yeni cəmiyyət quruculuğunda respublikamızın şöhrətini yüksəklərə qaldırdı.

Əslində, bu onillik tarix mübaliğəsiz, demək olar ki, Heydər Əliyevin çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyətinin, coşğun və şərəfli həyatının, qorx-maz və dönməz mübarizəsi tarixinin təntənəsi idi. Çünki on ildə əldə edilən bütün nailiyyətlər iftixarla, demək olar ki, Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il martın 20-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında fərman verdi. Bu fərman mühüm elmi-siyasi əhəmiyyət daşıyan bir sənəd kimi Azərbaycan tarixinin XX əsrin sonunda müstəqil inkişaf dövrünün obyektiv, ümumiləşdirilmiş, yığcam və hərtərəfli təhlilini əks etdirir. On ildə respublikamızda baş vermiş ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi prosesləri işıqlandırır, o dövr haqqında düzgün elmi-siyasi fikir yaradır. Eyni zamanda müstəqilliyin dönməzliyinə və gələcək inkişafına möhkəm inam yaratmaqla qarşıdakı onillikdə sosial-iqtisadi, ictimai inkişaf proqramı ilə silahlandırır. «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onillik ildönümü haqqında» Prezident fərmanında deyilir:

«On il tarixi baxımdan böyük müddət deyildir. Bu qısa müddət ərzində Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulmuş, onun [302-303] təsisatları yaradılmışdır. Azərbaycan iqtisadi islahatlar apararaq bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirir. Ölkəmiz artıq intensiv inkişaf dövrünü keçirir»².

Yubiley qabağı Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanlar və sərəncamlar, həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızda böyük ruh yüksəkliyi yaratmaqla nikbinlik əhvalı-ruhiyyəsini bir daha artırdı. 2001-ci il iyunun 18-də «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» verilən fərman Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizin saxlanılması və inkişafına qayğısını parlaq ifadəsi olub ictimaiyyət tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı.

«Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşdırılması problemlərinin həlli haqqında» 2001-ci il 22 avqust tarixli, «Ağdam və Füzuli rayonlarından didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin bir qisminin məskunlaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» 2001-ci il 7 sentyabr tarixli Prezidentin fərmanları dövlət başçısının qaçqın və köçkünlərə daimi qayğısı və sosial təminat proqramının həyata keçirilməsinin ifadəsi idi.

«Cənubi Qafqaz boru kəməri sistemi vasitəsilə təbii qazın tranziti, nəqli və satışı haqqında» Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında imzalanan saziş ölkəmizin inkişaf proqramının ardıcıl həyata keçirilməsində mühüm tədbir idi. Bütün bunlar eyni zamanda prezidentin yubileyə hədiyyəsi kimi böyük əhvalı-ruhiyyə doğurur və mübarizə proqramı ilə silahlandırır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 mart 2001-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş tədbirlər planı əsasında bütün respublikamızda müstəqilliyin on illiyi geniş şəkildə qeyd edildi.

Respublikamızın müstəqilliyinin onuncu ildönümünün qeyd edilməsi ölkəmizin bu müddətdə müstəqil yolla sosial-iqtisadi, milli-mədəni inkişafı, dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsi və dünya standartları tələblərinə cavab verən demokratiyanın, sülh və sabitliyin qorunması sahəsində iri addımlarla irəlilədiyini nümayiş etdirdi. Qazanılmış nailiyyətlər əsasında qarşıdakı illərin perspektiv planları müəyyən edildi. Dövlət başçımızın yubiley qabağı və yubiley münasibətilə söylədiyi nitq sonrakı dövrlərdə həyata keçiriləcək inkişaf proqramı oldu. Həmin vaxtdan keçən [303-304] müddətdə Azərbaycanın qazandığı müvəffəqiyyətlər getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir.

Respublikamızın qısa müddətdə keçdiyi tarixi yolun əsas nəticələri Prezidentimiz Heydər Əliyevin aşağıdakı sözləri ilə yığcam qeyd edilirdi: «Biz birinci növbədə, mülkiyyətin özəlləşdirilməsini təmin etdik. Kənd təsərrüfatında torpaq islahatı keçirdik. Torpağı onun sahibinə, kəndlilərə payladığımız. Özəlləşdirmə, torpaq

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 2001-ci il). 2001, səh. 16; «Azərbaycan» qəzeti, 23 mart; «Бакинский рабочий» qəzeti, 23 mart 2001-ci il

islahatı, xarici ticarətin, ümumiyyətlə, ticarətin liberallaşdırılması, xarici investisiyaların cəlb olunması - bunlar hamısı qısa bir zamanda Azərbaycanın iqtisadiyyatının ardıcıl surətdə inkişaf etməsinə şərait yaratdı»¹.

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatların uğurlu cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, milli iqtisadiyyatımızın quruluşu keyfiyyətcə dəyişmiş və dinamik inkişafına geniş imkanlar açılmışdı. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin kompleks inkişafının təməli qoyulmuşdu². Ümumi daxili məhsulun artımı bunu aydın şəkildə sübut edir. 1996-2002-ci illərdə ümumi daxili məhsul 68% artmışdı. Belə ki, 1996-2002-ci illərdə sənayedə məhsulun həcmi 23 faiz, kapital qoyuluşu 4 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi 39,0 faiz, nəqliyyatda yükdaşıma xidmətlərinin həcmi isə 2,6 dəfə artmışdı. Heydər Əliyev bu artım səviyyəsini iqtisadiyyatın ən gözəl göstəricisi hesab edirdi³.

Faktlar göstərir ki, ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatları həlledici rol oynayır. Bu da təbii idi. Bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində özəl sektorun ildən-ilə inkişafı buna zəmin yaradırdı.

1996-cı ildə qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatların tərəfindən istehsal edilmiş məhsulun ümumi daxili məhsulda payı 38,0 faiz təşkil etmişdisə, 2001-ci ildə ölkədə ümumi əlavə dəyərin 71,0 faizi bu sektorun hesabına yaranmışdı⁴. [304-305]

İnflyasiyanın olmaması 1996-2002-ci illərdə iqtisadi inkişafın ən xarakterik cəhəti idi. Ölkəmizin valyuta fondu da artmışdı. Prezidentin verdiyi məlumata görə 2002-ci ildə Azərbaycanın 1 milyard 300 milyon dollar valyuta ehtiyatı olmuşdu. Neft Fondunda isə artıq 690 milyon dollar vəsait toplanmışdı⁵.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının böyük gələcəyindən xəbər verirdi.

Respublikada həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bütün sosial-iqtisadi bütün sahələrdə inkişafın dinamik artımı və köklü keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi. Xüsusilə 1998-ci ildən başlayaraq, ümumi sənaye istehsalının artımı aşağıdakı şəkildə davam etmişdir⁶.

İllər	1997	1998	1999	2000	2001
Artım (faizlə)	0,3	2,2	3,6	6,9	5,1

Xam neftin, elektrik enerjisinin, avtomobil benzininin, azotun, izopropil spirtinin, xlorid turşusunun, çuqunun, poladın, sementin, neft-mədən avadanlıqlarının ayn-ayn növlərinin, məişət soyuducularının və i.a. sənayenin ən mühüm məhsulları istehsalı artmışdı.

Sənayenin ən mühüm məhsulu olan xam neftin hasilatı 2001-ci ildə 14,9 milyon ton təşkil etmişdir ki, bu da 1979-cu il səviyyəsinə uyğundur. Bununla da Azərbaycanda neft hasilatında obyektiv səbəblər üzündən ilbəlil geriləmənin qarşısı alınmışdı.

Dövlət başçımızın rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə respublikamızda siyasi sabitliyin yaranması, Heydər Əliyevin müstəqilliyin dönməzliyini bütün dünyaya anlatması, xarici sərmayə qoyuluşuna geniş imkan yaratması və onlara qayğısı sayəsində Azərbaycanda 2001-ci ildə neft hasilatı sahəsində dünyanın 14 ölkəsindən 32 şirkət çalışırdı. Onlarla 21 müqavilə imzalanmışdı. [305-306]

İftixarla demək lazımdır ki, Xəzər dənizindən neft çıxarılmasında Xəzəryanı dövlətlər iştirakında xarici şirkətlərlə ilk müqaviləni Heydər Əliyev bağlamışdır. «Əsrin müqaviləsi» bağlandıqdan sonra uğurla həyata keçirilir. «Çıraq» yatağından 1997-ci ildə ilkin neftin çıxarılması prezidentin neft strategiyasının ilk uğuru idi. 2002-ci ildə «Çıraq» yatağından gündəlik neft hasilatı orta hesabla 118.400 barelə çatmışdı. İlkin neftin çıxarılmasından 2002-ci ilin oktyabrınadək «Çıraq» yatağından 400 milyon dollarlıq mənfəət nefti çıxarılmışdı¹.

Dənizdə neft hasilatı artırdı. Azərbaycan dövlət statistika idarəsinin məlumatına görə, 1995-ci ildə dənizdə neft hasilatı 7,5 milyon ton idisə, 1999-cu ildə 12,3; 2000-ci ildə 12,4; 2001-ci ildə isə 13,2 milyon tona çatmışdı². Bu da ümumi neft hasilatının müvafiq illərə görə, yəni 1999-cu ildə 89,0; 2000-ci ildə 89,2; 2001-ci ildə 89,2 faizini təşkil edirdi.

2002-ci ilin ortalarında «Azəri-Çıraq-Günəşli» sahəsində təbii qazın hasilatının ümumi həcmi 555 milyon kubmetr olmuşdur.

Sənayedə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi 1996-cı il-dən kiçik özəlləşdirmədən başlamışdır. Həmin ildə 18 müəssisə satılmışdır. Sonrakı illərdə özəlləşdirmənin sürəti artmışdır. Özəlləşdirmə

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2002-ci il

² Əli Abbasov, Əbülfəz Qasimov. Demokratikləşmə - milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsasıdır. Bakı, 2000, səh. 43

³ Heydər Əliyev. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə nitqi - «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2002-ci il

⁴ Yəni orada

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

⁶ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 455

¹ Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanın siyasi gələcəyi Heydər Əliyevin fəal tərəfdarları və ardıcıları ilə bağlıdır. - «Azərbaycan» qəzeti, 1 oktyabr 2002-ci il; «Бакинский рабочий» qəzeti, 25 sentyabr 2002-ci il

² Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 470

prosesi başlayandan 2002-ci il yanvarın 1-nə kimi 653 sənaye müəssisəsi satılmışdır. Orta və iri sənaye müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi nəticəsində 1998-2001-ci illərdə 276 səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır.

Özəlləşdirmə - islahatlar nəticəsində yaranan yeni təsərrüfat strukturlarının artması, kiçik sahibkarlığın genişlənməsi və ardıcıl inkişafı nəticəsində sənaye məhsulunun ümumi istehsalında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, sənaye məhsulunun ümumi istehsalında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 5,5 faiz idisə, 1998-ci ildə 26,4 faiz, 2000-ci ildə 43,7 faiz, 2001-ci ildə 46,7 faiz olmuşdur³. [306-307]

İndi iqtisadiyyatın bütün sahələrində, birlikdə götürüldükdə ümumi daxili məhsulda özəl sektorun payı 71 faizə, o cümlədən sənayedə 50 faizə, tikintidə 76 faizə, kənd təsərrüfatında və ticarətdə 99 faizə çatmışdır⁴.

Kənd təsərrüfatında aqrar islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində əvvəl mövcud olmuş kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi, onların hesabında olan torpaq, malqara və əmlakın özəlləşdirilməsi, əvvəllər mövcud olan mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sisteminin və kənd təsərrüfatı məhsulunun alınması üzrə dövlət sifarişli sisteminin ləğv edilməsi, məhsulun alış qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi özünün müsbət nəticəsini göstərdi. Yeni yaranmış təsərrüfatçılıq formalarının istehsalda fəaliyyəti genişləndi və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artmağa başladı. Bu artım 1996-cı ildən başlayaraq dinamik şəkildə inkişaf etməyə başladı. Əgər 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul orta hesabla ildə 12 faiz azalırdısa, 1996-cı ildən başlayaraq artır. Belə ki, əldə olan məlumata görə, 2000-ci ildə 12 faiz, 2001-ci ildə isə 11 faiz artmışdır⁵.

Kənd təsərrüfatında ən əsas sahə olan taxılçılığın inkişafı sürətlə getmiş, 2001-ci ildə rekord taxıl məhsulu alınmışdır. Əgər 1996-cı ildə 1018307 ton taxıl istehsal edilmişdirsə, 2001-ci ildə bu rəqəm 2016085 tona qalxmışdır. Kartof istehsalı 1996-cı ildə 214556 ton idisə, 2001-ci ildə 605821 tona çatmışdır; tərəvəz istehsalı 1996-cı ildə 570008 ton idisə, 2001-ci ildə 916387 ton olmuşdur. Ət istehsalı 1996-cı ildə 85698 tondan 2001-ci ildə 114056 tona qalxmışdır; süd istehsalı 1996-cı ildəki 843253 tondan 2001-ci ildə 1073664 tona yüksəlmişdir.

Başqa sahələrdə də artım ardıcıl olaraq davam etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti iqtisadi inkişaf məsələlərinə dair müşavirələrdə, yığıncaqlarda, nitqlərində ölkədə taxılçılığın geridə qalmasının səbəblərini araşdırarkən diqqəti belə bir məsələyə yönəldirdi ki, 1970-1980-ci illərdə respublikamızda 600-650 min hektar sahədə taxıl becərilirdi və yüksək məhsul alınır. Müstəqillik dövründə də həmin həcmdə torpaq sahəsi vardır, ancaq taxıl istehsalı ilk dövrlərdə, 1991-1995-ci illərdə olduqca [307-308] aşağı düşmüşdü. O, taxılçılığın inkişaf etdirilməsi vəzifəsini və bunun üçün torpaqdan səmərəli istifadə etməyi qarşıya qoyurdu. Dövlət başçısının göstərişləri yerinə yetirilərək taxıl istehsalı, ümumiyyətlə, əkinçilik məhsulları istehsalı əmək məhsuldarlığının inkişaf etdirilməsi yolu, intensiv yolla inkişaf etdirilmişdir. 2001-ci ildə əvvəlki illərlə müqayisədə hər hektardan taxılın orta məhsuldarlığı 28 faiz, bostan bitkilərinin məhsuldarlığı 44,3 faiz, meyvə və giləmeyvənin məhsuldarlığı 44 faiz artmışdır.

Kartof istehsalında artım nəticəsində Azərbaycan öz tələbatını ödəmək imkanına malik olmuşdur. Əvvəllər Azərbaycan bazarında Rusiyanın, Polşanın, İranın, Türkiyənin kartof məhsulu əsas yer tuturdu, indi respublikada istehsal edilən kartof əhalinin tələbatını ödəyirdi. Respublikada kartofa tələbat 480 min tona qədərdir. 2000-ci ildə ölkədə 469 min ton, 2001-ci ildə 605 min ton kartof istehsal edilməsi fikrimizi sübut edir.

Heyvandarlıq sahəsində əsaslı dönüş əmələ gəlmişdi. Bunun əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, ictimai təsərrüfatlara məxsus olan malqara özəlləşdirilmiş, əhaliyə paylanmışdı. 1996-cı ildən ət, süd, yumurta, yun istehsalı daim artmağa başlamışdı.

2001-ci ildə 114,1 min ton ət, 1073,7 min ton süd, 555,5 milyon ədəd yumurta və 11,6 min ton yun istehsal edilmişdir. Müqayisəli qeyd etsək, 1996-cı ilə nisbətən 2001-ci ildə ət istehsalının artımı 33,1%; süd 27,3%; yumurta 16,4; yun istehsalı 27,1 % artmışdır¹.

Azərbaycanın dövlət başçısı 1998-ci il noyabrın 6-da Nazirlər Kabinetinin geniş iclasında demişdi: «... Heyvandarlıq sahəsi tamamilə özəlləşdirilib və çox yüksək nəticələr əldə olunubdur. Mən bu gün Sizə deyə bilərəm ki, Azərbaycanda tarixən heç vaxt indiki qədər mal-qara, iribuynuzlu mal, yaxud da xırda buynuzlu mal olmayıbdir.

İndi isə qısa bir zamanda heyvandarlıq sahəsinin özəlləşdirilməsi, şəxsi mülkiyyətə verilməsi həm iribuynuzlu mal-qaranın, həm də xırda-buynuzlu mal-qaranın xeyli artmasına gətirib çıxarıb»².

Kənd təsərrüfatında baş vermiş məhsul artımı ilə yanaşı, bir sıra səbəblərə görə pambıq, üzüm və yaşıl çay yarpağı istehsalının həcmi azalmışdı. [308-309]

³ Yenə orada, səh. 455

⁴ **Ramiz Mehdiyev.** Azərbaycanın siyasi gələcəyi Heydər Əliyevin fəal tərəfdarları və ardıcılları ilə bağlıdır. - «Azərbaycan» qəzeti, 1 oktyabr 2002-ci il; «Бакинский рабочий» qəzeti, 25 sentyabr 2002-ci il

⁵ Azərbaycanın statistika göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 497

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 497-498

² «Azərbaycan» qəzeti, 7 noyabr 1998-ci il

Ölkə başçısı Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən aqrar islahatlar kənd təsərrüfatında həm məhsul istehsalının artırılmasında, həm də yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaranmasında özünü göstərdi. Kənd təsərrüfatında struktur dəyişikliklər baş verdi. Kəndli torpağın sahibkarına çevrildi. Kənddə sahibkarlar təbəqəsi yarandı. Yeni ictimai münasibətlər yarandı. Özəl sektor bərqərar olub kənd təsərrüfatının əsas sahəsini təşkil etdi. Bunun nəticəsində hələ 2000-ci ildə ölkədə istehsal edilən bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının 98 faizi özəl bölmənin payına düşürdü³.

1996-cı ilin iyun ayında «Torpaq islahatı haqqında» qanun qəbul edildi. Bu qanun kənd təsərrüfatı torpaqlarının özəlləşdirilməsini təmin etdi. Azərbaycan Respublikasının ümumi torpaq ehtiyatlarını təşkil edən 8,6 milyon hektardan 3,8 milyon hektarının (44,2 faiz) dövlət mülkiyyətində saxlanılması, 2,7 milyon hektarının (31,4 faiz) bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi və 2,1 milyon hektar (24,4 faiz) torpaq sahəsinin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

2001-ci il yanvarın 1-nə kimi 1,329 milyon hektar torpaq sahəsi özəlləşdirilmişdi. Bu dövrdə bir sıra istehsalat kooperativləri, səhmdar cəmiyyətləri, özəl fermer assosiasiyaları və s. belə istehsalat təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı müəssisələri yaradılmışdı. Ümumi sahəsi 149 min hektar olan 33 min özəl fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi. Ölkə üzrə, ümumiyyətlə, 83 min ailə torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu təsdiq edən Dövlət aktları ilə təmin edilmişdi⁴.

Azərbaycanın ticarət əlaqələri xeyli genişlənmişdir. Azərbaycan Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2001-ci ilədək ölkəmiz 123 xarici dövlətlə ticarət əlaqəsi yaratmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 3745,2 milyon ABŞ dolları, o cümlədən, idxal 1430,9 milyon, ixrac 2314,3 milyon dollar dəyərində olmuşdur. Ticarət dövriyyəsinin 61,8 faizini ixrac, 38,2 faizini idxal təşkil etmişdir. Bununla da respublikamızda ixracın idxalı ötmə əmsalı 161,7 faiz olmuşdur⁵.

Heydər Əliyev əvvəlki dövrlərdə ticarətdə idxalla ixracın nisbətini təhlil edərək idxalın ixracdan çox olmasını tənqid edirdi. Bu nisbətin [309-310] Azərbaycan üçün müsbət istiqamətdə dəyişməsi Heydər Əliyevin ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə prezidentin nitqində son dövrdə xarici ticarət sahəsində müvəffəqiyyətlərin iqtisadiyyatımızın inkişafında böyük rol oynadığını xüsusi vurğulanır, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının böyük nəticələr verdiyi faktlarla göstərilirdi: «Məsələn, 5-6 il bundan öncə Azərbaycana hər şey xaricdən gətirilirdi. Biz xarici ticarət sahəsində daha çox idxal edirdik, nəinki ixrac... 1996-2001-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 2,4 dəfə artaraq, 2,2 milyard dollara çatmışdır. Həm də ixracın həcmi daha sürətlə artması müşahidə olunur. İxrac 3,7 dəfə artıb, idxal isə azalıb. Beləliklə, biz xarici ticarətdə tamamilə müsbət saldo ilə işləyirik⁶.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində mülkiyyət forması dəyişilmiş, yeni müəssisələr yaranmışdı. 1997-2001-ci illər ərzində respublikamızda 829 yeni sənaye müəssisəsi açılmışdısa, 2002-ci ilin yanvarın 1-nə qədər onların sayı 5018-ə çatmışdı. 1998-2001-ci illərdə xarici və müştərək müəssisələrin sayı 38,8 faiz artmışdı. 2001-ci ildə Kaspian Fiş, Bakı Stil Kompani (armatur istehsalı), Boru-profil sənaye (boru istehsalı) kimi yeni sənaye müəssisələri məhsul istehsalına başlamışdılar¹.

Sənaye strukturunda baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində dövlət sektorunun xüsusi çəkisi azalır, özəl sektor isə artmaqda davam edirdi. Bunun nəticəsində ümumi daxili məhsul 2000-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə dövlət sektorunda 5,6 faiz azalmışdısa, özəl sektorda 16,5 faiz artmışdı².

Yeni formalaşan təsərrüfat strukturlarının artması, kiçik sahibkarlığın genişlənməsi və artması qeyri-dövlət sektorunun rolunun artmasına səbəb olmuşdu. Qeyri-dövlət sektorunun ümumi sənaye məhsulu istehsalında xüsusi çəkisi ilbəil artmışdı. Məsələn, ümumi sənaye istehsalında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, 1995-ci ildə 5,5 faiz təşkil edirdisə, 1998-ci ildə 26,4 faiz, 2000-ci ildə 43,7 faizədək, 2001-ci ildə isə 46,7 faizədək artmışdı³.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid ölkənin təsərrüfat həyatının idarə edilməsində yeni formaların yaranması və artması ilə müşayiət [310-311] edilirdi. 1990-cı ildən 2000-ci ilədək olan müddətdə bazar iqtisadiyyatı strukturunun fəaliyyəti və onun artımı aşağıdakı cədvəldən aydın görünür⁴.

İllər	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı
-------	---------------------------------------

³ İrşad Əliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan kənd təsərrüfatı. II kitab. Bakı, 2001, səh. 46

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 2002-ci il). Bakı, 2001, səh. 79

⁵ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 626

⁶ Heydər Əliyev. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə nitqi. - «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2002-ci il

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2002, səh. 455

² Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat. Bakı, 2002, səh. 26

³ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 455

⁴ Müstəqil Azərbaycan 10 il. Rəsmi nəşr. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, səh. 86

	Kiçik müəssisələr və kooperativlər	Xarici və müştərək müəssisələr	Kəndli fermer təsərrüfatları	Birjalar
1990	4611	-	-	-
1995	7226	293	3186	4
1996	13229	717	11412	5
1997	16027	1124	22783	5
1998	16504	1247	25608	4
1999	19063	775	36124	3
2000	24254	1478	34126	3

Özəlləşdirmə nəticəsində mülkiyyət münasibətləri sürətlə yeniləşmişdi. Bu proses 1998-ci ilə kimi daha intensiv şəkildə davam etmişdi. Kiçik müəssisələr əsasən, bu ilə kimi özəlləşdirilmişdi. 2002-ci ilədək kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsinin gedişi bu cədvəldə daha aydın şəkildə özünü göstərir.

Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsinin gedişi⁵

<i>İllər</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002-ci il yanvarın 1-nə cəmi</i>
cəmi	872	6418	7493	6644	1897	1617	2474	33700
O cümlədən								
Sənaye	-	18	326	155	63	43	48	653
Kənd təsərrüfatı	-	1	43	62	7	-	7	120
Nəqliyyat	872	384	1729	3546	860	700	695	15071

[311-312]

Azərbaycanda 2001-ci ilədək iri və orta müəssisələr əsasında sahibkarlığın inkişafında mühüm bir struktur təşkil edən səhmdar cəmiyyətləri yaradılmışdı.

⁵ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2002. Bakı, səh. 107

*İri və orta müəssisələrin əsasında yaradılmış
səhmdar cəmiyyətləri¹*

<i>İllər</i>	1997	1998	1999	2000	2001
Cəmi	407	547	111	104	220

İqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin edən amillərdən biri də investisiya qoyuluşunun artması idi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın böhran vəziyyətindən çıxarılmasında investisiya siyasəti də həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri idi. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hələ 1993-1994-cü illərdən xarici investisiyaların Azərbaycana cəlb olunması məsələsi qarşıya qoyulmuşdu. Lakin 1994-cü ilə kimi müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq (siyasi sabitliyin olmaması, dövlətçiliyə qarşı qəsdlər, xarici dövlətlərin inamsızlığı və i.a.) Azərbaycana investisiya qoyulmamışdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müstəqilliyin, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində apardığı çoxsahəli və müdrik siyasəti, o cümlədən investisiya siyasəti xarici dövlətlərin diqqətini Azərbaycana yönəltdi. 1995-ci ildən Azərbaycana xarici investisiyalar axını başlandı. 1995-2000-ci illərdə respublikamızın iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların 71,4 faizini xarici investisiyalar təşkil etmişdi. Bu vəsaitdən 3,3 milyard dolları neft və qazçıxarma sənayesinin, 2,5 milyard dolları isə digər sahələrin inkişafına istifadə edilmişdi².

1994-2002-ci illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatına 7,0 milyard ABŞ dolları miqdarında olan investisiyanın 78,6 faizini (5477,5 milyon ABŞ \$) bir-başa investisiyalar, 21,4 faizini (1544,6 milyon ABŞ \$) isə maliyyə kreditləri təşkil etmişdi. Birbaşa investisiyaların 76,0 faizi (4161,0 milyon ABŞ \$) neft sənayesinin inkişafına yönəldilmişdi³. [312-313]

1994-2001-ci illərdə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən müştərək və tam xarici investisiyalı müəssisələr tərəfindən respublikamızın iqtisadiyyatına 1316,5 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait qoyulmuşdu. Həmin vəsaitin 443,2 milyon ABŞ dolları (40,6 faizi) sənayenin (neft sənayesi istisna olmaqla), 351,1 milyon ABŞ dolları (32,1 faizi) tikintinin, 282,2 milyon ABŞ dolları (25,8 faizi) ticarət və xidmətin, 139,4 milyon ABŞ dolları (12,8 faizi) isə nəqliyyat və rabitənin inkişafına sərf edilmişdi⁴.

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan «Əsrin müqaviləsi»ndən sonra neft sənayesinə investisiya qoyuluşu başlanmışdı. Yalnız 1995-ci ildə neft sahəsinə 140 milyon dollar məbləğində investisiya qoyulmuşdu. Qoyulan investisiyaların aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu: Xəzər dənizinin dərinliklərində kəşfiyyat və qazına işlərinin aparılması üçün platformaların tikintisi, «Dədə Qorqud», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Koroğlu» qazına qurğularının istismara verilməsi, Səngəçal neft terminalının, Çıraq platformasından Səngəçal terminalınadək 178 km uzunluqda sualtı neft kəmərinin, xam neftlə birlikdə çıxanları təbii səmt qazının nəqli üçün 48 km uzunluğunda sualtı qaz kəmərinin, Bakı-Supsa neft kəmərinin tikintisi, Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin tam bərpa edilməsi və i.a. sahələrdə investisiyaların qoyulması artıq öz nəticələrini göstərmişdi. 1997-2001-ci illərdə Xəzər dənizindən çıxarılan 15 milyon tonadək neftin xeyli hissəsi dünya bazarlarına çıxarılmış və onun satılması hesabına respublikamıza 400 milyon dollaradək təmiz qazanc daxil olmuşdu⁵.

Dövlətimizin başçısı Azərbaycana investisiya qoyulmasını, buna geniş imkanlar verilməsini, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını ölkənin iqtisadi inkişafında əsas amil kimi qiymətləndirirdi. 2002-ci ilin aprel və may aylarında prezidentin təşəbbüsü ilə yerli və xarici iş adamları ilə keçirilən görüşlərin və bu görüşlərdən irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq verdiyi fərmanların bu sahədə çox böyük rolu oldu. Bu fərmanlar sahibkarlar tərəfindən razılıqla qarşılandı və ciddi canlanmaya səbəb oldu. İnteraksiyaların sürətlə artmasına ciddi təsir etdi. 1996-2002-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 12 milyard ABŞ dolları investisiya yönəldilmiş, bunun 9 milyard ABŞ dolları xarici investisiyaların payına düşmüşdür. Bu da yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasında mühüm rol oynamışdır. [313-314]

Azərbaycanda investisiyaların səviyyəsi 1998-ci ildə, xüsusilə yüksək olmuşdur. Həmin il ölkə iqtisadiyyatına 2 milyard dollara yaxın, 1999-2000-ci illərdə isə ildə təxminən 1,5 milyard ABŞ dolları investisiya qoyulmuşdur. İnteraksiya sahəsində diqqəti cəlb edən müsbət cəhətlərdən daxili investisiyaların daim artmasıdır¹.

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2002, Bakı, səh. 107

² Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001, səh. 134

³ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2002, səh. 374

⁴ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2002, səh. 374

⁵ Azərbaycan Respublikası 1991-2001-ci illər. Bakı, 2001, səh. 135

¹ Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat. Bakı, 2002, səh. 29

Neft strategiyasının həyata keçirilməsi məqsədi ilə 2002-ci ilədək Azərbaycan iqtisadiyyatına 6 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiya cəlb edilmişdir.

Neft sənayesinə yatırılan xarici kapital bu sahədə istehsalın azalmasının qarşısını almış və istehsalın artmasına səbəb olmuşdur. Əgər 1995-ci ilədək neft hasilatı hər il orta hesabla 10 faiz aşağı düşürdüsə, 1996-cı ildə aşağı düşmə tempi 0,7 faiz, 1997-ci ildə isə 0,3 faizə düşmüşdü².

1998-ci ildən neft hasilatı müntəzəm artır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində investisiya siyasətinə böyük əhəmiyyət verirdi. O göstərirdi ki, «Əgər iqtisadiyyata ardıcıl surətdə investisiya qoyulmasa, olan iqtisadiyyat da ya yerində qalacaqdır, ya da get-gedə azalacaqdır»³.

1995-2001-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların artım dinamikası aşağıdakı cədvəldən aydın görünür.

*Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyalar
(milyon ABŞ dolları ilə)⁴*

<i>İllər</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>
Cəmi xarici investisiya	375,1	620,5	1307,3	1472,0	1091,1	927	1091,8
Onlardan:							
Maliyyə kreditləri	220,4	101,5	196,3	120	336,2	262,9	192
Neft sənayesinə	139,8	416,2	780,1	891,8	544,5	546,1	820,5
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	14,9	102,8	330,9	460,2	210,4	118	79,3

[314-315]

Azərbaycan dövlətinin başçısına xas olan ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də mövcud nöqsanları aşkar etmək, ölkədə çatışmayan cəhətləri meydana çıxarmaq, əsas diqqəti onların aradan qaldırılmasına yönəltmək idi.

Azərbaycanda işsizlik və yoxsulluq probleminin həll edilməsi Prezidenti narahat edən məsələlərdən biri idi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev respublikamızın qazandığı nailiyyətləri iftixarla göstərməklə hələ bir sıra çatışmazlıqların qalmasını narahatlıqla qeyd edirdi: «Mən bu gün bu on il və ondan əvvəlki dövr haqqında bir qədər geniş məlumat verərkən, təbiidir, istəyirəm ki, xalqımız yaxşısını da bilsin, pisini də bilsin. Mən dedim ki, bizim bir çox çətinliklərimiz, problemlərimiz var. İşsizlikdir, yoxsulluqdur. Bu proqramlar üzərində işləyirik»⁵.

İşsizliyin obyektiv səbəbləri də vardır. SSRİ dövründə yaranmış bir sıra böyük sənaye müəssisələri müstəqillik dövründəki müxtəlif səbəblərə görə işləmir. Yaxud vaxtilə yaradılan böyük zavodlar, fabriklər hazırda 15-20 faiz gücü ilə işləyir. Bunun nəticəsində də işsizlik mövcud olur.

1996-cı ildə Azərbaycanda Dünya Bankı tərəfindən aparılmış sorğuya əsasən yoxsulluğun səviyyəsi 61 faiz idi⁶. 2001-ci ildə isə əhalinin 49 faizi yoxsulluq səviyyəsində idi.

Dövlət proqramının tərtib edilməsində beynəlxalq təcrübədən istifadə edilmişdir. Beynəlxalq təcrübədə nisbi yoxsulluq həddi kateqoriyası müəyyən edilmişdir ki, bu da əhalinin ən yoxsul təbəqəsi deməkdir. Azərbaycanda aparılan sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublikamızda nisbi yoxsulluğun səviyyəsi 17 faizdir.

Dövlət başçısı yoxsulluqla mübarizəni genişləndirmək, onu azaltmaq və aradan qaldırmağı əsas vəzifələrdən biri hesab edirdi. O, yoxsulluqla mübarizə aparmaq, yoxsulluğu azaltmaq və onu ləğv etmək üçün 2001-ci il martın 2-də fərman vermişdi. Sərəncama əsasən, «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı»nın hazırlanması məqsədilə [315-316] Baş nazir A. Rəsizadənin rəhbərliyi altında Dövlət Komissiyası yaradılmışdı. Dövlət Komissiyası tərəfindən əvvəl aralıq sənəd hazırlanmış, bu sənəd 2001-ci ilin iyul ayında Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən dəstəklənmişdi. Sonra əsas sənədin hazırlanması məqsədilə 15 sahə üzrə işçi qrupu təşkil edildi. Hazırlanmalı olan proqram ümummilliyə xarakterli bir sənəd olduğundan hazırlıq prosesində vətəndaş cəmiyyətlərinin bütün təbəqələrinin fikirləri nəzərə alınmış, beynəlxalq təşkilatların, donor ölkələrin səfirliklərinin iştirakı təmin edilmişdi. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət komissiyasının hazırladığı Dövlət proqramında Azərbaycandakı yoxsulluğun səviyyəsi, onun müxtəlif aspektləri izah edilir, yoxsulluğun azaldılması məqsədilə iqtisadiyyatda, sosial sahədə

² Yəni orada, səh. 30

³ «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

⁴ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002, səh. 379

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

⁶ «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il, səh. 3

islahatların və başqa sahələrdə dəyişikliklərin əsas istiqamətləri göstərilir. Eyni zamanda əhalinin ən ağır şəraitdə yaşayan hissəsinin, xüsusilə qaçqın və köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ön planda qeyd edilir.

Proqrama əsasən, 2003-2005-ci illərdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində 2005-ci ildə 2002-ci ilə nisbətən orta aylıq real əmək haqqının ən azı 1,8 dəfə artırılması nəzərdə tutulur. Dövlət proqramı hazır olandan sonra 2002-ci il oktyabrın 25-də Bakının «Gülüstən» sarayında «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfrans keçirildi. Burada dövlət orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri və 156 beynəlxalq təşkilatın, 26 ölkənin təmsilçisi iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, təqdimat konfransında 556 nəfər iştirak edirdi.

Konfransda Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. O qeyd etdi ki, yoxsulluq beynəlxalq problemdir. Müasir dövrdə dünya ölkələrində yoxsulluğun azaldılması qarşıda duran ən ümdə məsələlərdəndir. XXI əsrin başlanğıcında dünya əhalisinin, demək olar ki, yarısı (2,8 milyard nəfər) yoxsulluq şəraitində yaşayır. Dünyanın 70-ə yaxın ölkəsində yoxsulluğun azaldılması sahəsində iş aparılır. Yoxsulluq problemi son onilliklərdə dünyada ümumbəşəri bir problemə çevrilmişdir. 2002-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Yohannesburqda Birləşmiş Millətlər [316-317] Təşkilatı tərəfindən yoxsulluğun azaldılmasına dair konfrans keçirilmişdir. Orada dünya ölkələri 2015-ci ilədək yoxsulluğun səviyyəsinin 2 dəfə azaldılmasını əsas vəzifə kimi irəli sürmüşlər. Dünyanın beynəlxalq təşkilatları, yoxsulluq məsələləri ilə məşğul olan qurumlar, ekspert təşkilatları və s. təşkilatlar dərin və ətraflı təhlillər apararaq bunun səbəblərini aydınlaşdırmış, onun aradan qaldırılması yollarını müəyyən etmişlər. Bunlar Azərbaycan üçün də əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda da işsizlik, yoxsulluq məsələləri həmişə Heydər Əliyevin fikir verdiyi mühüm məsələlərdən olmuşdur. O özü bu məsələlərin meydana çıxarılmasının və onun azaldılmasının təşəbbüsçüsü olmuşdur: «...biz bunu özümüz də iş prosesində müəyyən etmişik. Burada bizim üçün yeni heç nə yoxdur. Ancaq eyni zamanda, dünya təcrübəsi, beynəlxalq təşkilatların, maliyyə qurumlarının, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müvafiq orqanlarının bu sahədə apardığı işlər ölkəmizdə yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün istiqamətlərin müəyyən olunmasında və əməli tədbirlərin görülməsində bizə yardım edir»¹.

Konfransda irəli sürülən məsələlər Heydər Əliyev tərəfindən ciddi şəkildə nəzərdən keçirildi. Bundan sonra dövlət başçısı «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» 2003-cü il fevralın 20-də fərman verdi².

Həmin fərmanda yaxın gələcəkdə əhalinin sosial müdafiəsini daha da gücləndirmək, ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması və bununla bağlı BMT-nin 2000-ci ildə keçirilmiş minilliyin sammitindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alınır:

1. «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi; [317-318]

2. Dövlət proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasının əlaqələndirilməsinin Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə həvalə edilməsi;

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən bu fərmandan irəli gələn məsələlərinin həll edilməsi.

Bu qərara uyğun olaraq 2003-cü il üçün 3 milyard dollar vəsait ayrılmışdı.

1993-cü ildən Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət həm də yoxsulluğun azaldılması istiqamətinə yönəldilmişdi. İqtisadiyyatın 1990-cı ildən başlanan və 1994-cü ilə kimi davam edən, dərinləşən tənəzzülü 1995-1996-cı illərdə dayandırılmış və ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməyə başlanmışdı.

1999-cu ildə ölkəmizdə aqrar islahatlarının birinci mərhələsi başa çatdı. Bu dövrdə Prezidentin göstərişləri, fərmanları, sərəncamlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində torpaqların, keçmiş sovxoz və kolxoz əmlakının kənd əhalisinə paylanması əsasən, başa çatmaq üzrə idi. İndi islahatların ikinci mərhələsi başlayırdı. Lakin hələ də islahatların həyata keçirilməsində çətinliklər aradan qaldırılmamışdı. Mövcud nöqsan və çatışmazlıqları aşkar edərək Heydər Əliyev göstərirdi: «Lakin islahatların dərinləşməsinə yönəldilmiş tədbirlər heç də lazımı qədər həyata keçirilmir, aqrar sahədə mövcud olan istehsal münasibətləri bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğunlaşdırılmır. Bu səbəbdən son illər aqrar sahənin inkişafı bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərlə rastlaşmışdır. Mövcud olan problemlərin elmi təhlili aparılmır, bunun nəticəsində aqrar sahədə planlaşdırılmış maliyyə, kredit, bank, vergi, qiymət, daxili bazarın qorunması tədbirlərini nəzərdə tutan, islahatların ikinci mərhələsini təmin edən proqram indiyə qədər hazırlanmamışdır. İslahatların gedişinə mane olan səbəblərdən biri də sovxoz və kolxozların mövcud olduqları dövrdəki vergi və ödəmələr hələ də qalırdı. Buna görə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları 9 növ müxtəlif vergi və ödəmələrə cəlb edilirdilər»¹. Eyni zamanda pambıqçılığa ögey münasibət bəslənilirdi. Nazirlər Kabinetinin, [318-319] Kənd Təsərrüfatı

¹ Heydər Əliyev. «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda nitq. - «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

² «Azərbaycan» qəzeti, 21 fevral 2003-cü il

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1999-cu il). Bakı, 1999, səh. 90-91

Nazirliyinin və yerli icra hakimiyyətinin bu sahəyə ögey münasibəti nəticəsində pambıqçılıq tənəzzülə uğramışdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aqrar sahədə bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaqda 22 mart 1999-cu il tarixli «Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında» fərmanı aqrar sahədə islahatların ikinci mərhələsində mühüm proqram sənədi oldu. Qəbul edilən qərarla Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə bir ay müddətində aqrar islahatlarının ikinci mərhələsinin həyata keçirilməsini təmin edən dövlət proqramının layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim edilməsi tapşırıldı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən beş il müddətinə azad edilməsi, bu vergilərə görə borclarının silinməsi məsələsinin Milli Məclisdə baxılması təklif edildi və i.a.². Eyni zamanda onlara yanacaq (neft məhsullarının) güzəştli qiymətlə satışı, habelə fermer təsərrüfatları üçün kredit resurslarının ayrılması nəzərdə tutulurdu.

Prezidentin bu fərmanı kənddə islahatların sürətləndirilməsinə, istehsalın artmasına, ümumiyyətlə, kənddə canlanma yaranmasına səbəb oldu. Aqrar islahatların daha sürətlə aparılmasına və kənd təsərrüfatında istehsalın artırılmasına ciddi təsir etdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1999-cu il tarixli fərmanının həyata keçirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları 284,4 milyard manat köhnə vergi borclarından, hər il isə 100 mil-yard manatdan çox vergi təəhhüdlərini ödəməkdən azad edildilər³.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 22 mart 1999-cu il tarixli Prezident fərmanına uyğun olaraq «1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı⁴» hazırlanıb təsdiq olunmaq üçün Prezident Heydər Əliyevə təqdim edildi. [319-320]

Bu proqram 1995-1999-cu illərdə respublikada yaradılmış hüquqi baza və qazanılmış təcrübə əsasında aqrar islahatların daha da dərinləşdirilməsi istiqamətlərini, sahibkarlığın inkişafını və onların iqtisadi mənafeyini müdafiə edən mexanizmlərin formalaşdırılmasını müəyyən edirdi. Dövlət Proqramında 1999-2000-ci illərdə aqrar islahatlarının həyata keçirilməsinin aşağıdakı əsas istiqamətləri nəzərdə tutulurdu:

- aqrar sahədə əmlakın özəlləşdirilməsinin başa çatdırılması;
- torpaq islahatının başa çatdırılması;
- meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində islahatların sürətləndirilməsi;
- aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımı;
- aqrar sahədə idarəetmə sisteminin islahatı;
- kəndin sosial inkişafı;
- aqrar sahənin elmi, normativ hüquqi təminatı və kadr hazırlığı;
- aqrar sahənin informasiya təminatı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il 9 noyabr tarixli fərmanı ilə «1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət proqramı» təsdiq edildi⁵.

Heydər Əliyev göstərdi ki, son illər həyata keçirilən islahatlar respublikamızda sahibkarlığın inkişafına təkan vermiş, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında və iqtisadiyyatın inkişafında sahibkarlığın rolunu artırmışdır. Bununla yanaşı, ölkədə keyfiyyətli məhsul bolluğunun yaradılmasında, rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin inkişafında və əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında sahibkarlıq hələ də həlledici amilə çevrilməmişdir. Bu isə öz növbəsində sahibkarlığın daha sürətlə inkişafı üçün dövlət köməyinin artırılmasını zəruri edir¹. [320-321]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il sentyabrın 10-da imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dair dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» fərman özəl sektorun inkişafına təkan verib, onun stimullaşdırılmasını təmin etdi. Fərmanda respublikamızda özəlləşdirmənin sahələrə, regiona uyğun aparılması nəzərdə tutulur. Sahələr və regionlar üzrə fərq qoyulması, vergi növləri üzrə dərəcələrin aşağı salınması, vergilərin sadələşdirilmiş sisteminin tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi, sosial sığorta haqlarının azaldılması lazım bilinir. Prezidentin fərmanına əsasən, 2003-2005-ci illərdə sahibkarlığın inkişafına 250 milyard manat, vəsait ayrılması müəyyən edilmişdir.

Nazirlər Kabinetinə ölkənin bütün bölgələrində sahibkarlığın inkişafına yardım edilməsi sahəsində konkret tədbirlər hazırlanması və həyata keçirilməsi tapşırılır².

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1999-cu il). Bakı, 1999, səh. 91

³ **İrşad Əliyev.** Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. II kitab. Bakı, 2001, səh. 97

⁴ Dövlət Proqramının tam mətni ilə «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları»nda (oktyabr-dekabr 1999-cu il) dərc edilmişdir. Bakı, 2000, səh. 67-75

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1999-cu il). Bakı, 2000, səh. 67

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dair dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» fərmanı. 10 sentyabr 2002-ci il. *Bax:* «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 2002-ci il

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dair dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» fərmanı. 10 sentyabr 2002-ci il. *Bax:* «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 2002-ci il

Əlbəttə, bütün göstəricilər Respublikamızın iqtisadi inkişaf yolunda müvəffəqiyyətləri sübut edirdi. Eyni zamanda çatışmazlıqlar da hələ mövcud idi. Bunları da məhz prezident özü aşkar edirdi.

Heydər Əliyev respublikamızdakı nailiyyətləri qiymətləndirməklə yanaşı, çatışmazlıqları da meydana çıxarırdı. Çatışmazlıqlardan biri ondan ibarət idi ki, insanların bir qismi çox zənginləşmişdi, bir qismi orta səviyyədə, bir qismi də çətin vəziyyətdə, yoxsulluq içində yaşayırdı. Dövlət başçısı belə vəziyyətin səbəblərini 70 il adət edilmiş cəmiyyətdən ayrılıb başqa sistemə keçməklə əlaqədar hadisələrlə bağlayırdı. Bu vəziyyətin normal hala salınması üçün dövlətin sosial sahəni gücləndirməsini əsas vəzifə hesab edirdi. Çatışmazlıqlardan biri də bu idi ki, özəlləşdirilmiş müəssisələrin bir qismi işlərini səmərəli təşkil edilə bilmədiyindən işləyə bilmir, bağlanırdı. Bunun ya bacarıqsızlıqdan, ya da əlavə vəsaitə ehtiyac üzündən olduğunu düşünən dövlət başçısı sahibkarlığın inkişafına təkan verən bir sıra qanunlar, qərarlar qəbul etmiş, bu sahədə müəyyən güzəştlər edilmişdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, hələ də bu sahədə o qanunlar, qərarlar lazımınca həyata keçirilmir, təşəbbüskarlıq yoxdur. İsrəfçilik, təsərrüfatsızlıq da iqtisadiyyatımızın inkişafında çatışmazlıqlardan biridir. [321-322] İsrəfçilik enerjiden istifadə edilməsində daha çox özünü göstərir. Ona görə də istifadə olunan elektrik enerjisinin, qazın və suyun haqqının ödənilməsinə görə ildə 350 milyon dollar vəsait itirilir³.

Azərbaycanın dövlət başçısı ölkənin iqtisadi inkişafı və əhalinin yaşayış səviyyəsini təhlil edərək göstərirdi ki, son illər respublikada ardıcıl həyata keçirilən islahatlar iqtisadiyyatın inkişafını, makroiqtisadi göstəricilərin davamlı artımını, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir. Belə ki, 1996-2002-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 1,7 dəfə, iqtisadiyyata kapital qoyuluşu 7,8 dəfə, əhalinin nominal pul gəliri 3 dəfə, orta aylıq əmək haqqı və pensiya 5 dəfə artmışdır. Digər iqtisadi göstəricilərdə də irəliləyişlər vardır. Prezident müqayisəli təhlil apararaq müəyyən edirdi ki, bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq hələ ki, ölkədə iqtisadiyyatın yüksək inkişaf səviyyəsi və əhalinin beynəlxalq standartlara uyğun həyat tərzini təmin etmək mümkün olmamışdır, əhalinin bir hissəsinin məşğulluq problemi həll edilməmiş, minimum əmək haqqının məbləği vətəndaşların minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən səviyyəyə çatdırılmamış, yoxsulluğu doğuran bir sıra amillər tam aradan qaldırılmamışdır⁴.

Əhalinin sosial təminatı, maddi rifahının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin başçılığı ilə bir sıra layihələr hazırlanır və həyata keçirilirdi. Xalqın yaşayış tərzinin yaxşılaşdırılması, maddi rifah halının yüksəldilməsi, mənzil-məişət şəraitinin, xüsusilə qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onlara qayğı Heydər Əliyev siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Son illər ölkədə iqtisadi inkişafın sosial yönümünü artırmaq, əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüşdü. Bu da əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına təsir etmişdi. 2001-ci ildə əhalinin pul gəliri 10 faiz artmışdı. Əhalinin pul gəlirinin artması, hər şeydən əvvəl, əmək haqqının artırılması ilə bağlıdır. 2002-ci ilin sonunda olan məlumata görə, respublikada orta aylıq əmək haqqı 320 min manat olmuşdu. 6 ildə maaşlar 3,6 dəfə, orta aylıq pensiyalar 3,4 dəfə, əhalinin real pul gəliri isə 2,5 dəfə artmışdı. Bunlar Prezidenti heç də razı sala bilməzdi. [322-323] O, 2002-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr edilmiş mərasimdəki nitqində açıq şəkildə elan etmişdi ki, «Bu, çox deyil, azdır. Bəli, biz bunu daha da çox artırmalıyıq»⁵.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti ölkəmizdə ən ağır sosial vəziyyət-də olan qaçqın və məcburi köçkünlərə daim qayğı göstərirdi. 1993-cü ildə məcburi köçkünlərin hər birinə ayda 500 manat yemək xərci verilirdisə, 2002-ci ildən 25 min manat verildi. 1992-ci ildə dövlət büdcəsindən qaçqınlara və məcburi köçkünlərə 19 milyard manat vəsait ayrılıbmışdısa, 2002-ci ildə 200 milyard manat vəsait ayrılıbmışdı. Prezident tərəfindən 2002-ci ildə qaçqınların sosial müdafiəsinə Dövlət Neft Fondundan 74 milyon vəsait ayrılıbmışdı. Dövlət Neft Fondunun vəsaitindən qaçqınlar üçün evlər tikildi və 6750 qaçqın həmin evlərdə yerləşdirildi, Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən məcburi köçkünlər üçün hər ay 3,4 milyard manat vəsait verildi. Bunlar da Azərbaycan Respublikası Prezidentini qane etmirdi. O özünün «soruşmaq olar, bu, yetərlidirmi?» - sualına cavab verirdi: «Yox, mən hesab etmirəm ki, bu, yetərlidir». Gələcəkdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, gəlirləri artırmaq hesabına bu göstəricilərin daha da yüksəldiləcəyinə əmin olduğunu bildirirdi.

1996-cı ildən 2002-ci ilə kimi respublikamızda maaşlar 3,4-3,5 dəfə artırılmışdı. Heydər Əliyev 2002-ci ilin noyabrında demişdi: «Mən bu gün deyə bilərəm ki, biz büdcədən maliyyələşdirilən təşkilatlarda işləyən vətəndaşlarımızın tam əksəriyyətinin maaşlarını artıracağıq»¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin başçılığı ilə respublikamız iqtisadi sahədə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdı. Dövlət başçısı 2002-ci ildə uzaqgörənliklə deyirdi: «Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərindəki ağır vəziyyətdən çıxaraq ardıcıl surətdə inkişaf etmiş və artıq 2000-ci ildən sonra bu inkişaf daha da sürətli olmuşdur, ölkəmiz irəli gedir. Respublikamızın həm iqtisadiyyatı, həm də xalqın rifah halını çox yaxşı

³ Heydər Əliyev. Şəki şəhəri İcra hakimiyyətində keçirilən müşavirədə yekun nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 12 noyabr 2002-ci il

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 21 fevral 2003-cü il

⁵ «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2002-ci il

¹ Heydər Əliyev. Şəki şəhəri İcra hakimiyyətində keçirilən müşavirədə yekun nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 12 noyabr 2002-ci il

gələcək gözləyir. Biz bunu indiyə qədər gördüyümüz işlərin əsasında təmin etmişik və gələcəkdə görəcəyimiz işlər bunların hamısını tamamlayacaqdır»². [323-324]

² **Heydər Əliyev.** Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramının təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

VIII FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ. AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən qayıdışı ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində də böyük dönüş əmələ gəldi. Bu vaxta qədər bacarıqsız, işi bilməyən siyasətçilərin «fəaliyyəti» nəticəsində xarici siyasətdə buraxılan səhvlər beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasına mənfi münasibət yaratmışdı. 1991-1992-ci illərdə xarici siyasət sahəsində respublikamızın beynəlxalq aləmdə mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş ardıcıl xarici siyasət kursunun hazırlanıb həyata keçirilməməsi, bəzi dövlət rəhbərlərinin beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlərlə bağlı məsuliyyətsiz bəyanatları Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzuna olduqca mənfi təsir göstərirdi. Keçmiş iqtidarın düşünülməmiş bəyanatları üzündən yaxın qonşular olan Rusiya, İran, Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlər kəskinləşmişdi¹.

Azərbaycanın dövlət başçısının xaricdə respublikamızın imicini qaldırmaq və onun haqqında yaradılmış qeyri-obyektiv fikirlərin, xoşagəlməz miflərin dağıdılması, dövlətlər arasında normal münasibətlər yaradılması, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq məqsədi ilə xarici səfərləri qısa müddətdə öz müsbət nəticələrini göstərməyə başladı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti dövlətimizin xarici siyasət sahəsində fəaliyyət istiqamətlərini belə qiymətləndirirdi: «Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovuşuğundadır, lakin həm Avropa, həm Asiya, həm də Qərbi ölkələri ilə, dünyanın bütün ölkələri ilə xoş münasibətlər yaratmağa çalışıram. Əlbəttə, biz bu zaman onu əsas götürürük ki, bu münasibətlər hər hansı digər dövlət tərəfindən Azərbaycanın daxili işlərinə qarışma-maq prinsipini nəzərdə tutmalı, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə, sərhədlərimizin toxunulmazlığına xələl gətirməməlidir. Bununla belə Azərbaycan qonşu ölkələrlə daha sıx əlaqələr yaradılmasına [324-325] böyük əhəmiyyət verir. Şimal qonşumuz Rusiya ilə, habelə bizimlə həmsərhəd olan Türkiyə və İranla aramızda normal münasibətlər var. Biz Gürcüstanla normal münasibətlər yaratmışıq, lakin aramızda böyük sərhəd olan Ermənistanla müharibə vəziyyətindəyik»².

Azərbaycanın dünyada tanınması, dünya ölkələri ilə münasibətlər, əməkdaşlıq yaradılması üçün respublika prezidentinin xarici ölkələrə tarixi səfərləri başladı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra 1992-ci il yanvar ayının 3-də Fransa onu tanıyan ilk ölkələrdən biri idi. Müstəqil dövlətin başçısı kimi prezidentin ilk rəsmi səfəri Fransaya (19-21 dekabr 1993-cü il) oldu. İki dövlət başçısı Yelisey sarayında görüşdü. Protokol normasından üç dəfə çox davam edən bu görüşdə nəinki Fransa - Azərbaycan münasibətlərinin əsas istiqamətləri, eyni zamanda Qafqaz regionunda vəziyyət, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyəti və həlli yolları ətrafında söhbət aparıldı. Fransa və Azərbaycan arasında dostluq və qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə ilə iqtisadiyyat, siyasət, elm, texnika, təhsil sahəsində əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın istiqamətləri, prinsipləri müəyyən edildi.

Bu müqavilədən başqa Azərbaycan Respublikası Prezidenti yeni Avropa üçün «Paris xartiyası» adlanan daha mühüm sənədə imza atdı³.

Fransaya ilk rəsmi səfər iki ölkə arasında yeni münasibətlərin təməlini qoymaqla, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin və imicinin obyektiv şəkildə formalaşmasında mühüm rol oynadı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Fransaya ikinci rəsmi səfəri 1997-ci il yanvar ayının 13-15-də prezident Jak Şirakın dəvəti ilə olmuşdu. Prezident 1993-cü ildəki ilk səfərlə imzalanmış sənədlərin ölkələrimiz arasında əməkdaşlıq üçün zəmin yaratdığını, parlamentdə təsdiq edildiyini qeyd etməklə hər iki ölkə arasında əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi zəruriliyini göstərdi. Eyni zamanda Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində ərazimizin 20 faizinin işğal edildiyini, bunun nəticəsində bir milyondan çox vətəndaşımızın qaçqına çevrildiyini bildirdi. Azərbaycan [325-326] Respublikasının mövqeyini bəyan etdi: «Biz istəyirik ki, Ermənistan silahlı qüvvələri ölkəmizin ərazisindən çıxarılsın, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, sərhədlərimizin toxunulmazlığı təmin edilsin, yerlərindən, yurdlarından didərgin düşmüş qaçqınlarımız öz doğma yurdlarına qayıtsınlar»¹.

Yanvarın 13-də Fransa prezidenti Jak Şirak və Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Lənkəran-dəniz» və «Talış-dəniz» yataqlarının kəşfi, işlənməsi

¹ Heydər Əliyev. Minilliklərin qovuşuğunda. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. Bakı, 2001

² Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Bakı, 1994, səh. 99

³ Ə. Həsənov. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998, səh. 68

¹ Heydər Əliyev. Fransa prezidenti ilə görüşdə çıxış. 13 yanvar 1997-ci il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. Bakı, 1998, səh. 241; Azərbaycan-Fransa: əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə. Bakı, 1997

və hasilatının pay bölgüsü haqqında ARDNŞ ilə Fransanın «Elf-Agiten» və «Total» şirkətləri arasında müqavilə imzalandı.

Yanvarın 14-də Parisdə, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Azərbaycan və Fransa arasında ikitərəfli sənədlərin imzalanması mərasimi oldu.

Heydər Əliyev mətbuat konfransında Fransaya ilk rəsmi səfəri zamanı keçirdiyi görüşlərə və danışıqlara yekun vuraraq demişdi: «Mən burada olarkən daha çox yəqin etdim ki, Azərbaycan ilə Fransa arasında əlaqələr son dərəcə zəif olmuşdur. Fransada Azərbaycan barədə məlumat olduqca azdır. Azərbaycan dövlətinin tədbirləri barədə yalan, yanlış təsəvvür yaradılır. Buna görə də hesab edirəm ki, Fransaya səfər iki ölkənin rəhbərləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr, ikitərəfli münasibətlərin gələcək inkişafı üçün bünövrə yaratmaqla yanaşı, Fransada Azərbaycanın daha yaxşı təsəvvür olunması mənasında böyük əhəmiyyətə malikdir»².

Bundan sonra dünyanın dörd qitəsinə, Azərbaycana müxtəlif münasibətlər bəsləyən dövlətlərə səfərlər başlandı. Prezidentin son dövrlərə qədər bütün rəsmi səfərləri Azərbaycanın uğurlu xarici siyasətinin mühüm səhifəsidir. Bu xarici səfərlərin Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq, Azərbaycanla xarici dövlətlər arasında qarşılıqlı mehriban münasibətlər, iqtisadi əlaqələr yaratmaq, dünyaya inteqrasiya olunmaqda, respublikamızın bir çox problemlərinin, xüsusilə Dağlıq Qarabağ məsələsinin, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli yollarının axtarılmasında mühüm [326-327] rolu olmuşdur. Bu səfərlərin nəticəsində iqtisadi əməkdaşlıq yaradılması üçün geniş üfüqlər açılmış, bu isə respublikamızda investisiya imkanlarının artmasında faydalı tədbirlər həyata keçirilməsinə təsir etmişdir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra BMT və ATƏT kimi nüfuzlu təşkilatlara üzv olsa da, ancaq Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə bu təşkilatlarla iş geniş miqyas almışdır.

Heydər Əliyev Avropa Şurasında, NATO-da, beynəlxalq forum və yığıncaqlarda işgüzar söhbətlər və görüşlərdə, dövlətlərarası tədbirlərdə, habelə dünyanın görkəmli siyasi və dövlət xadimləri ilə görüşlərində Azərbaycanı yüksək səviyyədə təmsil etmişdir. Türkiyə müstəqil Azərbaycan dövlətini dünyada tanıyan ilk dövlət oldu. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtmasından sonra 1993-cü ilin yayından başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Türkiyəyə münasibətdə ciddi dəyişikliklər edildi və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində keyfiyyətə yeni bir mərhələ başlandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Türkiyəyə ilk səfəri 1994-cü ilin fevralında olmuşdur. Səfər fevralın 8-dən 11-dək davam etmişdir. Səfər iki qardaş, dost dövlət arasında olduqca səmərəli keçmiş, Türkiyə Respublikasının rəhbərliyi ilə, nazirlərlə 16-ya qədər müqavilə və protokol imzalanmışdı. Danışıqlarda bir çox məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan ilə Türkiyənin xarici siyasət sahəsində də fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məsələsinə də toxunulmuşdu. Heydər Əliyev çıxışında demişdi: «Hər iki tərəf belə fikrə gəlmişdir ki, Türkiyə xarici siyasət sahəsində də Azərbaycana kömək edəcək və biz beynəlxalq təşkilatlarda, böyük dövlətlərlə əlaqələrimizdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən bundan sonra da istifadə edə biləcəyik»³.

Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevi «Çankaya» köşkündə qarşıladığı elə birinci gündə bütün sahələrdə, o cümlədən beynəlxalq problemlərdə də müdafiə edəcəyini, ona köməkçi olacağını bəyan etdi. Süleyman Dəmirəl demişdi: «Azərbaycanla əlaqələrimiz heç də ikili xarakter daşımır. [327-328] Qara Dəniz İqtisadi İş Birliyində, Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, ATƏT-də, Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Təşkilatında, İslam Konfransı Təşkilatında və üzv olduğumuz digər beynəlxalq təşkilatlarda da qarşılıqlı əlaqələrimizi zənginləşdirməyi və gücləndirməyi qərara aldığımız»⁴.

Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Türkiyənin dövlət başçıları - Turqut Ozal, Süleyman Dəmirəl, Əhməd Nəcəf Sezer, bütün hökumət başçıları respublikamızı həmişə möhkəm müdafiə etmiş, onu dəstəkləmiş, ona arxa olmuşlar. Hansı partiyanın hakimiyyətə gəlməsindən, hansı hökumətin qurulmasından asılı olmayaraq, Türkiyənin həmişə Azərbaycanla bir yerdə olacağını dəyişməz xətt elan etmişlər. İlk gündən başlayaraq Türkiyə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabər hüquqlu iqtisadi tərəfdaşdır. Bu vaxta qədər iki qardaş dövlətin başçılarının qarşılıqlı rəsmi səfərləri zamanı hərtərəfli əməkdaşlığı əhatə edən bir sıra mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Türkiyə - Azərbaycan münasibətləri iki qardaş xalqın mənafelərinə xidmət etməklə, həm də dünyada və bölgədə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasına da öz töhfəsini verir.

Sonrakı dövrlərdə də Türkiyəyə səfərlər və Türkiyə rəhbərlərinin Azərbaycana səfərləri ardıcıl davam etmiş, ölkələrimiz arasında münasibətlər daha da möhkəmlənmişdir. Bu ilk görüşdə həm Süleyman Dəmirəlin, həm də Heydər Əliyevin dilindən düşməyən «Bir millət - iki dövlət» formulu hər iki dövlətin birlik, əməkdaşlıq, qardaşlıq rəmzinə çevrilmişdir. Türkiyə bütün vaxtlarda, bütün şəraitdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini beynəlxalq aləmdə ciddi müdafiə etmiş, respublikamızı dəstəkləmiş və erməni işğalçı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisini tərk etməyincə və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi aradan qaldırılmayınca, Ermənistanla iqtisadi və diplomatik əlaqələr yaratmayacağını bəyan etmişdir. Azərbaycan rəhbəri Heydər

² Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild. Bakı, 1996, səh. 21

³ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild. Bakı, 1996, səh. 84

⁴ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild. Bakı, 1996, səh. 38

Əliyev böyük Atatürkün vəsiyyətini unutmayaraq Türkiyənin sevincini öz sevinci, kədərini öz kədəri, eyni ilə Türkiyə rəhbərləri Azərbaycanın sevincini öz sevincləri, kədərini öz kədərləri hesab etmişlər. Heydər Əliyev Türkiyədə ən çox sevilən və dəstəklənən siyasi xadim olub. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluğun möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. [328-329]

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu ulu öndər Atatürkün «Yurdda sülh, cahanda sülh» prinsipi əsasında dünyada sülhə, dövlətlər arasında dostluq, anlaşma və xoşməramlı əməkdaşlıq yaranmasına xidmət etməsi və bu işlərin beynəlxalq aləmə yaxşı məlum olması və dəyərləndirilməsi, xüsusən, Atatürk və Atatürkcü düşüncəni yox yaxşı bilməsi və bundan örnək alması, çıxışlarında bu mövzunu tez-tez dilə gətirməsi, türk mədəniyyətini və tarixini dünyada tanıtdırması nəzərə alınaraq 1999-cu ildə Heydər Əliyev «Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatı»na layiq görülmüşdür.

1999-cu il noyabrın 1-də Ankarada, Türkiyə prezidentinin rəsmi iqamətgahı olan Çankaya köşkünün böyük salonunda Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevə «Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatı»nın təqdim olunmasına həsr edilmiş təntənəli mərasim keçirildi. Həmin mərasimdə Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl «Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatı»nı və diplomunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevə təqdim etdi¹.

Heydər Əliyev müxtəlif türk qurumları tərəfindən dəfələrlə «İlin adamı» və digər fəxri adlara layiq görülmüşdür.

1997-ci ildə NTV televiziyasının Türkiyədə keçirdiyi sorğu zamanı Heydər Əliyev «Dünyada ilin adamı» mükafatına, Türk Sənaye və İş Adamları Vəfı tərəfindən «İlin dövlət adamı» mükafatına, Qarsın və İzmir şəhəri Qarşıyaka rayonunun bələdiyyələri tərəfindən «İlin insan haqları» mükafatına layiq görülmüşdür².

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1994-cü il fevralın 21-25-də Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri oldu. O, Böyük Britaniyanın baş naziri Con Meycorun dəvəti ilə üç günlük rəsmi səfərdə oldu. 1991-ci il dekabrın 31-də Böyük Britaniya Krallığı Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanımışdı. Heydər Əliyev «Kayzer incinirinq» şirkətinin di-rektoru Qram Muri ilə görüşündə bu şirkətin rəhbərinin Sumqayıt alüminium zavodunun yenidən qurulmasında iştirak etmək istədiyini və bu məqsədlə respublikamıza 200 milyon dollar məbləğində kredit verilməsində kömək edəcəyi fikri ilə razılaştığını bildirdi. «Britiş Petroleum» şirkətinin prezidenti Sayman Devidi qəbul etdi. Ona bildirdi [329-330] ki, hələ XX əsrin əvvəllərində «Bi-Pi» şirkəti Azərbaycan neftinə böyük maraq göstərmiş və indi də bu şirkətlə əlaqələrin yaradılmasına tərəfdardır. Dövlətimizin başçısının Böyük Britaniyanın ən nüfuzlu şirkətlərindən olan «Con Broun»un başçısı Yan Robinsonla görüşündə bu şirkətin Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişafında köməklik edəcəyi müzakirə edil-di. Şirkət Sumqayıt kimya müəssisələrindəki fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş avadanlığın təzələnməsi və onların istehsal gücünün yüksəldilməsi üçün layihələr hazırladığını bildirdi.

Böyük Britaniyanın energetika naziri Tim Eqqar, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və ərzaq naziri xanım Cilian Şeffərlə görüşlərində energetika, neft və qaz sənayesi, kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın zəruriyyətindən söhbətlər aparmış və bu sahələrdə əməli fəaliyyətə başlamağın faydalılığını göstərmişdi³.

Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyev Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri Marqaret Tetçerlə, ölkənin xarici işlər naziri Duqlas Herdlə görüşlərində respublikamızda demokratik proseslərin gedisindən, yeni cəmiyyət quruculuğu yolunda görülən tədbirlərdən, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, ümumiyyətlə, respublikamızda ictimai-siyasi vəziyyət haqqında ətraflı məlumat vermişdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti ilə Böyük Britaniyanın baş naziri Con Meycer arasında danışıqlar yüksək səviyyədə keçdi. 8 sənəd imzalandı. Bunlar, ən əvvəl, Birləşmiş Krallıqla Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında bəyannamə, energetika, o cümlədən neft sənayesi sahəsində əməkdaşlıq, («Bi-Pi» barədə memorendum) və başqa sənədlərdir. Heydər Əliyev fevralın 24-də Böyük Britaniyaya rəsmi səfərin yekunlarına dair mətbuat konfransındakı bəyanatında demişdi: «Azərbaycan ilə Birləşmiş Krallıq arasında əməkdaşlıq bünövrəsini məhz bu səfər qoyur - bu səfər zamanı kifayət qədər sənəd - 8 sənəd imzalanmışdır. İstər bu sənədlər, istərsə də bizim aramızda əldə edilmiş razılaşmalar belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ilə Böyük Britaniya arasında münasibətlərin inkişafı üçün yaxşı perspektivlər var»¹. [330-331]

1998-ci il iyulun 19-dan 24-dək Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev Birləşmiş Krallığın baş naziri Toni Bleyerin dəvəti ilə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığında rəsmi səfərdə oldu. Prezidentin iyulun 21-də Böyük Britaniyanın baş naziri Toni Bleyerlə görüşündə iki ölkə arasında əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi zəruriliyi qeyd edildi. Bəyanat imzalandı. Həmin bəyanatda Britaniya hökuməti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Lissabon sammitində irəli sürülən üç prinsip əsasında həll olunmasını dəstəkləyəcəyini bildirmişdi.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 6 noyabr 1999-cu il

² Yəni orada

³ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 414-441

¹ Heydər Əliyev. Böyük Britaniyaya rəsmi səfərin yekunlarına dair mətbuat konfransında bəyanat. 24 fevral 1994-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 437

Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyada 5 gün ərzində Heydər Əliyev olduqca gərgin işləmiş, 46 görüş keçirmişdi. O, Əlahəzrət kraliça ilə görüşünə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Kraliça xarici ölkələrin başçıları ilə çox az görüşərdi. Onunla görüş çox maraqlı keçmişdi. Baş nazir Toni Bleyer görüşdə Qafqaza, Mərkəzi Asiya regionuna maraq göstərdiyini bildirdi. Bu bölgəyə həm iqtisadi, həm də siyasi maraq göstərdiyini açıqladı. Qeyd etdi ki, Azərbaycan dünya siyasətində açar rolunu oynamışdır. Eyni zamanda onlar Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin başvermə tarixi, səbəbləri, vəziyyət və ölkəmizin mövqeyi barədə məsələləri nəzərdən keçirdilər və Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycanın mövqeyi ilə tam razı olduğunu bildirdi. Birgə imzalanan siyasi bəyannamədə də bunlar öz əksini tapmışdır².

«Araz», «Alov» və «Şərq» yataqlarında iş aparmaq üçün «Bi-Pi» (Statoyl) şirkəti ilə müqavilə imzalandı. Muradxanlı adlanan yataqda «Remko» şirkəti ilə müştərək müqavilə imzalandı. «İnam» və «Zərdab» perspektivli strukturların kəşfiyyatı, işlənməsi və məhsulun pay bölgüsü haqqında da neft sazişi imzalandı.

Dörd il əvvəl Prezidentin səfərindən sonra Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında əlaqələr xeyli genişlənmişdi. «Britaniya - Azərbaycan cəmiyyəti» yaranmışdı. Heydər Əliyev Beynəlxalq əlaqələr üzrə Kral institutunda görüşünə çox əhəmiyyət verirdi. Görüş, sırf siyasi xarakter daşıyırdı. Əvvəllər Azərbaycan haqqında, demək olar ki, heç məlumat olmadığından erməni diasporunun güclü təbliğatı nəticəsində burada səhv bir anlayış var idi ki, guya Dağlıq Qarabağ problemi başlayan vaxtdan Azərbaycan günahkar olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti [331-332] bütün bu yalan fikirləri alt-üst etdi. Azərbaycan haqqında əsl həqiqətləri açıb göstərdi³.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində bizdə yaranan qaçqın problemi haqqında İngiltərədə məlumat yox idi. Prezidentin ətraflı, inandırıcı dəlillərlə geniş çıxışı Azərbaycan haqqında düzgün olmayan fikirləri tamamilə alt-üst etdi. Heydər Əliyev Londondan Bakıya qayıdarkən təyyarədə jurnalistlərlə müsahibəsində göstərdi ki, «... son illər bizim xarici siyasətimizin - təkcə bu ölkədə yox, ümumiyyətlə dünyada, - ən böyük nailiyyəti ondan ibarətdir ki, nəhayət, Azərbaycan gerçəkliyini dünyaya çatdırı, dünyada ictimai-siyasi fikri dəyişdirə bildik»⁴.

Azərbaycan 1992-ci il fevralın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tamhüquqlu üzvü qəbul edilmişdi. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra respublika prezidenti Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq BMT-nin Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında iştirak etmiş və çıxış etmişdir. Bu məqsədlə 1994-cü il sentyabrın 25-də Amerika Birləşmiş Ştatlarına yola düşmüşdü. O, əsasən, Nyu-Yorka BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında iştirak etmək üçün getmişdi. Ancaq ABŞ prezidenti Bill Klinton da dəfələrlə Heydər Əliyevə məktub göndərmişdi. Bu, Azərbaycana müsbət münasibətini göstərirdi. Ona görə də Azərbaycanın dövlət başçısının ABŞ prezidenti ilə görüşü səfərin ən mühüm nəticələrindən biri oldu. Heydər Əliyev jurnalistlərə verdiyi məlumatında bu görüşdə hər iki tərəf üçün maraq doğuran məsələlər haqqında geniş fikir mübadiləsi aparıldığını xüsusi qeyd etmişdi. Bill Klinton sentyabrın 20-də imzalanan neft müqaviləsinin onu imzalayanların hamısı üçün, o cümlədən, Azərbaycan üçün böyük fayda verəcəyini bildirmişdi.

Dövlət başçımız ABŞ prezidentinə Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi barədə ətraflı məlumat vermiş, xüsusi xəritə üzrə onun ağır nəticələrini göstərmişdir. Azərbaycanın məsələnin həll edilməsində ədalətli mövqeyini bildirmişdir. Heydər Əliyev bir çox dövlətlərin nümayəndələrini, o cümlədən, Almaniyə, Norveç və Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirlərini [332-333] qəbul etmiş, bu dövlətlərin ATƏT-in üzvü olduğunu yada salaraq Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılmasında yaxından iştirak etmələrini xahiş etmişdi. ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi xanım Madlen Olbraytın iqamətgahında Ermənistan prezidenti Levon TerPetrosyanla görüşmüşdü. Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq BMT-nin tribunasından Azərbaycanın səsinə bütün dünyaya çatdırmışdı. Respublikamızın prezidenti Heydər Əliyevin dərin məzmunlu, böyük əhəmiyyət daşıyan çıxışı bir tarixi sənəd kimi Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya yaydı. Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlıq, xüsusilə iqtisadi əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verdiyini bir daha elan etdi. Xüsusilə neft müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar olaraq bildirdi ki, «Azərbaycan Respublikası dünya birliyi ilə tamhüquqlu inteqrasiyaya istiqamət götürmüşdür və bunun üçün bütün imkanlara malikdir. Buna görə də onun siyasəti sülhə əsaslanır və biz buna nail olmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatına böyük ümidlər bəsləyirik»¹.

Heydər Əliyev müstəqilliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsi, bazar iqtisadiyyatı istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi, dünyanın iqtisadi-siyasi prosesinə sıx cəlb olunması prosesinin dərinləşməsində beynəlxalq təşkilatların rolundan istifadə etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan qısa müddətdə BMT, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Türk Dövlətləri Birliyi (TDB), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), Avropa Şurası (AŞ), Gürcüstan-Ukrayna-Özbəkistan-Azərbaycan-Moldova (GUÖAM), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Parlamentlərarası İttifaq (Pİ), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) üzvü olmuşdur.

² Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. IV cild. Bakı, 1999, səh. 514

³ **Heydər Əliyev.** Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq münasibətlər institutunda çıxış. 23 fevral 1994-cü il. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 420-429

⁴ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. IV cild. Bakı, 1999, səh. 518-519

¹ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I cild. Bakı, 1996, 1-ci cild, səh. 241

Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Bərpa və İnkişaf Bankı və İslam İnkişaf Bankının üzvüdür. Avropa Birliyi, Avropa Parlamenti, NATO və beynəlxalq qu-rumlarla əlaqə yaradır, yeni-yeni müqavilələrə qoşulur.

Heydər Əliyev bir prezident kimi ilk dəfə 1994-cü və 1997-ci illərdə BMT-nin yüksək tribunasından çıxış etmişdi. Bu çıxışlarında respublika-mız üçün ən ağır bəla olan Dağlıq Qarabağ problemi, onun səbəbləri və [333-334] ölkəmizdə qaçqınlar probleminin yaradılmasını dünyaya çatdırmış, bu məsələlərin həll edilməsində BMT-nin öz qətnamələrini həyata keçirmədiyini yada salmış, qətnamələrin həyata keçirilməsində əməli tədbirlər görməyə çağırırmışdı. 2000-ci ildə 189 ölkənin dövlət və hökumət başçılarından iştirak etdiyi BMT-nin zirvə görüşündə iştirak və çıxış etmişdir.

Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1997-ci ildə ölkəmiz NATO-nun sülh naminə tərəfdaşlıq proqramına qoşulmuşdur və sülh yaratma fəaliyyətində fəal iştirak edir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın xarici siyasəti çoxsahəli istiqamətdə inkişaf etdirilmişdir. Respublikamızın global beynəlxalq siyasətə, dünya birliyinə inteqrasiyası prosesi dərinləşmişdir. Heydər Əliyevin prezidentliyi vaxtında dünyanın ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Polşa, Rumıniya, Yaponiya, Çin Xalq Respublikası, Türkiyə, İran, Pakistan və s. kimi aparıcı dövlətlərinə səfərlər edilmiş, həmin ölkələrlə bərabərhüquqlu əlaqələr yaradılmışdır².

Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsi Heydər Əliyevin apardığı xarici və daxili siyasətin ən uğurlu cəhətlərindəndir. 1996-cı ildə Azərbaycan Avropa Şurasına daxil olmaq üçün bu təşkilatın Nazirlər Komitəsi sədrinə müraciət etmişdi. Müraciətə cavab olaraq 1996-cı il sentyabrın 11-də Nazirlər Komitəsi Parlament Assambleyası Azərbaycanın bu təşkilatın standartlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün məruzəçilər təyin etmişdi. Müəyyən işlər görüldü. Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq genişləndi. Azərbaycanda Avropa Şurası tələblərinə uyğun qanunlar işlənməsinə başlandı.

Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv olması istiqamətində dövlət başçısı tərəfindən mühüm işlər görüldü. Belə ki, 1996-cı il iyun ayından ölkəmizin təşkilata xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusu ilə iştirakı, milli qanunvericiliyimizin Avropa standartları səviyyəsinə yüksəldilməsinin işlək mexanizmini hazırlamağa imkan vermişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1996-cı il iyulun 8-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq [334-335] proqramının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında», 1998-ci il yanvarın 20-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsindəki tədbirlər haqqında», 1999-cu il mayın 14-də «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafelərinin müdafiə edilməsi haqqında» imzaladığı sərəncamlar ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi üçün səylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə hüquqi zəmin yaratmışdı.

Xüsusilə 1995-ci ildə Azərbaycanda Milli Məclisə seçkilərdə, 1998-ci ildə prezident seçkilərində, 1999-cu ildə bələdiyyə seçkilərində, 2000-ci ildə parlament seçkilərində AŞ-nın nümayəndələri seçkiləri yaxından izləmişdilər. Bundan sonra 2000-ci ildə Azərbaycanın AŞ-na tamhüquqlu üzv qəbul edilməsinə dair tövsiyələr paketi təqdim edilmiş və bu paket prezident, baş nazir, Milli Məclisin sədri tərəfindən imzalanmışdı. Siyasi partiyaların rəhbərləri də onu imzalamışdılar. Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsinə erməni lobbisi və respublikamıza mənfi münasibəti olan bəzi dövlət nümayəndələri müqavimət göstərirdilər. Lakin bunlara baxmayaraq, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının 2000-ci ilin yayında keçirilən yay sessiyasında 126 deputatdan 120-si lehinə, 5-i bitərəf və 1-i əleyhinə olmaqla Nazirlər Komitəsinə Azərbaycanın AŞ-na üzvlük məsələsinin həll edilməsi tövsiyə edildi. 2001-ci il yanvar ayının 11-də AŞ-sı Nazirlər Komitəsi Azərbaycanın bu təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul edilməsini qərara aldı.

Azərbaycan Avropa Şurasının çox dəyərli konvensiyalarına qoşuldu. İlk növbədə «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında», Avropa Konvensiyasına və onun 1, 4, 6 və 7-ci protokollarına Azərbaycan Respublikasının qoşulması barədə, «İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar, yaxud cəzaların qarşısının alınması haqqında» Avropa Konvensiyasına, eləcə də, 1 və 2 saylı protokollarına ölkəmizin qoşulması, «Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanunu barədə olan konvensiyaları qeyd etmək lazımdır. [335-336]

İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti ilk dəfə olaraq 2001-ci il aprelin 23-dən 27-dək tamhüquqlu üzv kimi Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasında iştirak etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri İlham Əliyev Parlament Assambleyasının aprel sessiyasında Avropada mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə, transmilli və iqtisadi cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri ilə bağlı çıxışında bildirmişdi ki, Azərbaycan torpaqlarını Ermənistanın silahlı qüvvələrinin zəbt etməsi nəticəsində Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında qeyri-qanuni əməliyyatlar keçirilir. Bu ərazidə narkotik bitkilər yetişdirilir, onların nəqli həyata keçirilir, habelə qeyri-qanuni silahlı birləşmələr və terrorçu dəstələr hazırlanır. Nümayəndə heyətimiz azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımı haqqında sənədin tanınması, azərbaycanlı girov və hərbi əsirlərin Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda saxlanılması barədə rəsmi sənədin qəbul olunması haqqında məsələ qaldırmış və belə bir sənədin qəbul edilməsinə nail olmuşdur.

² Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, 2000, səh. 174

Avropa Şurası qarşısında Azərbaycanın götürdüyü öhdəliklərin prezidentin səyi nəticəsində uğurla yerinə yetirilməsi sahəsində böyük işlər görüldü. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan Milli Məclisinin AŞPA-dakı daimi nümayəndə heyətinin başçısı İlham Əliyev 2003-cü ilin yanvarında bu qurumun sədrinin müavini və büro üzvü seçilmişdi. İlham Əliyevin bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın rəhbərliyinə seçilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xarici siyasətinin uğuru və onun özünün yetkin bir siyasətçi kimi ikillik səmərəli və bacarıqlı diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi. İlham Əliyev demişdi: «Mənim AŞPA sədrinin müavini və büro üzvü seçilməyim bir daha onu göstərir ki, AŞ ilə Azərbaycan arasında, eləcə də, Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri arasında heç bir problem yoxdur. Əksinə, əməkdaşlıq, gözəl münasibətlər var. Biz birlikdə çalışmalıyıq ki, Azərbaycanda gedən demokratik prosesləri daha da genişləndirək»¹. [336-337]

İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə sayılan, nüfuzlu bir siyasətçi kimi tanınır. Təkcə bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, 2002-ci il oktyabr ayının 19-dan 24-dək ABŞ-a səfəri zamanı bu ölkənin nüfuzlu siyasətçiləri ABŞ konqresinin, dövlət agentliklərinin, beynəlxalq maliyyə qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, işgüzar dairələrin nümayəndələri ilə görüşləri onun siyasət aləmində güclü bir şəxsiyyət olduğunu sübut etmişdir. ABŞ-n tanınmış siyasi xadimi Brent Skoukroft demişdir: «Mən Azərbaycanın gələcəyinə nikbin baxıram. İlham Əliyev bizə güclü siyasətçi təəssüratı bağışladı».

ABŞ konqresmeni Karen Makkarti İlham Əliyevi təkcə Azərbaycanda deyil, beynəlxalq aləmdə tanınmış siyasətçi adlandırmış, onunla hər zaman əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirmişdir².

Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın ən böyük dövləti olan Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərb dövlətləri ilə əlaqələrin, çoxtərəfli münasibətlərin yaranması Heydər Əliyevin yeritdiyi düzgün xarici siyasətin uğurlu nəticəsidir. Bir il ərzində hakimiyyətdə olmuş Xalq Cəbhəsinin ABŞ-la xarici siyasətinin nəticəsi olaraq «Azadlığı Dəstəkləmə Aktı»na 907-ci düzəliş kimi Azərbaycan əleyhinə olan sənəd qəbul etdirilmişdi. Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasəti nəticəsində son iki ildə bu düzəlişin həyata keçirilməsi dayandırılmışdı.

Prezident Heydər Əliyevin Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya kimi Qərb ölkələrinə, Şərqi Avropa ölkələrinə, Çinə, Yaponiyaya, qonşu Rusiyaya, İrana və bir sıra Şərq ölkələrinə, ABŞ-a səfərləri xarici siyasətin böyük addımları olmuş, bu dövlətlərlə mehriban və işgüzar münasibətlər yaradılmış, hərtərəfli əlaqələr qurulmuş, iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında həlledici uğurlar qazanılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Qərbin və ABŞ-n aparıcı neft şirkətləri Xəzər regionunda neft hasilatı və ixracında fəal iştirak edir. Bu da Azərbaycanla həmin dövlətlər arasında ikitərəfli əlaqələrin inkişafında, iqtisadi intensivləşmənin və inteqrasiyanın genişlənməsində həlledici rol oynayır.

Ümumiyyətlə, indiyədək Azərbaycanın bütövlükdə dünyanın 137 ölkəsi ilə diplomatik əlaqələri yaranmışdır. Vyana Konvensiyasının iştirakçısı olan bütün ölkələrlə respublikamız arasında konsulluq münasibətləri qurulmuşdur. Azərbaycanda 63 xarici dövlətin səfirliyi fəaliyyət göstərir. [337-338] 23 xarici ölkədə isə respublikamızın səfirliyi, baş konsulluğu və daimi nümayəndəlikləri vardır¹.

Amerika Birləşmiş Ştatları ilə əməkdaşlıq yaradılması müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edir. 1991-ci ilin oktyabrında öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan dünya dövlətlərindən biri də ABŞ olmuşdur. O, 1991-ci il dekabrın 25-də müstəqil Azərbaycan dövlətini rəsmi tanımışdı. 1993-cü ilin iyun ayından Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanla ABŞ arasında münasibətlər yaradılmasında yeni mərhələ başlandı. Ölkələr arasında maraq və mövqelər konturlarını yaxınlaşdırırdı. 1996-cı ildə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində intensiv əlaqələr davam etdirilmiş, hər iki ölkə arasında münasibətlər strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Prezident Heydər Əliyevin Parisdə ABŞ-n vitse-prezidenti Albert Qorla görüşü, mart ayında Bakıda Stroub Telbottun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə aparılan danışıqlar iki ölkə arasında münasibətlərin əməkdaşlıq və tərəfdaşlığa doğru sürətlə irəliləməsini bir daha təsdiq edirdi².

Heydər Əliyev Amerika Birləşmiş Ştatlarının keçmiş prezidenti Bill Klintonun dəvəti ilə 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında bu ölkədə ilk səfər-də oldu. Bu vaxtdan Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində yeni mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Heydər Əliyev bu ölkədə bir çox görüşlər keçirdi.

1997-ci il avqustun 1-də Ağ Evdə keçirilən görüşdə Amerikanın prezidenti Bill Klinton, vitse-prezidenti Albert Qor, dövlət katibi Madlen Olbrayt və digər rəsmi şəxslər Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevi hörmət və ehtiramla qarşıladılar.

Səfər nəticəsində hər iki ölkə arasında münasibətlərin əsas strategiyasını, prinsiplərini, perspektivini əks etdirən «ABŞ - Azərbaycan münasibətləri haqqında» birgə bəyanat imzalandı.

Azərbaycan ilə ABŞ arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin əsas bazasını təşkil edən enerji sahəsində əməkdaşlıq avqustun 1-də Ağ Evdə imzalanın sənədlərlə inkişaf etdirildi. Həmin gün iki dövlət arasında [338-339] ABŞ-n «Şevron», «Ekson», «Mobil» və «Amoko» şirkətləri ilə ARDNŞ arasında Xəzər

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 2 fevral 2003-cü il

² «Azərbaycan» qəzeti, 28 yanvar 2003-cü il

¹ Dünya Azərbaycanlılarının 1-ci qurultayı. Bakı şəhəri, 9-10 noyabr 2001-ci il. Məruzə. Bakı, 2001, səh. 31

² **Əli Həsənov**. Göstərilən əsəri, səh. 160

dənizinin Azərbaycan sektorunun «Abşeron», «Naxçıvan», «Oğuz» və «İnam» neft yatağında birgə iş aparmaq haqqında ümumi müqavilə imzalanmışdı³.

Azərbaycan və ABŞ arasında münasibətlərin dərinləşməsi, strateji tərəfdaşlıq haqqında hər iki prezident tərəfindən imzalanan birgə rəsmi sənədlər qarşıda böyük əməkdaşlığa təminat yaratdı. ABŞ-a səfəri zamanı müasir Amerikanın siyasi xadimləri Heydər Əliyevin əvvəlki fəaliyyəti və müstəqil respublikanın rəhbəri kimi işinə yüksək qiymət verirdilər. ABŞ-ın siyasət aləminin tanınmış xadimlərindən sayılan Zbiqnev Bzejnski və başqaları Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin siyasi fəhmini və uzaqgörənliyini öz çıxışlarında yüksək qiymətləndirirdilər. Zbiqnev Bzejnski Corcnan Universitetindəki görüş zamanı Heydər Əliyevin Azərbaycanda demokratiyanın və fikir plüralizminin, yeni iqtisadi və siyasi münasibətlərin qarantı adlandırdı⁴.

Prezident Heydər Əliyevin 1993-cü ilin ikinci yarısından Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə yeni münasibətlər, əlaqələr yaratmasında, xüsusən AFR-lə yaradılan əlaqələr də mühüm rolu vardır. 1996-cı il iyulun 1-4-də ölkə prezidentinin AFR-ə rəsmi səfəri olmuşdu. Almaniyada ilk görüş ölkənin prezidenti Roman Hersoqla oldu. Sonra Heydər Əliyev federal kansler Helmut Kol ilə görüşdü. Prezident Heydər Əliyev və federal kansler Helmut Kol regionda və bütövlükdə dünyada gedən proseslər barədə geniş fikir mübadiləsi apardılar. Hər iki tərəf Azərbaycan-Almaniya əməkdaşlığının daha da dərinləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün bütün tədbirlərin görülməsinə öz inamlarını ifadə etdilər.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə AFR hökuməti arasında «Tədqiqatlar və mütəxəssislər fondu yaradılması haqqında» saziş, «SSRİ ilə AFR arasında bağlanmış müqavilələrin qüvvədə qalması haqqında» protokol, ««Təcili yardım - Bakı hava limanı» layihəsi üzrə maliyyə əməkdaşlığı haqqında» saziş imzalandı. Bundan başqa, Azərbaycan milli bankı ilə «Döyçə Bankı» arasında maliyyə əməkdaşlığı sahəsində qarşılıqlı anlaşma [339-340] haqqında memorandum və Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ilə AT Banklar konsorsiumu arasında kredit xətti açılması haqqında saziş imzalandı⁵.

Azərbaycan 1991-ci il dekabr ayının 8-də İslam Konfransı Təşkilatının Seneqalın paytaxtı Dakar şəhərində keçirilən konfransda İKT-na tamhüquqlü üzv kimi qəbul olundu.

1994-cü ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev Səudiyyə Ərəbistanında rəsmi səfərdə olarkən Ciddə şəhərində İKT-nın baş katibi əvəzi Osman Motan ilə görüşmüşdü. Azərbaycanla İKT arasında əlaqələr, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və bu təcavüzlə əlaqədar olaraq İKT-nın qarşısında duran məsələlər barəsində fikir mübadiləsi aparmışdı⁶.

1994-cü ilin sentyabrın 7-9-da Pakistan İslam Respublikasının İslamabad şəhərində keçirilən fəvqəladə sessiyada Ermənistan-Azərbaycan münasibətinə dair qətnamə qəbul edilmişdi. Qətnamədə Ermənistanın təcavüzkarlığı qeyd edilmiş və pislənilmişdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamənin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməsi, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından erməni silahlı qüvvələrinin dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması, Azərbaycanda qaçqın və köçkünlərə yardım göstərilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdu¹.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il dekabr ayının 11-14-də İslam Konfransı Təşkilatının Mərakeşin Kasablanka şəhərində keçirilmiş VII zirvə toplantısında iştirak etmişdi. Heydər Əliyevin bu səfəri çox gərgin olmuşdu. O, konfrans iştirakçısı olan ölkələrin başçıları ilə görüşlər keçirir, çıxışlar edirdi. Bu görüşlər və çıxışlar özünün dediyi kimi «Həm ikitərəfli əlaqələr yaratdı, həm də o ölkələrdə Azərbaycana maraq oyatdı. Bu görüşlərdə mən bir çox dövlət başçılarını Azərbaycana dəvət etdim. Onlar da məni öz ölkələrinə dəvət etdilər. Şübhəsiz ki, biz gələcəkdə bu dəvətlərdən istifadə edəcəyik və onlarla Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrini bütün sahələrdə genişləndirəcəyik»². [340-341]

52 ölkənin dövlət başçısının iştirak etdiyi bu böyük bir məclisdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti çıxışında ölkəmizin vəziyyəti, Ermənistanın təcavüzü, İKT-da yeri, islam dünyasına münasibəti, islam dövlətləri ilə əlaqələri haqqında məlumat verdi.

Zirvə görüşündə İKT üzvlərinin dövlət rəhbərlərinin bir çoxunun təklifi ilə dövlətimizin başçısı Heydər Əliyev Asiya dövlətlərinin təmsilçisi kimi yekun təbrik nitqi söylədi³.

VII zirvə toplantısının böyük yekun qətnaməsi, qərarı qəbul edildi. Bu qərarla müzakirə olunmuş məsələlər üzrə, o cümlədən, Azərbaycana aid məsələ, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü məsələsi də yekun sənə-dində öz əksini tapmışdı.

³ Əli Həsənov. Göstərilən əsəri, səh. 176

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 12 oktyabr, 2001-ci il

⁵ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. II cild. Bakı, 1997, səh. 659

⁶ «Dirçəliş. XXI əsr» jurnalı, 3-4, 1998, səh. 77

¹ «Dirçəliş. XXI əsr» jurnalı, 3-4, 1998, səh. 80

² Heydər Əliyev. İKT-nin Kasablanka zirvə toplantısından Bakıya qayıdarkən təyyarə-də jurnalistlərin suallarına cavab. 6 dekabr 1994-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 37

³ Heydər Əliyev. İslam Konfransı Təşkilatının Kasablanka zirvə toplantısının yekun iclasında Asiya dövlətləri adından təbrik nitqi. 15 dekabr 1994-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, səh. 27-28

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı İKT-nin 1997-ci il dekabrın 9-11-də Tehranda keçirilən VIII zirvə görüşündə də iştirak etmişdi. Bu görüşdə 55 ölkənin dövlət və hökumət başçıları, yüksək vəzifəli şəxslər, həmçinin BMT-nin baş katibi Koffi Annan iştirak edirdi. Heydər Əliyev dekabrın 10-da zirvə görüşündə çıxış etdi. O, islam ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarına fəal əməkdaşlığa çağırırdı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ölkəmizə vurduğu ağır zərbələrdən ətraflı danışdı və İKT-nin rəhbərliyini və üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarına Azərbaycanı müdafiə etməyə, onu dəstəkləməyə çağırırdı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Tehranda ayrı-ayrı ölkələrin dövlət və hökumət başçıları, beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri ilə görüşlər keçirdi. Bu görüşlərdə Azərbaycan üçün ən ağır problem olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılması, Ermənistanın təcavüzünün pislənməsi, Azərbaycandakı qaçqınlara və məcburi köçkünlərə humanitar yardımın artırılması və başqa zəruri məsələlər müzakirə edildi. Heydər Əliyevin dərin zəkası, diplomatik bacarığı zirvə görüşünün ilk günündən özünü göstərdi. O, Azərbaycanın problemlərini inandırıcı şəkildə bütün iştirakçılara çatdırdı.

İranda «İqtisad dünyası» qəzeti və «İrfa Agentliyi» müxbirlərinin Heydər Əliyevə «Cənab prezident, Azərbaycan bu zirvədən nə gözləyir?» - sualına dövlətimizin başçısı olduqca lakonik, tutarlı cavab vermişdi: [341-342] «Biz istəyirik ki, islam ölkələri daha da həmrəy, bir-biri ilə mehriban, dost olsunlar. İslam aləmi dünyada gedən proseslərdə islam mədəniyyətini, mənəviyyatını, dinini daha da qorusun, müsəlman xalqlarının, ölkələrinin hüquqlarının pozulmasının qarşısı alınsın»⁴.

Heydər Əliyevin dərin zəkası və diplomatiyası, siyasəti nəticəsində Tehran zirvə görüşünün qətnaməsində Azərbaycanın problemlərinə münasibət öz əksini tapmışdı. Qətnamədə qeyd edilirdi ki, İKT-nin üzvü olan dövlətlər Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxunun işğal edilməsindən, bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqına çevrilməsindən dərin təəssüf hissi keçirərək və bu təcavüzün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün dərin təhlükə yaratdığını, ərazilərin güc tətbiq etməklə işğalın qəbul olunmamasını bir daha təsdiq edərək Ermənistanın təcavüzünü, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində arxeoloji, mədəni və islam abidələrinin talan və məhv edilməsini qətiyyətlə pisləyir və bunu bəşəriyyətə qarşı cinayət hesab edirlər⁵.

Dövlətimizin başçısı Heydər Əliyev Tehran zirvə görüşündə olduqca gərgin və səmərəli işləmişdi. Respublika mətbuatında dərc edilmiş zirvə görüşünün sənədlərini nəzərdən keçirməklə, demək olar ki, o, görüş günlərində ölkələrin dövlət başçılarının əksəriyyəti ilə görüşmüş, söhbət aparmış, müsahibələr vermişdi. Bu siyahıda Ümumdünya Ərzaq Təşkilatının baş direktoru Corc Byuk, İKT-nin Baş katibi İzzəddin Laraki, Fələstin Muxtariyyətinin rəhbəri Yasir Ərəfat, Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Xarici işlər naziri Rəşid Abdullah ən Nueymi, Suriya prezidenti Hafiz Əsəd, İran İslam Respublikasının Ali Dini rəhbəri Ayətulla Xamneyi, İran İslam Respublikasının Prezidenti Seyid Məhəmməd Hatəmi, Ərəb Ölkələri Cəmiyyətinin baş katibi İsmət Əbdul Məcid, Tacikistan prezidenti İmaməli Rəhmanov, Livan prezidenti İlyas Əl-Həravi, Livanın baş naziri Rafiq Əl-Həriri, Səudiyyə Ərəbistanının şahzadəsi Abdullah ibn Əbdül Əziz Əl Səid, BMT-nin baş katibi Kofi Annan, Misir Ərəb Respublikasının xarici işlər naziri Əmir Musa, İndoneziyanın xarici işlər naziri Əli Alatas, Beynəlxalq Ərzaq Təşkilatının (FAO) prezidenti Yak Dufi, Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazov və başqaları vardı. [342-343]

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev Suriya prezidenti Hafiz Əsədlə də görüşmüş, Hafiz Əsəd Azərbaycan Respublikası Prezidenti ilə görüşdən çox məmnun qaldığını bildirmiş və Heydər Əliyevə demişdi: «Cənab Prezident, Siz Sovetlər birliyində ən böyük vəzifələrdə çalışanda mən Sizinlə fəxr edirdim. Sizin hər bir müvəffəqiyyətinizə qəlbən sevinirdim. Yaxşı bilirəm ki, Siz Sovetlər birliyinin rəhbərlərindən biri olan ilk müsəlman idiniz. Mən bu gün də Sizi ən yaxın dostum hesab edirəm və Sizinlə görüşdən çox məmnunam»¹.

Heydər Əliyev Tehranda İslam Konfransı Təşkilatının baş katibi İzzəddin Laraki ilə görüşündə bu təşkilatın işini müsbət qiymətləndirmiş və onun fəaliyyətini bəyəndiyini bildirmişdi. Azərbaycanın İKT-ni islam ölkələrinin problemlərinin həllində və islam dünyasının həmrəyliyinin daha da möhkəmləndirilməsində çox əhəmiyyətli rol oynayan bir təşkilat hesab etdiyini bildirmişdi. Baş katib Laraki Heydər Əliyevə öz minnətdarlığını bildirərək göstərmişdi ki, Azərbaycanın qarşılaşdığı problem, həmçinin bizim problemimizdir. Siz əmin olun ki, İKT bütünlüklə Sizin tərəfinizdədir².

Bu məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1996-cı ildə İKT-nin Cakarta keçirilən konfransında Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə olunmuş, qərar qəbul edilmişdi. Bu məsələni daha ətraflı öyrənib məruzə etmək barədə Baş katibə tapşırıq verilmişdi. O, bunu həyata keçirmişdi. Həmin vaxt İKT ATƏT-in sədrinə xüsusi məktub göndərmişdi. Sonra Cakarta konfransının tapşırıqına əsasən Baş katib tərəfindən məruzə hazırlanaraq Tehran zirvə görüşünə təqdim edilmişdir. Heydər Əliyev məruzənin mətni ilə tanış olaraq onun dəyərli bir sənəd olduğunu göstərmişdi.

⁴ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. III cild. Bakı, 1998, səh. 755

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 16 dekabr 1997-ci il

¹ Heydər Əliyev və Şərq. Bakı, 2002, səh. 103

² Yənə orada, səh. 101

Ümumiyyətlə, İslam Konfransı Təşkilatının VIII zirvə görüşü Azərbaycanın haqq işini yekdilliklə dəstəklədi. Dekabrın 11-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti təyyarə limanında bəyanatında İslam Konfransı Təşkilatı VIII zirvə görüşünün nəticələrini yüksək qiymətləndirdi. «Hesab edirəm ki, Tehran bəyannaməsi, zirvə görüşünün yekun sənədi, islam aləminə aid Tehrandakı görüşlər haqqında sənəd və şübhəsiz ki, qəbul olunmuş bütün başqa sənədlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir»³. [343-344]

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasətinin əsas məqsəd və istiqaməti respublikamızın dünya birliyinə inteqrasiyası, dövlətlərarası ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərinə, beynəlxalq və regional təşkilatlarla əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdi. Azərbaycan dövlətinin tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində Avropa ölkələri və ABŞ-la, yeni müstəqil dövlətlərlə, Rusiya ilə, türkdilli dövlətlərlə, müsəlman dünyası, Asiya, Afrika və Cənubi Amerika ölkələri ilə həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə münasibətlər yaradılmasında uğurlar qazanılmışdı.

Yuxarıda qeyd edilən qurumlarla ilk vaxtlardan düşünülmüş, necə deyərlər «ölçülüb-biçilmiş» münasibətlər yaradılmışdı. Prezidentin Rusiyaya səfəri pozulmuş münasibətləri bərpa etdi. Eyni zamanda Azərbaycan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil oldu. Hazırda Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərimiz yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir.

Qərb ilə yeni münasibətlər yaradıldı. Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Belçika Krallığı, Hollandiya, Norveç, Şərqi Avropa dövlətləri ilə sıx əlaqələr yaradılmasına başlandı.

Azərbaycanla həmsərhəd olan ölkələrlə, xüsusilə İran və Türkiyə ilə yeni münasibətlər yaradıldı. İrana və Türkiyəyə, Səudiyyə Ərəbistanına, Misirə və Pakistana təşkil edilən rəsmi və işgüzar səfərlər uğurlu nəticələrlə başa çatdı. Şərqi böyük dövlətlərindən - Çin Xalq Respublikası, Yaponiya, Hindistan və Asiyanın digər ölkələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət verildi.

Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi nəticəsində Gürcüstanla, Ukrayna və Moldova ilə münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsində böyük irəliləyişlər baş verdi. Respublikamızın dövlət başçısı Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın yaradılmasına əsas fikir verirdi. Gürcüstanla münasibətlərin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi Qafqazda sülh-əmin-amanlığın yaradılmasının təminatıdır.

Məhz bütün ölkələrlə münasibətlər yaradılmasında müxtəlif amilləri, şərait və xüsusiyyətləri nəzərə alan Heydər Əliyev xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticəsi olaraq Azərbaycan hazırda dünyanın əksər ölkələri ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdır və onlarla əməkdaşlıq edir. Azərbaycan planetin beynəlxalq əməkdaşlıq regionlarından mühüm bir hissəsinə çevrilmişdir. [344-345] Azərbaycan Amerikanın, Avropanın, Asiyanın və Afrikanın bir sıra ölkələrinin maraq obyektinə çevrilmişdir və beynəlxalq əlaqələr sistemində mühüm bir həlqədir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi və artırılması prosesi bu gün də ardıcıl davam etdirilir.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında Ermənistan Respublikasının Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində pozulmuş ərazi bütövlüyünün təmin olunmasından, artıq beynəlxalq problemə çevrilmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi çərçivəsində - ATƏT-in Lissabon sammitində qəbul etdiyi prinsiplər daxilində həllinə nail olmaqdan ibarətdir. Məsələnin dövlətçilik, milli maraqlar və beynəlxalq hüquq və normalar baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin problemdən bu fəsildə ayrıca bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

AZƏRBAYCANIN ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPA EDİLMƏSİ, ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN VƏ DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLL EDİLMƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirməkdə erməni separatçıları, onların havadarları özlərinin antikonstitusional, işğalçılıq və zorakılıq hərəkətlərini belə bir uydurma fikirlə «əsaslandırmağa» çalışırdılar ki, guya Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən vilayətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına fikir verilməmiş, orada yaşayan ermənilərin hüquqları pozulmuşdur. Belə saxta fikirlərin, uydurmaların əsassız olduğunu, həqiqətdən tamamilə uzaq olduğunu açıb göstərmək, sübut etmək zəruri idi. Heydər Əliyev bu məsələnin ortaya atıldığı ilk günlərdən bu qəbildən olan çıxışları tarixi faktlarla, dəlillərlə alt-üst etdi. 1990-cı ildə teatr tənqidçisi Andrey Karaulovla müsahibəsində müxbirin «Necə bilərsiniz, 70-ci illərdə Dağlıq Qarabağın rəhbərliyi orada yaşayan ermənilərin hüquqlarını pozurdumu?» - sualını Heydər Əliyev inandırıcı və tutarlı, bütün bu boşboğaz fikirləri əsaslı şəkildə təkzib edərək cavab vermişdi: «Əlbəttə yox. Vilayətin keçmiş rəhbərləri erməni idilər və onlar düzgün rəhbərlik edirdilər. Təəssüf ki, bu Muxtar Vilayətdə vəziyyət kəskinləşəndə belə fikir ortaya atdılar ki, guya münaqişəyə səbəb sosial-iqtisadi sahədə Dağlıq [345-

³ «Azərbaycan» qəzeti, 16 dekabr 1997-ci il

346] Qarabağın geriliyi və vilayətin keçmiş rəhbərliyi tərəfindən DQMV-nin problemlərinə, onun əhalisinə düzgün münasibət bəslənilməməsi»¹.

1980-ci illərin sonunda Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq məsələsini irəli sürəndə də yenə də erməni mətbuatında, SSRİ mətbuatında Heydər Əliyevə qarşı böhtançı yazılar meydana çıxdı, Ermənilər xalqını, torpağını sevən, hətta bu yolda həyatını qurban verməyə hazır olan qızğın vətənpərvər Heydər Əliyevin ünvanına böhtanlar yağdırmağa başladılar. Utanmadan yazırdılar ki, guya onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtda ermənilər sıxışdırılıb, onların hüquqları məhdudlaşdırılıb, ermənilərin Dağlıq Qarabağdan getmələri üçün tədbirlər görülüb və i.ə. Təəssüfləndirici haldır ki, Barseqov və s. kimi erməni «tarixçiləri» öz əsərlərində (Ю. Барсегов. Геноцид армян преступление по международному праву. Москва, 2000, сәһ. 230) ənənəvi şər, böhtan kompaniyasını bu gün də davam etdirərək müdrik siyasətçi, Qafqazda sülhün alovlu təbliğatçısı Heydər Əliyevin guya ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda ermənilərə qarşı «ağ soyqırım» siyasəti yeritdiyi barədə cəfəngiyat danışmaqdan çəkinmirlər.

Hətta Ermənistan SSR-nin Elmlər Akademiyasının prezidenti S. Ambartsumyan SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında çıxışında Heydər Əliyevin adım çəkmiş, guya onun Dağlıq Qarabağı, Azərbaycanı ardıcıl surətdə ermənilərdən təmizləməkdə günahlandırmışdı. Halbuki Heydər Əliyevin rəhbərliyi vaxtında ermənilərlə azərbaycanlılar arasında normal münasibətlər mövcud idi.

Heydər Əliyev faktlar və dəlillərlə bu fikirlərin tamamilə əsassız olduğunu göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, DQMV sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə Azərbaycanın və Ermənistanın orta respublika göstəricilərini üstələmişdir. Xüsusilə Vilayətin iqtisadiyyatı 70-80-ci illərdə daha inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə Vilayət mərkəzinə dəmir yolu çəkilmiş, Xankəndində (Stepanakert) vağzal, yeni aeroport tikilmiş, Bakıya, həm də Yerevana müntəzəm reyslər təşkil edilmişdi. Vilayətdə iri müəssisələr, ayaqqabı fabriki, elektrotexnika zavodu, elektrik sənayesi kondensatorları zavodu, kənd təsərrüfatı maşınqayırma zavodu və s. açılmışdı. Üzüm istehsalı 70-ci illərin əvvəllərindəki 50-60 min tondan 1980-ci ildə 120-130 min tonadək artmışdı. Heyvandarlıq məhsulları istehsalı təqribən iki dəfə çoxalmışdı. [346-347] Sosial-mənəvi sahədə xeyli işlər görülmüşdü. Dağlıq Qarabağda pedaqoji institut açılmışdı. Yaşayış evləri, məktəblər, poliklinikalar tikilmişdi. DQMV-dən xeyli gənc müsabiqədən kənar yolla Azərbaycanın və SSRİ-nin ali məktəblərinə qəbul edilirdi.

Heydər Əliyev böhtançı fikirləri təkzib edərək göstərir ki, «Mənim işlədiyim dövrdə Dağlıq Qarabağda vəziyyət sabit idi, Azərbaycandan çıxmaq barədə DQMV sakinlərindən Azərbaycan KP MK-ya heç bir yazılı və ya şifahi müraciət daxil olmamışdı. Heç bir vaxt. Nə daxildə, nə də respublikalar arasında heç bir münaqişə baş verməmişdi. Mən birini də eşitməmişəm»¹.

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağı həmişə diqqət mərkəzində saxlamamaqla normal münasibətləri qorumağa çalışırdı. Çünki Dağlıq Qarabağda vəziyyətin sabitliyini pozmağa çalışanlar var idi. Bunun qarşısını almaq üçün Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zaman Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən inkişafına lazımı şərait yaradırdı.

«Qarabağ məsələsi» ortaya atılan vaxtdan 3 il keçəndən sonra bu məsələ olduqca kəskinləşmişdi. Dağlıq Qarabağ, demək olar ki, Azərbaycanın tərkibindən çıxmış vəziyyətə düşmüşdü. Bu müddətdə o məsələyə lazımı diqqət verilməmiş, Azərbaycan rəhbərliyində müzakirə edilməmişdi. Yalnız 1991-ci il fevralın 5-də işə başlayan Azərbaycan SSR Ali Sovetinin on ikinci çağırış birinci sessiyasında «DQMV-də vəziyyəti normallaşdırmaq tədbirləri haqqında» məsələ müzakirəyə qoyulmuşdu. Hələ bundan xeyli əvvəl Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması məsələsi kimi qoyulmuş və müzakirə edilmişdi. Həqiqətdə məsələnin bu şəkildə qoyuluşu tamamilə qanunauyğun idi. Çünki Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının mövcud olduğu 70 ildə Ermənistan mərkəzinin havadarlığına söykənərək respublikamıza qarşı torpaq iddiaları qaldırıb, təxribat əməliyyatları aparmış, nəticədə xeyli torpağımız zəbt edilmişdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin müzakirəsi zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisinin ələ keçirilməsinə dair bir sıra tarixi faktlar aşkar edildi. Belə ki, qeyd edildi ki, təkcə [347-348] 1929-cu ildən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən 625 kvadrat kilometr torpaq sahəsi, yəni 9 kənd Ermənistana verilib².

«Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 fevral 1999-cu il tarixli fərmanında Ermənistana verilən ərazilərin-kəndlərin adları dəqiq göstərilir. Qeyd edilir ki, Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və sair

¹ «Театральная жизнь», Москва, 1990, №4; «Yeni fikir» qəzeti, 30 mart 1990

¹ «Театральная жизнь» jurnalı, - №4, 1990-cı il; «Yeni fikir» qəzeti, 1990-cı il 30 mart

² Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında çıxışı. Qətiyyətin təntənəsi, Bakı, 1995, səh. 103

yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdı³. Ermənistanın Naxçıvana bağlı ərazi iddiaları sonralar da davam etmiş və 1988-ci ildən yenidən baş qaldırmışdı.

Bunlardan başqa Zəngəzur, Göycə mahalından da torpaq verilmişdi. Heydər Əliyev Ermənistana torpaq verilməsi nəticəsində Azərbaycanın ərazisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə müqayisə edərək göstərir ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisi 114 min kv. kilometr idisə, 1991-ci ildə 86 min kv. km qalmışdır⁴.

Dağlıq Qarabağ məsələsi ortaya atıldıqdan sonra Azərbaycanın vəziyyəti daha da ağırlaşmış, ərazi bütövlüyü pozuldu. 1990-cı ilə kimi DQMV, keçmiş Şaumyan (kənd) rayonu, Çaykənd kəndi Azərbaycanın tabeliyindən çıxmışdı, Şərur rayonunun Kərki kəndi Ermənistan tərəfindən tamamilə işğal olunmuşdu. Bütün bunları nəzərə alaraq 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında H. Əliyev çıxışında erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq cəhdini dar çərçivədə yox, daha geniş miqyasda, tarixilik baxımından, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması məsələsi kimi qoyulmasını irəli sürürdü. «... Təklif edirəm ki, bir Dağlıq Qarabağ məsələsi yox, bütün [348-349] 1920-ci ildən indiyədək Azərbaycan ərazisindən Ermənistana verilmiş torpaqların hamısının haqq-hesabı aparılsın. Hansı dövrdə, hansı sərhəd sahəsində, hansı torpaqlar verilib?... Və biz Ermənistana qarşı artıq müdafiə mövqeyində yox, hücum mövqeyində duruq. İndi biz mübarizəyə keçməliyik və mən də bu mübarizəyə hazırım»⁵.

Sonrakı dövrdə də çıxış və nitqlərində Heydər Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizəni özünün fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi daim səsləndirmişdi. İtirilən torpaqların geri qaytarılmasında uzaqgörən Heydər Əliyev həmişə nikbin idi və bunun həyata keçiriləcəyinə əmin idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 1991-ci ildə irəli sürdüyü tələbi, təklifi sonra, 1998-ci ildə daha da inkişaf etdirir, xalqın gələcək proqramı kimi qarşıya qoyurdu. «Mən belə hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qaytarılmalıdır. Azərbaycanın tarixi torpaqları qaytarılmalıdır. Xalqımız da bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qaytarılmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər qaytaracaqdır»¹.

Tarixi yaddaş heç vaxt unudulmamalıdır. Hələ 1918-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti yarananda Ermənistan Respublikası Azərbaycandan torpaq iddiası irəli sürmüşdü. Silahlı toqquşmalar baş vermişdi, azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarından zorla qovulub çıxarılmışdı, silahdan keçirilmişdi. Dağlıq Qarabağ üstündə müharibə baş vermişdi. Azərbaycan ordusu silah gücünə Dağlıq Qarabağın ərazisini müdafiə edib qoruyub saxlamışdı.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni şovinistləri, separatçıları yenə də Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək uğrunda fəallaşmışdılar. RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 1921-ci il 4-5 iyul tarixli iclaslarında Dağlıq Qarabağ məsələsi ətrafında gərgin, ciddi müzakirələr getmişdi.

Şəxsən N. Nərimanovun prinsipial mövqeyi, barışmaz mübarizəsi nəticəsində RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 5 iyul tarixli iclasında qərar qəbul [349-350] edilmişdi: «Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrinin, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-nin tərkibində saxlanılsın, muxtar vilayətin tərkibində yerləşən Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin»².

Beləliklə, N. Nərimanovun təkidi və mübarizəsi nəticəsində hələ 20-ci ildə Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək cəhdi baş tutmamışdı. Erməni şovinistlərinin N. Nərimanova düşmənçilik münasibəti bütün tarix boyu davam etdirildi. Bütün Sovet hakimiyyəti vaxtında Azərbaycandan torpaq qoparmaq iddiası ilə yaşadılar. Əllərinə imkan düşəndə vaxtaşırı torpaq məsələsini, xüsusilə, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana verilməsi məsələsini qaldırdılar.

50-ci, 60-cı illərdə də ermənilər torpaq iddiası irəli sürüblər. Heydər Əliyev bu məsələlərin qarşısını almaqda hələ əvvəllər də ciddi mübarizə aparmışdı. 1969-cu ildən Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtda da Dağlıq Qarabağ məsələsi qaldırılıb. Ermənistanın millətçi dairələri, qatı millətçi ziyalıları, daşnaq partiyası SSRİ vaxtında Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana verilməsi məsələsini dəfələrlə qaldırıblar.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizə aparan Heydər Əliyev ermənilərin torpaq iddialarının vəzifədə olduğu vaxt həyata keçirilməsinə heç vaxt yol verməmişdir. 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 1968-ci ildə respublikamızın o vaxt ki rəhbərlərinin Ermənistan rəhbərləri ilə torpaq məsələsi üzrə bir neçə dəfə görüşlər keçirməsini və Azərbaycan ərazisindən Ermənistana torpaq verilməsi haqqında hətta protokol da imzalanmasını xatırladığını bildirirdi. İclas qabağı həmin protokolla bir də tanış olmuşdu. Həmin protokola görə, ermənilər Naxçıvanın Ermənistanla sərhədində Sədərək rayonunun ərazisində bir qisim torpaqları,

³ «Azərbaycan» qəzeti, 5 fevral 1999-cu il

⁴ Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında çıxışı. Qətiyyətin təntənəsi, Bakı, 1995, səh. 108

⁵ Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında çıxışı. Qətiyyətin təntənəsi, Bakı, 1995, səh. 108

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 1998-ci il

² К истории образования Нагорного-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баки, 1989, səh. 92

Ordubad tərəfdən Mehri ilə sərhəddə olan torpaqlar, Gədəbəy rayonundakı Tağlar kəndini, Qazax, Qubadlı və Laçın rayonlarından bir hissə torpaqlara iddia edirdilər. Təəssüf ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərləri bununla razılaşmışdılar. 1969-cu ilin may ayında Azərbaycan [350-351] SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən o torpaqların verilməsi haqqında fərman imzalanmışdı. Xoşbəxtlikdən 1969-cu ilin iyul ayında Heydər Əliyev Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin katibi seçildi və bu məsələ dayandırıldı. Heydər Əliyev o hadisələri xatırlayaraq deyirdi: «İndi mən o günləri xatırlayıram. Bir neçə gün idi ki, işləyirdim, bu məsələni gətirib mənə qarşıma çıxardılar. Moskvadan da çox böyük təzyiq edirdilər ki, qərar qəbul olunub, tez edin, icrasına sərəncam verin. Dedim, bilirsiniz, bu qərar mayda qəbul olunub, əgər iyul ayına qədər icra edilməyibsə, imkan verin, mən onu bir araşdırın. Şübhəsiz ki, mən araşdırdıqdan sonra gördüm ki, buna razılıq verə bilmərəm. Mən razılıq vermədim. Nə qədər ki, mən Azərbaycanda işlədim, o qərar həyata keçmədi»³. Lakin Ermənilər Azərbaycana olan torpaq iddialarından əl çəkmək fikrində deyildilər.

1977-ci ildə SSRİ Konstitusiyası qəbul edilən vaxtda Konstitusiya Komissiyasına Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılıb Ermənistanla verilməsi tələbi ilə çoxlu təkliflər göndərilmişdi. Hətta bu məsələnin komissiyada baxılmasına da cəhd olunmuşdu. Konstitusiya Komissiyasının üzvü olan Heydər Əliyevin səyi nəticəsində bunun qarşısı alınmışdı.

Ermənistan Respublikası heç də Azərbaycandan torpaq işğal etməklə kifayətlənməmişdi. O, XX əsrdə azərbaycanlıları qədimdən yaşadığı öz ata-baba torpaqlarından qovub çıxarmaqla türksüz Ermənistan yaratmışdı. Hələ 1918-ci ildə azərbaycanlıların yaşadığı torpaqlarda əvvəl daşnak respublikası, sonra 1920-ci ildə Sovet respublikası qurulmuşdu. Hər iki respublika vaxtı azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirilmiş, onları zaman-zaman öz ata-baba yurdlarından köçməyə məcbur etmişdilər, müharibədən sonrakı dövrdə isə deportasiya siyasəti həyata keçirmişdilər. Bütün bu cinayətlər uzun illər ört-basdır edilmişdir. Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən zorakılıqlar, beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan antikonstitusional tədbirlər yalnız Azərbaycan xalqının böyük oğlu, xilaskarı Heydər Əliyev tərəfindən ilk dəfə aşkar edildi, meydana çıxarıldı. [351-352]

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya edilməsi haqqında» 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı böyük elmi-siyasi və tarixi əhəmiyyətə malik bir sənəddir¹.

Fərmanda tamamilə haqlı olaraq qeyd edilir ki, keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 745 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Təkcə bu cinayət aktlarının həyata keçirilməsi nəticəsində 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə və zorakılıqla sürgün edilmişdir.

Toponimləri dəyişdirməklə də izi itirməyə çalışmışlar. Ermənistanda türk mənşəli yer adlarının (kənd, qəsəbə, şəhər) dəyişdirilməsinə 1924-cü ildən başlanmışdı. Gümrü (Aleksandropol) Leninakan adlandırıldı. Sonra Böyük Qarakilsə Kirovakan adlandırıldı. 1935-ci ildə 195 kəndin, 1945-ci ildə 39 kəndin, 1946-cı ildə 120 kəndin, 1947-1978-ci illərdə 400-dən çox kəndin, 1978-80-ci illərdə 300-dən çox kəndin, 1991-ci ildə isə qalan 94 kəndin adı dəyişdirilmişdi. Nəticədə hazırda Ermənistanda heç bir Azərbaycan-türk mənşəli toponim qalmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında»² fərmanında XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən vəhşiliklərin xronikası verilir, onların nəticəsi göstərilir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır. XIX-XX əsrlərdə bütün faciələrin torpaqlarımızın zəbti ilə müşayiət olunduğu, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələləri aşkar edilir.

Ermənistan Respublikası işğal etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti həyata keçirməklə yanaşı, münaqişə zonasından yüzlərlə kilometr uzaqlarda terrorçuluqla məşğul olmuşdu. Terrorçuluğu özünün dövlət siyasətinə çevirmişdi. Azərbaycanın hüquq mühafizə orqanları tərəfindən aşkar edilən terrorçuluq aktları, terror hadisələrinin istintaqı Ermənistan Respublikasının xüsusi xidmət [352-353] orqanları, erməni terrorçu təşkilatları və onlarla bağlı separatçı qurumları tərəfindən təşkil olunduğu sübut edilmişdir. Sənədlər, faktlar, istintaq materialları göstərir və təsdiq edir ki, terrorçuluq Ermənistanda dövlət səviyyəsində dəstəklənmiş, bu məqsədlə hərbi əsir və girovlardan, üçüncü dövlətlərin vətəndaşlarından, azsaylı xalqların nümayəndələrindən geniş istifadə edilmişdir. Aşağıdakı faktlar, dəlillər bunları təsdiq edir³:

- 16 sentyabr 1989-cu il - «Tbilisi-Bakı» sənişin avtobusu partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

³ **Heydər Əliyev.** Naxçıvan Muxtarıyyəti tarixi nailiyyətdir və biz bunu qoruyub saxla-malıyıq. 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında yekun nitqi. -«Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 1998-ci il

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1997-ci il

² «Azərbaycan» qəzeti, 27 mart 1998-ci il

³ Ermənistan Respublikası: terrorizm - dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Bakı, 2001, səh. 2-7

- 10 avqust 1990-cı il - «Tbilisi-Ağdam» sərnəşin avtobusu partladılmış, 20 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

Arayış: Cinayətlərin icraçıları A. Avanesyan və M. Tatevosyan həbs olunmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, bu terrorçu qrup tərəfindən 1991-ci il iyul ayının 17-də «Ağdam - Tbilisi» avtobusunda partlayış törədilməsi planlaşdırılmış, lakin onların həbsi buna imkan verməmişdir.

- 30 may 1991-ci il - Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının Xasavyurd stansiyası yaxınlığında «Moskva - Bakı» sərnəşin qatan partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər yaralanmışdır.

- 31 iyul 1991-ci il - Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyası yaxınlığında «Moskva - Bakı» sərnəşin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

- 8 yanvar 1992-ci il - Türkmənistandan Krasnovodsk (indiki Türkmən-başı şəhəri) - Bakı marşrutu ilə sərnəşin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı nəticəsində 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər yaralanmışdır.

- 28 fevral 1992-ci il - Rusiyanın Şimali Qafqaz ərazisində Qudermes stansiyası yaxınlığında «Kislovodsk - Bakı» sərnəşin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş 18 nəfər yaralanmışdır.

- 2 iyun 1993-cü il - Bakı dəmir yolu vağzalında sərnəşin qatarının vaqonu partladılmış, dövlətə külli miqdarda maddi ziyan dəymişdir.

Arayış: Partlayışın icraçısı Rusiya vətəndaşı İqor Xatkovski Bakıda həbs olunmuş və etiraf etmişdir ki, o, Ermənistan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi kəşfiyyat şöbəsinin rəisi polkovnik Can Ohanesyan tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilərək, casusluq və terrorçuluq məqsədilə [353-354] Azərbaycana göndərilmiş, böyük insan tələfatı ilə nəticələnəcək partlayışlar törətmək tapşırığı almışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Rusiya Federal Əks-Kəşfiyyat Xidmətinin keçirdiyi birləşmiş tədbirlər nəticəsində Can Ohanesyan, onun müavini mayor Aşot Qaloyan, Rusiya Federal Əks-Kəşfiyyat Xidmətinin əməkdaşı mayor Boris Simonyan 1994-cü il mayın 13-də Moskva şəhərində tutulmuşlar. İstintaq sübut etmişdir ki, həmin qrup 1991/94-cü illərdə Rusiya ərazisindən Bakıya gələn dəmiryolu sərnəşin qatarlarının partladılmasını təşkil etmiş, nəticədə 47 adam həlak olmuş, 83 nəfər yaralanmışdır.

-1 fevral 1994-cü il - Bakı dəmiryolu vağzalında «Kislovodsk-Bakı» sərnəşin qatarında terror aktı törədilmiş, 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

-9 fevral 1994-cü il Azərbaycanın Xudat stansiyasında ehtiyat yolda dayanan yük vaqonu partladılmış, dövlətə külli miqdarda ziyan dəymişdir.

-19 mart 1994-cü il - Bakı metropoliteninin «20 Yanvar» stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır.

Arayış: Müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyası Ermənistan kəşfiyyatı tərəfindən hazırlanmış, separatçı «Sadval» ləzgi təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. İstintaq və məhkəmə ilə sübuta yetirilmişdir ki, 1992-ci ilin əvvəllərində Ermənistan Respublikasını xüsusi xidmət orqanları «Sadval» təşkilatı ilə gizli əlaqə yaratmış, onu maliyyələşdirərək Azərbaycana qarşı istiqamətləndirmişlər. 1992-ci ildə Ermənistandan Dağıstana «Sadval»ın yaraqlıları üçün vertolyotlarla külli miqdarda silah, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr gətirilmiş və Azərbaycanın şimal rayonlarında təşkilatın fəalları paylanmışdır. 1992-1993-cü illərdə erməni kəşfiyyatı tərəfindən Ermənistan Respublikasının Naziri və Arzni rayonlarında, eləcə də Dağıstan Respublikasının ərazisində gizli hərbi təlim-məşq bazaları yaradılmış, bu düşərgələrdə 100-ə yaxın «Sadval»çı Ermənistandan gəlmiş təlimatçıların rəhbərliyi altında xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmişdir. Həmin terrorçuların 30 nəfəri Bakı metropoliteninin «20 Yanvar» stansiyasındakı partlayışla əlaqədar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur.

-13 aprel 1994-cü il - Dağıstan Respublikasının «Дагестанские огни» stansiyası yaxınlığında «Moskva - Bakı» sərnəşin qatan partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır. [354-355]

-3 iyul 1994-cü il - Bakı metropoliteninin «28 May» və «Gənclik» stansiyaları arasında elektrik qatarında partlayış törədilmiş, 14 nəfər həlak olmuş 54 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır.

Arayış: Terror aksiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, milliyətçə ləzgi Aslanov Azər Salman oğlu tərəfindən törədilmişdir. A. Aslanov Qarabağ uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsir düşmüş və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilmişdir. İstintaq və məhkəmə prosesində sübuta yetirilmişdir ki, Aslanovun terrorçu kimi hazırlanmasının «ideoloji təminatında» erməni separatçısı - millətçi ekstremizmin ideoloqlarından biri Zori Balayanın və Dağlıq Qarabağ erməni separatçılarının lideri, hazırda Ermənistan Respublikasının prezidenti Robert Koçaryanın iştirakı olmuşdur.

1994-cü ilin may ayından qüvvədə olan atəşkəs, həmçinin Azərbaycan tərəfinin göstərdiyi təşəbbüslər faktiki surətdə eyni vaxtda münaqişə zonasında döyüş əməliyyatının və Azərbaycanın cəbhə xəttindən uzaq rayonlarında Ermənistan Respublikasının terrorçuluq fəaliyyətinin dayandırılmasına şərait yaratdı. Bu bir daha göstərir ki, həm birbaşa hərbi təcavüz, həm də dinc əhaliyə və mülki obyektlərə yönəlmiş terrorçuluq Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı yeridilən vahid dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Erməni tərəfinin münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınmasını süni şəkildə uzatması sübut edir ki, regionda vəziyyət gərginləşəcəyi halda, Ermənistan Respublikası dinc əhaliyə qarşı terror taktikasına dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yenidən əl ata bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin, qondarma «Dağlıq Qarabağ problemi»nin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və qorunması məsələlərinin həll edilməsində ilk gündən beynəlxalq təşkilatların gücündən istifadə edilməsinə, onların vasitəsilə bu məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsinə çalışırdı. Bu təşkilatlardan biri də ATƏT-dir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə edəndən sonra ATƏT-ə üzv qəbul olunmuşdur. O 1992-ci ilin martından Ermənistan-Azərbaycan məsələsi ilə bilavasitə məşğul olmağı öz üzərinə götürüb. Münaqişəni aradan qaldırmaq, Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etmək üçün Minsk konfransı, Minsk qrupu yaratmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı da bu məsələni ATƏT-in himayəsinə [355-356] veribdir. Minsk qrupuna 12 dövlət daxildir. Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı vaxtdan ATƏT-lə, onun Minsk qrupu ilə sıx əməkdaşlıq etmiş və münaqişənin aradan qaldırılmasında ATƏT-in fəaliyyətinə, xüsusilə Minsk qrupu vasitəsi ilə üstünlük şəraiti yaradılmasına daim çalışmışdır. Çünki, o bu yolu münaqişəyə son qoyulması üçün ən etibarlı yol, mövcud imkanların ən etibarlısı hesab edirdi. Xüsusilə ATƏT-in nümayəndələri ilə, Minsk qrupunun başçıları ilə dəfələrlə görüşmüş, söhbətlər aparmış ATƏT-in bu məsələlərə bilavasitə qarışmasına, onun hətta təşəbbüsü öz əlinə almasına üstünlük vermişdi. Problemlərin həllinin reallaşmadığına baxmayaraq, öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ATƏT-in zirvə görüşləri vasitəsilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini, Dağlıq Qarabağ məsələsini reallığa əsaslanan, obyektiv olaraq həll edilməsinə zəmin yaradılmasına çalışırdı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası yaranandan sonra Azərbaycanın iştirak etdiyi ATƏT-in ilk zirvə görüşü 1992-ci ildə Helsinkidə olmuşdur.

1994-cü ilin dekabr ayında Macarıstanın Budapeşt şəhərində keçirilən ikinci zirvə görüşündə Heydər Əliyevin başçılığı ilə nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. Üçüncü görüş 1996-cı il dekabrın 2-3-də Portuqaliyanın Lissabon şəhərində olmuşdur. Bu görüşdə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi altında nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. Dördüncü görüş 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda keçirilmişdir.

Birinci görüşdə o vaxtkı Azərbaycan Respublikası Prezidenti Əbülfəz Elçibəy başda olmaqla Helsinkidə nümayəndə heyəti iştirak etməsinə baxmayaraq, zirvə görüşünün Azərbaycanda olan sənədlərində Azərbaycan, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi, Dağlıq Qarabağ haqqında məsələnin qoyulması haqqında heç bir məlumat yoxdur. 1996-cı ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri işləyən Vəfa Quluzadə televiziya müsahibəsində 1992-ci ilin sonunda Helsinkidə keçirilən ATƏM müşavirəsində iştirakı zamanı yadında qalan təəssüratlardan danışarkən o vaxtkı prezident Ə. Elçibəyin və xarici işlər naziri T. Qasımovun «fəaliyyəti» haqqında demişdi: «Gülməli vəziyyət yaranırdı. Məsələn, ən mühüm məqamlarda Azərbaycan nümayəndə heyəti heç salonda oturmurdu.

...Mənim tələbə dostum Əbülfəz Elçibəy utandığından dövlət başçılarından birinə də yaxın durmurdu. Onda mən gedib Buşun qolundan [356-357] tutub dedim ki, hörmətli prezident, bizim prezident özünü Sizə təqdim etmək istəyir. Onlar bir-birinin əlini sıxanda bütün dünya mətbuatı şəkil çəkdi. Lakin orada bir nəfər də azərbaycanlı mətbuat işçisi yox idi, ona görə bizim mətbuatda heç bir şəkil də çıxmadı»¹.

1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏM-in üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarından Budapeştdə keçirilən zirvə toplantısı xüsusilə yadda qaldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) 1975-ci ildə Finlandiyanın Helsinki konfransında yaradılmışdı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə edəndən sonra onun bütün zirvə görüşlərində ölkə prezidenti iştirak etmişdir. Budapeşt görüşündə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsi məsələləri müzakirə edilməli idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu məsələlərin müzakirəyə qoyulmasını müdafiə edirdi. ABŞ prezidenti Bill Klinton hələ zirvə görüşü qabağı Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevə göndərdiyi məktubda öz fikirlərini yazmışdı. Heydər Əliyev isə dekabrın 2-də ona göndərdiyi cavab məktubunda Azərbaycanın mövqeyini bildirmişdi. O, Budapeşt şəhərinə yola düşməzdən əvvəl dekabrın 4-də Binə hava limanında jurnalistlərə verdiyi müsahibəsində Azərbaycanın mövqeyini açıqlayırdı: «ATƏM təşkilatı güclənməlidir, daha böyük fəaliyyət göstərməlidir, yeni Avropanın yaranması üçün, yeni Avropanın inkişafı üçün bu təşkilatın fəaliyyəti bundan sonra daha da artıq olmalıdır. Biz bir Avropa dövləti kimi və Avropa birliyinə daxil olan bir dövlət kimi ATƏM təşkilatının güclənməsinin tərəfdarıyıq. Bu mövqələrimizi orada bildirəcəyik»².

Heydər Əliyev eyni zamanda Budapeşt Zirvə görüşündə Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibə məsələlərinin ilk dəfə olaraq gündəliyə salındığını qeyd edir və bu görüşdən çox şeylər gözlədiyinə ümid bəslədiyini vurğulayırdı.

Heydər Əliyev ATƏM-in üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından toplantısında birinci dəfə idi ki, iştirak edirdi. Onun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin diplomatik fəaliyyəti, dövlət və hökumət başçıları ilə keçirilən görüşlər, Avropada və Qafqaz regionunda təhlükəsizlik [357-358] və əməkdaşlığa dair irəli sürülən təkliflər zirvə toplantısının işinə böyük təsir etmişdi. Onun iştirakı və dərin məzmunlu çıxışı sammitdə böyük təəssürat oyatmış və müzakirə olunan məsələlərin konstruktiv həll

¹ Lissabon sammiti 1996. Bakı, 1997, səh. 287

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. Bakı, 1997, səh. 572

edilməsində öz rolunu oynamışdır. Müşahidəçilərin fikrinə görə, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin bütün məsələlərdə konkret və konstruktiv çıxış etməsi sammitin işinə böyük kömək etmiş, ona işgüzarlıq ruhu və dinamizm gətirmiş, həmçinin ATƏM-i və onun Minsk qrupunu passivlikdən, fəaliyyətsizlikdən, eyni zamanda onun rolunu heçə endirməyə çalışan qüvvələrin qeyri-sağlam münasibətindən qurtarmaq sahəsində mühüm addım olmuşdu.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev sammitdəki çıxışında iki əsas məsələnin həll edilməsi zərurətini əsaslandırılmış və onların qəbul edilməsinə nail olmuşdu. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Son illərdə dünyada baş verən əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq ATƏM-in fəaliyyəti təkmilləşməli, Yeni Avropaya rəhbərlik edəcək aparıcı və həlledici bir təşkilata çevrilməlidir. «Müasir şəraitdə... Yeni Avropaya, sərhədlərin və nüfuz dairələrinin olmayacağı Avropaya təkmilləşmiş ATƏM gərəkdir»³.

2) ATƏM-ə məxsus çoxmillətli sülhü mühafizə qüvvələrinin yaradılması və Avropanın münafişəli regionlarına göndərilməsi, münafişə rayonlarında sabitlik, dinclik yaradılmasında ondan istifadə edilməsi ideyası Heydər Əliyev tərəfindən belə əsaslandırılırdı: «Son illər, xüsusən mən bu işlə məşğul olduğum vaxt çoxları dəfələrlə mənə demişdilər ki, ATƏM heç zaman sülhməramlı qüvvələr yarada bilməz və bu mümkün deyil... Ancaq mən daim inanırdım ki, ATƏM-in sülhü mühafizə qüvvələrini yaratmaq olar. Mən bundan ötrü çalışırdım, bütün söylərimi də buna yönəltdim»¹.

Ciddi müzakirələrdən sonra son mərhələdə ABŞ ilə Rusiya arasında danışıqlarda qətnamə əldə olunması reallaşdı və dekabrın 6-da sülhü mühafizə qüvvələri yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Budapeşt sammitində erməni təcavüzü nəticəsində respublikamızın ərazisinin 20%-nin işğal edilməsi, işğal olunmuş rayonların adları haqqında sammit iştirakçılarında məlumat verdi. Müharibə nəticəsində 20 mindən çox adamın həlak olması, təqribən [358-359] 100 min nəfərin yaralanması və şikəst olmasını, 6 min nəfərin əsir düşməsi faktını qeyd edirdi. İşğal nəticəsində Azərbaycan ərazilərində 700 şəhər və kənd dağıdılmış, yandırılmış, bütün evlər, məktəblər, xəstəxanalar talan olunmuş, mədəniyyət abidələri məhv edilmişdi. Budapeşt zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin diplomatik fəaliyyəti, inandırıcı nitqində irəli sürülən müddəaların təsiri, apardığı ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqları nəticəsində Ermənistan-Azərbaycan münafişəsi, Dağlıq Qarabağ probleminə dair qərar qəbul edilmişdi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ATƏT-in (ATƏM sonralar belə adlandırılırdı. -*J.H.*) Lissabon zirvə görüşündə 1996-cı il dekabr fəaliyyəti onun beynəlxalq aləmdə mövqeyinin və nüfuzunun artdığını və möhkəmləndiyini bir daha göstərdi.

Böyük siyasi xadim və dövlət başçısı Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətin, həyata keçirdiyi diplomatiyanın gücünü və təsirini nümayiş etdirdi. İkinci dəfə idi ki, Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti ATƏT-in sammitində iştirak etdi. Mübaliğəsiz demək olar ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Lissabon görüşündəki fəaliyyəti, ümumiyyətlə, sammitin işinin müvəffəqiyyətlə başa çatmasında mühüm rol oynadı, o cümlədən, Azərbaycan diplomatiyasının gücünü və uğurlarını nümayiş etdirdi. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Lissabon görüşünə geniş hazırlıq işləri aparmışdı. Sammit ərəfəsində ATƏT-in üzvü olan dövlətlərin rəhbərləri və hökumət başçıları ilə görüşlər keçirmiş, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar aparmış, ATƏT-in üzvü olmayan dövlət və hökumət başçılarına məktublar, müraciətlər göndərmişdi².

Ermənistan-Azərbaycan münafişəsinin, Dağlıq Qarabağ məsələsinin mahiyyətini onlara izah etmiş və öz prinsiplərini onlara bildirmişdi. Bu prinsiplər üç formaldan ibarət idi.

1. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması. Bu prinsipin zəruriliyi ondan irəli gəlirdi ki, 1989-cu ildə Ermənistan Parlamenti Dağlıq Qarabağın özünün tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Azərbaycanın təkid və tələbinə baxmayaraq, o qərarını ləğv etməmişdi. Eyni zamanda Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaqdan imtina edirdi. Bu çox prinsipial məsələ idi. [359-360]

2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində yüksək idarəetmə statusunun verilməsi məsələsi idi.

3. Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına zəmanət verilməsi idi.

Bu üç formulu Azərbaycan Respublikası Prezidenti dəfələrlə Minsk qrupuna da təklif etmişdi, dünya ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarına göndərdiyi müraciətlərdə də, Lissabon zirvə görüşü ərəfəsində keçirdiyi bütün görüşlərdə də irəli sürmüşdü. Bunlar böyük dövlət xadiminin uzaqgörən siyasətinin məntiqi ifadəsi idi: «Bizim məqsədimiz də ondan ibarət idi ki, əgər Lissabon zirvə görüşü Ermənistan-Azərbaycan münafişəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün bu prinsipləri qəbul etsə, demək, bundan sonra gedəcək danışıqlar, Minsk qrupunun fəaliyyəti bu prinsiplər üzərində qurulmalıdır»³.

³ **Heydər Əliyev.** Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, Bakı, 1997, səh. 573

¹ Yenə orada, səh. 579

² Lissabon sammiti. Bakı, 1996, səh. 9-46; «Azərbaycan» qəzeti, 7 dekabr 1996-cı il

³ **Heydər Əliyev.** Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, haqq işinin dünya miqyasında dəstəklənməsi yolunda uğurlu addım, diplomatiyamızın mühüm nailiyyəti. ATƏT-in Lissabon zirvə toplantısının yekunları ilə əlaqədar 1996-cı il dekabrın 6-da respublika ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 7 dekabr 1996-cı il

ATƏT-in üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından bir çoxu Heydər Əliyevin məktub və müraciətlərinə yazılı və şifahi cavablar vermişdilər. ABŞ prezidenti Bill Klinton noyabrın 8-də cavab məktubu göndərmişdi, bu məktub mətbuatda dərc edilmişdi. Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, Türkiyə və digər ölkələrdən də cavab məktubları göndərilmişdi.

Üç prinsip Minsk qrupu tərəfindən də qəbul edilirdi. Lakin Ermənistan bu prinsiplərə etiraz etdiyinə görə, o, bu prinsipləri müzakirəyə qoya bilməmişdi. Ona görə də Azərbaycan bu prinsiplərin zirvə görüşündə qəbul edilməsinə çalışırdı ki, Minsk qrupunun fəaliyyəti üçün əsas yaradılsın. Demək olar ki, Heydər Əliyev hələ Lissabon görüşü qabağı irəli sürdüyü üç prinsipin hamı tərəfindən qəbul edilməsinə və başqa mühüm sənədlərdə öz əksini tapmasını addımbaaddım izləyirdi. «Bunun üçün də biz zirvə görüşü ərəfəsində Helsinkidə-Minsk qrupunun son toplantısında bu məsələni çox kəskin qoymuşduq, Lissabon görüşünü hazırlayan qrupun Vyanadakı işində də biz bu prinsipləri irəli sürmüşdük və nəhayət, Lissabonun özündə, zirvə görüşü başlanmadan əvvəl bu prinsiplərin sammitin sənədinə daxil olunmasını təkid edirdik və buna cəhd edirdik, çalışırıq»¹. [360-361]

Lakin nə Vyanada, nə də Lissabonda hazırlanmış bəyannamə layihəsində bu prinsiplər heç ümumi sənədin layihəsinə də daxil edilməmişdi. Bu da Azərbaycanın mənafeyinə tamamilə zidd idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bunu heç vaxt qəbul edə bilməzdi və etmədi də. Onun gərgin əməyi, təkidi və inandırıcı dəlilləri nəticəsində ermənilərin mənafeyinə uyğun olan 18-ci paraqraf altında verilən yazı Lissabonda layihədən çıxarıldı. Lissabon sənədinə 20-ci paraqraf salındı ki, həmin prinsiplər orada əks olunmuşdu. Heydər Əliyev Lissabon sammitindən sonra dekabrın 6-da respublika ictimaiyyətinin nümayəndələri qarşısındakı nitqində qeyd edirdi ki, o paraqrafın (20-ci paraqraf - *İ.H.*) salınması hesab edirəm, bizim ilk, çox uğurlu addımımız oldu ki, əvvəlki, bizim üçün qeyri-məqbul məzmun daşıyan paraqraf əvəzinə, bu paraqraf layihəyə salındı. Lakin ATƏT konsensus əsasında işlədiyinə görə Ermənistan bu maddəyə veto qoydu və bu paraqrafın qəbul olunmasına qəti etiraz etdi.

Ermənistanın mövqeyinə gəldikdə o belə hesab edirdi ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü onun üçün hələ ki, danışıq mövzusu ola bilməz. Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti Azərbaycandan asılı olmamalıdır, təhlükəsizlik məsələsi isə yalnız bir icmaya-ermənilərə aid olmalıdır².

Qeyd etmək lazımdır ki, əslinə qalsa, Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısını heç bu paraqraf da tam təmin etmirdi. Çünki orada üç elementdən olan formul yazılmışdı, eyni zamanda qeyd edilirdi ki, sammit təəssüf edir ki, konsensus olmadığına görə bu qəbul olunmur və tövsiyə edilir ki, danışıqlar davam etdirilsin. Lakin ATƏT-in sənədlərində Lissabon sammitinə qədər irəli sürülən üç formul öz əksini tapmamışdı, ona görə də Azərbaycan tərəfindən təkid edilirdi ki, ATƏT-in sənədində heç olmasa ilk dəfə olaraq prinsiplər əks edilsin. Ermənistanın Azərbaycanın irəli sürdüyü üç prinsipə veto qoymasına cavab olaraq Heydər Əliyev daha qəti hərəkət etdi, özünün dediyi kimi «riskli» qərar qəbul etməyə vadar oldu. O hələ Lissabon sammitinin iclasından qabaq, dekabrın 1-də axşam Lissabon zirvə toplantısının son sənədinə veto qoydu. Bu çox gözlənilməz oldu. Böyük narahatlıq, təşviş doğurdu. Bununla möhkəm iradəli dövlət xadiminin sammitdə fəaliyyətinin yeni mərhələsi başlandı. Həqiqətən, o, «risk» etməklə böyük çətinlik yaratmışdı. Buna baxmayaraq, öz müdrikliyinə, siyasi və həyat təcrübəsinə [361-362] əsaslanaraq, xalqının və dövlətinin dünya dövlətləri birliyində nüfuzunun saxlanması və mövqeyinin möhkəmlənməsi naminə belə qərar qəbul etdi. Bu onun möhkəm iradəsindən və inamından irəli gəlirdi.

Dekabrın 1-də, zirvə görüşü işə başlamamışdan əvvəl, dekabrın 2-də, 3-də bir çox görüşlər keçirdi. Eyni zamanda sammit işinə başlayandan sonra hətta tənəffüslər zamanı, Portuqaliya prezidentinin, baş nazirinin təşkil etdikləri qəbullar zamanı dövlət və hökumət başçıları ilə fərdi görüşlər keçirir, danışıqlar aparır, Azərbaycanın mövqeyini izah edirdi. Bu, çoxsaylı görüşlərlə yanaşı, həmin məsələləri müzakirə etmək və müəyyən dəstək almaq üçün bir neçə dövlət və hökumət başçıları ilə, xarici işlər nazirləri ilə xüsusi, ayrıca və müstəqil görüşlər keçirirdi.

«ABŞ-m vitse-prezidenti Albert Qor ilə, Rusiyanın baş naziri, bu ölkənin nümayəndə heyətinin başçısı Viktor Çernomırdinlə, Türkiyənin prezidenti Süleyman Dəmirəllə, Finlandiyanın prezidenti Marti Ahtisaari ilə, Ukraynanın prezidenti Leonid Kuçma ilə, Portuqaliyanın baş naziri Antonio Qutyerreslə, İsrailin baş naziri Netanyahu ilə, Qazaxıstanın prezidenti Nursultan Nazarbayevlə, Gürcüstanın prezidenti Şevardnadze ilə, ATƏT-in hazırkı sədri, İsveçrənin xarici işlər naziri Flavio Kotti ilə bir neçə dəfə, Ermənistanın prezidenti Ter-Petrosyanla, Rusiyanın xarici işlər naziri Yevgeni Primakovla, Almaniyanın xarici işlər naziri Klaus Kinkellə, Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri Malkolm Rifkindlə, Fransanın xarici işlər naziri Erve de Şarettlə, ABŞ dövlət katibinin müavini xanım Linn Devislə xüsusi görüşlər keçirdim, müzakirələr apardım, mövqələrimizi izah etməyə çalışdım»³.

Heydər Əliyev dekabrın 2-də Levon Ter-Petrosyanla da görüşür, ətraflı danışıqlar apardı. Ona başa salmaq istəyirdi ki, 20-ci paraqrafa veto qoyması düzgün deyil, bu paraqrafın qəbul olunması gələcək

¹ Yenə orada

² Lissabon sammiti, 1996, səh. 142

³ Lissabon sammiti, Bakı, 1996, səh. 49-110

danışıqlara xeyli kömək edə bilər. Ancaq böhtançı danışıqlarla o öz dediyinin üstündə durmuşdu. Razılıq əldə edilmirdi.

Lissabon zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikası Prezidenti olduqca məzmunlu, inandırıcı, ətraflı nitq söylədi. Onun nitqi sərt qoyulmuşdu və bütün reallıqları açıb göstərirdi. Dərin məzmunlu nitqində Ermənistanın [362-363] Azərbaycana təcavüz etdiyini, onun təcavüzkar olduğunu, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyini, onun işğalçı olduğunu açıqladı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsində qeyri-konstruktiv mövqe tutduğunu, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ müstəqil dövlət etmək məqsədini göstərərək, Azərbaycanın bunların heç biri ilə razılaşmayacağını bəyan etdi. Nitqin ikinci hissəsində H. Əliyev problemin sülh yolu ilə həll edilməsində özünün əsaslandırılmış fikirlərini irəli sürdü. Həm də Ermənistan rəhbərlərinə, xalqına müraciətlə bildirdi ki, səkkiz il davam edən münaqişə indiyə kimi onlara bir şey verməyib və verməyəcəkdir. Sülh danışıqları aparmaq lazımdır. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ ətrafında danışıqlar üçün prinsiplərini də irəli sürdü¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin diplomatik fəaliyyətinin təsiri, onun inandırma qabiliyyətinin nəticəsi olaraq sammitdə iştirak edən 54 dövlətdən 53 dövlət Ermənistanın mövqeyini pislədi. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Heydər Əliyevin razılığı ilə 53 dövlət adından bəyanat verməli oldu. Həmin üç prinsip də bəyanatda öz əksini tapmışdı. Həmin bəyanatın mətni belə idi:

«ATƏT-in fəaliyyət göstərən sədrinin bəyanatı:

Hamınız bilirsiniz ki, son iki ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsində və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsində tərəqqi əldə olunmayıb.

Təəssüf edirəm ki, tərəflərin tənzimləmə prinsiplərinə dair fikirlərini bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün Minsk konfransı həmsədrələrinin söyləri uğursuz olub.

Minsk qrupunun həmsədrələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasını təşkil edəcək üç prinsip tövsiyə edilibdir. Həmin prinsiplər Minsk qrupunun üzvü olan bütün dövlətlər tərəfindən dəstəklənir. Onlar aşağıdakılardır:

- Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

- Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa ən yüksək özünü-idarəetmə dərəcəsi verən hüquqi status; [363-364]

- Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi.

Təəssüf edirəm ki, Ermənistan bunu qəbul edə bilmədi. Bu prinsiplər bütün digər iştirakçı dövlətlər tərəfindən dəstəklənir.

Bu bəyanat Lissabon sammitinin sənədlərinə daxil olacaq»².

Lissabon sammitinin mühüm nəticələri və əhəmiyyəti vardır. O Azərbaycanın mövqeyini, ədalətli tələblərini, haqq işini bütün dünyaya çatdırdı. Lissabon sammitinin iştirakçıları, 53 dövlətin rəhbərləri Prezidentimiz Heydər Əliyevi müdafiə edib dəstəklədi. O, sammitdən qayıtdıqdan sonra respublika ictimaiyyəti nümayəndələri ilə görüşdə bu faktı qeyd edirdi: «mən sammitin ümumi sənədinə «veto» qoyandan sonra mənimlə aparılan danışıqlarda heç bir nümayəndə heyəti, heç bir dövlət başçısı buna görə mənə irad tutmadı. Hər bir kəs bildirdi ki, mənim bu addımım əsaslıdır, buna hüququm var. Nəinki hüququm var, əsasım da var. Yəni, doğrudan da, bu prinsiplər ümumi sənəddə olmalıdır».

Lissabon sammitinin daha bir müsbət nəticəsi ondan ibarət idi ki, həmin günlər bütün dünya ictimaiyyəti, dünyanın bütün informasiya orqanlarının diqqəti ora cəlb olunmuşdu. Onların bu prosesi izləməsi məsələnin həlli yollarını dərinlən araşdırması və öyrənməsi nəticəsində Azərbaycanın haqlı olmasını yaqın etdilər. Azərbaycan nümayəndəliyi Prezidentimiz Heydər Əliyevin başçılığı altında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin mahiyyətini həm zirvə görüşünün iştirakçılarına, həm də bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırdı.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda ATƏT-in zirvə görüşü keçirildi. Bu, Heydər Əliyevin Azərbaycanı təmsil etdiyi üçüncü, Azərbaycanın iştirak etdiyi dördüncü zirvə görüşü idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti noyabrın 18-də zirvə görüşündə söylədiyi nitqində ATƏT-in və onun üzvü olan dövlət və hökumət başçılarının diqqətini Azərbaycanın düşdüyü aşağıda göstərilən ağır vəziyyətə yönəltdi. Bildirdi ki, altı ildən çox bir müddətdə suveren Azərbaycanın ərazisinin beşdə bir hissəsi erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altında qalmışdır, Ermənistan tərəfindən həyata [364-365] keçirilən etnik təmizləmələr nəticəsində bir milyon azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvalarından qovulmuşdur. Təəssüf etdiyini bildirdi ki, belə vəziyyət beynəlxalq təşkilatlara da məlumdur, lakin bunun həlli üçün əməli addımlar atılmır. Sonuncu Lissabon zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi və bu yolda ciddi tədbirlər görülməsi zərurəti qeyd edilməsinə baxmayaraq, sülh prosesi arzu etdiyimiz nəticəni verməmişdir³. Bunun səbəblərindən birini çox

¹ Lissabon sammiti 1996. Bakı, 1997, səh. 127-128; «Azərbaycan» qəzeti, 7 dekabr 1996-cı il

² **Heydər Əliyev.** Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, haqq işinin dünya miqyasında dəstəklənməsi yolunda uğurlu addım, diplomatiyamızın mühüm nailiyyəti. -«Azərbaycan» qəzeti, 7 dekabr 1996-cı il

³ Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbul zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 19 noyabr 1999-cu il

cəsəratlə vurğulayırdı: «Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon zirvə görüşündə qəbul edilmiş prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün lazımi fəallıq və ardıcılıq göstərməmişlər. Minsk qrupu passivləşmişdir».

Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında birbaşa görüşlər, danışıqlar keçirilmişdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bildirirdi ki, bu görüşlər münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə ümid versə də, bunlar Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması üçün heç də bu işdə məsuliyyət daşıyan ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini əvəz edə bilməz. Ona görə də Minsk konfransının həmsədri olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarına müraciət edərək Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların tezliklə bərpa edilməsinə səy göstərməyə çağırır. ATƏT-in rolunun artırılmasını, onun öz prinsiplərini müdafiə etmək məqsədi ilə qətiyyətlə fəaliyyət göstərməsini və özünün əməliyyat imkanlarını xeyli gücləndirməsini arzulayır.

Heydər Əliyev nitqində Ermənistan prezidenti ilə görüşlərində onun həddən artıq qeyri-konstruktiv mövqe tutduğunu açıqlayırdı. Bildirirdi ki, razılığa gəlmək üçün mühüm amillərdən biri də tərəflərin güzəştə getməyə hazır olmasıdır. Bu güzəştlər beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarına uyğun aparılmalıdır. Çünki beynəlxalq qaydalara əsasən güzəştlərin müəyyən edilmiş həddi vardır. Ermənistan buna əməl etmir. Azərbaycan mövqeyini bildirərkən bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda ermənilər və azərbaycanlılar sülh və təhlükəsizlik şəraitində yaşaya bilər və yaşamalıdır. Bunun üçün Azərbaycanın işğal edilmiş [365-366] əraziləri azad edilməli və Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağın müvafiq statusu müəyyən edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nitqi gələcək fəaliyyət üçün mühüm bir proqram sənədidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etməkdə dünyanın böyük dövlət və hökumət başçıları ilə daim görüşlər keçirmiş, bu imkanlardan da istifadə etməyə üstünlük vermişdir. Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1999-cu ilin fevralına qədər Heydər Əliyev 68 ölkənin prezidentləri, dövlət başçıları ilə 485 görüş keçirmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti, xarici işlər naziri ilə 18 dəfə, Fransanın prezidenti və xarici işlər naziri ilə 16 dəfə, Rusiyanınki ilə 28 dəfə, Türkiyənin rəhbərlərinin hamısı ilə dəfələrlə, 78 dəfə görüş keçirmişdir¹. Bu görüşlərdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi məsələsini ortaya atmış, bu barədə geniş məlumat vermiş və eyni zamanda Azərbaycana kömək etmələrini, Azərbaycana tərəfdar olmalarını xahiş etmişdi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəhbərliyi ilə - keçmiş sədr Butros Butros Qali ilə, ondan sonra sədrlik edən Koffi Annan ilə 10 dəfə görüş keçirmiş, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ məsələsi barədə söhbət aparmışdı.

Heydər Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üç zirvə görüşündə çıxış etmiş, bu çıxışlarda Azərbaycanın vəziyyətini ətraflı təhlil edib, onun işğal edilmiş torpaqlarının azad edilməsi, qaçqın və köçkünlərin öz torpaqlarına qaytarılması üçün köməklik edilməsini xahiş etmişdi. Eyni zamanda BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələri, xüsusilə, Azərbaycan haqqında qəbul edilən dörd qətnaməni yerinə yetirmədiyinə görə onu tənqid etmişdi.

NATO-da üç zirvə görüşündə iştirak etmiş, buradakı çıxışlarında da Azərbaycanda qaçqınların vəziyyəti, respublikamızın ərazilərinin işğal edilməsi, Dağlıq Qarabağın işğalı və oradakı beynəlxalq hüquq normalarına, qanunlara zidd hərəkətlər haqqında məlumatlar vermiş və Azərbaycana kömək göstərilməsini xahiş etmişdi.

İslam Konfransı Təşkilatının iki zirvə görüşündə iştirak etmiş və ətraflı çıxış etmişdi. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının-EKO-nun dörd zirvə [366-367] görüşündə, türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının beş zirvə görüşündə çıxış etmişdi.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü kimi dövlət başçılarının bütün iclaslarında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi məsələsini qaldırmış, ona münasibət bildirməyi xahiş etmişdi. Amma qəribədir ki, bu birliyin üzvlərinin heç biri Ermənistanın təcavüzkar olmasını etiraf etməmişdir.

Lissabon sammitindən sonra Minsk qrupunun həmsədrləri, - bu vaxta qədər iki həmsədr - Rusiya və Finlandiya axırıncı həmsədrlikdən çıxdığına görə, üç həmsədr - Rusiya, ABŞ və Fransa nümayəndələrindən ibarət idi. Bundan sonra məsələnin həlli üçün Minsk qrupunun təklifi gözlənilirdi. 1997-ci ilin iyun ayında birinci təklif - «Paket həll» təklifi verildi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu təklifi qəbul etdi. Lakin Ermənistan qəbul etmədi.

Bundan sonra ikinci təklif, «mərhələli həll» təklifi irəli sürüldü. Heydər Əliyev onu da qəbul etdi. Ermənistan bunu da qəbul etmədi. Bu iki təklifin qəbul edilməsi heç də o demək deyildi ki, o, Azərbaycan üçün əlverişli idi. O yalnız taktiki mülahizələrlə, danışıqlar prosesinə başlamaq və Ermənistanın mövqeyini ümumi şəkildə də olsa müəyyənləşdirmək məqsədilə əsas olaraq qəbul edilmişdi. Bu Heydər Əliyevin diplomatik gücü idi. O göstərirdi ki, biz bu təklifləri qəbul etməkdə istəyirdik ki, «görək irəliyə gedə bilərik, yoxsa yox».

1998-ci ilin sonunda üçüncü təklif, «ümumi dövlət» təklifi verilmişdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu təklifi eşidən kimi açıq şəkildə bildirmişdi ki, biz heç bunu müzakirə də etmək istəmirik. Çünki bu təklifi qəbul etmək o deməkdir ki, Azərbaycan ərazisində iki dövlət olur - Azərbaycan, bir də Dağlıq Qarabağ.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 24 fevral 2001-ci il; «Бакинский рабочий» qəzeti, 24 fevral 2001-ci il

«Azərbaycan təcrid edilirdi. Dedim, siz nə düşünürsünüz, biz o qədər dəli olmuşuq ki, bunun nə demək olduğunu anlamırıq? Biz bundan imtina etdik. Ancaq Ermənistan qəbul etdi»².

Heydər Əliyev Milli Məclisin 23 fevral 2001-ci il tarixli iclasındakı nitqində demişdi: [367-368]

«Hesab edirəm ki, son təklif Azərbaycana qarşı edilən böyük bir təxribat idi və biz onu tamamilə rədd etdik»³.

Bu üçüncü təklifin hazırlanmasında, əsasən, Rusiyadan olan həmsədr daha çox fəallıq göstərmişdi. Təklifin müəlliflərinə aydın idi ki, Azərbaycan onu qəbul etməyəcəkdir. Bu faktıdan istifadə edərək Azərbaycanı qeyri-konstruktiv mövqe tutan bir tərəf kimi qələmə verib onu beynəlxalq aləmdən tamamilə təcrid etmək, təkləmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Bu daha təhlükəli hərəkət idi. Məhz Heydər Əliyevin çevik diplomatik hərəkəti nəticəsində bunun qarşısı alındı. Həmin dövrdə Bakıda olan ATƏT-in icraçı sədri, Polşanın xarici işlər naziri B. Gersmikle görüşündə üçüncü təklifin mahiyyətini və nə ilə nəticələnmə biləcəyini ona izah etdi. Onu inandırıldı. Nəticədə ATƏT-in üzvü olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 1998-ci ilin dekabrında Stokholmda keçirilən iclasında Azərbaycanın təcrid edilməsi təhlükəsi aradan qaldırıldı.

Beləliklə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini öz üzərinə götürən ATƏT-in və onun Minsk qrupunda sabit mövqeyin olmaması, onun ikili standart siyasəti hələ məsələnin həlli üçün real imkan yarada bilməmişdir. Eyni zamanda böyük ölkələrdə, ABŞ-ni Konqresində də, yaxud başqa ölkələrin parlamentində Ermənistana olan doğma münasibət, Azərbaycana isə qeyri-səmimi münasibət də münaqişənin həllinin uzadılmasının əsas səbəblərindəndir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bunu aydın görür, bütün nüfuzlu, böyük təşkilatlar, sammitlər qarşısında açıq şəkildə bildirirdi: «Mən bunu açıq demişəm və Strasburqda çıxış edəndə də dedim. Bütün Avropa Şurasının qarşısında da dedim ki, dünyada ikili standartlardan əl çəkmək lazımdır. Bu gün də deyirəm ki, dünyada ikili standartlar mövcuddur... Bu ikili standart indi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində tətbiq olunur»¹.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2001-ci il 23 fevral tarixli Milli Məclisdəki nitqində açıq şəkildə, cəsarətlə bəyan etdi ki, aparılan bütün [368-369] danışıqlardan, Minsk qrupunun verdiyi təkliflərdən aydın olur ki, bunlar Dağlıq Qarabağa müstəqilliyə yaxın bir status vermək, yaxud müstəqillik vermək istəyirlər. Biz buna razı olmamalıyıq və razı ola bilmərik.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin 1992-ci ildən ATƏT-in müstəvisinə keçirildiyi vaxtdan, xüsusilə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən sonra bu təşkilatla Azərbaycanın, onun prezidentinin sıx əlaqəsi yaradılmışdır. Bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, 1992-2000-ci illərdə prezident Heydər Əliyevin ATƏT-in rəhbərliyi ilə, Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüşü keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu görüşlərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti onları diqqətlə dinləməklə öz mövqeyini açıqlamış və eyni zamanda Minsk qrupunun fəaliyyətində olan çatışmazlıqları, xüsusilə, ikili standartlar siyasəti yeritməsini, ögey-doğmalığ münasibətini, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü qeyd etməməsini və s. ikili mövqeyini ciddi tənqid etmişdir.

1999-cu ilin aprelindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsini nizama salmaqda yeni format, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqu meydana gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin görüşlərdə olduqca konstruktiv təkliflərinə baxmayaraq, Ermənistan prezidentinin qeyri-konstruktiv mövqeyi hər dəfə özünü göstərirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etməkdə ciddi çətinliklərlə qarşılaşır, təzyiqlərə məruz qalırdı. Lakin təmkinlə, inamla onları aradan qaldırmağa nail olurdu. Hələ son vaxtlara kimi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini iki ölkə arasında yox, Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasındakı münaqişə kimi qələmə verirdilər. Ermənistanı bu münaqişəyə qatmırdılar. O, belə müddəalara təkzib edirdi. Sübut edirdi ki, bu əslində Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişədir. Əgər belədirsə, qoy Ermənistan kənara çəkilsin, biz özümüz Dağlıq Qarabağla nə edə bilərik, öz işimizdir. Əslində artıq 11 ildir ki, bunlar bir ölkədir. Bu həqiqəti isə heç kəs tanımaq istəmir. Bunları tutarlı dəlillərlə rədd edərək Heydər Əliyev «Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi» [369-370] formulasını əsaslandırmağa müvəffəq ola bildi. Özünün dediyi kimi «... bu formulaları insanların beyninə mən yeritmişəm»².

Azərbaycan-Ermənistan prezidentləri arasında danışıqlar aparılan, görüşlər keçirilən vaxt başqa yolla Heydər Əliyevə təsir etmək istəyirdilər. Heydər Əliyevə müraciət edirdilər ki, «Siz nə bilim, güclü lidərsiniz, iradəlisiniz... Siz məsələni həll edin. Deyirlər ki, Ermənistan yazıqdır, Ermənistan kasıbdır.... Ermənistanın iqtisadiyyatı ağırdır, belədir, elədir»³. Bütün bunlara da əsaslı cavab verildi.

Cənab prezidentin arqumentləri dondan-dona girən bu manevrlərin nə məqsəd daşdığını açıb göstərdi və onları alt-üst etdi. İndi yaratmaq istədikləri «Yazıq Ermənistan» obrazının maskasını yırtdı.

² Heydər Əliyev. Milli Məclisin 23 fevral 2001-ci il tarixli iclasında nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 24 fevral 2001-ci il, səh. 2

³ Heydər Əliyev. Milli Məclisin 23 fevral 2001-ci il tarixli iclasında nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 24 fevral 2001-ci il, səh. 2

¹ Yenə orada

² Heydər Əliyev. Milli Məclisin 23 fevral 2001-ci il tarixli iclasında nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 24 fevral 2001-ci il, səh. 2

³ Yenə orada

İlham Əliyev Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, səbəb və məqsədlərini, Ermənistanın təcavüzkar ölkə olmasını, respublikamıza qarşı terror aktları təşkil etməsini açıqlamaqda, bütün dünyaya yaymaqda böyük işlər görmüşdür. Təkcə bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, AŞ PA-nın 2001-ci il 25 sentyabr tarixli iclasında müxtəlif ölkələrdən olan deputatlar dinc əhalinin məhvinə səbəb olan terror aktlarının, xüsusilə, sentyabrın 11-də ABŞ-ın Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərində törədilən terror aktlarını pisləmiş, terrorçuluğun yeni forma - siyasi forma aldığı söyləmiş və bütün dünya ölkələrini terrorçuluğa qarşı mübarizəyə çağırmışdılar. Azərbaycanın nümayəndə heyətinin başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın terrorçuluğa qarşı mübarizədə möhkəm mövqeyini bəyan etməklə respublikamızın terrorizmə qarşı mübarizədə Amerika Birləşmiş Ştatları ilə bir alyansda olduğunu, bütün demokratik dünya ilə birlik və dünyada terrorizmə son qoymaq üçün əlindən gələni töhfəni verməyə hazır olduğunu bildirmiş, eyni zamanda Ermənistanın nümayəndəsi xarici işlər nazirinin ənənəvi erməni böhtançılığı və iftiraçılığına həqiqi faktlar və dəlillərlə ifşa etmişdi. [370-371]

Siyasət sahəsində böyük məharətlə, iri addımlarla irəliləyən İlham Əliyev AŞ PA-da Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi terrorçuluq hərəkətlərini inandırıcı dəlillərlə sübut etdi. Ermənistanın təcavüzkar olduğunu AŞ PA tribunasından bütün dünyaya bəyan etdi və bütün sənədlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti yeritdiyinin əks olunmasını tələb etdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı İlham Əliyev haqlı olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü başlanan vaxtdan qarşı tərəfin apardığı siyasətin erməni terrorçuluğu ilə müşayiət edildiyini kəskin tənqid etdi. O göstərdi ki, Azərbaycan terrorizmdən çox əziyyətlər çəkmişdir. Ermənistanın təcavüzü başladığı andan erməni terrorçu qrupları tərəfindən Azərbaycana qarşı 32 terror aktı törədilmişdir. Bu terror aktları nəticəsində Azərbaycanda 2 min adam öldürülmüş, on minlərlə adam yaralanmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı terror aktları qatarlarda, avtobuslarda, gəmilərdə, metro qatarlarında törədilmişdir. Erməni terrorçularının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi tenor aktları Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana genişmiqyaslı təcavüzünün əsas elementlərindən, tərkib hissələrindən biridir¹. [371-372]

¹ İlham Əliyev. Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında çıxışı. –«Azərbaycan» qəzeti, 26 sentyabr 2001-ci il

IX FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN KEŞİYİNDƏ. AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ QURUCULUQ

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qədəm qoyduğu vaxtlarda təhsil sahəsində böhranlı vəziyyətlə qarşılaşmışdı. Elm sahəsində çalışan ziyalılara, alimlərə qarşı, bütövlükdə elmə qarşı başlanmış təzyiqlər, elmi müəssisələrə ögey münasibət o vəziyyətə gətirib çıxarmışdı ki, Azərbaycanın elm məbədghahı olan Milli Elmlər Akademiyası, onun institutları bağlanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı.

Təhsil sistemində də mənfi, dağıdıcı, depressiv, böhranlı tendensiyalar meydana çıxmışdı. Təhsilə dövlət qayğısı tamamilə unudulmuşdu.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə əlaqədar olaraq başlanan elan olunmamış müharibə nəticəsində torpaqlarımızın işğalı təhsil sistemində də ağır zərbələr vurmuşdu. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonların işğal olunması 220 körpələr evinin, 616 ümumtəhsil məktəbinin, 35 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsinin, 11 peşə məktəbinin, 4 orta ixtisas məktəbinin, 1 ali məktəb filialının dağıdılması ilə nəticələnmişdi. Bununla yanaşı, 1988-ci ildən Azərbaycanda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi, hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi təhsil sistemində həm mənəvi, həm də fiziki zərbə vurmuşdu.

1993-cü ilin 15 iyunundan Azərbaycanda başlanan qurtuluş hərəkatı Azərbaycan təhsilini də böhrandan, uçurumdan, fəlakətdən qurtardı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə xilaskar missiyalı qayıdışı ilə təhsildə tənəzzül, dağılma prosesi dayandırıldı. Təhsilin öz məcrasına düşməsi, onun inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şərait, hüquqi, mənəvi-əxlaqi mühit yarandı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamızda həyata keçirilən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni və dövlət quruculuğunda baş vermiş dəyişikliklər təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğun əsaslı islahatlar həyata keçirilməsini zəruri edirdi.

Məhz Heydər Əliyevin 1993-cü ilin oktyabrında prezident seçilməsindən sonra təhsilin inkişafı onun ən çox diqqət mərkəzində olan məsələlərdən [372-373] oldu. Bu diqqət və qayğı Prezidentin rəhbərliyi ilə işlənmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onbirillik icbari təhsilə keçirildi. Azərbaycan vətəndaşlarının pulsuz ümumi orta təhsilinə dövlət təminatı verildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik dövründə təhsil islahatını həyata keçirmək üçün hələ əvvəlki dövrdə, xüsusən, ötən əsrin 70-80-ci illərin-də möhkəm təməl qoyulmuşdu.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin bir qərindən artıq davam edən ölkəyə rəhbərlik, millətə liderlik fəaliyyətində təhsilə, elmə, mədəniyyətə, bütövlükdə xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə qayğısı hər zaman üstün yer tutmuş, prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Əslində tariximizin son 33 illik milli intibahı mahiyyət etibarilə xalqın təhsillənmə səviyyəsinin yüksəlişi, fundamental elmin yaranması, milli mədəniyyətin tərəqqisi ilə sıx bağlı olmuşdur ki, bunların hamısı təhsil sisteminin və ondan səmərəli istifadə edilməsinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu mənada təhsilin milli tərəqqidəki böyük rolundan danışarkən Heydər Əliyev deyirdi: «...təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, Azərbaycanın elmi inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik. Onları qiymətləndirmək lazımdır və on illərlə əldə etdiyimiz nailiyyəti heç vaxt unutmamalıyıq...»¹.

Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-80-ci illərində böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi təhsil, elm və mədəniyyət sahəsindəki uğurlu siyasəti, həqiqətən, bu gün müstəqil Azərbaycanın milli sərvəti olan zəngin intellektual potensialının yüksəkliyində özünü göstərir və öz bəhrələrini verir. Əgər o illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təhsil müəssisələrinin zəngin şəbəkəsi yaranmasaydı, onların möhkəm maddi-texniki [373-374] bazası qurulmasaydı, respublikadan kənarında Azərbaycan üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, xüsusən, milli hərbi kadrlar hazırlanmasaydı, elmi-tədqiqat institutlarında fundamental elmin inkişafı təmin olunmasaydı, şübhəsiz, Azərbaycanın bu gün müasir sivilizasiyaya cavab verən böyük elmi, milli təhsil sistemi və zəngin mədəniyyəti də ola bilməzdi. Müqayisə üçün deyək ki, təkcə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci mərhələsində, yəni 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, şəhər və kəndlərində 350 mindən çox şagird yeri olan 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdi¹.

Bu illərdə texniki-peşə təhsili məktəblərinin sayı 76-dan 184-ə, ali məktəblərin sayı isə 12-dən 17-yə çatdırılmışdı. Respublikadan kənarında Azərbaycan üçün təhsil almağa göndərilənlərin sayı 1969-cu ildəki 47

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 20 aprel 1999-cu il

¹ Əsrlərə bərabər 30 il. Bakı, 1999, səh. 17

nəfər-dən, 1975-ci ildə 14 dəfədən çox artaraq 700 nəfərə yaxın, sonrakı illərdə hər il 1000-1400 nəfərə yüksəlmiş, nəticədə o illərdə Azərbaycan üçün ən zəruri ixtisaslar üzrə 15 mindən artıq mütəxəssis hazırlanmışdı². Bu illərdə Azərbaycanda Elmlər Akademiyası böyük inkişaf yolu keçmiş, fundamental elmi araşdırmalar sahəsində 2280 elmi, elmi-texniki və xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli nəticələr alınmış, xeyli yeni tədqiqat institutları yaranmış, Azərbaycan elmi keçmiş SSRİ-də öncül yerlərdən birinə yüksəlmişdi³.

Təhsil sahəsində o illərdə qazanılmış bütün bu böyük tarixi nailiyyətlər Heydər Əliyevin adı, ideyaları və titanik fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Bu mənada tam əsasla və böyük iftixar hissilə deyə bilərik ki, bu gün müstəqil Azərbaycanda təhsilin, elmin, bütövlükdə mədəniyyətin əsaslan məhz o illərdə yaradılmış təməl üzərində yüksəlmişdir. Lakin təəssüflə bildiririk ki, Heydər Əliyevin müvəqqəti olaraq siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı illərdə onun başladığı və uzun illər böyük uğurla həyata keçirdiyi mədəni quruculuq işlərində, o cümlədən, Azərbaycan təhsilində, Azərbaycan elmində sözün həqiqi mənasında tənəzzül, geriləmə prosesləri başlandı. Azərbaycan elmi və təhsili sahəsində formalaşmış mütərəqqi ənənələr unuduldu, Azərbaycandan kənar Vətən üçün kadr hazırlığı [374-375] kimi ümummilli işlərə son qoyuldu, elmə, maarifə, təhsilə dövlət qayğısı heçə endirildi, elmi müəssisələrin, təhsil ocaqlarının binaları hərraca qoyuldu. Elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində uzun illər ərzində böyük zəhmətlər bahasına yaradılmış milli-mənəvi dəyərləri düzgün qiymətləndirməyən o zamankı respublika rəhbərlərinin səriştəsizliyi üzündən elm, təhsil, mədəniyyət kimi milli dəyərlərə böyük zərbə vuruldu, təhsilə, elmə maraq azaldı, ölkədən xaricə beyin axını gücləndi. Müstəqil dövlət quruculuğunun mühüm atributlarından və təsisatlarından olan təhsil, elm, mədəniyyət sahəsində Azərbaycan gənclərini milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək kimi tarixi missiyanı reallaşdırmaq üçün düşünülmüş tədbirlər təmin edilə bilmədi, aparılan «inqilabi» yeniləşmələr nəticəsində elmin, təhsilin inkişafına böyük zərbələr vuruldu.

Ölkədə müstəqilliyin əldə olunması sayəsində geniş xalq kütlələrini bürümüş böyük ruh yüksəkliyi milli hərəkətin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmədi. Respublikada hələ təhsil konsepsiyası hazırlanmadan 1992-ci ildə 2-3 ay ərzində yaranıb qəbul edilən və tələsik icrasına başlanan «Təhsil Qanunu» təhsil sahəsində əsaslı islahatlar aparmaq üçün stimuldən daha çox əngələ çevrildi, bir sıra həlli müşkül olan yeni problemlər yaratdı. Belə ki, həmin qanunda normativ xarakterli müddəaların olmaması, bir çox maddələrin bir-birinə zidd olması, real inkişaf prosesinin nəzərə alınmaması nəticəsində müəllimlərin sosial vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı, eyni zamanda sosial bəlaya çevrilmiş çoxsaylı qeyri-qanuni özəl təhsil müəssisələri açıldı. Həyat tezliklə bu Qanunun dəyişdirilməsi zərurətini ortaya qoydu. Müstəqilliyin ilk illərində elm və təhsil sahəsini bürümüş böhran təhlükəli həddə - tənəzzül, dağılma, depressiya səviyyəsinə çatdı. Hələ 1970-80-ci illərdə həyata keçirilən və özünü doğruldan ümumi orta icbari təhsilin ölkənin iqtisadi durumunu nəzərə almadan «Təhsil Qanunu»nda 8 illik icbari təhsillə əvəz edilməsi orta təhsilə zərbə kimi və geriyə doğru addım kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki ümumtəhsilin strukturunun dəyişdirilməsi və təhsilin məcmusunun zorla həmin struktura uyğunlaşdırılması heç bir qanunauyğunluğa əsaslanmırdı. Ona görə də bu struktur, hər şeydən əvvəl, təhsil islahatlarının aparılmasını ləngidirdi. Nəticədə ümumi təhsil depressiyaya, geriləməyə başlamışdı. [375-376]

Azərbaycanda təhsilin düşdüyü böhran vəziyyəti və 1992-ci ildə qəbul olunmuş «Təhsil Qanunu» haqqında Prezident Heydər Əliyev deyirdi: «Heç vaxt yol vermək olmaz ki, on illərlə yaranmış şeyi bir gündə vurub dağıdasan, ondan sonra heç bilmədiyini yeni bir şey yaradasan. 1992-ci ildə qəbul olunmuş «Təhsil Qanunu» belə bir xarakter daşıyır. Ona görə mən deyirəm ki, bu «Təhsil Qanunu» Azərbaycan təhsilinə böyük bir zərbə vurubdur»⁴.

Heydər Əliyev hələ keçmiş SSRİ-də Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini işlədiyi vaxtda təhsil işinə rəhbərlik edən görkəmli, səriştəli bir şəxsiyyət kimi tanınırdı. 1983-cü ildən 1988-ci ilədək SSRİ-də təhsil sisteminə rəhbərlik etmişdir. O vaxt Sovetlər İttifaqında təhsil sistemi üç nazirlikdən Maarif Nazirliyi, Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Dövlət Texniki-Peşə Təhsili Komitəsindən ibarət idi. Keçmiş SSRİ-də «Yenidənqurma» adlanan bir proses gedirdi. Özünəməxsus islahatlar aparılırdı. Məktəb islahatı da hazırlanırdı. Məktəb islahatı hazırlayan komissiyanın sədri Heydər Əliyev idi. Onun rəhbərliyi ilə komissiya il yarım iş apardı. Layihə hazırlanandan sonra SSRİ Ali Sovetinin müzakirəsinə verilməzdən iki ay əvvəl ümumxalq müzakirəsi keçirildi. Rəylər öyrənildikdən sonra ümumiləşdirilir. Komissiyanın sədri Heydər Əliyev SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında bu məsələ haqda məruzə ilə çıxış etdi, geniş müzakirədən sonra təhsil islahatı üzrə müvafiq qərar verilmişdi... Buna görə də təhsil sahəsində böyük təcrübəyə malik olan Heydər Əliyev təəccüblənirdi ki, necə ola bilər ki, iki-üç ay içərisində «Təhsil Qanunu» kimi məsuliyyətli və dəqiqlik tələb edən bir qanun hazırlansın və qəbul edilsin. «Ona görə də, - mən bunu bizim təhsil işçiləri və cəmiyyətimiz üçün deyirəm, - 1992-ci ildə iki-üç ayın içərisində «Təhsil Qanunu» qəbul edib və onu icra edərək Azərbaycanın təhsilinə zərbələr vurmaq - bu Azərbaycan xalqına qarşı cinayət etmək deməkdir»¹.

² Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, səh. 33-37, 43

³ F. Maqsudov. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı, 1998, səh. 128

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 20 aprel 1999-cu il

¹ Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, səh. 442

Azərbaycan Respublikası Prezidenti təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının 19 aprel 1999-cu il tarixli iclasındakı nitqində 1992-ci ildə təhsil sahəsində baş vermiş məsuliyyətsiz işlərə görə təəssüfləndiyini bildirirdi. Acı təcrübədən nəticə çıxarmağı məsləhət görür, təhsil sahəsində qəbul ediləcək qanunda və islahatlar proqramında da məsələyə çox dəqiq, həssas münasibət göstərilməsini tələb edirdi. [376-377]

Respublikamızda aparılan təhsil islahatları nəticəsində hazırda iki sektorda (dövlət və qeyri-dövlət) təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Aşağıdakı cədvəllər dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında fəaliyyət göstərən ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin sayı və onlarda təhsil alanların kəmiyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır. Bu cədvəllərdən aydın olur ki, respublikamızda özəl məktəblərin artımına xüsusi yer verilsə də, yenə də dövlət sektoru aparıcı rol oynayır.

Dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri və onlarda təhsil alan tələbələrin sayı²

	2001/2002-ci tədris ili	2002/2003-cü tədris ili
I. Ali məktəblərin sayı:*	25	26
Tələbələrin sayı Cəmi: (min nəfərlə)	99,0	101,7
O cümlədən:		
a) gündüz şöbələrində	80,4	81,1
b) axşam şöbələrində	0,1	0,2
c) qiyabi şöbələrdə	18,5	20,4
Əhalinin 10000 nəfəri hesabı ilə tələbələrin sayı	123	126
II. Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı	66	55
Tələbələrin sayı Cəmi: (min nəfərlə)	47,7	50,3
O cümlədən təhsil alanlar:		
a) gündüz şöbələrində	37,5	38,9
b) axşam şöbələrində	-	-
c) qiyabi şöbələrdə	10,2	11,1

[377-378]

² Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2002-ci ildə Təhsilin əsas göstəriciləri. Bakı, 2003, səh. 13

* Ali məktəblərin siyahısına xüsusi təyinatlı ali məktəblər: Ali Hərbi Ümumqoşun Komandirləri Məktəbi, Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi, Azərbaycan Ali Təyyarçılıq Məktəbi. Bakı Ali Polis Akademiyası, Milli Təhlükəsizlik Akademiyası daxil edilməmişdir.

**Qeyri-dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri
və onlarda təhsil alan tələbələrin sayı¹**

	2001/2002-ci tədris ili	2002/2003-cü tədris ili
I. Ali məktəblərin sayı:	15	15
Tələbələrin sayı Cəmi: (min nəfərlə)	21,5	18,3
0 cümlədən:		
a) gündüz şöbələrində	16.6	13,9
b) axşam şöbələrində	0,0	0.0
c) qiyabi şöbələrdə	4.9	4.4
Əhalinin 10000 nəfəri hesabı ilə tələbələrin sayı	27	23
II. Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı	3	3
Tələbələrin sayı Cəmi: (min nəfərlə)	1,5	1,5
0 cümlədən təhsil alanlar:		
a) gündüz şöbələrində	1,3	0.9
b) axşam şöbələrində		
c) qiyabi şöbələrdə	0,2	0,2
Əhalinin 10000 nəfəri hesabı ilə tələbələrin sayı	2	1

Azərbaycanın ali təhsil sistemində dünya standartlarına uyğun islahatlar həyata keçirilir. Ali təhsil sistemində təhsilin iki mərhələdə - bakalavr və magistr mərhələlərində aparılması mühüm yeniliklərdən biridir.

1994-cü ildən dövlət ali məktəblərində ödənişli əsaslarla tələbə qəbul edilir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında 31 dövlət və 15 qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin bakalavr pilləsində 92 istiqamətdə 320 ixtisas, magistratura pilləsində isə 80-ə yaxın istiqamətdə 400-dən çox ixtisaslaşma üzrə mütəxəssis hazırlanır². Təhsil Nazirliyinin dövlət ali məktəblərində [378-379] 1998-2002-ci illərdə dövlət hesabına 42628 tələbə, ödənişli əsaslarla 41600 tələbə qəbul edilmişdir³.

2001/2002-ci və 2002/2003-cü tədris illərində Azərbaycanda dövlət gündüz ümumtəhsil məktəblərinin strukturu və şagirdlərin sayında xeyli dəyişikliklər nəzərə çarpır. Lisey, gimnaziya, əqli və fiziki inkişafında qüsurlu olan uşaqlar üçün məktəblər şəhər və rayon mərkəzlərində fəaliyyət göstərir. Deyilənlər aşağıdakı cədvəldən aydın olur⁴.

Məktəblər	2001/2002	2002/2003	
		Cəmi	0 cümlədən kənd yerlərində
I. Məktəblərin ümumi sayı:	4538	4533	3411
0 cümlədən:			
1. İbtidai məktəblər	446	431	407
2. Əsas məktəblər	923	926	839
3. Orta məktəblər	3149	3157	2165
Onlardan:			
- liseylər	36	41	-
- gimnaziyalar	8	6	-

¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2002-ci ildə Təhsilin əsas göstəriciləri. Bakı, 2003, səh. 16

² Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxivi. Fond 2672, siyahı 11, iş 304-320, vərəq 310

³ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxivi. Fond 2672, siyahı 11, iş 304-320, vərəq 311

⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2002-ci ildə təhsilin əsas göstəriciləri, Bakı, 2003, səh. 8

- əqli və fiziki inkişafında qüsurlu olan uşaqlar üçün məktəblər	20	19	-
I. Şagirdlərin sayı-cəmi, min nəfərlə:	1659	1688	819
1. İbtidai məktəblər	13	11	10
2. Əsas məktəblər	125	120	97
3. Orta məktəblər	1516	1551	712
Onlardan:			
- liseylər gimnaziyalar	18 4	20 6	-
- əqli və fiziki inkişafında qüsurlu olan uşaqlar üçün məktəblər	5	6	-

[379-380]

Azərbaycan elminin, təhsilinin o illərdəki (1988-1992-ci illər) ağır, dözülməz vəziyyətini görmüş və yaşamış elm adamları, təhsil işçiləri, ziyalılar, müəllimlər taleyin hökmünə minnətdardır ki, elmin, təhsilin, mədəniyyətin böyük himayəçisi, əvəzsiz maarifpərvər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə xilaskar missiyalı qayıdışı ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində də tənəzzülün, böhranın, dağılmanın qarşısı alındı.

Heydər Əliyev tərəfindən belə bir konsepsiya, strateji xətt hazırlanıb həyata keçirilməyə başlandı ki, dövlətin, dövlətçiliyin təməl prinsipləri içərisində milli təhsil, bəşəri elm və milli mədəniyyət müstəsna yer tutur. Prezident Heydər Əliyevin milli müstəqillik, milli dövlət quruculuğu strategiyasında belə bir ideya əsaslandırıldı ki, dövlət müstəqilliyinin əbədiyyətinin, vətəndaş cəmiyyətinin demokratik inkişafının magistral yolu mütləq və mütləq milli təhsildən keçir, təhsil dövlətin təməl ünsürü, millətin gələcəyidir. Buna görə də o, prioritet sahə olan təhsilə, elmə, mədəniyyətə qayğıyı dövlətin əsas strateji xətti kimi ön plana çəkdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilə, elmə, mədəniyyətə böyük qayğı Heydər Əliyev şəxsiyyətinin aparıcı əlaməti, onun daxili ziyalılığının, maarifpərvərliyinin mühüm təzahürü olub, xalqını, millətini sivil dünyanın inkişaf etmiş xalqlarından biri kimi görmək istəyinin parlaq ifadəsi idi.

Azərbaycan təhsilinə, elminə, mədəniyyətinə böyük hörmətlə yanaşan Heydər Əliyev bu sahədəki böhrandan çıxmaq yollarını ətraflı araşdırmaq, ziyalılarla bu milli problemləri müzakirə etmək məqsədilə ilk olaraq 1993-cü il sentyabrın 21-də Azərbaycan MEA-da akademiyanın rəhbərləri, alimlərlə, ziyalılarla görüş keçirdi.

Görüşdə qeyd edirdi ki, uzun müddət ziyalılarla görüşmək imkanından məhrum olduğu vaxtlarda da «Yalnız qəlbim, ürəyim həmişə Vətənlə, xalqımla və xalqımızın qabaqcıl dəstəsi olan ziyalılarla, onların yaradıcılıq işləri ilə bağlı olmuşdur»¹. «Ziyalılarla görüşmək həmişə böyük bir bayram təsəvvürü yaradır. Mən həyatım boyu belə düşünmüşəm, belə fikirləşmişəm»² - deyirdi. [380-381]

Heydər Əliyev bu çıxışında respublikada yaranmış vəziyyəti geniş təhlil edərək qarşıda duran vəzifələrdən ətraflı danışırdı. Son illər Azərbaycanda gedən proseslərin respublikanın iqtisadiyyatına, sosial həyatına, elminə, mədəniyyətinə böyük zərbə vurduğunu açıqladı.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Heydər Əliyevi ən çox narahat edən məsələlərdən biri də Milli Elmlər Akademiyasının, onun institutlarının və elmi işçilərin vəziyyəti idi. Çünki o dövrdə hakimiyyəti ələ keçirmiş rəhbərlər respublikanın elm məbədinə, onun Milli Elmlər Akademiyasına, institutlarına biganə münasibət bəsləyirdilər, hətta onları bağlamaq fikrinə belə düşmüşdülər. Heydər Əliyev həmin görüşdə Elmlər Akademiyasının yarandığı gündən Azərbaycan elminin inkişaf etdirilməsində böyük xidmətlərini qeyd etdi və onu Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti kimi qiymətləndirdi. «Elmin keçdiyi inkişaf yoluna yüksək qiymət verməli, onu əldə saxlamalı, itirməməliyik»- sözləri hamının ürəyindən oldu.

O zaman Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev ziyalılarla görüşündəki çıxışında böyük narahatlıqla deyirdi: «Mənə sədalar gəlir ki, Elmlər Akademiyasını, institutları dağıtmaq istəyirlər, elm ocaqlarına biganə münasibət var. Biz bunların hamısına son qoyacağıq. Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir»¹.

Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasının yarandığı ilk gündən Azərbaycan elminin inkişaf etdirilməsində böyük xidmətlərini iftixarla qeyd edirdi. Bundan sonra da Elmlər Akademiyasına böyük diqqət verəcəyini

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış. - Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 148

² Yenə orada, səh. 148

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış. - Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 161

bildirdi. Bu elm mərkəzini yaradanlar, inkişaf etdirənlər dünyada tanınmış və Azərbaycanı tanıtmış böyük xadimlər, Azərbaycanın qızıl fondu olmuşlar. Onların adları xalqımızın şərəfi və şöhrətidir. Bu şərəf-şöhrəti qoruyub saxlamaq hamının borcudur. Məhz bu münasibət xalqın böyük oğlu Heydər Əliyevin alimlərə, ziyalılara hörmət və ehtiramının ifadəsi, Azərbaycan elminin aydın sabahına dövlətin qayğısı və təminatı kimi dəyərləndirilə bilər. Bu görüş Azərbaycan elminin baş qərargahı olan Milli Elmlər Akademiyasının taleyi haqda gəzən söz-söhbətlərə, onun [381-382] gələcəyinə olan şübhələrə son qoydu. Prezident həmin görüşdə demişdir: «Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir. 1945-ci ildə bu akademiyanı yaradan alimlər çox böyük şücaət göstərmişlər. Ötən dövrdə bu akademiyanın çərçivəsində Azərbaycan elmi çox inkişaf etmişdir... Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəklər və biz buna imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir. Universitetlər, ali məktəblər də inkişaf etməlidir... Biz isə bu sahəyə hər cür kömək edəcəyik və mədəniyyətimiz, elmimiz, o cümlədən təhsilimiz, sosial sahənin bütün başqa istiqamətləri inkişaf edəcəkdir».²

Prezident Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimlər ilə görüşdü. Bu görüşü Prezident xeyli əvvəl keçirməyi planlaşdırmışdı. Lakin özünün qeyd etdiyi kimi bir çox başqa məsələlər onun vaxtını aldığından bir qədər gecikmişdi.

Akademiya yaranan vəziyyət onu ciddi narahat edirdi. Prezidentin görüşünün əsas məqsədi mövcud nöqsanları, qüsurları aşkar etməklə elmə, təhsilə qayğını artırmaq, «elmin inkişafı üçün mövcud imkanlardan daha çox istifadə» etmək idi. Prezidentə Akademiyanın vəziyyəti, işçilərinin əmək haqqının azlığı məlum idi. Düzdür, bu respublikanın ümumi vəziyyətindən irəli gəlirdi. Lakin yenə də öz qayğısını göstərdi. 1997-ci ildə Akademiyaya ayrılan vəsaiti artırdı. Əgər 1996-cı ildə Elmlər Akademiyasına büdcədən 17 milyard manat ayrılmışdısa, 1997-ci ildə bu rəqəm 26 milyard manata qaldırıldı.

Prezident 1997-ci il yanvarın 31-də «Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyası işçilərinin aylıq əmək haqqının artırılması haqqında»³ sərəncam imzaladı. Bu sərəncama görə Akademiya çalışan bütün işçilərin əmək haqqı 50 faiz artırıldı. Eyni zamanda Prezident Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvlərinin rütbə məvacibinin on dəfə artırılması haqqında qərar qəbul etmişdi. [382-383]

İftixarla demək lazımdır ki, Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə qayıdışı Elmlər Akademiyasının həyatında yeni səhifə açdı.

Prezident Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə respublika Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) adı verildi. Dövlətimizin başçısının 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu, nizamnaməsi, prezidentinin vəzifəsi, səlahiyyətləri müəyyən edilir ki, bu da onun elmin inkişafı sahəsində müdrik siyasətinin təzahürüdür.

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun təmizliyinin qorunması, dövlət dili statusunun tətbiqi milli-mənəvi sərvətlərimizin inkişafında global əhəmiyyətli hadisədir. Prezidentin «Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı, Prezident yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» 2002-ci il 30 sentyabr tarixli qanunun qəbul edilməsi, 2001-ci il avqust ayının 1-dən ölkədə bütün yazışma və nəşrlərin latın qrafikasına keçilməsi dövlət başçısının ana dilimizə diqqət və qayğısının parlaq ifadəsidir. Hətta Prezident Fərmanı ilə avqustun 1-i hər il «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü» kimi qeyd edilir.

Heydər Əliyevin Elmlər Akademiyasına hər cür qayğı göstərməklə yanaşı, onun inkişafının strateji proqramının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi vəzifələrini qarşıya qoyurdu. Heydər Əliyevi ən çox maraqlandıran məsələlərdən biri Azərbaycan tarixinin yazılması idi. O göstərirdi ki, vaxtilə yazılan tarix kommunist ideologiyasının təsiri və tələbi ilə yazılmışdır. Əlbəttə, bu, alimlərimizin, tarixçilərimizin günahından yox, ümumi ideologiyanın tələblərindən yazıldığına görə indi bizi qane edə bilməz.

Buna görə də Akademiyanın strateji planında Azərbaycan tarixini yazmaq mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərdən indiki dövrə kimi yazılması zəruridir. Lakin bu dövrlərin, tariximizin hamısının yazılmasının çətin olduğunu nəzərə alaraq, çünki bunun üçün bir neçə il vaxt tələb olunur, - ilk növbədə XIX-XX əsrlərin tarixinin yazılması vəzifəsi qarşıya qoyuldu. Eyni zamanda bu məqsəd üçün qayğı göstəriləcəyini vəd edirdi. Prezident bildirdi ki [383-384] XIX-XX əsrlər tarixinin yazılması üçün mən xüsusi vəsait ayıracağam. Mən sizə söz verirəm ki, çox yüksək vəsait ayıracağam¹.

XX əsrin sonunda Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin yazılması zərurəti ondan irəli gəlirdi ki, Sovet hakimiyyəti dövründə istər yaşlı tarixçilər, istərsə də orta nəsəl tarixçiləri təbii olaraq mövcud ideologiyanın və onun konsepsiyasının tələbinə görə yazdıqları tarixdə təhriflərə yol vermişdilər. Heydər Əliyev bu işdə heç də onları günahlandırmırdı. O qeyd edirdi: «Siz də, (yəni 1997-ci il yanvarın 31-dəki görüşdə iştirak edən

² Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış. 21 sentyabr 1993-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 161-162

³ Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1997-ci il). Bakı, 1997, səh. 97-98

¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşdə nitq. 31 yanvar 1997-ci il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. Bakı, 1998, səh. 369

tarixçiləri, alimləri nəzərdə tuturdu - İ.H.) bizim o yaşlı tarixçilərimiz də 1970-ci illərdən fəallıq göstərən tarixçilərimiz də onlardan (yəni o dövr ideologiyasının konsepsiyası nəzərdə tutulur – İ. H.) istifadə edirdilər»².

1990-cı ildən yeni bir fikir irəli sürülmüşdü ki, 1990-cı ildən əvvəl yazılan əsərlər yaramır. İndi başqa adamları yüksəldir və onları bir tarixi şəxsiyyət kimi şişirdirdilər. Beləliklə, kommunist ideologiyası vaxtında buraxılan səhvləri indi də başqa formada təkrar edirdilər. Tarixdə buraxılan səhvlər əvvəllər bir istiqamətdə, 1990-cı ildən sonra başqa istiqamətdə buraxılmağa başlanmışdı. Heydər Əliyev göstərirdi ki, bəzi yeni siyasətçilər hesab edirlər ki, Nəriman Nərimanovdan başlanan və son dövrə, 1990-cı ilə qədər olan dövr tarix deyil. Bu uydurmalar, ədalətsizliklər elmin keşiyində duran, respublikamızın elmi nailiyyətləri ilə onu dünyada tanıtdırmağa böyük əhəmiyyət verən Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevi dəhşətə gətirmişdi³. Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda (2 fevral 1996-cı il) etdiyi nitqində demişdi: «... XX əsrin əvvəllərində, 1918-ci ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır. Ondan sonrakı dövrdə 1920-ci ildən 1991-ci ilə qədər olan dövr Azərbaycanın həyatında xüsusi bir dövr olmuşdur.

Azərbaycan müstəqil dövlət olmamışdır, ancaq Azərbaycan xalqı böyük bir inkişaf dövrü keçmişdir»⁴.
[384-385]

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən vaxtilə xalq düşməni adı ilə unudurulmuş şəxslərin adlarının tarixə qaytarılması, bərpa edilməsi elmdə böyük tarixi xidmətdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uzun illər tarixin unudulmuş səhifəsi idi. Azərbaycan müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Xalq Cümhuriyyəti tarixinin həqiqətlərinin üzə çıxarılmasında, onun Azərbaycan tarixində yerinin və əhəmiyyətinin göstərilməsində Heydər Əliyevin nəinki siyasi xadim kimi, eyni zamanda böyük tarixçi kimi yüksək xidməti vardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi haqqında prezidentin 1998-ci il 30 yanvar tarixli sərəncamı böyük tarixi hadisə oldu. Prezident sərəncamının yerinə yetirilməsinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sənədlər və materiallar külliyyəti VII cildə hazırlanıb 1998-ci ildə nəşr edildi. Cümhuriyyət tarixinə dair elmi-tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Prezident Heydər Əliyevin 1 fevral 2003-cü il tarixli fərmanı ilə Bakı şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xatirəsinə abidə ucaldılması qərara alındı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin göstərişi ilə MEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən 7 cildlik «Azərbaycan tarixi»nin akademik nəşri buraxılmışdır. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin tarix elminin inkişaf etdirilməsində xidmətləri böyükdür. O, tarix elminin mühüm problemlərinin obyektiv tədqiq edilməsi sahəsində özünün konsepsiyasını irəli sürmüşdü ki, bu da tariximizin işlənməsində mühüm elmi-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrə qədər Azərbaycan tarix elmində unudulmuş səhifələrin açılmasında, bir çox problemlərin təhrif edilmiş şəkildə yazılmasının açıqlanmasında, tarix elmində yeni tədqiqat istiqamətlərinin meydana çıxarılmasında, bir çox məsələlərin yeni konsepsiyada işlənilməsinin metodikasının müəyyən edilməsində xidmətləri böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Onun azərbaycanlıların soyqırım məsələlərinin, Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin zəruriliyini tarix elminin mühüm bir problemi kimi rəsmi şəkildə əsaslandırması tariximizə, millətimizə böyük elmi xidmət nümunəsidir. Heydər Əliyev elmdə nihilizmə, diletantlığa, subyektivliyə, populizmə qarşı qəti mübarizə aparmağı tələb edirdi⁵. [385-386]

«Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 fevral 1999-cu il tarixli sərəncamına müvafiq olaraq AMEA-nın Rəyasət Heyətinin 4 mart və 8 sentyabr 1999-cu il tarixli qərarları ilə Rəyasət Heyəti nəzdində «Naxçıvan Ensiklopediyası»nın 7 nəfərdən ibarət redaksiya heyəti və Tarix İnstitutu nəzdində 5 nəfərdən ibarət Naxçıvan tarixini və mədəniyyətini tədqiq edən elmi qurum yaradılmışdır.

«Naxçıvan Ensiklopediyası» AMEA tərəfindən 2002-ci ildə yüksək səviyyədə nəşr edildi. 2003-cü il fevralın 21-də AMEA-nın Rəyasət Heyətində geniş təqdimat mərasimi keçirildi. Onun elmimizə, tariximizə, mədəniyyətimizə böyük hədiyyə olduğu göstərildi.

Respublika MEA Naxçıvan bölməsinin yaradılması da elmin inkişafında mühüm addımdır.

Azərbaycanda elmin, təhsilin və mədəniyyətin gələcək inkişaf yollarına dair Prezidentimizin bu tarixi nitqindən sonra bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsasları işlənilməyə, bu sahədə inkişaf strategiyasını müəyyən edən islahatlar proqramının hazırlanmasına başlandı. Lakin bu tarixi həqiqəti etiraf etməliyik ki, tezliklə elm, təhsil sahəsində böhranın, tənəzzülün qarşısı alındı, təhsil müəssisələrinin ahəngdar işi bərpa olundu, elmin, təhsilin inkişafının əsas mənbəyi olan ölkə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxarıldı, milli təhsil sistemimizin dövlət müstəqilliyi prinsipləri əsasında yenidən qurulması zərurəti, yarandı, bu sahədə əsaslı, kardinal islahatların başlanılmasına start verildi, islahat prosesinin hüquqi-normativ bazasının yaradılmasına başlandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 30 mart 1998-ci; il tarixli «Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında» sərəncamı ilə müstəqil

² Yenə orada

³ Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997, səh. 57

⁴ Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir. Bakı, 1996, səh. 20

⁵ Q. M. Bayramov. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. - Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 1, 1998-ci il, səh. 25-48

Azərbaycanın təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğun islahatların aparılması, təhsilin inkişafı və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün Ümumdünya Bankının vəsait qoyuluşunu təmin etmək, təhsil sahəsində islahat Proqramını hazırlamaq məqsədilə Dövlət Komissiyası [386-387] yaradıldı¹. Bununla da təhsil sahəsində islahatların yeni tarixi mərhələsinin əsası qoyuldu. Dövlət Komissiyası tərəfindən qısa müddətdə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı» geniş müzakirələrdən sonra Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyunun 15-də² tarixi bir gündə - Milli Qurtuluş günündə xüsusi Sərəncamla təsdiqləndi. Beləliklə, çağdaş təhsil tariximizə şanlı bir səhifə yazılmış oldu.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını və XXI əsr milli təhsil quruculuğunun aydın strategiyasını, prioritet istiqamətlərini verən həmin Proqramda milli təhsil sahəsində islahatların üç mərhələdə reallaşdırılması nəzərdə tutulur:

Birinci mərhələ - hazırlıq mərhələsi adlanırdı və bir il müddətində -1999-cu ildə aparılacaq islahatın hüquqi-normativ bazasının yaradılmasını təmin etməli idi. Bu mərhələ üzrə nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə islahatın hüquqi-normativ bazası yaradılmalı idi.

İkinci mərhələ - (2000-2003), qısamüddətli perspektivi əhatə edirdi və təhsil sahəsinin sosial-iqtisadi sabitliyini təmin edən təxirəsalınmaz məsələlərin həll olunması və geniş miqyaslı islahatın aparılması üçün təşkilatı-hüquqi, kadr, maliyyə, maddi-texniki təminatın və yeni idarəetmə modelinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Nəhayət, **üçüncü mərhələ** - 2004-cü ildən sonrakı mərhələ olub, proqramda nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev təhsil sistemində islahatların üç mərhələdə aparılması haqqında komissiyanın təklifini bəyəndiyini bildirmişdi. Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasındakı nitqində (19 aprel 1999-cu il) demişdi: «Mən sizin təkliflərinizi - təhsil islahatlarının üç mərhələdə aparılmasını - müsbət qiymətləndirirəm. Sizin bu təklifləriniz mənim dediklərim sözləri təsdiq edir. Yəni biz eyni fikirdəyik»³.

Təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi islahat Proqramının əsas məqsədi - məktəbəqədər, [387-388] orta, ali təhsil və ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq hüquqi-normativ bazanı yaratmaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş, cəmiyyətin tələblərinə, onun siyasi, iqtisadi və sosial həyatının demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir⁴.

«Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı»nın başlıca məqsədini və təməl prinsiplərini Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin irəli sürüb əsaslandığı aşağıdakı konseptual ideyalar təşkil edir:

Birincisi, təhsil sistemində hər bir islahatın, hər bir yeniləşmənin yalnız təkamül yolu ilə aparılmasını, bu prosesdə bütün cəmiyyətin iştirakının təmin edilməsini Heydər Əliyev təhsil islahatı üçün çox zəruri hesab edirdi: «Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Ümumiyyətlə, bizim həyatımızın bütün sahələrində dəyişikliklər təkamül xarakteri, tədrici dəyişikliklər xarakteri daşıyır... Təhsil Qanunu elə bir qanundur, təhsil islahatları elə islahatlardır ki, iqtisadiyyatdan, maliyyədən, başqa sahələrdən fərqli olaraq, bunda bütün cəmiyyətin iştirakı lazımdır...»¹

İkincisi, təhsil sahəsində aparılan islahatlarda ilk növbədə tarixən formalaşmış mütərəqqi ənənələrin, qazanılmış və zamanın sınağından çıxmış qabaqcıl təcrübənin yeni şəraitdə, yeni məzmununda nəzərə alınmasının zərurliyini önə çəkən Heydər Əliyev vaxtilə keçmiş SSRİ kimi super dövlətin 1984-cü ildə keçirdiyi məktəb islahatına rəhbərlik etmiş bir maarifçi kimi, bu sahədə zəngin təcrübəsi olan bir dövlət xadimi olaraq deyirdi: «Təhsil sahəsində qəbul edəcəyimiz qanunda və islahatlar proqramında da məsələyə çox dəqiq, həssas münasibət göstərməliyik. Mənim fikrimcə, bu ondan ibarət olmalıdır ki, Azərbaycanda təhsil sistemində indiyə qədər əldə olunmuş müsbət təcrübə və özünü doğrultmuş, müsbət nəticələr vermiş sistem saxlanmalı, inkişaf etdirilməli və müasirləşdirilməlidir»². [388-389]

Üçüncüsü, milli təhsil quruculuğunda dünya təcrübəsinin öyrənilmə-sini, Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinə uyğun gələn prinsiplərin tətbiqini vacib sayan Heydər Əliyev xüsusi olaraq tövsiyə edirdi ki, «Dünya təcrübəsindən Azərbaycanın milli xüsusiyyətinə uyğun olan prinsiplər, qaydalar təhsil sistemimizə tətbiq edilməlidir. Biz dünyanın bütün ölkələrində - Qərbdə də, Şərqdə də əldə olunmuş nailiyyətləri dərinləndirən

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 1998-ci il). Bakı, 1998, səh. 80-81

² Yəni orada, (aprel-iyun 1999-cu il), Bakı, 1999, səh. 170-179

³ **Heydər Əliyev**. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, səh. 444

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1999-cu il). Bakı, 1999, səh. 172-173; Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. Bakı, 1999, səh. 3-5

¹ **Heydər Əliyev**. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, səh. 441

² Yəni orada, səh. 442

öyrənməli və onlardan Azərbaycan üçün müsbət xarakter daşıyan cəhətləri ölkəmizin təhsil sistemində tətbiq etməliyik»³.

Son dövrlərdə təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələr genişlənməmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin beynəlxalq əlaqələrinin əsas istiqamətləri tələbə, şagird və magistr hazırlığı mübadiləsi, birgə elmi tədqiqatlar, beynəlxalq forumlarda aktiv iştirak, beynəlxalq və regionlararası təhsil proqramlarına qoşulma və onların işində yaxından iştirak etməkdir.

Azərbaycan Respublikası Avropa (1979-cu il Paris Konvensiyası) və Cənub-Şərqi Asiya (1983-cü il Banqkok Konvensiyası) regionları, o cümlədən YUNESKO-nun Avropa Şurası ilə birlikdə hazırladığı (1997-ci il Lissabon Konvensiyası) təhsil sənədləri, diplomlar və elmi dərəcələrin qarşılıqlı tanınması haqqında konvensiyalara qoşulmuşdur.

Artıq Azərbaycan təhsil sisteminin nümayəndələri YUNESKO, YUNİSEF, YUNEVOK, İSESKO, Avropa Təhsil Fondu, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təhsil problemləri ilə məşğul olan qurumlarının işində fəal iştirak edir, onların təcrübə və köməyindən maksimum istifadə edirlər.

Beynəlxalq təşkilatlarla aparılan əməkdaşlığın nəzərəçarpan nəticələrindən biri də Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən TEMPUS/TASIS proqramına Azərbaycan ali məktəblərinin inkişafının cəlb olunmasıdır.

Bu proqramın maliyyə-texniki yardımı ilə Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Neft Akademiyası, Dövlət Dillər Universiteti, Memarlıq və İnşaat Universiteti, o cümlədən, Qərb, Xəzər və Təfəkkür özəl ali məktəbləri iş aparırlar⁴. [389-390]

Dördüncüsü, milli təhsil sahəsində islahatlar prosesində xalqımızın milli-mənəvi xüsusiyyətlərindən, milli mentalitetindən, XX əsrdə təhsil sahəsində formalaşmış mütərəqqi milli ənənələrindən imtina edilməməsini vurğulayan Heydər Əliyev bu qənaətdə idi: «Azərbaycanın reallığına, milli xüsusiyyətinə uyğun olan hər bir müsbət təklifdən istifadə etməli, onu öz təhsil sistemimizə tətbiq etməliyik. Ancaq indiyə qədər mövcud olan təhsil sistemində əldə edilmiş müsbət nəticələri və bu günün, gələcəyin tələblərinə uyğun gələn hər şeyi saxlamalı və inkişaf etdirməliyik...»⁵.

Beşincisi, təhsil sahəsində islahatların əsas məqsədini dünya təhsil sistemində inteqrasiyada, milli təhsilimizin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında görün və bunu təhsil quruculuğunun perspektiv istiqaməti sayan Heydər Əliyev xüsusi olaraq vurğulayırdı: «Mən belə anlayıram ki, indi bizdə təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın. Yenə də deyirəm, Azərbaycanın təhsil sistemi son on illərdə müsbət nəticələr veribdir. Ancaq Azərbaycanın təhsil sistemində təhsil alan insanların və xüsusən də ali məktəbləri bitirənlərin bilik səviyyəsi və onların biliklərini təsdiq edən sənədlər gərək dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin ali məktəblərinin bilik səviyyəsinə uyğunlaşsın. Onların prinsiplərinə uyğunlaşdırılsın ki, Azərbaycanda təhsil almış və mühəndis diplomu almış bir insan başqa ölkələrdə də həmin diplomla qəbul edilə və fəaliyyət göstərə bilsin...»⁶.

Altıncısı, təhsil sahəsində islahatın qısa müddətdə, tələm-tələsik aparılmasının yolverilməzliyini diqqətə çatdıran və bunu təhsil siyasətində zəruri amil sayan Heydər Əliyev deyirdi: «Yenə də deyirəm, əgər iqtisadiyyat sahəsində islahatları keçirmək üçün bir il, iki il yox, bir neçə il və ondan da çox vaxt tələb edilirsə, təhsil sahəsində islahatlar bundan daha çox vaxt tələb edir. Bunu anlamaq, bilmək lazımdır. Ona görə də deyirəm ki, burada inqilabi dəyişikliklər ola bilməz»¹.

Burada sadalanan və Heydər Əliyevə məxsus konseptual ideyaların hamısı müstəqil Azərbaycan dövlətinin təhsil sahəsində siyasətinin əsaslarını, [390-391] təhsil quruculuğu yolunda aparılan islahatların təməl prinsiplərini, həyata keçirilən yeniləşmələrin prioritet istiqamətlərini, strateji aspektlərini və milli məqsədlərini təşkil edir. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, bu prinsiplər hazırda Milli Məclisdə müzakirələrdə olan «Təhsil Qanunu»nun yeni layihəsində də ciddi şəkildə nəzərə alınmışdır.

Azərbaycanın təhsil siyasətində mühüm istiqamətlərdən birini təhsilin məzmunu sahəsində aparılan islahatlar, xüsusən də, ümumtəhsil pilləsi üçün proqram və dərsləklərin məzmunca müstəqillik prinsipləri əsasında tərtib olunması, nəşri və təhsil müəssisələrinin onlarla ahəngdar təminatı təşkil edir.

Heydər Əliyevin «İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır. Ona görə də bütün təhsil sistemində orta məktəb... xüsusi yer tutmalıdır» və «... indi dərs alan uşaqlar, gənclər gərək mütləq və mütləq bizim yeni dərsləklər əsasında oxusunlar» kimi konseptual göstərişləri təhsil sisteminin ümumtəhsil pilləsində təhsil alan şagirdlər üçün dərslək, dərs vəsaiti və digər tədris-metodik ədəbiyyatların hazırlanması işində əsas prinsip, strateji xətt kimi götürülmüşdür. Əlbəttə, bu dərsləklər içərisində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası və s. bu qəbildən olan humanitar profilli milli dərsləklərin hazırlanması sahəsində Heydər Əliyevin xüsusi tələb və tapşırıqları, hər şeydən öncə, həmin dərsləklərdə milli dövlətçilik

³ Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, səh. 442

⁴ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxiv. Fond 2672, siyahı 13, iş 235, vərəq 221

⁵ Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, səh. 442

⁶ Yenə orada, səh. 444

¹ Yenə orada, səh. 445

ideologiyasının - azərbaycançılıq, milli və ümumbəşəri dəyərlər, dövlətçilik və s. komponentlərinin onlarda ciddi şəkildə əks olunmasına, şagirdlər tərəfindən onların daha yaxşı mənimsənilməsinə, nəticə etibarlı ilə məktəbli gənclərdə milli vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyə olunmasına birbaşa kömək edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının alimləri ilə 1997-ci il yanvarın 31-də keçirilən görüş zamanı Heydər Əliyev akademiyanı milli sərvətimiz adlandıraraq onun elmi potensialını qorumağın, bu potensialdan müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün səmərəli istifadə etməyin vacibliyindən danışarkən, yeni tarix dərslərinin, xüsusən də, XIX-XX əsrlər üzrə dərslərlərin hazırlanması zərurətini vurğulayaraq demişdi: «Məktəbə gedən gənc gərək Azərbaycanın tarixini bilsin, oxusun, öyrənsin. Amma o, köhnə dərslərlərdən bunu öyrənə bilməz. Dərsləri [391-392] də hərə öz istədiyini kimi yazmamalıdır. Gərək bizim xalqımızın tarixi yazılsın ki, onun əsasında da gənclər üçün, orta və ali təhsil məktəbləri üçün tarix dərslərləri yazılsın»².

Heydər Əliyevin 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan MEA-da keçirdiyi həmin görüşdə elm sahəsində də islahatların aparılmasının zəruriliyi xüsusi qeyd olunmuş, bu sahədə aparılacaq islahatların əsas istiqamətləri müzakirə olunmuş, müvafiq normativ sənədlərin hazırlanması qərara alınmışdı. Az sonra Azərbaycan MEA rəhbərliyi Prezidentin göstərişlərini əsas tutaraq «Elmin strateji inkişafı və Azərbaycan MEA-da islahatların konsepsiyası»-nı hazırlayıb təsdiq etmiş və «Elm siyasəti haqqında» Qanun layihələrini hazırlayıb Milli Məclisə təqdim etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, prezident Heydər Əliyevin həmin göstərişindən, eləcə də 2000-ci il sentyabrın 1-də Bakıdakı 82 saylı məktəbdə görüşdə söylədiyi «... İndi müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə, o, vətənpərvər ola bilməz. Əgər bunu bilməsə, o, millətini qiymətləndirə bilməz. Əgər bunu bilməsə, öz millətinə olan mənsubiyyəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz...»³ konseptual xarakterli tapşırığından sonra Təhsil Nazirliyində dərslərlərlə islahatı sahəsində böyük irəliləyişə nail olunmuşdur. Belə ki, ötən qısa müddətdə ümumtəhsil məktəbləri üçün 7 kitabdan ibarət yeni «Azərbaycan tarixi», 6 kitabdan ibarət yeni «Ümumi tarix» dərslərləri hazırlanmış, yüksək poliqrifik səviyyədə nəşr edilmiş, həmin dərslərlərlərin rus dilinə tərcümə olunaraq təlim rus dilində olan məktəblərimizdə də istifadəsi təmin edilmişdir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, ölkədə təhsilin məzmunu sahəsində aparılan uğurlu təhsil siyasəti nəticəsində təkcə 1993-2002-ci illərdə 200 addan çox yeni ümumtəhsil məktəb dərsləri hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı sayəsində 1995-ci ildən başlayaraq ümumtəhsil məktəblərlərinin ibtidai sinif şagirdləri dərslərlərlərlə dövlət vəsaiti hesabına pulsuz təmin edilirlər⁴. [392-393]

«Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı»na uyğun olaraq Prezident Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış 13 iyun 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında» sərəncamla ali təhsil müəssisələrlərinin dördünə maliyyə müstəqilliyi verilmiş, bir neçə yeni ali məktəb yaradılmış, bir çox ali məktəblərə «universitet» statusu verilmiş, milli təhsil tariximizdə kadr hazırlığında xüsusi əhəmiyyət daşıyan Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun müxtəlif bölgələrdə 12 filialı yaradılmışdır⁵.

2001-ci il mayın 15-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin xüsusi Fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası» adı verilmiş, onun ölkəmizdə elmin inkişafında müstəsna rolu olduğu bir daha təsdiqlənmişdir¹. Bunun ardınca 2003-cü il yanvarın 4-də möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında» və «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında» tarixi fərmanlar imzalamışdır².

Bu fərmanlar bir daha Heydər Əliyevin Azərbaycan elminin nüfuzunun artırılmasına, Azərbaycan aliminin əməyinə böyük diqqət və qayğısının bariz nümunəsi, müqəddəs elm ocağına hörmət və ehtiramının parlaq ifadəsidir. Ölkə başçısının «Azərbaycan MEA bizim milli sərvətimizdir və onu qoruyub saxlamalıyıq» tarixi kəlamının konkret əməli işlərlə bir daha təsdiqidir.

Azərbaycan təhsilinin, elminin böyük və bənzərsiz təəssübkeşi Heydər Əliyev təhsil işçiləri ilə keçirdiyi müntəzəm görüşlərdə dəfələrlə təhsil müəssisələrlərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi zərurətindən söz açmış, ölkənin maliyyə durumu imkan verən kimi bu sahənin də hərtərəfli inkişafına yardım göstərəcəyini vəd etmişdi. Azərbaycan müəllimlərlərinin XI qurultayında (25 sentyabr 1998-ci il) Heydər Əliyev bu məsələdən danışarkən deyirdi: «Açıq demək lazımdır ki, əgər mən bu respublikaya rəhbərlik etdiyim zaman ildə 50-60 məktəb tikmək mümkün idisə, bu gün yenə də respublikaya rəhbərlik edirəm, niyə bu gün tikə [393-394] bilmirik? Ona görə yox ki, biz bunu bacarmırıq, istəmirik. Ona görə ki, bunun üçün bizim maddi və maliyyə

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII cild, Bakı, 1998, səh. 368

³ «Azərbaycan» qəzeti, 2 sentyabr 2000-ci il

⁴ Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001, səh. 281

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 14 iyun 2000-ci il

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 2001-ci il), Bakı, 2001, səh. 18; «Azərbaycan» qəzeti, 16 may 2001-ci il

² «Azərbaycan» qəzeti, 5 yanvar 2003-cü il

imkanlarımız çatmır. Ancaq bildirirəm ki, maddi və maliyyə imkanlarımız ilbəl artacaq və bunun nəticəsində də biz Azərbaycanda yenidən təhsil ocaqlarının tikilməsi, istifadəyə verilməsi prosesini aparacağıq»³.

Heydər Əliyev 2002-ci il sentyabrın 1-də dərs ilinin ilk günündə Bakı şəhərinin Suraxanı rayonundakı 275 nömrəli məktəbdə görüşündə bildirmişdi: «Mən bu gün bəyan edirəm ki, yaxın zamanlarda Azərbaycanda məktəb tikintisi, məktəblərin müasir avadanlıqlarla təmin olunması, təmir edilməsi ilə əlaqədar ciddi tədbirlər haqqında öz təkliflərimi irəli sürəcəyəm».

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev qarşıya qoyduğu vəzifələri həyata keçirmək məqsədi ilə 2002-ci il oktyabrın 4-də «Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında» sərəncam imzaladı və hökumətə Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir avadanlıqlarla təchizatına dair dövlət Proqramının hazırlanması tapşırıldı. Sərəncamda qeyd edilirdi ki, Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində təhsilin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və kadr potensialının gücləndirilməsi və ümumiyyətlə, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Respublikanın dövlət büdcəsi, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların vəsaitləri hesabına xeyli işlər görülmüşdür. Lakin respublikada ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişlənməsi və müasir tələblərə cavab verməsi üçün hələ bir sıra əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bu tələbatı ödəmək üçün respublikanın şəhər və rayonlarında yeni məktəb tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri, onların müasir tədris - texniki avadanlıqlarla təchiz olunmasına dair xüsusi proqramın hazırlanması və onun Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilməsi Təhsil Nazirliyinə tapşırıldı. [394-395]

Təhsil Nazirliyinin ciddi axtarırları, araşdırmaları, təhlilləri nəticəsində qısa müddətdə həmin Proqram hazırlanıb dövlət başçısına təsdiqə təqdim olundu.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin məqsədyönlü və ardıcıl siyasəti nəticəsində Respublika ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində 1998-2002-ci illərdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Bu da aşağıdakı cədvəldən aydın olur.

<i>(milyon manat)</i>						
<i>İllər</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>Yekun</i>
<i>Yeni tikintilər</i>						
Məktəbin sayı, cəmi	7	10	9	5	19	50
Şagird sayı, cəmi	2393	3025	2547	1082	5874	14921
<i>0 cümlədən</i>						
Məktəbin sayı, cəmi	1	9	8	5	12	41
Şagird sayı, cəmi	2393	2648	2440	1082	4414	12977
Xarici ölkələrin kredit və grantı hesabına	-	1	1	-	7	9
Şagird yeri	-	377	107	-	1460	1944
<i>Tikinti-bərpa işləri</i>						
Məktəbin sayı	1	20	15	10	20	66
Şagird sayı	640	7964	6664	1863	5851	22982
<i>0 cümlədən</i>						
Büdcə vəsaiti hesabına	-	-	-	-	-	-
Şagird yeri	-	-	-	-	-	-
Xarici ölkələrin kredit və grantı hesabına	1	20	15	10	20	66
Şagird sayı	640	7964	6664	1863	5851	22962
<i>Əsaslı təmir</i>						
Məktəbin sayı, cəmi	-	-	2	15	17	34
<i>0 cümlədən</i>						
Büdcə vəsaiti hesabına	-	-	-	-	3	3
Xarici ölkələrin kredit və grantı hesabına	-	-	2	15	14	31

Prezident Heydər Əliyevin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair (2003-2007-ci illər) Proqram» təsdiq olundu. Bu tarixi [395-396] Sərəncam ölkə başçısının təhsilin özəyi, təməli hesab edilən, ölkə əhalisinin təxminən 20%-nin təhsil aldığı ümumtəhsil məktəblərinin

³ Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayının stenoqrafik hesabatı. Bakı, 1999,

maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, ölkə əhalisinin əsas təhsil göstəricisi sayılan ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə olan qayğı və köməyinə daha bir parlaq örnəyi, Azərbaycan təhsilinin gələcəyinə dövlət təminatının daha bir ifadəsi idi.

Ölkənin maddi və maliyyə durumundakı çətinliklərə baxmayaraq, Prezidentin qayğısı sayəsində 1993-2002-ci illər ərzində 137 yeni ümum-təhsil məktəb binası tikilsə də, bu mövcud tələbatı ödəmirdi. Müqayisə üçün deyək ki, son on ildə ölkə üzrə şagird kontingentinin sayı 333516 nəfər artmış, sinif komplektləri üzrə artım isə 20010 sinif təşkil etmiş, təkcə Bakı şəhərində bu illər ərzində şagird kontingenti 115 min (ümumi ölkə üzrə artımın təxminən üçdə biri həcmində) artdığı halda, Bakı şəhərində cəmi 1740 yerlik 3 yeni məktəb binası inşa edilmişdir ki, bütün bunlar mövcud tələbatın yalnız 10%-i təşkil edir.

Bu mənada Prezidentin yeni sərəncamı ilə təsdiqlənmiş məktəb tikintisinə dair dövlət Proqramı müstəqil Azərbaycanda hələ keçən əsrin 70-80-ci illərində əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş təhsil müəssisələri üçün müasir tipli tədris korpuslarının tikintisi sahəsində qazanılmış və maarif tarixinə şanlı səhifələr yazmış mütərəqqi ənənələrin yeni dövrə, XXI əsrin əvvəllərində daha yüksək səviyyədə, beynəlxalq standartlara uyğun yenidən bərpası və inkişaf etdirilməsinə təminat verir, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi yolunda yeni üfüqlər açır. Proqrama görə, 2003-2007-ci illərdə ölkə üzrə 149 yeni məktəb binasının, 175 məktəbdə əlavə sinif otaqlarının tikintisi, 408 məktəbdə əsaslı təmir işlərinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. İnanırıq ki, bu işlərin həyata keçirilməsi ümumi təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi haqqında Prezident Heydər Əliyevin konseptual göstərişlərinin layiqincə yerinə yetirilməsinə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan təhsilinin, elminin, bütövlükdə mədəni irsimizin, milli mənəviyyatımızın inkişaf etdirilməsində, təhsil sisteminin, elmin üfurlarının genişləndirilməsində, milli kadr potensialının yetişdirilməsində, onun dünya miqyasında tanınmasında, təhsil, elm şəbəkəsinin ilbəl genişləndirilməsində [396-397] Azərbaycan Respublikasını Prezidenti, milli təhsil quruculuğunun əvəzsiz himayəçisi və ideoloqu, görkəmli maarifçi, böyük ziyalı Heydər Əliyevin müstəsna xidməti vardır və o, elminizin, təhsilimizin, mədəniyyətimizin son bir qərinəlik inkişaf mərhələsinə öz əbədi imzasını qoymuş tarixi şəxsiyyətdir.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi, tarixi ədalətin təntənəsi bundadır ki, son 34 ildə Azərbaycanda aparılan bütün təhsil islahatlarına, keçən əsrin 70-80-ci illərində keçmiş SSRİ-də aparılmış ümumtəhsil və peşə islahatlarına da, müstəqil Azərbaycanda bu gün uğurla davam edən və artıq dönməz xarakter alan milli təhsil quruculuğuna da böyük maarifçi, Azərbaycanın ilk «Xalq müəllimi» Heydər Əliyev başçılıq etmişdir. Əslində müstəqil Azərbaycanda aparılan bütün islahatların ideya rəhbəri, memarı və qurucusu olmuş Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, dünya miqyaslı tarixi şəxsiyyətdir. Bu dahi şəxsiyyətin ən böyük amalı xalqımızın intellektual potensialını yüksəltmək, təhsilimizi, elminizi, mədəniyyətimizi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, təhsil quruculuğu sahəsində başlanan islahatları uğurla başa çatdırmaq olub. Azərbaycanın təhsil işçilərinin, alimlərinin, ziyalılarının müqəddəs vəzifəsi isə Prezident Heydər Əliyevin ideyaları işığında mədəni yüksəliş sahəsində strateji xəttimiz olan elm və təhsil islahatlarının ləyaqətlə reallaşmasına kömək etməkdən ibarətdir.

Zəngin mədəniyyətə, ədəbiyyat və incəsənətə malik olan Azərbaycan müstəqillik dövründə dünya meridianlarına çıxmaqda geniş imkanlara malik olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 2000-ci il dekabrın 30-da «Azərbaycan XXI əsrin və III minilliyin ayrıcında: yeni 2001-ci il, yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət»ində demişdi: «İkinci minilliyin tarixi əyani surətdə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəsti-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Keçən iki min il ərzində bəşər sivilizasiyasının ayrılmaz hissəsi kimi azərbaycanlılar dünya mədəniyyəti xəzinəsinə sanballı töhfələr vermişlər»¹. [397-398]

Heydər Əliyevin müvafiq fərmanları, tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin həyat və yaradıcılığı dünyanın bir sıra ölkələrində keçirilən yubileylərdə, tədbirlərdə geniş təmsil olunmuşdur. Azərbaycanın ən qədimdən zəngin milli mədəniyyətə, milli-mədəni dəyərlərə malik olduğu dünyada nümayiş etdirilmişdir. Son dövrdə dahi Azərbaycan şairi və böyük mütəfəkkir Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin Fransada, Türkiyədə, İraqda, İranda və Rusiyada, böyük ifaçı, dünya şöhrətli Bülbülün 100 illik yubileyinin Moskvada, Parisdə, görkəmli müğənni Rəşid Behbudovun 80 illik yubileyinin Moskvada, Türk xalqlarının qədim tarixi və milli mədəniyyətinin əvəzsiz abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinin Parisdə və Bakıda keçirilməsi müstəqil Azərbaycanı və xalqımızı bir daha dünyaya tanıtdı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası geniş şəkildə və yüksək keyfiyyətli mədəni-maarif ocaqları ilə əhatə olunmuşdur. Hazırda Azərbaycanda 27 professional teatr, 50-dək xalq teatrı və özəl teatr, 13 konsert təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlməsinə qədər ölkədə baş vermiş hadisələr mədəniyyətimizə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bir çox görkəmli sənətkarlarımız xarici ölkələrə getməyə məcbur olmuşdular.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il

Ölkəmizdə hərc-mərclik, mənəvi düşgünlük yaranan vaxt şöhrətli Opera və Balet Teatrı, Balet truppası, Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrı, Dövlət Xor Kopellası, Dövlət Rəqs Ansambli kimi çətin günlər keçirən kollektivlər yalnız prezident Heydər Əliyevin qayğısı və köməyi ilə qorunub saxlandı və inkişaf etdirildi².

Hazırda Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Milli Konservatoriyası, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı Xoreografiya Məktəbi, Musiqi, Rəssamlıq kollecləri, 300-ə yaxın uşaq musiqi, rəssamlıq və incəsənət məktəbləri Azərbaycan mədəniyyətinin gələcək kadr [398-399] potensialının yaradılmasının təminatçıları olub, gənc nəslin bədii-estetik tərbiyəsində səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1994-cü ilin noyabrında Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir. Yubiley tədbirində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etmiş və böyük nitq söyləmişdir. Universitetin bir qrup əməkdaşı respublikanın orden və medalları ilə təltif olunmuşdur.

2000-ci il fevralın 11-də BDU-nun 80 illik yubileyi keçirilmiş, respublika Prezidentinin fərmanı ilə bir sıra əməkdaşlar orden və medallarla təltif edilmiş və fəxri adlar almışdır. 29 oktyabr 1997-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin 30 illik, 22 dekabr 1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin 80 illik yubileyi keçirilmişdir. Hər iki təhsil müəssisəsinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təbrik məktubu göndərmişdir.

2000-ci ilin dekabrında Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının 80 illik, 13 iyun 2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 70 illik yubileyi qeyd edilmişdir. Hər iki yubileydə ölkə Prezidenti kollektivi təbriklə çıxış etmişdir. Əməkdaşlara fəxri adlar verilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşlar³.

1999-cu ilin oktyabr ayında Tovuz şəhər Puşkin adına orta məktəbin 100 illiyi, 2002-ci ilin sentyabr ayında Ağdaş şəhər 3 saylı orta məktəbin 120 illiyi və başqa təhsil ocaqlarının yubileyləri keçirilmişdir⁴.

Respublika ali məktəblərinin professor-müəllim heyətinin əməyi yüksək qiymətləndirilmiş, fəxri ad, orden və medallarla təltif edilmişlər⁵. [399-400]

<i>Ali məktəblərin adı</i>	<i>Fəxri adlar</i>			<i>Orden və medallar</i>		
	<i>1993-cü ilədək</i>	<i>1993-2003-cü illərdə</i>	<i>Cəmi</i>	<i>1993-cü ilədək</i>	<i>1993-2003-cü illərdə</i>	<i>Cəmi</i>
NDU	1	4	5	-	1	1
AzTU	10	6	16	111	-	111
BMA	40	11	51	-	5	5
ADU	5	1	6	1	1	2
AzMİU	8	2	10	-	3	3
AzDİU	7	18	25	-	19	19
LDU	9	2	11	18	1	19
AMİ	5	-	5	3	-	3
BDU	22	31	53	9	29	38
AzDPU	32	11	43	14	-	14
AzDNA	-	27	27	-	35	35
AKTA	23	-	23	5	-	5
MPİ	2	-	2	1	-	1
ATU	5	-	5	-	-	-
SDU	-	-	-	-	-	-
BSU	4	1	5	6	2	8
ADMİU	13	13	26	-	1	1
ADPvA	-	-	-	-	-	-
AMK	-	-	-	-	-	-
GDU	4	-	4	8	-	8
Cəmi	190	127	317	176	97	273

Heydər Əliyev dövlət başçısı olduğu müstəqil Azərbaycanın mədəni inkişafını, sosial-iqtisadi inkişafını tərkib hissəsi kimi daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Onun diqqət və qayğısı sayəsində Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsi xeyli genişlənməmiş və iş keyfiyyəti yüksəlmişdir. Respublika Mədəniyyət Nazirliyi sistemində 3275 klub, 4313 kitabxana, 61 mədəniyyət və istirahət parkı fəaliyyət göstərir. İftixarla demək lazımdır ki, respublikamızın bütün şəhərlərində, rayonlarında mədəni həyatın və zəhmətkeşlərin istirahətinin

² Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001, səh. 285

³ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxivi.

⁴ Yəne orada

⁵ Yəne orada

mühüm sahəsinə çevrilmiş «Heydər Əliyev» parklarının salınması və fəaliyyəti qanunauyğun prosesə çevrilmişdir. Xalqımızın mənəvi sərvətlərinin qorunması, tədqiqi və təbliği [400-401] sahəsində 137 muzey, 27 dövlət sərqi qalereyası və 2 bədii sərqi salonu səmərəli fəaliyyət göstərir¹.

Tarix sübut edir ki, Heydər Əliyev həmişə xalqına bağlı olmuş, hər zaman Azərbaycanın görkəmli sərkərdələri, elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri ilə fəxr etmiş, onları xalqa, dünyaya tanıtdırmağı özünün şərəfli işi hesab etmişdir. Bu onun həyatının əsas amalı olmuşdur.

Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi bütün illər Azərbaycan tarixinə mədəniyyətin çiçəklənməsi, onun bütün sahələrinin inkişafı və zənginləşməsi dövrü kimi daxil olmuşdur. Görkəmli mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin fəaliyyəti ilə həmişə maraqlanmış, onlara qayğı göstərmiş və hər cür şərait yaratmağa çalışmışdır. Eyni zamanda onların dünya mədəniyyəti səviyyəsinə yüksələn yaradıcılığı səhifəsini ön plana çəkməklə Azərbaycan mədəniyyətinin son dərəcə zəngin olduğunu sübut etməyə əsas diqqət verməyi tələb etmişdir: «Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları təkcə şair kimi deyil, böyük filosoflar kimi dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq»².

Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1981-ci ildə Nizaminin ədəbi irsinin öyrənilməsi haqqında böyük bir qərar qəbul etdirilmişdir. Nizaminin 840 illiyi böyük bir yubiley kimi qeyd edilmişdi. Onun əsərlərinin Moskvada rus dilində nəşr edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Lakin Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi vaxtda həmin məsələnin yerinə yetirilməsi gedişini öyrənəndə məlum olmuşdu ki, «Художественная литература» nəşriyyatında «Xəmsə» çap olunmamışdır. Mədəniyyətimizin vurğunu Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi vaxtda Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə daxil olan əsərlərin rus dilində ayn-aynılıqda Moskvada nəşr edilməsini təşkil etmişdi.

Nizami dünya elmində, mədəniyyətində böyük bir yer tutur. Heydər Əliyev dünyanın böyük filosofu Hötenin özünün bəzi fəlsəfi müddəalarını Nizami Gəncəvinin fəlsəfi fikirləri əsasında izah etdiyinə tarixi həqiqət olduğunu göstərirdi. [401-402]

Füzulinin 500 illiyi Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi nəticəsində dünya miqyasında böyük filosof kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkir kimi qeyd edilməsi vəzifəsi qarşıya qoyuldu və keçirildi. O qeyd edirdi ki, biz Füzulini təkcə «Leyli və Məcnun» poemasının müəllif kimi yox, dünya miqyaslı filosof kimi, böyük alim kimi dünyaya tanıtmalıyıq.

Nəsiminin 600 illik yubileyi qeyd ediləndə dünyada böyük əks-səda doğurmuşdu. Azərbaycanı yüksək səviyyədə dünyada tanıtmışdı. Bu fakt da maraqlıdır ki, yalnız 600 ildən sonra Nəsiminin Hələb şəhərində məzarı tapıldı.

Azərbaycanın böyük filosofu, şairi, dramaturqu Hüseyn Cavidin cənazəsi Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə Sibirdən öz vətəninə Naxçıvana gətirildi. Hələ 1981-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sı Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Qərarın həyata keçirilməsi 10 il gecikdirildisə də, yenə məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Hüseyn Cavid yubileyi geniş qeyd edildi. Naxçıvanda qəbirüstü memorial kompleks tikildi, Bakıda böyük abidəsi qoyuldu və ev muzeyi açıldı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti dünya şöhrətli adamların tanıtdırılmasına olduqca böyük əhəmiyyət verirdi. O hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqına mənsub olan şəxsiyyətləri dünya ictimaiyyətinə, elminə, dünya mədəniyyətinə tanıtdırmaq, şübhəsiz ki, xalqımızın hörmətini qaldırmaq deməkdir¹.

Heydər Əliyev Cavidin Şərqi Şekspiri adlandırılmasına yüksək qiymət verirdi. Eyni zamanda qeyd edirdi ki, onu, bəlkə də, Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin, Cavid Şekspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış sənətkardır. Hüseyn Cavidin «İblis» əsəri heç də Hötenin «Faust»undan geri qalmır. Ancaq biz belə inciləri lazımi qədər qiymətləndirə bilmirik»².

Heydər Əliyev milli mentalitetimizə, həm elmi, həm də mədəni inkişaf potensialımıza əsaslanaraq elm, mədəniyyət, incəsənət işçiləri qarşısında [402-403] qədim irsi inkişaf etdirmək vəzifələri qoyurdu. Bunu müstəqilliyimizin mühüm nailiyyəti hesab edirdi.

Heydər Əliyev zəngin tarixə malik olan və böyük estetik, mənəvi təsiri olan Azərbaycan musiqisinin inkişaf etdirilməsinə və yayılmasına ciddi fikir verirdi. O qeyd edirdi ki, «Musiqi xalq arasında ən geniş yayılan incəsənət növlərindən biridir. Buna görə də musiqinin insanların şüurunun yüksəlməsinə təsirini artırmaq, mənəvi, estetik tərbiyə problemlərinin həllinə onun təsirini gücləndirmək, musiqinin geniş kütlələrə emosional təsirini qüvvətləndirmək sizin borcunuzdur»³. O, Azərbaycan incəsənət xadimlərinin, ümumiyyətlə, əhalinin ən geniş kütlələrinin dünya mədəniyyətinin, musiqi sənətinin ən yaxşı nümunələri ilə tanış olması üçün şərait yaradılmasına böyük diqqət yetirirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə respublikamızda dünya standartlarına cavab verən bir sıra yeni mədəniyyət obyektləri yaradılmışdır. Respublika sarayı, İdman sarayı, «Gülüstan» sarayı,

¹ Azərbaycan Respublikası 1991-2001, Bakı, 2001, səh. 286

² **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış. 21 sentyabr 1993-cü il. - Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 157

¹ **Heydər Əliyev.** Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 157

² Yenə orada, səh. 160

³ Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı, 1996, səh. 76

Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbinin binası və s. rekonstruksiya edilən Opera və Balet Teatrının və R. Behbudov adına Mahnı Teatrının binaları və i.a. Azərbaycan xalqının zəngin mədəni sahələrinin, musiqi irsinin geniş təbliğ edilməsində böyük rol oynayır⁴.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərini dünyada tanımaq, onları ölkəmizdə təbliğ etmək sahəsində onun xidmətləri böyük vətənpərvərlik hisslərinin, milli dəyərləri yaşatmağının parlaq təzahürü idi. Müstəqil respublikanı inkişaf etdirməkdə çətinliklərlə qarşılaşsa da, dövlətimizin başçısı ölkəmizdə mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin görkəmli xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsinə böyük qayğı göstərirdi. Son dövrdə Cəlil Məmmədquluzadənin, Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Maqomayevin, Səməd Vurğunun yubileylərinin, tarzən Qurban Pirimovun 120 illiyi, xalq artistləri Mövsüm Sənani və Məmmədali Vəlixanlının 100 illiyi, Leyla Bədirbəylinin 80 illiyi, görkəmli rejissor və pedaqoq Tofiq Kazımovun 75 illiyi, pianoçu Vaqif Mustafazadəni 60 illiyi və bir çoxlarının yubileylərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi Azərbaycanın milli sərvətinin zənginliyini bir daha nümayiş etdirir. [403-404]

Azərbaycanda müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonra, müstəqillik-dən əvvəlki sovet dövründə olduğu kimi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə qiymət verilməsində birtərəfliliyə yol verilirdi. Heydər Əliyev belə baxışları tamamilə rədd etdi. Şəxsiyyətlərə qiymət verərkən onları zamandan, dövrdən, mühitdən ayırmamağı tövsiyə etdi. Hər bir şəxsiyyət, hər şeydən öncə, zamanın, mühitin yetirməsidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti göstərirdi ki, tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. Onlara toxunmaq olmaz. Bununla da, Azərbaycanın üç nəfər görkəmli, şöhrətli şəxsiyyətinin timsalında özünün şəxsiyyət və zaman konsepsiyasını aydınlaşdırır, göstərirdi ki, Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanda klassik musiqinin yaradıcısı, opera sənətinin banisidir. Müsavat partiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himninin müəllifi olmuşdur. Ona qiymət verərkən heç də nəzərə almaq lazım deyil ki, iki quruluşda fəaliyyət göstərmiş. Yaxud dar düşüncəli, siyasətdən başı çıxmayan indiki demokratlar onu günahlandırın ki, 1938-ci ildə Moskvada böyük iftixar hissi ilə Stalinlə görüşmüş, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri ona Lenin ordeni təqdim etmişdir. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanın fəxridir və bu mövqedə də həmişə qalacaqdır.

Üzeyir Hacıbəyovun, Azərbaycanın ictimai fikir tarixində, elmin, mədəniyyətin və musiqinin inkişafında xidmətləri olan, dahi bəstəkarın anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində Heydər Əliyev yığcam, tutarlı şəkildə demişdi: «Əgər tarixə nəzər salsaq, Üzeyir Hacıbəyov üç hakimiyyət dövründə yaşamışdır... Üzeyir Hacıbəyov bütün bu üç mərhələdə hakimiyyətin xarakterindən, formasından asılı olmayaraq, xalqına xidmət etmişdir. Bu gün bunu deməyə əsas var ki, o belə düşünmüşdür: hansı hakimiyyət olursa-olsun, xalqa sədaqətlə xidmət edən, xalqın irəli getməsinə çalışan adam heç bir şeylə hesablaşmamalıdır. Üzeyir Hacıbəyov belə olmuşdur»¹.

Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə, xüsusilə də, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləyərkən, SSRİ-nin mədəniyyət [404-405] üzrə bütün müəssisə və təşkilatlarına rəhbərlik etdiyi vaxtda da Azərbaycanın ümumittifaq və ümumdünya mədəni məkanına cəlb edilməsinə xüsusi diqqət verir, dünya ictimaiyyətinin diqqətini xalqımızın incəsənətinə, ədəbiyyatına və elminə cəlb edirdi. Məhz buna görə də Azərbaycan dünyada tanındı, sayıldı².

Heydər Əliyevin nümunə kimi göstərdiyi digər şəxsiyyətlərdən biri də Cəfər Cabbarlı idi. Onu böyük dramaturq, yazıçı kimi, Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfə vermiş bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirirdi. «O da Müsavat partiyasının üzvü olmuşdur. Sovet dövründə yazdığı böyük əsərləri ilə böyük bir nəslə tərbiyə etmişdir. Sonralar deyirdilər ki, yaxşı ki, C. Cabbarlı 1934-cü ildə vəfat edib, yoxsa həbs olunacaq idi.» Heydər Əliyev bu cür düşüncələri də ziyalıya yaraşmayan hal kimi göstərirdi, böyük şəxslərə bu baxımdan yanaşmağı qətiyyətlə rədd edirdi.

Dövlət başçısının keçmiş irsə belə münasibəti müstəqillik dövründə bir örnək olmalıdır. O məsləhət görür və tələb edirdi ki, «Keçmişdə yaşayıb-yaratmış alimlərimiz, yazıçılarımız, şairlərimiz, bəstəkarlarımız böyük irs qoyub getmişdir. İndiki nəslin borcudur ki, bunların əsasında elmimizi, mədəniyyətimizi inkişaf etdirsin»³.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası zəngin mədəni irsini, ənənələrini davam etdirərək dünyanın mədəni cəhətdən inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrindən birinə çevrilmişdir. İftixarla demək lazımdır ki, bütün bu müvəffəqiyyətlər məhz Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin, xalqın mədəni irsinin, intellektual potensialının, bütövlükdə mədəni quruculuq sahəsindəki fədakar əməyinin və təşkilatçılıq bacarığının nəticəsidir. [405-406]

⁴ **D. B. Seyidzadə.** Əliyev Heydər Əlirza oğlu - görkəmli ictimai və dövlət xadimi, maarifçi. - Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası, Bakı, 1996, səh. 76

¹ Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı, 1996, səh. 77

² **D. B. Seyidzadə.** Əliyev Heydər Əlirza oğlu - görkəmli ictimai və dövlət xadimi, maarifçi. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı, 1996, səh. 77

³ **Heydər Əliyev.** Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 156

NƏTİCƏ

1991-ci il oktyabrın 18-də öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası 2003-cü ilə kimi böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan Respublikasında hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulmuşdur. Müstəqillik dövründə sovet hakimiyyəti şəraitində mövcud olan mülkiyyət formalarından imtina edilmiş, yeni mülkiyyət münasibətləri yaranmışdır. Özəlləşdirmə siyasəti ardıcıl olaraq həyata keçirilmiş, bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun sosial-iqtisadi islahatların strategiyası və dövlət proqramı hazırlanmış, onların icrasına başlanmışdır. Hazırda uğurla yerinə yetirilir. Sahibkarlıq əsas təsərrüfatçılığa çevrilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesinə investisiyalar qoyulması sayəsində xarici dövlətlərlə neftin birgə istehsalına və ixracatına başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə ölkəmizin neft strategiyası proqramı hazırlanmış və uğurla həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan xalqı özünün tarixi neft təsərrüfatının həqiqi sahibi olmuşdur. Neftdən və qazdan gələn gəlir xalqın, respublikanın sərvətinə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına sərf edilir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının böyük bir sahəsini təşkil edən kənd təsərrüfatında özəlləşdirmə, əsasən, başa çatmış, torpaqlar öz istehsalçısına kəndlilərə paylanmışdır. Kənddə yeni təsərrüfat forması bərqərar olmuşdur.

Bütün başqa sahələrdə də sosial-iqtisadi quruculuq həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın dünya birliyinə iqtisadi-mədəni inteqrasiyası prosesi sürətlənmiş, bu proses dinamik səciyyə kəsb etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişafı yolunda böyük tarixi nailiyyətlər qazanılmışdır. Respublikamızda həyata keçirilən quruculuq işləri dünyada demokratiya şəraitində yaşayan və irəliləyən dövlətlərin keçdiyi yolun, proseslərin bir hissəsidir. Eyni zamanda özünün coğrafi mövqeyi, geopolitik şəraiti, milli-mənəvi xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus keyfiyyətlərə də malikdir. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda əldə edilən nailiyyətlər, uğurlar yalnız onun nəticəsində mümkün olmuşdur ki, ona Heydər Əliyev kimi dünya şöhrətli siyasi və dövlət xadimi rəhbərlik etmişdir. [406-407]

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Heydər Əliyev iki siyasi-ictimai quruluşda, iki sistemdə Azərbaycana uğurla rəhbərlik etmişdir. Hər iki dövrdə onun rəhbərliyinin əsas qayəsi ondan ibarət olmuşdur ki, xalqımızın sosial, iqtisadi və mədəni inkişafı, ölkəmizin müstəqil bir dövlət kimi yaşaması və möhkəmlənməsi təmin edilsin. Heydər Əliyevin bir rəhbər kimi, dövlət başçısı kimi, siyasi xadim kimi həyatı və fəaliyyəti böyük bir təcrübə məktəbidir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycanda dövlət quruculuğu, sosial-iqtisadi, mədəni quruculuq sahəsində proqramın həyata keçirilməsi təcrübəsi respublikamızın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin müəyyən edilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində uğurlar müstəqillik qazanmış ölkələr, dövlətlər üçün də bir təcrübə məktəbidir. Prezidentliyə qədər və bir dövlət başçısı kimi onun özünün həyat və fəaliyyəti böyük bir siyasi, dövlətçilik və iradəçilik məktəbidir.

1980-ci illərin sonu və 90-cı illərdə Azərbaycanda cərəyan edən siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq müstəqillik uğrunda mübarizə də genişlənirdi. Dünyadakı siyasi proseslər, Avropada, xüsusilə Şərqi Avropada, SSRİ-nin daxilində baş verən proseslər Sovetlər İttifaqının laxladığını göstərirdi. Dünya miqyasında SSRİ-nin mövqeyi zəifləyirdi. Şərqi Avropa ölkələrinin daxil olduğu Varşava müqaviləsi dağıldı. Müqaviləyə daxil olan ölkələr müstəqillik yoluna qədəm qoydular. SSRİ-nin rəhbərliyinin yuxarı eşelonunda artıq müxtəliflik, daxili çəkişmə yaranmışdı. Hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda yaranan qruplaşmalar nəticəsində ölkədə parçalanma prosesi dərinləşirdi. SSRİ tərkibində olan respublikalarda müstəqillik hərəkatı genişlənirdi. Bütün bunlar Azərbaycanın müstəqillik qazanmasının ictimai-iqtisadi və siyasi zəmini haqqında Heydər Əliyevin fikirlərinin ümumiləşdirilməsi və elmi təhlilindən çıxan nəticələr, ictimai-siyasi proseslərin düzgün anlaşılması və dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ictimai-siyasi qüvvələrin azadlıq mübarizəsi prosesində iştirakı haqqında obyektiv fikir yaradır. Eyni zamanda Azərbaycan müstəqilliyinin əldə edilməsinin ayrı-ayrı siyasi partiyaların, ictimai-siyasi qüvvələrin, təşkilatların və şəxslərin öz xidmətləri kimi qələmə verməyə çalışmalarının əsassız olduğu göstərilir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini [407-408] əldə etməsi keçmiş Sovetlər İttifaqında və dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər fonunda baş vermiş obyektiv tarixi zərurətin nəticəsi olmuşdur.

1991-ci ilin 18 oktyabrında «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nın qəbul edilməsi ilə Azərbaycan tarixində yeni bir dövr - müstəqillik dövrü başlandı.

1988-1991-ci illərdə müstəqillik uğrunda aparılan gərgin mübarizədə Azərbaycan xalqı böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da, bu yolda qan tökülsə də, itkilər verilsə də, öz amalından dönmədi. Həmin dövrdə Azərbaycan xalqı çox çətin, ağır günlər yaşayırdı. Müstəqilliyə doğru yolda maneələrə, müqavimətlərə rast

gəlirdi. Azərbaycanda bəzi siyasi qüvvələr ölkəmizin müstəqil yaşamaq imkanına şübhə edir, ona inanmırdı. Bəzi qüvvələr heç müstəqilliyi belə istəmirdi, buna mane olurdu. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin göstərdiyi kimi «Amma Azərbaycan xalqının çox əsrlər ərzində qəlbində yaşatdığı istək və arzu bütün bunların hamısına qalib gəldi, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdi və müstəqillik yolu ilə uğurla irəliləyir»¹. Bu yol heç də asan olmamışdır. Azərbaycan xalqı böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Hətta bəzi rəhbərlərin bacarıqsızlığı, səriştəsizliyi nəticəsində Azərbaycanın müstəqilliyi təhlükə, respublikamız parçalanma təhlükəsi qarşısında qalmışdı. İnamlı demək lazımdır ki, Azərbaycanı bu təhlükələrdən yalnız Heydər Əliyev xilas edə bildi. O, Azərbaycanın xilaskarı kimi şərəfli bir ad qazandı.

Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycanın müstəqillik yolunda inkişafını aşağıdakı dövrlərə bölmək olar.

Birinci dövr 1991-ci ildən 1995-1996-cı ilə qədər, **ikinci dövr** isə 1996-cı ildən başlayır və 2004-cü ilə qədər davam edir.

Birinci dövrü də iki mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ. 1991-ci il oktyabrın 18-dən başlanır və 1993-cü ilin ortalarına kimi davam edir. Bu dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyinin itirilməsi, respublikanın parçalanması təhlükəsi yaranmışdı. Milli və vətəndaş qarşdurması yaranmışdı. Hakimiyyət böhranı baş vermişdi. 1992-ci ilin [408-409] martında ölkədə hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi, hakimiyyət böhranı bir neçə ay davam etdi, ondan sonra həmin ilin iyununda Azərbaycanda yeni prezident seçildi. Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldi. Daxildə hakimiyyət çəkişməsi, mübarizəsi nəticəsində 1992-ci ilin iyun ayında hakimiyyətə gəlmiş Xalq Cəbhəsi bir ildən artıq hakimiyyətdə qala bilmədi, istefa verdi.

Hərc-mərclik, xaos şəraitində Ermənistanın təcavüzü, ərazi işğalı davam edirdi, torpaqlarımız işğal edilirdi. Xocalı faciəsi törədilmişdi, Şuşa işğal olunmuş, Laçın və Kəlbəcər düşmən əlinə keçmişdi. Dağlıq Qarabağ problemi düyünə düşmüşdü.

Nəhayət, 1993-cü ildə ölkə parçalanma təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Artıq vətəndaş müharibəsi baş vermişdi. Azərbaycanın cənubunda və şimalında separatçı hərəkət genişlənməmişdi. 1991-1993-cü illəri əhatə edən birinci mərhələ müstəqilliyimizin böhranlı illəri olub Azərbaycanı böyük təhlükə, bir ölkə kimi, müstəqil dövlət kimi parçalanma təhlükəsi qarşısında qoymuşdu.

İkinci mərhələ. 1993-1995-ci illəri əhatə edir. Xalqın təkidli tələbi ilə Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyun ayında Naxçıvandan Bakıya gəldi. Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti nəticəsində iyun böhranı aradan qaldırıldı. Hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. İyunun 15-də böyük siyasətçi Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Azərbaycanın qurtuluş dövrü başlandı. 1993-cü ilin oktyabrında Heydər Əliyev Azərbaycanın Prezidenti seçildi. Hakimiyyət boşluğu aradan qaldırıldı. Bu, Azərbaycanın müstəqillik yolunda irəliləməsi üçün yeni bir tarixi addım idi. Respublikada sabitlik təmin edildi. Lakin əvvəlki dövrdə yaranmış hakimiyyət hərisliyi elə köklər salmışdı ki, 1993-cü ildə yaranmış müəyyən sabitliyi sonradan pozmaq təşəbbüsləri tez-tez baş qaldırırdı.

1994-cü ilin oktyabrında, 1995-ci ilin martında Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı qəsdlər təşkil edildi. Prezidentin təşkilatçılığı, siyasi çevikliyi, xalqın birliyi nəticəsində bu, ən təhlükəli hadisələr yatırıldı. Yalnız Heydər Əliyev gücü, bacarığı, onun qətiyyəti bunların qarşısını ala bilərdi. «O günləri unutmaq lazım deyildir. Bəlkə xalqımız o günlər bizim Azərbaycanın rəhbərliyində olanların və şəxsən Azərbaycan Respublikası Prezidenti [409-410] kimi mənim keçirdiyim ağır dəqiqələri, saniyələri, saatları bilmir və bilə də bilməz»².

1994-cü ilin mayında Azərbaycanın dövlət başçısının siyasi və diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Ermənistan - Azərbaycan müharibəsində atəşkəsə nail olundu. Atəşkəs rejimi Milli Ordunun formalaşdırılması, nizami silahlı qüvvələrin yaradılması üçün çox mühüm tarixi rol oynadı.

İqtisadi sahədə birinci və ikinci mərhələdə, 1991-1995-ci illər üçün ümumi xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatının bütün sahələri tənəzzülə uğramışdı. Bu dövrdə həm sənaye, həm kənd təsərrüfatı istehsalı, həm də ümumi daxili məhsul, eləcə də başqa iqtisadi göstəricilər ildə 20-25 faiz aşağı düşmüşdü. Belə ki, 1991-ci ildən 1995-ci ilə kimi ümumi daxili məhsul 58 faiz, sənaye məhsulu 67 faiz, kənd təsərrüfatı məhsulu 48 faiz azalmışdı³.

İkinci mərhələdə Azərbaycanın gələcək iqtisadi və siyasi durumu üçün əsaslı şərt olan 1994-cü ilin 20 sentyabrında «Əsrin müqaviləsi» adlanan ilk beynəlxalq neft müqaviləsi imzalandı. Bu xarici dövlətlərin Azərbaycana inamını göstərirdi. Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsasının qoyulması demək idi. Sonrakı dövrdə inkişaf neft strategiyasının həyata gətirilməsini və gələcək tərəqqisinin qarantı olduğunu göstərdi.

İkinci dövr. 1995-ci ilin ortalan - 1996-cı ildən başlanır.

¹ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2002-ci il, səh. 1

² «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

³ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan dövləti bundan sonra da yaşayacaq və müstəqilliyimiz əbədi, daimi olacaqdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

Bu dövrdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə dövlət quruculuğu baxımından ən məhsuldar mərhələ başlanır. Ölkəmizdə hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu hərtərəfli inkişaf etdirilir. Qanunçuluq cəmiyyət həyatında əsas rol oynamağa başlayır, sabitlik bərqərar olur.

İqtisadi sahədə ardıcıl intensiv inkişaf mərhələsinə qədəm qoyulur. Bu dövrü xarakterizə edərək dövlətimizin başçısı qeyd edirdi: «İndi biz böyük inkişaf dövrü keçiririk. İqtisadiyyatda əsas göstəricilər makroiqtisadi göstəricilərdir»¹. [410-411]

1996-cı ildə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, 1997-ci ildən başlayaraq dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur².

Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafının ikinci dövründən, 1996-cı ildən başlayaraq bu göstəricilər intensiv olaraq artır. Məsələn, 1996-cı ildən 2002-ci ilin sonunadək respublikamızda ümumi daxili məhsul 68 faiz artmışdır. 1996-cı ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 1,3 faiz, 1997-ci ildə 5,8 faiz, 1998-2003-cü illərdə isə orta hesabla 10,0 faiz təşkil etmişdir³. Sənaye məhsulu 23 faiz, kənd təsərrüfatı məhsulu 39 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 2,2 dəfə çoxalmışdır. 1995-ci ildən sonra inflyasiya, demək olar ki, yox dərəcəsidir⁴. Bu dövrdə Azərbaycanın valyuta fondu yaranmış və inkişaf etmişdir. Əgər iqtisadi sahədə quruculuq işlərinə başlayanda Azərbaycanın heç valyutası belə yox idisə, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində, xarici investisiyaların cəlb olunması yolu ilə valyuta fondu yarandı. 2002-ci ildə Azərbaycanın 1 milyard 300 milyon dollar valyuta ehtiyatı yaranmışdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə bu dövrdə respublikamızda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq radikal iqtisadi islahatlar həyata keçirildi. İslahatların həyata keçirilməsi bütün sahələrdə öz müsbət nəticələrini göstərdi: 1995-1996-cı illərdə iqtisadiyyatda tənəzzülə son qoyulmuşdur və ardıcıl sürətdə inkişaf edir. Ümumi daxili məhsul, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları artmışdır. İnflyasiyanın qarşısı alınmışdır. İntestisiya qoyuluşunun artması ölkəmizə inamın artmasının nəticəsini göstərir. Xarici ticarət liberallaşdırılmış, sərbəstləşdirilmişdir. İdxalın strukturunda daxili istehsalın inkişafı nəticəsində ərzaq mallarının payı azalmışdır.

Heydər Əliyevin ilk günlərdən özəlləşdirməni daim nəzərdə saxlaması, onun inkişafına üstünlük verməsi nəticəsində bu gün iqtisadiyyatda özəl bölmənin payı ümumi daxili məhsulda əsas yer tutur. Kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi həyata keçirilibdir. Özəlləşdirmə [411-412] prosesi başlayandan 2003-cü ilin sonunadək 36.200 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir. 2000-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət proqramı» qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilir. II özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində rabitə, nəqliyyat, kimya, maşınqayırma, yanacaq energetika kompleksinin və digər sahələrin müəssisələrinin özəlləşdirilməsi həyata keçirilir. Dövlət müəssisələrinin bazasında 1500-ə qədər səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Büdcəyə özəlləşdirmədən 495 milyard manat, dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən isə 68 milyard manat vəsait daxil olmuşdur⁵.

Azərbaycanda ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin xüsusi çəkisi 2003-cü ildə istehsalatda 73 faiz təşkil edirdi. Özəl bölmə sənayedə 50 faiz, kənd təsərrüfatında isə 99 faiz təşkil edir. Tikinti və nəqliyyatda 65 faiz təşkil edirdi.

Dövlətimizin başçısı Heydər Əliyev yerli və xarici sahibkarlığın inkişafına geniş şərait yaradırdı. 2002-ci ilin avqust ayında yerli və xarici sahibkarlarla keçirdiyi görüşlərin kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına böyük köməyi oldu. Qısa müddətdə prezident tərəfindən bu sahədə beş fərman imzalanmışdı.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının 1996-cı ildən başlanan dövrünün mühüm yekunlarından biri ondan ibarətdir ki, qısa müddətdə makroiqtisadi sabitlik yarandı. 2002-ci ilə kimi, yəni son altı ildə respublikamızda 2300-ə qədər yeni şirkət açılmışdır. Bunun da 91 faizi qeyri-dövlət bölməsinin payına düşür.

Sosial siyasət, adamların rifah halının yaxşılaşdırılması Azərbaycan dövlətinin, onun başçısı Heydər Əliyevin strateji sosial proqramının və strategiyasının ən mühüm hissəsini təşkil edirdi. Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ümumi iqtisadi inkişaf əsasında 1996-cı ildən başlayaraq əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmaq sahəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2003-cü ilə kimi orta aylıq əmək haqqı və pensiyanın məbləği 6 dəfədən çox, əhalinin real gəlirləri 2,3 dəfə yüksəlmişdi¹. [412-413]

Bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 2005-ci ildə 2002-ci ilə nisbətən orta aylıq əmək haqqının ən azı 1,8 dəfə artırılması nəzərdə tutulur. Pensiyalar 3,4 dəfə artmışdır.

¹ Yenə orada.

² «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər)». Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. «Azərbaycan» qəzeti, 13 fevral 2004-cü il. Xüsusi buraxılış.

³ «Azərbaycan» qəzeti, 13 fevral 2004-cü il. Xüsusi buraxılış

⁴ **Heydər Əliyev.** «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 19 mart 2003-cü il

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 19 mart 2003-cü il; 13 fevral 2004-cü il. Xüsusi buraxılış

Azərbaycanda işsizlik məsələsi, yoxsulluğun mövcudluğu hələ də bir problem kimi qarşıda dururdu. Dövlətimizin başçısı açıq şəkildə bildirir ki, «Azərbaycanda hələ yoxsulluq mövcuddur. Yoxsulluğun aradan qaldırılması bizim üçün əsas vəzifələrdən biridir»².

Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə yoxsulluğun aradan qaldırılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı hazırlamaq üçün yaradılan Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanan «2003-2005-ci illər üçün yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı» təsdiq olunmuşdur. Bu proqram geniş miqyaslıdır, proqram çərçivəsində 225-dən çox məqsədli tədbirin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur³.

Neft layihələrinin həyata keçirilməsi bir tərəfdən neft hasilatı, ixracının artmasına səbəb olursa, digər tərəfdən işsizliyin aradan qaldırılması və son nəticədə yoxsulluğun azaldılmasına təsir edir. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin prezidenti Devid Vudvordun 2002-ci il oktyabrın 25-də yoxsulluğun azaldılması proqramının təqdimatına həsr olunmuş konfransda çıxışında həmin dövrdə tikinti layihələrində 3 mindən artıq azərbaycanlının çalışdığı haqqında məlumat verirdi⁴. Tikinti layihələrinin davam etdirilməsi ilə azərbaycanlıların sayının 5 mindən çox olacağı gözlənilir.

Neft Azərbaycanın ən zəngin sərvətidir. Keçmiş əsrlərdən Azərbaycan neft hasil edən bir ölkədir. Lakin bu qiymətli sərvət Azərbaycan xalqının mənafeyinə xidmət etməyib, bu sərvəti mənimsəyiblər. Neft sənayesi meydana gələn vaxtdan onun məhsulu əvvəl xarici neft şirkətlərinin, sonra isə Sovet hakimiyyəti dövründə SSRİ-nin malı elan edilib.

Yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndən sonra respublikamızın prezidenti Heydər Əliyev nefti Azərbaycan xalqının malı elan etdi. O, neftin Azərbaycan xalqının həyatında böyük əhəmiyyətini qeyd edərək [413-414] demişdir ki, Azərbaycanın böyük neft və qaz sərvətlərinə malik olması bizim xalqımızın xoşbəxtliyidir və bu gün üçün, xalqımızın yaxşı yaşaması üçün, ölkəmizin inkişaf etməsi üçün ən əsas amildir.

Dövlət başçısı Heydər Əliyev 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»ndən gələn gəlirlərin respublikamızın sosial-iqtisadi tərəqqisinə yönəldilməsini dövlət siyasətinin başlıca məqsədi elan etdi. Ölkənin neftindən gələn gəlirlərin və valyuta vəsaitlərinin toplanması və səmərəli istifadə edilməsi və onların ölkənin iqtisadi və sosial tərəqqisinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədi ilə 1999-cu il 29 dekabr tarixli Prezident fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında qərarının böyük əhəmiyyəti vardır⁵.

Heydər Əliyevin ən böyük xidməti ondan ibarətdir ki, rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünür, gələcək üçün təməl yaradır, perspektiv inkişaf bünövrəsi qururdu. Azərbaycan nefti hazırda iki istiqamətdə - Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft boru kəmərləri vasitəsilə dünya bazarına çatdırılır. İxrac olunan neftdən həm Azərbaycan, həm də xarici neft şirkətləri öz gəlirlərini götürürlər. Dövlət başçısının fərmanı ilə neftdən gələn gəlirlər hesabına Azərbaycanda Neft Fondu yaradılıb. 2002-ci ilin sonuna kimi Dövlət Neft Fondunda 690 milyon dollar, 2003-cü ilə kimi 800 milyon dollara qədər vəsait toplanmışdır. Heydər Əliyev Neft Fonduna toplanan vəsaiti Azərbaycanın böyük bir sərvəti, onun milli sərvəti hesab edir, Azərbaycanın ən vacib sahələrində bu sərvətdən istifadə olunmasının mümkünlüyünü göstərirdi. Heydər Əliyevin göstərişi ilə fondan müəyyən məqsədlər üçün, məsələn, yoxsulluq şəraitində yaşayan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onlara yaşayış evləri tikilməsi, büdcə kəsirinin ödənilməsi və i.ə. məqsədlər üçün istifadə edilmişdi. Ancaq Heydər Əliyev Neft Fondunda toplanan vəsaiti Azərbaycanın gələcəyi üçün sərvət hesab edirdi. Neft sektorundan gözlənilən böyük gəlirlər, yığılan sərvət «bunun əksər hissəsi Neft Fonduna yığılaraq, gələcək nəsillər üçün saxlanılacaqdır» - Heydər Əliyevin bu uzaqgörən siyasəti gələcək Azərbaycanın iqtisadi möhkəmliyinə, [414-415] əhalisinin firavan yaşamasına, ölkəmizin qabaqcıl, iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etməsinə böyük təməl qoyulduğunu sübut edir. Azərbaycan xalqında iftixar hissi, gələcəyə böyük inam doğurur. Bunlar Heydər Əliyevin uzaqgörən dövlət başçısı olduğunu bir daha təsdiq edir.

Neft kimi qiymətli sərvəti olan Azərbaycan uzun illər idi ki, bu milli sərvətindən öz xalqının mənafeyi və tərəqqisi üçün istifadə etmək imkanından məhrum olmuşdu. Müstəqilliyə nail olduqdan sonra Azərbaycan xalqı illərlə ürəyində saxladığı arzusuna nail olmuş, təbii sərvətlərinin, o cümlədən də, neftinin tam sahibi olmuşdur.

Azərbaycanın Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanan və həyata keçirilən neft strategiyası respublikamızın bu günü və sabahı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış neft müqaviləsi - «Əsrin müqaviləsi»ndə Azərbaycanın dinamik inkişaf yolu müəyyən edilmişdir.

Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamız dünyanın 30 ölkəsinin şirkəti ilə 21 neft müqaviləsi imzalayıb. Bu proses hələ davam edir. Bu müqavilələrdən Azərbaycana 60 milyard manat ABŞ dolları dəyərində xarici sərmayə gələcəkdir.

Azərbaycanın təbii ehtiyatlarını düzgün qiymətləndirən və dəqiq proqnozlaşdıran dövlət başçısı göstərirdi ki, 2007-2008-ci illərdə ancaq «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarından 50 milyon ton neft hasil olunmalıdır. Xəzər

² **Heydər Əliyev.** «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

³ «Azərbaycan» qəzeti, 19 mart 2003-cü il

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il

⁵ «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları» (oktyabr-dekabr 1999-cu il). Bakı, 2000, səh. 131-132

dənizinin başqa yataqlarından da neft çıxarılacağı gözlənilir. Xarici şirkətlərlə bağlanan müqavilələr əsasında yeni yataqlar da istismara veriləcəkdir.

1997-ci ildə «Çıraq» yatağından ilk neft alındı. Neft strategiyasının həyata keçirilməsindəki uğurlar Heydər Əliyev siyasətinin uzaqgörənliyini və reallığını təsdiq etdi. Eyni zamanda Azərbaycan əleyhinə olan qüvvələrin Azərbaycanda neft ehtiyatının az olması, nəzərdə tutulduğu qədər neft hasil olmayacağı haqqında şayiələrini, uydurmalarını alt-üst etdi.

«Əsrin müqaviləsi»nin bağlanması ərəfəsində ona mane olan qüvvələr məkrli siyasət yürüdür, guya Azərbaycanda neft-qaz ehtiyatlarının kifayət qədər olmadığı haqda fikir yayırdılar. Bununla da neft işinə sərmayə [415-416] qoymağın əhəmiyyətsiz olduğunu «sübut» etməyə, sərmayədarları bu işdən çəkəndirməyə çalışırdılar. Heydər Əliyev siyasəti, diplomatiyası bu «proqnozların» puç olduğunu göstərdi. O bildirdi ki, Azərbaycan alimləri və geoloqları Xəzər dənizində son dərəcə zəngin karbohidrogen ehtiyatları aşkar etmişlər. Onlar Xəzər dənizində 8,7 milyard ton neft və azı 4 trilyon kubmetr təbii qaz olduğunu müəyyən etmişlər. «Neft müqaviləsi» imzalandı və getdikcə ona qoşulan dövlətlərin və şirkətlərin sayı artdı. İlk neft çıxarıldı, Azərbaycan nefti dünya bazarına çıxarılır, yeni quyular qazılır, Xəzərin dərinliklərindən çıxarılan neftin kəmiyyəti getdikcə artır. Heydər Əliyevin neft strategiyasının böyük gələcəyi olduğu təsdiq edilir. Hesablamalar göstərir ki, 2003-2004-cü illərdə xam neft hasilatının həcmi 20 milyon tona, sonrakı illərdə isə 40-50 milyon tona çatacaqdır. 2010-2015-ci illərdə isə illik neft hasilatının həcmi azı 60-70 milyon ton təşkil edəcəkdir¹. Budur, Heydər Əliyev siyasətinin uzaqgörənliyi, budur, gələcəyin düzgün ölçülüb-biçilmiş iqtisadi inkişaf proqramı.

Heydər Əliyev göstərirdi ki, hələ 1994-cü ildən Azərbaycan neftinin ixracı məsələsi ortaya atılan vaxt biz Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri haqqında düşünürdük. İxrac üçün yeni - əsas ixrac boru kəmərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin çəkilməsi proqramı irəli sürüləndə də həmin qüvvələr Xəzərdə neftin az olduğunu bəhanə edərək ciddi müqavimətlər, maneələr törətməyə başlamışdılar. Bunun xəyal olduğunu, qeyri-mümkün olduğunu söyləyirdilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin cəsarətli addımları bu müqavimətləri də tamamilə kənara atdı. Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru xəttinin inşa edilməsində meydana çıxan maliyyə məsələsi problemi də həll edildi. Azərbaycanın dövlət başçısı 2002-ci il sentyabrın 18-də demişdi: «...Bu yaxın vaxtlarda İstanbulda, «Üç dənizin əfsanəsi» adlı konfrans keçirildi. Orada əfsanə haqqında söhbət keçirildi. Mən orada nitq söylədim, dedim, siz bu-rada əfsanədən danışsınız. Amma mən sizə demək istəyirəm ki, bu xəyal deyil, əfsanə deyil. Üç dəniz - Xəzər dənizi, Qara dəniz, Aralıq dənizi birləşəcəkdir... Ona görə indi xəyaldan gerçəkliyə gəlib çatmışıq»². [416-417]

Beləliklə, 1994-cü ildən 2002-ci ilədək, 8 il ərzində gərgin mübarizə şəraitində hasil edilən neftin xarici bazara çıxarılması üçün əsas ixrac boru neft kəmərinin çəkilməsi məsələsi həll edildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin tikintisi 2005-ci ildə başa çatmalıdır. Hər üç tərəf - Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə bu proqramın vaxtında həyata keçirilməsini təmin etməyə tam hazır olduqlarını bəyan etdilər. «... biz hesab edirik ki, 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri tamamilə hazır olacaq və biz hamımız birlikdə buradan Türkiyənin Ceyhan limanına gedəcək və orada Azərbaycan neftinin, Xəzər neftinin Ceyhan limanından yola salınmasının şahidi olacağıq»³.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi də iqtisadi və strateji baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

«Şahdəniz» yatağının ehtiyatları 100 milyon ton neft və ən azı 400 milyard kubmetr qaz dəyərində qiymətləndirilir. 2001-ci ilin mart ayında Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfəri zamanı iki dövlət arasında «Şahdəniz» qazının Bakıdan Ərzuruma ixracının razılığı əldə edildi, təməli qoyuldu, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzenin Azərbaycana səfəri zamanı bu layihənin həyata keçirilməsinə dair son razılaşma əldə edildi.

2001-ci il sentyabrın 29-da Azərbaycanla Gürcüstan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinə dair rəsmi olaraq razılıqlarını bildirmişdilər.

Yeni açılan «Şahdəniz» yatağında 1 trilyon kubmetrdən artıq qaz var¹.

Həm oradan çıxarılacaq qaz, həm də neft quyularından alınan səmt qazı hesabına respublikada qaz artacaqdır.

Azərbaycan dövlət başçısının neft strategiyası respublikanın bu günü, sabahı və gələcəyinin iqtisadi platformasıdır. Böyük məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrin birinci rübündə respublikamızda neft sənayesinin perspektiv inkişaf proqramı artıq həyata keçirilir. Onun müsbət nəticələri Heydər Əliyev siyasətinin həyatiliyi və düzgünlüyünü təsdiq edir. Azərbaycan Respublikasının 30 il müddətində nəzərdə tutulmuş neft sənayesinin [417-418] inkişafı proqramının mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hələ uzun bir dövr üçün təminat verir. Bu, dövlət başçısının gələcəkdə respublika üçün inkişaf proqramıdır. Eyni zamanda Heydər

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 30 mart 2001-ci il

² Heydər Əliyev. 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal sahil terminalında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində nitqi. - «Xalq» qəzeti, 19 sentyabr 2002-ci il

³ Heydər Əliyev. Yenə orada.

¹ Heydər Əliyev. Şəki şəhəri İcra hakimiyyətində keçirilən müşavirədə yekun nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 12 noyabr 2002-ci il

Əliyevin göstərişi ilə tərtib edilən layihələr göstərir ki, «bütün bu layihələr Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilibdir»².

Neft strategiyasının həyata keçirilməsindən artıq respublikamıza böyük gəlirlər daxil olur və getdikcə artır. «Neftdən gələcəkdə alacağımız gəliri Azərbaycanda böyük bir infrastrukturun, başqa sahələrin inkişaf etdirilməsinə yönəltməliyik. Yeni işlərin görülməsinə yönəltməliyik»³.

2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş İlham Əliyev Heydər Əliyev ənənələrinin sadıq davamçısı kimi neft amilini beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə, Azərbaycanın dünyada mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə, xalqın yaşayışının yaxşılaşmasına yönəldilməsinə çalışır. O, neft amilinin bir çox məsələlərin həllində həlledici roluna yüksək qiymət verir.

İlham Əliyev göstərir: «Bizim məqsədimiz təkcə neft hasil etmək, onu nəql etmək, bundan vəsait əldə etməkdən ibarət deyildir. Bizim məqsədimiz neftdən gələn bütün mənfəətləri - həm siyasi, həm iqtisadi, həm də başqa mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir»⁴.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzun müddətli kredit siyasəti ölkənin 30-35 il müddətində inkişafı üçün təminat yaratdı. Bu siyasətin mahiyyəti, məzmunu göstərdi ki, o əlverişlidir, necə deyərlər, alacağı verəcəyindən qat-qat çoxdur. Belə ki, 1995-ci ildən etibarən respublikamızın dövlət strukturları ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı arasında olduqca əlverişli və güzəştli şərtlərlə ödənilməsi uzun müddəti (15-35 il) nəzərdə tutulan müqavilələr əsasında kreditlər alınmışdır. Bu kreditlərdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun payı 55, Dünya Bankının payı 23 və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf [418-419] Bankının payı 7 faiz təşkil edir. Kreditin qalan hissəsi isə Türkiyənin Eksimbankının, Almaniya Yenidənqurma Kredit Bankının və s. payına düşür. Lakin Azərbaycanın 30-35 ilə götürmüş olduğu bu kreditlərin məbləği qədər strateji valyuta ehtiyatı, neft və neft-kimyə sənayesindən böyük gəlir mənbələrinin əldə edilməsi gözlənilir⁵.

Tarixi təcrübə göstərir ki, Heydər Əliyev keçmiş SSRİ-də kənd təsərrüfatının istehsalının təşkili və inkişaf etdirilməsində ən təcrübəli və bacarıqlı rəhbərlərdən biri idi. Onun başqalarından üstünlüyü və fərqi ondan ibarət idi ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında əsas şərt olan iqlim, torpaq, su, təbii şərait, əhalinin ənənəsi və başqa amillərə uyğun olaraq əkinçiliyi, heyvandarlığı, bitkiçiliyi, bostançılığı zonalaşdırmışdı.

Hələ ötən əsrin 70-80-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı elmi-praktik baxımından rayonlar üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

O dövrdə Azərbaycanın bəzi rayonlarında iqlim şəraitinə və başqa amillərə uyğun olmayan əkinçilik növlərinin o yerlərdən götürülüb əlverişli olan rayonlarda əkilməsi praktikası və kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafı üçün yeni mənbələrin aşkar edilməsi böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Bu bütün sovet ölkəsində özünün müsbət nəticələrini nümayiş etdirmişdi. Kənd təsərrüfatının bütün sahələrində yüksək məhsul alınması məhz onun elmə söykənən praktiki fəaliyyətinin, təcrübəsinin nəticəsi idi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi işləyən vaxt kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilində həyata keçirdiyi tədbirlər, respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafında böyük imkanlar, potensial yaratdı. Azərbaycanın SSRİ tərkibində olan respublikalar içəri-sində müstəqil yaşamağa daha çox imkanlara malik olduğunu sübut etdi.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində böyük nəticələr əldə edilməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyev kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin o dövrdəki formasının gələcəyinə əmin deyildi. Moskvada SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləyərkən aqrar sahədə islahatlar aparılmasının zəruri olduğunu müdafiə edən rəhbərlər [419-420] içərisində öncül yer tuturdu. Bu mövqə müstəqillik əldə ediləndən sonra keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikaları içərisində Heydər Əliyev təcrübəsində daha tez özünü göstərdi. Tarix onun uzaqgörən siyasətini təsdiq etdi. «Biz keçmiş SSRİ məkanında, demək olar ki, bütün başqa müttəfiq respublikalarla müqayisədə torpaq islahatını ilk həyata keçirən respublikalardan biriyik. O vaxt çoxları şübhə edirdi ki, torpaq islahatı keçirsək, hər şey dağılacaqdır. Ancaq ötən illər göstərir ki, biz nə qədər düzgün yoldayıq, biz nə qədər uzaqgörən idik».

Aqrar sahədə islahatların uğurları bir də onunla bağlı idi ki, hələ Sovet hakimiyyəti dövründə Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanın müstəqil yaşaması üçün kənd təsərrüfatında da təməl yaradılmışdı. Dövlət başçısı müstəqillik dövründə isə başqa ölkələrin təcrübəsini öyrənmək, ondan nəticə çıxarmaq, Azərbaycanın bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aqrar islahatlarını daha uğurla həyata keçirməyə müvəffəq oldu. Keçmiş Sovetlər İttifaqında olan respublikalar içərisində Azərbaycanda aqrar islahatları daha cəsarətlə və ardıcıl həyata keçirildi. Bu islahatlar nəticəsində respublikamızda üç növ torpaq mülkiyyət forması yaranmışdır.

² **Heydər Əliyev.** 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal sahil terminalında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində nitqi. - «Xalq qəzeti», 18 sentyabr 2002-ci il

³ «Azərbaycan» qəzeti, 12 noyabr 2002-ci il

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 30 mart 2001-ci il

⁵ «Azərbaycan» qəzeti, 8 noyabr 2000-ci il

1996-cı ilin iyun ayında qəbul edilmiş «Torpaq islahatı haqqında» Qanun kənd təsərrüfatı torpaqlarının özəlləşdirilməsi üçün şərait yaratdı. İslahata görə kənd təsərrüfatında torpaqların özəlləşdirilməsi ilə mülkiyyət forması aşağıdakı normada formalaşmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ümumi torpaq ehtiyatlarını təşkil edən 8,6 milyon hektardan 3,8 milyon hektarının (44,2 faiz) dövlət mülkiyyətində saxlanılması, 2,7 milyon hektarının (31,4 faiz) bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi və 2,1 milyon hektar (24,4 faiz) torpaq sahəsinin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2004-cü ilə kimi ölkədə artıq torpaq islahatları faktiki olaraq başa çatmışdır. 1390 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsulunun 99 faizi özəl bölmədə istehsal olunur¹.

Torpaq islahatı, torpağın kəndlilərə verilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xeyli artmışdır. Əsas ərzaq malları hesab edilən taxıl, ət məhsulları, kartof, tərəvəz məhsulları artıq respublikanın tələbatını ödəyir. [420-421]

Sosial və iqtisadi sahədə əldə edilən uğurlar bir çox göstəricilərə görə Azərbaycan Respublikasının sürətlə inkişafını göstərir. Bu vəziyyət bir sıra beynəlxalq forumlarda da qeyd edilmişdir. BMT-nin Azərbaycandakı rezident əlaqələndiricisi Maks Borsotinin «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üçün Dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda (Bakı, oktyabr 2002-ci il) çıxışında göstərilmişdir: «Bir sıra beynəlxalq forumlarda deyildiyi kimi, Azərbaycandakı vəziyyət gələcəyə nikbin baxmağa əsas verir. Bu yaxınlarda BMT-nin hazırladığı məruzədə Azərbaycan MDB də daxil olmaqla, Şərqi və Mərkəzi Avropanın 26 ölkəsi arasında ən yaxşı göstəriciyə nail olanlardan biri kimi qeyd edilmişdir.

Azərbaycan yerli istehsalın artımı baxımından 2-ci göstəriciyə malikdir, inflyasiyanın aşağı olması baxımından da 2-ci yerdədir. Xaricə borclar baxımından da az göstəriciyə malikdir. Son on ildə xarici investisiyaların cəlb olunması və yerli istehsalın artımı baxımından Azərbaycan ən yüksək göstərici əldə etmişdir»².

Yoxsulluğun azaldılması meylinin artması da mühüm göstəricilərdən biridir. 1996-cı ildə Azərbaycanda Dünya Bankı tərəfindən aparılmış sorğuya əsasən yoxsulluğun səviyyəsi 61 faiz, 2001-ci ildə isə 47 faiz olmuşdur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycandakı nümayəndəsinin rəhbəri Mauk Meredin respublikamızda yoxsulluğun azaldılması, sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində görülən işlər, xüsusilə, bu işdə dövlət başçısının rolunu yüksək qiymətləndirir. Onun çıxışında deyilir: «1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan siyasi sabitsizlik və Dağlıq Qarabağ üstündə hərbi münaqişə dövrünü yaşamışdır. Bu dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatı hər il orta hesabla 20 faiz aşağı düşmüş, inflyasiyanın səviyyəsi isə 1000 faizdən çox olmuşdur. Belə bir iqtisadi vəziyyətlə yanaşı, manatın məzənnəsi 200 faizdən çox düşmüşdür. Lakin sonrakı dövrdə ölkə prezidenti zati-aliləri cənab Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə və sabit siyasi şəraitdə iqtisadi artımın illik səviyyəsi 9 faiz olmuş, inflyasiya isə ildə 2-3 [421-422]

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar-mart 2001-ci il). Bakı, 2001, səh. 79

² «Azərbaycan» qəzeti, 13 fevral 2004-cü il. Xüsusi buraxılış

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəalliyətinin (illər üzrə) xronikası.*

№		1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003-cü ilin mayına-dək
1	H. Əliyevin ATƏT nümayəndələri ilə görüşü.	4	21	24	19	12	7	11	13	16	9	2
2	H. Əliyevin dövlət rəhbərləri ilə Bakıda görüşü.	1	-	3	5	7	15	3	5	2	5	-
3	H. Əliyevin diplomatik korpusun nümayəndələri ilə görüşü.	15	41	74	62	51	57	34	69	61	62	8
4	H. Əliyevin xaricdə dövlət başçıları ilə görüşü.	4	37	81	54	68	25	68	38	22	29	6
5	H. Əliyevin əmək kollektivləri ilə görüşü.	3	2	6	2	5	5	4	12	3	4	1
6	H. Əliyevin xarici ölkələrin işgüzar adamları və biznesmenləri ilə görüşü.	10	20	38	51	55	28	17	8	13	11	2
7	H. Əliyevin incəsənət və mədəniyyət xadimləri ilə görüşü.	1	7	25	6	18	15	20	9	5	10	2
8	H. Əliyevin respublika siyasi partiyaları və ictimai təşkilatların nümayəndələri ilə görüşü.	6	6	7	2	-	37	2	2	1	2	1
9	H. Əliyevin xarici ölkələrin ictimai təşkilatları və siyasi partiya nümayəndələri ilə görüşü.	1	9	9	8	6	3	6	1	10	5	4
10	H. Əliyevin KİV nümayəndələri ilə görüşü.	2	8	5	10	7	20	22	25	16	20	3
11	H. Əliyevin BMT nümayəndələri ilə görüşü.	2	10	18	7	6	10	3	7	3	7	-
12	H. Əliyevin xarici ölkələrin ictimai xadimləri ilə görüşü.	19	98	132	137	180	154	73	108	56	68	19
13	H. Əliyevin iri neft konserni və firmalarının rəhbərləri ilə görüşü.	3	19	33	31	35	22	7	13	13	16	1
14	H. Əliyevin elm xadimləri ilə görüşü.	1	6	8	4	8	4	3	2	1	1	-
15	H. Əliyevin MDB nümayəndələri ilə görüşü.	3	7	5	12	10	6	6	11	7	4	4
16	H. Əliyevin müharibə iştirakçıları və şəhid ailələri ilə görüşü.	2	3	1	1	1	2	1	1	2	2	-
17	H. Əliyevin mətbuat konfranslarında çıxışları.	1	16	11	20	24	12	9	15	13	15	2
18	H. Əliyevin qəzet və televiziya müsahibələri.	7	18	37	21	36	33	22	25	10	17	4
19	H. Əliyevin MM-də iştirakı və çıxışı.	1	7	2	3	1	2	-	-	2	-	-
20	H. Əliyevin müxtəlif iclasları keçirməsi.	9	46	75	54	43	110	52	76	14	20	7

* Bu xronika tədqiqatçının ciddi axtarışları və araşdırmaları nəticəsində hazırlanıb, tarixşünaslığımızda ilk təcrübədir.

21	H. Əliyevin Azərbaycan xalqına təbrikləri və müraciətləri.	3	8	10	6	6	5	9	3	4	4	-
22	H. Əliyevin «Şəhidlər Xiyabanı»na gedişləri.	3	8	5	9	5	7	3	6	3	4	2
23	H. Əliyevin Qarabağ məsələsi ilə görüş və çıxışları.	5	8	1	3	4	2	7	4	8	13	-
24	H. Əliyevin hüquq mühafizə orqanları ilə keçirilən müşavirələri.	3	3	6	-	-	3	1	1		1	1
25	H. Əliyevin Konstitusiyaya komissiyasında çıxışları.	-	-	11	1	-	2	-	-			
26	H. Əliyevin gənclər, idmançılar və tələbələrle görüşləri.	2	9	4	4	7	3	6	5	6	7	-
27	H. Əliyevin hərbi qurumların nümayəndələri ilə görüşləri.	4	13	6	7	8	9	6	11	4	5	4
28	H. Əliyevin xarici səfərləri.	2	20	15	16	18	10	12	11	10	12	3
29	H. Əliyevin xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla görüşləri.	1	8	6	8	9	8	3	3	2	5	-
30	H. Əliyevin yubiley tədbirlərində iştirakı.	2	8	22	32	33	30	18	14	17	22	4
31	H. Əliyevin şəhər bayramlarında iştirakı.	-	1	2	6	3	3	3	5	3	6	2
32	H. Əliyevin müqəddəs yerlərə səyahətləri.	-	4	4	4	1	3	3	1	1	4	-
33	H. Əliyevin qaçqınlarla görüşləri.	-	2	5	11	3	3	2	1	1	2	1
34	H. Əliyevin dövlət rəhbərləri ilə görüşləri.	2	5	7	4	3	3	2	1	4	7	1
35	H. Əliyevin Təhlükəsizlik şurasının iclaslarını aparması	-	-	1	2	6	5	4	-	1	2	2
36	H. Əliyevin seçicilərlə görüşləri.	-	-	-	-	-	35	-	-			

[423-424] faiz endirilmişdir. Müvafiq fiskal və monetar siyasətlərin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi nəticəsində manata inam bərpa edilmiş, xarici valyuta ehtiyatları isə 1994-cü ildəki cəmi 2 milyon ABŞ dollarından hazırda Dövlət Neft Fondunun ehtiyatları nəzərə alınmadan - 700 milyon ABŞ dollarından artıq məbləğədək yüksəlmişdir. İndi elə bir vaxt gəlib çatmışdır ki, bərqərar olmuş makroiqtisadi sabitlik və əlverişli uzunmüddətli perspektivləri təmin edən neft sektorundakı yeniliklər (Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin həyata keçirilməsi və şəffaf Neft Fondunun yaradılması) nəzərə alınmaqla, Azərbaycan öz diqqətini yoxsulluğun azaldılması üzərində cəmləşdirməlidir»¹.

1993-cü ildən başlayaraq prezidentin iqtisadi-siyasi strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində qazanılan ən ümdə nailiyyətlərdən biri ondan ibarət oldu ki, iqtisadi tənəzzül prosesinin qarşısı alındı. Prezidentin verdiyi fərmanlar, sərəncamlar, müvafiq qanunların qəbul edilməsi, liberallaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması, investisiyaların artması və i.a. sosial-iqtisadi yönümlü tədbirlər nəticəsində 1996-cı ildən davam edən, yüksələn inkişaf prosesi başlandı.

Bütün bunlar Heydər Əliyevin yorulmaz işinin, onun səfərbəredici və təşkilatçılıq fəaliyyətinin nəticəsidir. 1993-cü ilin son rübündən başlayaraq 1998-ci ilin oktyabrına kimi Heydər Əliyev tək-cə iqtisadi siyasət məsələlərinə dair 361 yığıncaq, iclas və müşavirə keçirmişdi ki, bu da iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin iş gününün, iş həftəsinin, ayının, ilinin araşdırması göstərir ki, onun bir iş günü, həftəsi, ayı, ili öz fiziki ölçüsünə, məzmunu və mənasına görə normasından qat-qat artıqdır. Demək olar ki, bir ayda görülən işlər öz tutumuna görə il boyu görülən işlərdən də dəfələrlə artıqdır. Araşdırmalar bunu aydın şəkildə əks etdirir (*Bax: səh. 422-423*).

1993 və 1998-ci illərdə xalqın sevimlisi Heydər Əliyev iki dəfə böyük ruh yüksəkliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Birinci dəfə 1993-cü ildə prezident seçilməklə O, Azərbaycan

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 26 noyabr 2002-ci il

Respublikasını [424-425] dağılmaqdan xilas etdi, müstəqil dövlət quruculuğunu təmin etdi və möhkəmləndirdi. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk milli Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycanın Milli Məclisi seçildi. Dövlət quruculuğunun genişlənməsinin hüquqi əsası təmin edildi.

Heydər Əliyevin 1998-ci ilin oktyabrında ikinci dəfə prezident seçilməsindən sonra ölkəmizdə sosial-iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılması prosesi daha da geniş miqyas aldı. Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu müvəffəqiyyətlə həyata keçirildi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının Heydər Əliyevi qızğın müdafiə etməsinin, ona inamı və etibarının parlaq ifadəsi idi.

Heydər Əliyevin 1998-ci ilin oktyabrında ikinci dəfə prezident seçilməsindən sonrakı dövrdə fəaliyyətini qısa şəkildə belə ifadə etmək olar ki, bu dövrdə Azərbaycanı keçmiş sosialist ictimai-siyasi, iqtisadi sistemdən yeni sistemə keçirmək prosesi həyata keçirildi və buna nail olundu. Azərbaycanın dünya sistemində mövqeyi möhkəmləndi, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası təmin edildi, Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olduğu bütün dünyada təsdiq edildi.

1993-1995-ci illərdə Heydər Əliyevin hakimiyyəti, dövlətçiliyi qoru-maq və möhkəmləndirilməsinin əsas səbəbi, dərsi ondan ibarət idi ki, xalq o hakimiyyəti, şəxsən Heydər Əliyevi müdafiə edirdi. Onun arxasında möhkəm dayanmışdı. «Heydər - Xalq», «Xalq - Heydər» monolit birliyi yaranmışdı. Bu, bir tarixi dərsdir.

Heydər Əliyev deyirdi: «Nə üçün 1992-ci ilin mart ayında dövlət böhranı baş verdi və hakimiyyət istefa verməyə məcbur oldu? Xalq ona etimad göstərmədi, ona görə də istefa verməyə məcbur oldu»¹.

Məlumdur ki, 1992-ci ilin iyun ayında xalqın bir hissəsi digər qüvvələrə etimad göstərdi, yəni o qüvvələrə inandı. Xalqın içərisində olan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldi. Lakin 1993-cü ildə, iyun ayında xalq həmin hakimiyyətin arxasında durmadı. Onu dəstəkləmədi. Deməli, o, bir ilin içərisində hakimiyyət xalq içərisində öz inamını itirdi. Azərbaycan fəlakət [425-426] qarşısında qaldı. Prezident Ə. Elçibəy və onun dəstəsi özü hakimiyyətdən getmək məcburiyyətində qaldı.

Xalq öz seçimini etdi. Xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev hakimiyyətə gətirildi. Azərbaycan xalqı onu hakimiyyətə gətirdi və arxasında durdu. 1994-cü ilin oktyabrı, 1995-ci ilin martında Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlərin qarşısını yalnız Prezident Heydər Əliyev ilə xalqın birliyi aldı. Dövlət başçısı məhz bu birliyi, qələbəni təmin edən əsas şərt hesab edir, göstərirdi ki, bu birlik «bizim üçün böyük dayaq oldu, böyük imkan verdi ki, biz bu ağır vəziyyətdən çıxıb bilərik, ölkəmizi qoruya bilərik, ölkəmizi saxlaya bilərik. Qoruduq da, saxladığımız da, həmin o qüvvələri məğlub etdik də»².

Heydər Əliyevin rəhbərlik təcrübəsinin ən böyük dərsələrindən biri ondan ibarətdir ki, o öz şəxsi həyatını xalqına, millətinə, dövlətinə qurban verməyə həmişə hazır olub, heç nədən qorxmayıbdır. İstər Naxçıvanda olarkən, istər Bakıya gəldikdən sonra ona qarşı terror aktları təşkil edilməsinə baxmayaraq, ən çətin anlarda heç nədən qorxmadığını bildirir, dövləti, dövlətçiliyi müdafiə edirdi.

Azərbaycanda Heydər Əliyevdən əvvəlki rəhbərlər xalqın, respublikanın başına bəlalar gətirdilər, çətin vaxtlarda öz canlarını vətəndən, dövlətdən üstün tutub qaçmışdılar. Hələ 1990-cı ilin yanvar ayında xalqı, milləti sovet ordusuna qırğına verdikdən sonra Ə. Vəzirov xalqa cavab vermək əvəzinə, nökrəçilik etdiyi ermənipərəst M. Qorbaçovun yanına qaçdı. Çox təəssüf ki, hələ də cəzasını almayıb. Vəzirov kursuna sahib olan, onun siyasətini davam etdirən, Qorbaçov və onun ətrafındakılar qarşısında məddahlıq edən A. Mütəllibov da ölkəni ağır vəziyyətdə qoyub Rusiyanın təyyarəsində Moskvaya qaçdı. Acınacaqlı haldır ki, indi də Moskvada oturub Azərbaycanda ara qarışdırmaqla məşğuldur.

Hələ bu harasıdır, cinayət məsuliyyəti daşmasına baxmayaraq, yenidən hakimiyyətə gəlmək arzusundadır. Əvvəl Xalq Cəbhəsində xalqın içində olan və bu adla hakimiyyətə gələn Ə. Elçibəy respublikanı dağımaq səviyyəsinə saldıqdan, vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxardıqdan sonra S. Hüseynov və Ə. Hübətov dəstələrinin hücumu qarşısında aciz [426-427] qaldı və xalq tərəfindən müdafiə edilmədi. O da özündən əvvəlki kimi Azərbaycanı od içərisində qoyub Kələkiyə qaçdı. Bütün bu başbələ rəhbərlər öz canlarını qurtarmaq üçün Azərbaycandan qaçmışdılar. Azərbaycan dağılmaq, parçalanmaq vəziyyətində idi. Belələri haqqında Heydər Əliyev demişdi: «Amma dövlətçilik haqqında düşünən adam - həm adi vətəndaş, həm dövlət işində işləyən, xüsusən, dövlətə başçılıq edən insanlar heç vaxt öz canı haqqında düşünməməlidir. Öz canı haqqında düşünən və xırda bir çətinlikdən ancaq qaçmaqla canını qurtarmaq istəyən insanlar - bunlar heç vaxt xalqın hörmətini, xalqın etimadını qazana bilməzlər»³.

Məlumdur ki, 1994-cü ilin oktyabrından və 1995-ci ilin martından sonra da Heydər Əliyevin həyatına qəsd etmək, təxribat, terror təşkil etmək təşəbbüsləri davam etdirilmişdi. Prezidentin təyyarəsini raketlə vurmaq, Ukrayna prezidenti L. Kuçmanın Azərbaycana səfəri zamanı körpünü partlatmaq və başqa terror hadisələri

¹ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

² **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

³ **Heydər Əliyev.** Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

törətmək istəmişdilər. Bunların heç biri baş tutmamışdı. Eyni zamanda möhkəm iradəli, qorxmaz Heydər Əliyevi sarsıda bilməmişdi. «Bunların heç biri bizi nə qorxutdu, nə də çəkirdi, nə də bizi harasa qaçmağa vadar etdi. Qaçmaq da elə onun təzahürüdür ki, bu insan idarə edə bilmir. Bir xırda çətinlik görəndə öz canı haqqında düşünür, millətin haqqında yox, xalqı haqqında yox»¹.

Budur, Heydər Əliyevin həyatından öyrənməli olan ən mühüm dərslərdən biri... Tarix həmişə öyrətmiş və öyrədir. Antey gücünü torpaqdan götürürdüsə, Heydər Əliyev də gücünü xalqdan alırdı. Budur, Heydər Əliyevin rəhbərlik təcrübəsi, xalqına, millətinə xidmət etməyin nümunəsi!

Heydər Əliyev həmişə xalqın ona böyük etimadım hiss edirdi. Qorbaçovun ona qarşı qərəzçiliyi və bununla əlaqədar Moskvada çətin şəraitdə, təqiblər altında yaşadığı vaxt Heydər Əliyevə qarşı böhtançılıq kampaniyası qızıqsırdı. Mərkəzi mətbuatda qərəzli məqalələr çap olunurdu. 70-80-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdəki fəaliyyətini ləkələməyə çalışırdılar. Belə vaxtda da bir neçə böhtançıdan başqa xalq [427-428] onu müdafiə edirdi, böhtançılara imkan vermirdi. Heydər Əliyev bir az sonra bu məsələ barəsində deyirdi: «Ancaq mən bunu qəlbən hiss edirdim. Azərbaycan xalqı mənə böyüdü, geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağım üçün yol açmış, uzun illər mənə böyük etimad göstərmişdir. Həyatımın ağır dövründə də daim Azərbaycan xalqının mənə olan müsbət münasibətini, hörmətini, uzaqda olsam da, duymuşam, hiss etmişəm. Bu tellər heç vaxt qırılmayıb, mənə ağır imtahanlardan, əzab-əziyyətlərdən və hətta təqiblərə məruz qaldığım ağır dövrdən də çıxarmışdır»².

Heydər Əliyevin şəxsi keyfiyyətləri, xüsusilə özünə qarşı tələbkarlığı işdə müvəffəqiyyətlərinin əsas səbəblərindən biri idi. Yeni Azərbaycan Partiyasının onilliyi münasibətilə keçirilən mərasimdə söylədiyi nitqində demişdi: «Mən həmişə özümə qarşı çox tələbkar insanam. Bəli, çox tələbkar insanam! Bəzən mən öz-özümü daxilən tənqid edirəm və çox da ciddi tənqid edirəm. Əgər məndə həyatım boyu özümə qarşı bu tələbkarlıq olmasaydı, siz qarşınızda bugünkü Heydər Əliyevi görə bilməzdiniz».

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayan və Heydər Əliyevin sədrlik etdiyi Yeni Azərbaycan Partiyası tarixi zərurətdən doğdu. Ölkənin «Olum, ya ölüm» dilemması qarşısında qaldığı bir vaxt respublika ziyalılarının bir qrupu tarixə «91-lər» adı ilə daxil olmuş ziyalılar yeganə çıxış yolunu Heydər Əliyevdə görərək, ona YAP-ın yaradılması haqqında müraciət etdilər. Əlbəttə, bu müraciət xalqın istəyi, arzusu, tələbi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması Heydər Əliyev kimi görkəmli siyasi xadimin varlığı zərurətindən meydana gəlmişdi. Ziyalılar onun rəhbərliyi ilə belə bir partiyanın yaradılmasını lazım bilirdilər. YAP-ın fəaliyyəti yalnız Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə genişləndi. O belə bir çətin gündə xalqın arzusuna laqeyd qala bilməzdi. Xalqın səsini müdafiə və bəyan etdi: «Güman edirəm ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin gələcək həyatının və fəaliyyətinin əsasını təşkil edən demokratiya və siyasi plüralizm şəraitində Sizin müraciətinizdə göstərilən Yeni Azərbaycan siyasi partiyasının yaradılması obyektiv zərurətdən doğur. Belə partiya Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında [428-429] fəal iştirak edərək yeni müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında tarixi rol oynaya bilər. Əgər belə partiya yaradılsa, onun fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazırım»³.

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Konfransda Heydər Əliyev yekdillikdə YAP-m sədri seçildi. Möhtərəm sədrin ətrafında birləşən partiya fəalları məhz Heydər Əliyevin sədrliyi ilə əsas siyasi qüvvə kimi fəaliyyət göstərdi. Yarandığı vaxtdan - 6 aydan sonra YAP iqtidara gəldi. Heydər Əliyevin ətrafında sıx birləşən Yeni Azərbaycan Partiyasının rəhbərinin bilavasitə təşkilatçılığı nəticəsində Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədiyi və dönməzliyi təmin olunmuşdur. Ölkəmizdə hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulmuşdur. Sosial-iqtisadi və mədəni sahədə əsaslı islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadi-mədəni yüksəlişi baş vermişdir. Qloballaşma nəticəsində dünyaya inteqrasiya prosesinə qoşulmuşdur.

Yeni Azərbaycan Partiyası təşkilatca möhkəmlənmiş, böyük inkişaf yolu keçmişdir, ölkənin ümumxalq partiyasına çevrilmişdir. YAP-m sədri Heydər Əliyev hələ partiyanın I qurultayında partiyanın fəaliyyətinə qiymət verərək demişdi: «... Bizim partiya sağlam düşüncə, sağlam fikir, xalqı birləşdirmək və Azərbaycanın o mürəkkəb həyatında ölkənin problemlərinin həll olunmasında iştirak etmək, öz xidmətlərini göstərmək məqsədi ilə yarandı. Yeni Azərbaycan partiyası Azərbaycanın bu gününün partiyasıdır, XXI əsrin partiyasıdır, üçüncü minilliyin partiyasıdır»⁴.

Milli ideologiyanın yaradılması Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin tarixi xidmətidir. Onun əsası Azərbaycançılıqdır.

Prezident Heydər Əliyev milli ideologiyamızın-dövlətçilik məfkurəsi olan Azərbaycançılıqdan danışarkən deyirdi: «Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edən

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

² **Heydər Əliyev**. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, səh. 162-163

³ «Səs» qəzeti, 6 noyabr 1992-ci il

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 23 dekabr 1998-ci il

Azərbaycançılıqdır. Dövlət-çilik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər - bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir...»¹. [429-430]

Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycançılıq ideologiyasının təməl prinsipləri, başlıca konseptual müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun dönməzliyinin və əbədiliyinin təmin edilməsi;
- Azərbaycan xalqının bütövlüyünün, milli həmrəyliyin təmin olunması, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, dünya azərbaycanlılarının «Azərbaycan» ideali ətrafında birliyinə nail olunması;
- Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin, azad bazar münasibətlərinin bərqərar olunması;
- Milli ideologiyanın ifadə vasitəsi olan müstəqil Azərbaycanın dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi;
- Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, milli mentalitetinin inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycanın milli dövlətçiliyində ümumbəşəri dəyərlərin, dünyəvi, hüquqi-demokratik, sivil dövlət quruculuğu prinsiplərinin təmin olunması;
- Azərbaycanın dövlətçilik atributlarının milli ideologiyanın tərkib hissələrindən biri olması;
- Azərbaycançılıq - milli ideologiyasının əsas müddələrinin, prinsiplərinin təhsil müəssisələrində öyrədilməsi, tədrisi, təbliği, təhsilin məzmununda milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin geniş əks olunması, milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin ön plana çəkilməsi və s.

Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsindən danışarkən fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ramiz Mehdiyevin belə bir fikri ilə razılaşmamaq olmaz. O yazır: «Azərbaycançılıq təliminin Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən və həyata keçirilən dövlətçilik konsepsiyası ilə vəhdət halında... təhlil edilməsinə müasir mərhələdə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycançılıq ideologiyası mühüm funksional elementlərlə zəngindir. Bunların mahiyyəti ölkəni mənəvi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmləndirilməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. «Azərbaycançılıq» müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivil dövlətlər [430-431] sırasına çıxaracaq bir yoldur. «Azərbaycançılıq» xalqımızın çox əzab-əziyyətlə nail olduğu milli sərvətdir. O, real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir...»².

Bəşəriyyət XX əsri başa vurdu, artıq XXI əsrdə yaşayır. Dünyanın hər bir ölkəsinin qarşısında yeni əsrdə global məsələlər durur. Azərbaycan Respublikası keçən əsrin 1969-cu ilindən Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında yaşamış və inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın uzaqgörən siyasi kursu bütün illəri bir-biri ilə sıxı surətdə birləşdirmiş və ilbəl yüksəlmişdir. Bu, Heydər Əliyev siyasi kursudur. Daxili və xarici siyasət sahəsində həmin kursun əsas qayəsi bütün dövrlərdə Azərbaycanın, onun xalqının ictimai-siyasi, iqtisadi və milli-mənəvi inkişafını təmin etməkdir. XX əsrdə uğurla həyata keçirilən strateji iqtisadi-siyasi inkişaf kursu qarşıdakı illər üçün möhkəm təməl yaratmışdır. XXI əsrdə də Azərbaycanın inkişaf kursu Heydər Əliyevin Azərbaycanı dünyada tanıdan, onu daha aydın sabahlara aparən, Vətənə, xalqa xidmət kursunun davamıdır. Respublikamızın bugünkü quruculuq, inkişaf layihələrini həyata keçirməklə gələcəyini düşünmək, gələcəyinin - gerçəkliyinin inkişaf proqramını hazırlamaq Heydər Əliyev uzaqgörənliyinin, müdrik siyasətinin əsas məzmununu təşkil edib.

Tarixi inkişafın obyektiv yekunu göstərir ki, XX əsrin sonunda Vətənimizdə yeni bir Azərbaycan təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan Respublikası artıq dünya birliyinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməli üzərində inkişaf edir. Əsl vətəndaş cəmiyyəti qurulur. İqtisadi cəhətdən getdikcə inkişaf edən və möhkəmlənən bir respublikaya çevrilir. Dünya inkişafının yeni mərhələsinin başlıca meyilləri olan mədəni inteqrasiya və qloballaşmaya Azərbaycan da öz töhfəsini verir. Bütün bunlar Azərbaycanın gələcək inkişafının - XXI əsrdə inkişafının əsas meyillərini müəyyən edir. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev XX əsrdə qazanılan müvəffəqiyyətlər əsasında XXI əsrin inkişaf meyillərini də [431-432] uzaqgörənliklə göstərmişdir. Onun «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında: yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti» və ondan sonrakı başqa çıxış və nitqləri keçən əsrin tarixi salnaməsi olmaqla, həm də XXI yüzilliyin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafının bitkin konsepsiyası və aydın proqramıdır. Heydər Əliyev həmin müraciətində deyirdi: «Sizi əmin edirəm ki, Azərbaycan dövləti indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da Azərbaycan dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin, Azərbaycan xalqının milli azadlığının keşiyində daim duracaq və bu müstəqilliyi cəsarətlə qoruyub saxlayacaqdır. İnanıram ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası XXI əsrdə həyatın bütün sahələrində geniş inkişaf edən, çiçəklənən bir ölkə kimi böyük uğurlar qazanacaqdır. Azərbaycanın 2000-ci ilin başlanğıcındakı uğurları bunu bir daha sübut edir»¹.

¹ «Xalq qəzeti», 24 noyabr 1998-ci il

² R. Mehdiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002, səh. 9-10

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 20 dekabr 2000-ci il; «Xalq qəzeti», 20 dekabr 2000-ci il

Heydər Əliyev tərəfindən ilk vaxtlardan Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişaf proqramı hazırlanmışdır. Xalqımızı və dövlətimizi uzun müddətli perspektiv inkişaf proqramı ilə silahlandırmışdır.

2003-cü il dekabrın 12-də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dünyasını dəyişməsi Azərbaycan xalqının böyük və unudulmaz kədərinə səbəb oldu. Bütün mənalı həyatını öz xalqına həsr etmiş Heydər Əliyevin zəngin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının qəlbində dərin, əbədi kök salmışdır. Onun əməlləri yaşayır və yaşayacaqdır. Heydər Əliyev Azərbaycan üçün böyük bir məktəb yaratmışdır. Hələ bundan sonrakı nəsillər bu böyük məktəbdən, Heydər Əliyev irsindən onun həyatını qurban verdiyi Vətəninin xalqının inkişafı naminə faydalanacaqdır.

2003-cü il oktyabrın 15-də xalqımız Heydər Əliyev ailəsində tərbiyə almış, Heydər Əliyev rəhbərlik məktəbinin yetişdirməsi, öz fəaliyyəti ilə xalqın etimadını qazanmış İlham Heydər oğlu Əliyevi Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçdi. Bu böyük etimaddır. Şərəfli və məsuliyyətli vəzifədir. Yeni prezident bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələcəyinə and içdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti [432-433] İlham Əliyev andiçmə mərasimində bəyan etdi: «...Bu gün yüksək kürsüdən çıxış edərkən mən Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, bu siyasətə sadıq qalacağam, heç vaxt bu yoldan dönməyəcəyəm, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm.

Mən bu gün bu yüksək kürsüdən əziz Prezidentimiz cənab Heydər Əliyevə müraciət edərək deyirəm: Əziz Prezident, əsərin olan müasir Azərbaycanı gücləndirəcəyik, zənginləşdirəcəyik, hərtərəfli inkişaf etdirəcəyik. Sizin yolunuzla yeni qələbələrə doğru gedəcəyik».

Böyük iftixarla qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin kursu uğurla davam etdirilir. Onun yaratdığı müstəqil Azərbaycan Respublikası möhkəmlənir, inkişaf edir, dünyanın sayılan sivil dövləti kimi şöhrətlənir. Bu xalqın, millətin, dövlətimizin böyük Heydər Əliyevin xatirəsinə ən böyük abidəsidir. [433-434]

**HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ FƏALİYYƏTİN DAİR
ARXIV SƏNƏDLƏRİ**

Sənəd 1

СЛУЖЕБНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

**ст. лейтенанта АЛИЕВА Гейдара Али Рза оглы
/за время пребывания в Ленинградской школе переподготовки
руководящего оперативного состава МГБ СССР/**

Ст.лейтенант АЛИЕВ Г. с мая 1949 года по июнь 1950 года обучался в Ленинградской школе МГБ СССР и проявил себя только с положительной стороны. К учебе относился весьма серьезно. Много и настойчиво работал над изучением учебного материала. Прилежно и усидчиво готовился к классным и семинарским занятиям, дополнительно работая над повышением своего идейно-политического и общеобразовательного уровня во внеучебное время.

В результате на зачетах и экзаменах по всем изучаемым дисциплинам получил отличные оценки. На протяжении всего периода обучения являлся отличником учебы, за что приказом начальника школы ему объявлена благодарность и занесен на доску почета отличников учебы школы.

В ходе учебы тов. АЛИЕВ приобрел значительные знания в области социально-экономических дисциплин, повысил свой общеобразовательный и культурный уровень и усовершенствовал свои знания по вопросам чекистской работы. Умело находит главное при решении оперативных вопросов, свободно и правильно ориентируется в оперативной обстановке, принимая правильные решения, всесторонне и мотивированно составляет оперативные документы.

Тов. АЛИЕВ отличную учебу сочетал с партийной и общественной работой, добросовестно выполняя партийные поручения. Во время выборов в Верховный Совет СССР работал агитатором на избирательном участке гор. Ленинграда.

Дисциплинирован, морально выдержан, в быту скромн, во взаимоотношениях с товарищами общителен, вежлив и тактичен. Среди слушателей пользовался авторитетом.

Заслуживает выдвижения по службе.

Начальник Ленинградской школы МГБ
СССР – Полковник
21 июня 1950 г.

ПИНЧУК

Справка: До поступления в школу, тов. АЛИЕВ работал нач-ком
5 отделения в Нахичевани, МГБ Азерб. ССР.

[434-435]

МИНИСТЕРСТВО ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР
УПРАВЛЕНИЕ КАДРОВ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

ОБ ОКОНЧАНИИ ШКОЛЫ МГБ СССР
СТАЛИНСКИМ

Сержант Алиев Гейдар
с 16 мая 1949 г. по 6 июля 1950 г.
обучался в Ленинградской школе переподготовки руководящего оперативного состава МГБ СССР и сдал экзамены со следующими оценками:

1. Основы марксизма-ленинизма	<u>ОТЛИЧНО</u> <small>(выпускной экзамен)</small>
2. Диалектический и исторический материализм	<u>ОТЛИЧНО</u> <small>(тематический экзамен)</small>
3. Чекистская подготовка	<u>ОТЛИЧНО</u> <small>(выпускной экзамен)</small>
4. Экономическая и политическая география СССР и зарубежных стран	<u>ОТЛИЧНО</u>
5. Уголовное право	<u>ОТЛИЧНО</u>
6. Русский язык	<u>ОТЛИЧНО</u>
7. Литература	<u>ЗАЧЁТ</u>
8. Военное дело	<u>ЗАЧЁТ</u>

Начальник школы Панчук
Начальник учебного отдела Румбин
№ 62
6 июля 1950 г.
г. Ленинград

[435-436]

КОМИТЕТ Хранить в личном деле

ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СОЮЗА ССР

— В Ы Ш Ш А Я Ш К О Л А —
имени Ф. Э. Дзержинского

СВИДЕТЕЛЬСТВО

об окончании курсов усовершенствования руководящего оперативного состава

П о л к о в н и к
АЛИЕВ Гейдар Али Рза оглы
(звание, фамилия, имя и отчество)

с февраля по май 1966 г. обучался в Высшей школе им. Ф. Э. Дзержинского на курсах усовершенствования руководящего состава органов КГБ при СМ СССР.

За время обучения им сданы экзамены и зачеты по следующим дисциплинам:

1. Контроль-надзорная работа органов госбезопасности СССР	<u>ОТЛИЧНО</u>
2. Основы советского уголовного права	<u>ЗАЧЕТ</u>
3. Основы советского уголовного процесса	<u>ЗАЧЕТ</u>

Кроме того, тов. АЛИЕВ Г.А.Р.О. прослушал цикл лекций по основам научного коммунизма, международному праву, специальной части советского административного права, советской криминалистике и военным дисциплинам.

Начальник Высшей школы КГБ при Совете Министров СССР генерал-майор Гришин
Начальник 3 факультета ВШ КГБ при Совете Министров СССР генерал-майор Бетин

№ 465
31 мая 1966 г.
г. Москва

[436-437]

Присвоенное звание _____ **СЕКРЕТНО**
(по званию)

КГБ при СМ СССР
№ от 20/7 1967 г.
Протокол № _____
Лист. С.М. СССР 1985 24/2-67

Предельное звание, предусмотренное штатом _____
Генерал-майор

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ

к присвоению воинского звания Генерал-майора
(звание)

Кому Полковнику АЛИЕВУ Гейдару Али Рза оглы (личны № Е-015211)
(звание, фамилия, имя, отчество; личный номер)

Должность председатель КГБ при Совете Министров Азербайджанской ССР
(с указанием места работы)

Дата рождения 1928 г. Национальность азербайджанец Партийность чл. КПСС с 1944

Образование высшее, окончил Азербайджанский госуниверситет им.С.М.Кирова в 1957 г.
(что и когда окончил)

Время службы в Советской Армии, в органах и войсках госбезопасности с мая 1944 г., в Советской Армии не служил
(с указанием перерывов)

Дата и № приказа о присвоении предыдущего звания 21 марта 1965 г. № 131

АТТЕСТАЦИЯ

Тов. АЛИЕВ в органах госбезопасности с 1944 г., на руководящих должностях с 1945 г. Продолжительное время являлся начальником 2 отдела КГБ Азербайджана, с 1965 г. заместителем председателя, а с июня 1967 г. возглавляет Комитет госбезопасности при Совете Министров Азербайджанской ССР.

Обладает необходимыми организаторскими способностями. Хорошо знает национальные особенности и оперативную обстановку в республике, целеустремленно направляет подчиненных на выполнение стоящих задач.

В КГБ республики активно проводятся мероприятия по разработке разведчиков и агентов, пославших республику в числе иностранцев, а также лиц, подозреваемых в проведении шпионской и другой враждебной деятельности. Ведется настойчиво работы по совершенствованию агентурного аппарата.

Много внимания уделяет организации работы периферийных органов КГБ. В решении служебных вопросов проявляет принципиальность и настойчивость. Принимает личное участие в разработке и проведении наиболее сложных мероприятий.

[437-438]

П Р И К А З

ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР

за 1969 год

С О Д Е Р Ж А Н И Е:

№ 166 О поощрении бывшего председателя КГБ при Совете Министров Азербайджанской ССР генерал-майора АЛИЕВА Гейдара Али Рза оглы

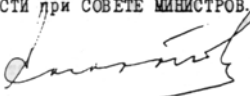
№ 166 27 ноября 1969 года г. Москва

Генерал-майор АЛИЕВ Гейдар Али Рза оглы свыше 25 лет работал в органах госбезопасности. За это время он прошел путь от оперуполномоченного до председателя КГБ республики. Находясь на руководящих постах т.АЛИЕВ все свои знания и энергию отдавал делу обеспечения государственной безопасности нашей Родины, служил примером честного и добросовестного исполнения своего долга, проявил себя хорошим организатором.

В настоящее время т.АЛИЕВ избран первым секретарем ЦК Компартии Азербайджана.

П Р И К А З Ы В А Д:

За долголетнюю и безупречную службу в органах госбезопасности генерал-майору АЛИЕВУ Гейдару Али Рза оглы объявить благодарность и наградить его ценным именованным подарком.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР
 (АНДРОПОВ)

[438-439]

Подлежит опубликованию в "Ведомостях", газетах "Правда", "Известия" и республиканской печати Азербайджанской ССР

Президиум Верховного Совета СССР
Президиуми Верховного Совета СССР
Совети Президиумини Фармони
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы

Указы Президиума Советов СССР
Решения Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР

**УКАЗ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР**

О награждении тов. Алиева Г.А. орденом Ленина

За заслуги перед Коммунистической партией и Советским государством и в связи с пятидесятилетием со дня рождения **наградить** первого секретаря ЦК Компартии Азербайджана **тов.АЛИЕВА** Гейдара Али Раза оглы орденом **ЛЕНИНА**.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР
(Н.Подгорный)

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР
(М.Георгадзе)

Москва, Кремль.
8 мая 1973 г.
№ 4226-УШ.

[439-440]

Подлежит опубликованию в "Ведомостях", центральной печати и республиканской печати Азербайджанской ССР

Президиум Верховного Совета СССР
Президиуми Верховного Совета СССР
Совети Президиумини Фармони
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы
Совети Президиумини Указы

Указы Президиума Советов СССР
Решения Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР
Указы Президиума Верховного Совета СССР

**УКАЗ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР**

О присвоении звания Героя Социалистического Труда
первому секретарю ЦК Компартии Азербайджана
тов.Алиеву Г.А.

За большую организаторскую и политическую работу по мобилизации коммунистов и всех трудящихся республики на успешное осуществление решений XXV съезда партии по развитию народного хозяйства, повышению эффективности общественного производства, обеспечению ежегодного выполнения и перевыполнения планов и социалистических обязательств по продаже государству всех сельскохозяйственных продуктов присвоить кандидату в члены Политбюро ЦК КПСС, первому секретарю ЦК Компартии Азербайджана тов.АЛИЕВУ Гейдару Али Раза оглы звание **ГЕРОЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ТРУДА** и вручением ему ордена **ЛЕНИНА** и золотой медали **"СЕРП И МОЛОТ"**.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР
(Л.Брежнев)

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР
(М.Георгадзе)

Москва, Кремль.
21 августа 1979 г.
№ 653-Х.

[440-441]

СОВЕТЪ ВЕРХОВНОГО РАДА СРСР
СОВЕТЪ ВЕРХОВНАГО САВЕТА СССР
СОВЕТЪ СОВЕТНИКЪ КАРОРЪ
СОВЕТЪ СОВЕТНИКЪ КАРОРЪ
СОВЕТЪ СОВЕТНИКЪ КАРОРЪ
СОВЕТЪ СОВЕТНИКЪ КАРОРЪ
СОВЕТЪ СОВЕТНИКЪ КАРОРЪ
СОВЕТЪ СОВЕТНИКЪ КАРОРЪ

ХОТЭМНЭ СОВЕТНАЯ СПРЭМ АН УНГЭННЭ РСС
PSRS AUGSTĀKĀS PADOMES LĒMUMS
СССР ЖОГОРКУ СОВЕТНИКЪ ТОКТОМУ
КАРОРЪ СОВЕТЪ БАНИ СССР
УССУ. СӨРЦӨНӨСӨЛ УЛЦЫН ВЕРХОВНУ
СССР ЕКАРМ СОВЕТНИКЪ КАРАРМ
НСУ ЛИИД УЛЕМНОӨКӨГӨ ОТСУС

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О НАЗНАЧЕНИИ ТОВАРИЩА АЛИЕВА Г.А.
ПЕРВЫМ ЗАМЕСТИТЕЛЕМ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик
п о с т а н о в л я е т:

Назначить тов. АЛИЕВА Гейдара Алиевича Первым заместителем
Председателя Совета Министров СССР.

Первый заместитель Председателя
Президиума Верховного Совета СССР *В. Кузнецов*
(В. Кузнецов)

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР *Т. Ментешавили*
(Т. Ментешавили)

Москва, Кремль.
24 ноября 1982 г.
№ 8317-Х.

[441-442]

Президиуму
Верховного Совета СССР

СОВЕТ МИНИСТРОВ СССР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

от 23 ноября 1982 г. № 1008

Москва, Кремль

О Первом заместителе Председателя Совета
Министров СССР

Совет Министров СССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

Внести в Верховный Совет СССР проект постановления Верховного
Совета СССР "О назначении т. Алиева Г.А. Первым заместителем
Председателя Совета Министров СССР".

Председатель
Совета Министров СССР Н. Тихонов

Первый заместитель
Канцелярии Управляющих делами
Совета Министров СССР М. Смиртюков

[442-443]

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
ЗАСЕДАНИЯ
Президиума Совета Министров СССР

от « 2 » февраля 1983 г. № 6

УШ. О рассмотрении в Совете Министров СССР вопросов по некоторым министерствам и ведомствам СССР
(т.т. Тихонов, Архипов, Алиев, Байбаков, Гальзин)

Возложить:

а) на Первого заместителя Председателя Совета Министров СССР г. Алиева Г.А. рассмотрение вопросов Минздрава СССР, Минмедпрома, Минкультуры СССР, Минпроса СССР, Минвуза СССР, Госпрофобра СССР, Гостелерадио СССР, Госкино СССР, Госкомиздата СССР, Спорткомитета СССР, ТАССа, Главархива СССР и Всесоюзного агентства по авторским правам;

б) на Первого заместителя Председателя Совета Министров СССР г. Архипова И.В. рассмотрение вопросов Минлегпрома СССР.

★ Председатель
Совета Министров СССР Н. Тихонов

[443-444]

НЕ ПОДЛЕЖИТ ОГЛАШЕНИЮ
(ПОДЛЕЖИТ ВОЗВРАТУ)

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
ЗАСЕДАНИЯ
Президиума Совета Министров СССР

от « 15 » декабря 1982 г. № 65

ХШ. О рассмотрении в Совете Министров СССР вопросов транспорта и связи
(т.т. Тихонов, Смиртюков, Байбаков, Алиев, Архипов)

Возложить на Первого заместителя Председателя Совета Министров СССР г. Алиева Г.А.:

а) рассмотрение вопросов МПС, Минморфлота, автомобильного и речного транспорта и дорожного хозяйства союзных республик, Минтрансстроя и Минсвязи СССР;

б) руководство постоянной Комиссией Совета Министров СССР по вопросам строительства Байкало-Амурской железнодорожной магистрали.

★ Председатель
Совета Министров СССР Н. Тихонов

[444-445]

Перевод с немецкого

АВСТРИЙСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА

Фотоархив и портретная галерея

A 1014 Wien, I., Heldenplatz
Corps de logis (Ringtrakt)
der Neuen Hofburg
52-23-08, 52-71-92, 52-16-84
bis 86
Postanschrift: I., Josefsplatz:
25.2.83

Ваше Превосходительство,*

Портретная галерея Австрийской национальной библиотеки отличается от коллекции чисто графических работ тем, что ее иконографические фонды имеют документальный характер, и таким образом в коллекцию могут включаться наряду с гравюрами также и фотографии, которые обычно в коллекциях гравюр на меди не используются.

Поэтому существует возможность идти в ногу со временем, несмотря на сложность приобретения фотографий выдающихся деятелей современности, связанную с тем, что такие фотографии не продаются.

Для портретной галереи, насчитывающей 750000 портретов, единственная возможность далее обогащать коллекцию, выражающую универсальность человеческих достижений во все времена и во всех областях, заключается в непосредственном обращении с просьбой к выдающимся деятелям, роль которых в международной жизни делает желательным приобретение их портрета галереей.

В связи с этим сегодня галерея обращается с такой просьбой к Вам.

Для вышеназванных целей нам бы хотелось получить Вашу фотографию в любом техническом исполнении, за исключением растровой печати (автотипия), желательно некашированную (формат 13x18, однако этот формат не обязателен).

* Məktub SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin I müavini H.Ə.Əliyevə ünvanlanmışdır – Müəllif

[445-446]

Указ Президиума Верховного Совета СССР

О награждении орденами и медалями работников сельского хозяйства, промышленности, науки, культуры, искусства Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики.

За достигнутые успехи в развитии сельского хозяйства, промышленности, науки, культуры и искусства наградить:

Медалью «За трудовую доблесть»

Алиева Гейдара Али Рза оглы - начальника отделения МГБ.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР

Н. Шверник

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

А. Горкин

Москва, Кремль

27 мая 1949 г.

д. № 181/250

Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ)
ф.7523, оп.36, д.534, л.232

[446-447]

**Указ
Президиума Верховного Совета СССР**

О награждении орденами и медалями начальствующего состава Комитета государственной безопасности при Совете Министров Азербайджанской ССР.

Медалью «За боевые заслуги»
Капитана Алиева Гейдара Али Рза оглы

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР

К. Ворошилов

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

Н. Пегов

Москва, Кремль
5 ноября 1954 г.

Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ)
ф.7523, оп.72, д.256, л.1

[447-448]

**Указ
Президиума Верховного Совета СССР**

О награждении орденами и медалями СССР передовиков сельского хозяйства Азерб. ССР

За успехи, достигнутые во Всесоюзном социалистическом соревновании, проявленную трудовую доблесть и выполнение планов и социалистических обязательств по увеличению производства и продаже государству зерна, хлопка, винограда, овощей и других сельско- хозяйственных продуктов в 1976 г. наградить:

Орденом Ленина:
Алиева Гейдара Али Рза оглы - первого секретаря ЦК КП Азербайджана.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР

Н. Подгорный

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

М. Георгадзе

Москва, Кремль
27 декабря 1976 г.
№ 4965-ГХ
подпись о награждении - л.228

Центральный Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ)
ф.7523, оп.116, д.329, л.190

[448-449]

Указ
Президиума Верховного Совета СССР

О награждении кандидата в члены Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК КП Азербайджана товарища Алиева Г. А. орденом Октябрьской Революции.

За большую организаторскую и политическую работу по мобилизации коммунистов и всех трудящихся республики на успешное выполнение планов и социалистических обязательств 1981 года по продаже государству зерна, хлопка, винограда, овощей, других продуктов земледелия наградить кандидата в члены Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК Компартии Азербайджана товарища Алиева Гейдара Али Рза оглы орденом Октябрьской революции.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР

Л. И. Брежнев

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

М. Георгадзе

Москва, Кремль

10 марта 1982 г. № 6715-Х

Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ)

ф.7523, оп.135, д.368, л.168

[449-450]

Указ
Президиума Верховного Совета СССР

О награждении героя Социалистического Труда Первого заместителя Председателя Совета Министров СССР тов. Алиева Г. А. орденом Ленина и второй золотой медалью «Серп и Молот».

За большие заслуги перед Коммунистической Партией и Советским государством и в связи с шестидесятилетием со дня рождения наградить члена Политбюро ЦК КПСС, Первого заместителя Председателя Совета Министров СССР Героя Социалистического Труда товарища Алиева Гейдара Алиевича орденом Ленина и второй золотой медалью «Серп и Молот».

Не подлежит опубликованию.

Соорудить бронзовый бюст на Родине Героя.

Первый заместитель
Председателя Президиума
Верховного Совета СССР

В. Кузнецов

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

Т. Ментешашвили

Москва, Кремль

7 мая 1983 г. № 9265-Х

Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ)

ф.7523, оп.135, д.515, л.142

[450-451]

**Заседание Политбюро ЦК КПСС
8 сентября 1983 г.**

Председательствовал тов. Черненко К. У.

Присутствовали: Горбачев М. С., Гришин В. В., Тихонов Н. А., Романов Г. В., Устинов Д. Ф., Воротников В. И., Долгих В. И., Кузнецов В. В., Соломенцев М. С., Капитонов И. В., Русаков К.В.

О беседе т. Алиева Г.А. с главой американской правительственной делегации, министром сельского хозяйства США Дж. Блоком.

Черненко: тов. Алиев представил подробную запись его беседы с министром сельского хозяйства США Дж.Блоком. Как вы знаете, во время беседы были затронуты вопросы состояния советско-американских отношений и особенно значения нового соглашения по зерну. В таком же духе Блок высказался и после своего возвращения в США. Думаю, что можно было бы одобрить беседу, которую провел т.Алиев.

Члены Политбюро: Можно одобрить.

Постановление принимается.

Российский Государственный Архив Новейшей Истории (РГАНИ)
ф.89, оп.42, д.54, л.2

[451-452]

**Указ
Президиума Верховного Совета СССР**

О награждении членов Политбюро ЦК КПСС, кандидатов в члены Политбюро ЦК КПСС, секретарей ЦК КПСС орденом Отечественной войны I степени и юбилейной медалью «Сорок лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

В связи с 40-летием Победы советского народа в Великой Отечественной войне наградить орденом Отечественной войны I степени и юбилейной медалью «Сорок лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

Алиева Гейдара Алиевича

Первый заместитель
Председателя Президиума
Верховного Совета СССР

В. Кузнецов

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР

Т. Ментешашвили

Москва, Кремль
23 апреля 1985 г. № 2285а-Х1

Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ)
ф.7523, оп.144, д.133, л.30

[452-453]

Принято *2. шонд* 1981 г. прот. № *13* § *12*

✓
155

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
БЮРО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА КОМПАРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

О приеме на учебу иранцев азербайджанской национальности в высшие учебные заведения г. Баку

1. Принять к сведению и руководству, что решением ЦК КПСС от 13/У-81 г. Министерству высшего и среднего специального образования СССР поручено начиная с 1981/1982 учебного года принимать в высшие учебные заведения г. Баку десять человек из числа иранцев азербайджанской национальности.

2. Совету Министров Азербайджанской ССР выделить Президиуму Азербайджанского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами необходимые средства для обеспечения вышеуказанных студентов стипендиями и соответствующими пособиями на весь период обучения.

3. Министерству высшего и среднего специального образования республики осуществить прием, размещение и обеспечить соответствующие условия для успешных занятий прибывающим на учебу иранцам азербайджанской национальности.

T. Huseynov

T. Huseynov
29.08.81

[453-454]

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏRİN VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

A. MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*aprel-iyun 1994-cü il*). Bakı, 1994
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*yanvar-mart 1995*). Bakı, 1995
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*aprel-iyun 1996-cı il*). Bakı, 1996
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*iyul-sentyabr 1996-cı il*). Bakı, 1998
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*oktyabr-dekabr 1996-cı U*) Bakı, 1997
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*yanvar-mart 1997-ci il*). Bakı, 1997
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*yanvar-mart 1998-ci il*). Bakı, 1998
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*iyul-sentyabr 1998-ci il*). Bakı, 1998
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*oktyabr-dekabr 1998-ci il*). Bakı, 1999
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamlar; (*yanvar-mart 1999-cu il*). Bakı, 1999
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*aprel-iyun 1999-cu il*). Bakı, 1999
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*oktyabr-dekabr 1999-cu il*). Bakı, 2000
13. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*yanvar-mart 2001-ci il*). Bakı, 2001
14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*aprel-iyun 2001-ci il*). Bakı, 2001
15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*yanvar-mart 2002-ci il*). Bakı, 2001
16. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dair dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» fərmanı. 10 sentyabr 2002-ci il; *Bax: «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 2002-ci il*
17. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2002
18. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Orta illik artım (azalma) sürəti cədvəlləri. Bakı, 2003
18. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yanında müşavirədə giriş sözü. «Azərbaycan» qəzeti, 13 iyun 1995-ci il [454-455]
19. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yanında müşavirədə giriş sözü. «Azərbaycan» qəzeti, 13 iyun 1995-ci il
20. Azərbaycan Kommunist Partiyası XXVIII qurultayının materialları. Bakı, 1971
21. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2001
22. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2002
23. Seçkidən seçkiyə. 1995-2000-ci illər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2000
24. Seçkilər - informasiya texnologiyalar; güzgüsündə. Bakı, 2002
25. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı. Bakı, 2003
26. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı əlavələr. Bakı, 2003
27. Статистика ежегодник южно-кавказских стран. Армения, Азербайджан, Грузия, 2002

ARXIV SƏNƏDLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi Arxivi:

- a) Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK -nın birinci katibi H. Ə. Əliyevin 1970-1972-ci illərdəki məruzə və çıxışlarının toplusu. (xüsusi qovluq);
- b) «Sov. İKP MK-ya göndərilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanmış, Azərbaycan KP MK-nın büro-su protokollarından çıxarışlar, məktublar, məlumatlar və teleqramlar (1974-1978-ci illər)». (xüsusi qovluq);
- c) «Sov. İKP MK-ya göndərilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış Azərbaycan KP MK-nın bürosu protokollarından çıxarışlar, məktublar, məlumatlar və teleqramlar (1979-1982-ci illər)». (xüsusi qovluq);
- digər kütləvi informasiya vasitələrində məlumatlar (1980-1990-cı illər)». (xüsusi qovluq);
- d) «H. Ə. Əliyevin nitqləri və çıxışları (1970-1980-ci illər)». (xüsusi qovluq);
- e) «H. Ə. Əliyevin nitqləri, çıxışları (1980-1990-cı illər)». (xüsusi qovluq);
- ə) «Rusiya Federasiyasının arxivlərində saxlanan H. Ə. Əliyevin 1983-cü ilin iyunundan 1989-cu ilin aprelinə qədərki dövrdə fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin surətləri». (xüsusi qovluq); [455-456]
- f) «Rusiya Federasiyasının İqtisadiyyat Arxivində H. Ə. Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən müşavirələrin protokollarının, sənədlər üzrə qət-namələrin surətləri (1983-1987-ci illər)». (xüsusi qovluq);
- g) H. Ə. Əliyevin Sov. İKP qurultaylarında və plenumlarında çıxışları (Sov.İKP MK-nın keçmiş arxivinin materialları, 1971-1989-cu illər) (xüsusi qovluq);
- ğ) «SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavininin katibliyinin Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinə və digər kütləvi informasiya vasitələrinə çap edilmək üçün göndərdiyi H. Ə. Əliyevin çıxışlarının mətni (1983-1985-ci illər)». (xüsusi qovluq);
- h) «SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin imzaladığı SSRİ Nazirlər Sovetinin sərəncamları (1985-ci il)»;
- x) «H. Ə. Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA və digər kütləvi informasiya vasitələrində məlumatlar. (1991-2000-ci illər). I və II kitablar», (xüsusi qovluq);
- i) SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin 1983-1985-ci illərdəki məruzə və çıxışlarının toplusu. (xüsusi qovluq);
- 1) SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavininin katibliyi tərəfindən Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinə və digər kütləvi informasiya vasitələrinə mətbuatda çap olunmaq üçün verilmiş H. Ə. Əliyevin çıxışlarının mətnləri (1985-1986-cı illər). (xüsusi qovluq);
- j) H. Ə. Əliyevin Sov.İKP qurultaylarında və Sov.İKP MK plenumlarındakı çıxışları (Sov.İKP MK-nın keçmiş arxiv materialları, 1971-1989-cu illər). (xüsusi qovluq);
- k) SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanmış SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarları (1985-1987-ci illər). (xüsusi qovluq);
- q) Rusiya Federasiyası Hökumətinin Arxiv materialları. (xüsusi qovluq);

29. Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının Arxivi

1944-cü ilin yanvarından 1983-cü ilin mayınadək olan dövrdə Heydər Əliyevin fəaliyyətinə dair Rusiya Federasiyasının Arxivlərində saxlanılan sənədlərin surətləri. (xüsusi qovluq);

30. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi

Fond 2941, Siyahı 1, iş: 152, 204, 206, 207, 208, 209, 212, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 372, 373, 441, 442, 443.

31. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin arxivində saxlanan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarları

Fond. 2941, siyahı 1a, iş: 1, 236, 239, 240, 266, 287

32. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Arxivi

Fond 1, siyahı 1, iş: 0-2, 0-5, 0-6, 0-7, 0-8, 0-9, 0-11, 0-12, 0-13, 0-20, 0-26, 0-31, 0-34, 0-35, 0-36, 0-42, 0-44, 0-45, 0-54, 0-57, 0-02, 0-03 Fond 1, siyahı 1a, iş 50 [456-457]

33. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi

Fond 1, siyahı 56, iş 5

Fond 1, siyahı 57, iş: 24, 26, 32, 34, 58, 62, 68, 71, 73, 77, 81, 85, 89, 93, 95, 102, 104, 108, 114, 133, 146

Fond 1, siyahı 58, iş: 196, 189, 205, 218

Fond 1, siyahı 59, iş: 16, 22, 24, 33, 39, 42, 48, 45, 48, 51, 54, 60, 73, 79, 88, 94, 105, 108, 114, 117, 123, 142, 145, 157, 158,

Fond 1, siyahı 60, iş: 12, 21, 25, 28, 37, 59, 65, 68, 71, 77, 86, 92, 97, 103, 109, 135, 139, 146, 168

Fond 1, siyahı 61, iş: 17, 35, 122

Fond 1, siyahı 62, iş: 26, 29
Fond 1, siyahı 63, iş: 23, 22, 43
Fond 1, siyahı 64, iş: 81,91
Fond 1, siyahı 66, iş: 13
Fond 1, siyahı 67, iş: 27, 112
Fond 1, siyahı 68, iş: 103, 107, 90, 100
Fond 1, siyahı 70, iş: 28, 179

34. Təhsil Nazirliyinin Arxivi Fond 2672, siyahı 11, iş 304-320 Fond 2672, siyahı 13, iş 235

35. Təhsil Nazirliyinin cari Arxivi

- 1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər barədə materiallar;

- Ali məktəblərdə bir işçiyə düşən tələbələrin sayı haqqında məlumat;
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan ali məktəblərdə tələbə kontingenti və onların xərcləri haqqında məlumat;

- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan orta ixtisas məktəblərində dövlət xətti ilə və ödənişli əsaslarla təhsil alan tələbə kontingenti, müəllim, inzibati-təsərrüfat, tədris-köməkçi və sair heyətin sayı barədə məlumat;

- Ali məktəblərin 2000-ci il üzrə büdcədən kənar vəsaitlər üzrə xərcləri;

- Təhsil Nazirliyinin büdcədən kənar vəsaitlər üzrə xərcləri;

- Ümumi Daxili Məhsulun həcmində təhsilə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi. 2000-ci il;

- Təhsilə ayrılan ümumi xərclər və Təhsil Nazirliyinin xərclərinin xüsusi çəkisi. (1994-2000);

- Dövlət büdcəsinin ümumi xərcləri və təhsilə ayrılan xərclər;

- 2000-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) əhalinin 10000 nəfərinə görə təhsil alan tələbələr haqqında məlumat;

- Əhalinin 10 min nəfərinə hesabı ilə Dövlət Ali Məktəblərində oxu-yan tələbələrin sayı (1990-2002);

[457-458]

- Dövlət Ali Məktəblərində tələbələrin sayı (1990-2002);

- Dövlət orta ixtisas təhsil müəssisələri (1990-2001);

- Peşə məktəbləri və liseyləri (1990-2001);

- 1990/1991-2001/2002-ci tədris illəri ərzində Azərbaycan Respublikasında məktəblərin ümumi sayı;

- 1990/1991-2001/2002-ci tədris illəri ərzində Azərbaycan Respublikası məktəblərindəki şagird və müəllimlərin sayı;

- 1990/1991-2000/2001-ci tədris illəri ərzində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin və burada uşaqların sayı.

b) Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayının stenogramfik hesabatı. Bakı, 1999

36. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, Ədliyyə Nazirliyinin cari Arxivləri

37. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin cari Arxivi. Xüsusi qovluq

38. Rusiya Dövlət İqtisadiyyat Arxivi

Fond 40, siyahı 10, iş 6045,

Fond 467, siyahı 1, iş 10834

Fond 4372, siyahı 67, iş 4568; 5297; 5299; 5300; 5301; 5302; 5304; 5305; 6145; 6146; 6147; 6149; 6151; 6153; 7260;

Fond 9538, siyahı 16, iş 5609; 5629; 6600;

Fond 9538, siyahı 1, iş 5064

39. Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarixi Arxivi (keçmiş Sov.İKP MK Arxivi)

Fond 1, siyahı 7, iş 5

Fond 2, siyahı 3, iş 187, 268, 270, 295, 298, 316, 319, 331, 353, 354, 392, 400, 403, 451, 452, 465, 468, 512, 513, 563, 570, 572, 586, 588, 610,613;

Fond 2, siyahı 5, iş 243, 244, 245, 246;

Fond 5, siyahı 61, iş 15, 68, 211, 248;

Fond 5, siyahı 62, iş 6, 12, 33, 73, 179, 226, 240, 265;

Fond 5, siyahı 63, iş 45, 64, 70, 77, 79, 82, 142, 148, 258, 266, 289;

Fond 5, siyahı 64, iş 76, 118, 127, 128, 229, 231, 232, 234, 244, 249, 255, 272;

Fond 5, siyahı 66, iş 166, 353, 370, 375, 409;

Fond 5, siyahı 67, iş 82, 117, 124, 172, 198, 325, 327, 328, 337, 340, 367;

Fond 5, siyahı 68, iş 265, 289, 294, 335, 389, 411, 608, 923, 927, 929, 942, 956;

Fond 5, siyahı 69, iş 313, 376, 506, 902, 914, 1001, 1002, 1013, 1014, 1016;

Fond 5, siyahı 73, iş 180, 200, 210, 214, 380, 388, 571, 625, 656;

Fond 5, siyahı 75, iş 137, 185, 342, 597, 612, 631, 652;

Fond 5, siyahı 76, iş 164, 197, 215, 249, 477, 480, 486, 487, 488, 495, 501; [458-459]

Fond 5, siyahı 77, iş 96, 127, 144, 185, 357, 358, 359, 361, 363, 373, 374, 413;

Fond 5, siyahı 84, iş 22, 26, 47, 60, 83, 89, 323;

Fond 5, siyahı 88, iş 23, 51, 53, 65, 333, 440, 453, 482;

Fond 89, siyahı 4, iş 5;

Fond 89, siyahı 10, iş 42;

40. Rusiya Federasiyasının Dövlət Sosial-Siyasi Tarixi Arxivi Fond 17, siyahı 105, siyahı 106, iş 1238-1250; 1263-1276 Fond 7523, siyahı 36, iş 534

Fond 7523, siyahı 72, iş 256

Fond 7523, siyahı 82, iş 11

Fond 7523, siyahı 102, iş 534

Fond 7523, siyahı 105, iş 151

Fond 7523, siyahı 115, iş 237

Fond 7523, siyahı 116, iş 329

Fond 7523, siyahı 132, iş 16

Fond 7523, siyahı 134, iş 244

Fond 7523, siyahı 135, iş 40, 368, 513, **515**

Fond 7523, siyahı 141, iş 19

Fond 7523, siyahı 143, iş 20, 302

Fond 7523, siyahı 144, iş 133

Dövri mətbuat orqanları:

41. «Azərbaycan» qəzeti.

42. «Аргументы и факты» qəzeti;

43. «Бакинский рабочий» qəzeti;

44. «Нəyat» qəzeti;

45. «Xalq qəzeti»;

46. «Известия » qəzeti;

47. «Коммунист» qəzeti;

48. «Комсомольская правда » qəzeti;

49. «Московский комсомолец» qəzeti;

50. «Независимая газета »;

51. «Правда » qəzeti;

52. «Respublika» qəzeti;

53. «Российский фермер» qəzeti;

54. «Səs» qəzeti;

55. «Советская Россия » qəzeti;

56. «Социалистическая индустрия » qəzeti;

57. «Şərq qarısı» qəzeti;

58. «Театральная жизнь »; [459-460]

59. «Vətən səsi» qəzeti;

60. «Yeni fikir» qəzeti

B. ÜMUMİ VƏ NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

61. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Birinci kitab. İyun 1993 - may 1994, Bakı, 1997

62. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. İkinci kitab. May 1994 - dekabr 1994, Bakı, 1997

63. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab. Dekabr 1994 - iyun 1995, Bakı, 1997

64. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Dördüncü kitab. İyun 1995 - noyabr 1995, Bakı, 1997

65. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Beşinci kitab. Noyabr 1995 - mart 1996, Bakı, 1998

66. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Altıncı kitab. Mart 1996 - iyun 1996, Bakı, 1998

67. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Yeddinci kitab. İyun 1996 - noyabr 1996, Bakı, 1998

68. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Səkkizinci kitab. Noyabr 1996 - mart 1997, Bakı, 1998
69. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Doqquzuncu kitab. Mart 1997 - may 1997, Bakı, 2000
70. **Əliyev Heydər.** Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Onuncu kitab. May 1997 - iyul 1997, Bakı, 2002
71. **Əliyev Heydər.** Müstəqillik yollarında. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər. Bakı, 1997
72. **Əliyev Heydər.** Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitə-sinin Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayına hesabat məruzəsi. Bakı, 1976
73. **Əliyev Heydər.** Mən adamlara inanmışam... - «Respublika» qəzeti. 25 avqust, 1 və 8 sentyabr 1990-cı il
74. **Əliyev Heydər.** Respublikanın milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti. 6 iyul 1997-ci il
75. **Əliyev Heydər.** Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Bakı, 1999
- [460-461]
76. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997
77. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində. I, II kitablar. Bakı, 2001
78. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Bakı, 1994
79. **Heydər Əliyev.** Fəal həyat mövqeyinin formalaşması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı, 1979
80. **Heydər Əliyev.** Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997
81. **Heydər Əliyev.** Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. «Yeni 2001-ci il, yeni əsr, üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət». Bakı, 2001
82. **Heydər Əliyev.** Yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan Komissiyanın son iclasında çıxışı. - «Azərbaycan» qəzeti. 21 noyabr 1995-ci il
83. **Heydər Əliyev.** «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı»nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda nitqi «Azərbaycan» qəzeti. 26 oktyabr 2002-ci il
84. **Heydər Əliyev.** Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümü-nə həsr olunmuş mərasimdə nitqi. - «Respublika» qəzeti. 18 oktyabr 2002-ci il
85. **Heydər Əliyev.** Müstəqil dövlətimizin bank-maliyyə sisteminin nailiyyətlərini möhkəmləndirməli, fəaliyyətini daha da təkmilləşdirməli. Respublika Milli Bankının yeni inzibati binasının açılış mərasimində nitqi. «Azərbaycan» qəzeti. 8 oktyabr 1998-ci il
86. **Heydər Əliyev.** 18-19 iyul 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin respublikada sosial-iqtisadi sahənin inkişafına həsr olunmuş geniş iclasında giriş sözü və yekun nitqi. «Azərbaycan» qəzeti 18-20 iyul 1996-cı il
87. **Heydər Əliyev.** 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal sahil terminalında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində nitqi. «Xalq qəzeti». 18 sentyabr 2002-ci il
88. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusudur. Bakı, 2003
89. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Bakı, 2002
90. Heydər Əliyev işığı - İpək yolu. Bakı, 2001
91. Heydər Əliyev və Azərbaycanda Olimpiya hərəkəti. Bakı, 2002
92. Heydər Əliyev - 75. Bakı, 1998.
93. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002
94. Heydər Əliyev və Azərbaycan rabitəsi. Bakı, 2002
95. Heydər Əliyev və Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I-III, Bakı, 1997, IV-V, Bakı, 2001
96. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə. I hissə - Bakı, 2001
97. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə. II hissə Bakı, 2001

[461-462]

98. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı 1998
99. Heydər Əliyevin seçkiqabağı proqramı. Bakı, 1998
100. Heydər Əliyevə səs verirəm. Bakı, 1998
101. **Heydər Əliyev.** Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002
102. **Heydər Əliyev.** Biblioqrafik məlumat kitabı. Bakı, 2003
103. Heydər Əliyev və Şərq. I-II kitab. Bakı, 2002
104. Heydər Əliyev və Şərq. III-IV kitab. Bakı, 2003
105. Heydər Əliyev və mətbuat. I-IV cildlər. Bakı, 2003
106. **Гейдар Алиев.** Обеспечив дальнейшее динамичное развитие сельскохозяйственной экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1979

107. **Гейдар Алиев.** Личная позиция. Баку, 1994
108. Гейдар Алиев. Россия Великая страна, Баку, 1997
109. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001
110. Azərbaycan: oktyabr 1994 - mart 1995. Qəsd. Bakı, 1995
111. Azərbaycan 1994. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. I-II hissə. Bakı, 2002
112. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
113. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Əlavələr və dəyişikliklərlə). Bakı, 2003
114. Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində. Bakı, 2003
115. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-IV cildlər. Bakı, 1996-1999
116. Əsrin müqaviləsi. Bakı, 1996
117. Əsrin müqaviləsi. Miniatur nəşr. Bakı, 1998
118. Əsrlərə bərabər 30 il. Bakı, 1999
119. **Əliyev İ., Muradverdiyev A.** Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I-III cildlər. Bakı, 1997-1998
120. **Əliyev İ.** Mən istənilən səviyyədə istənilən mübarizəyə hazırım. Bakı, 2001
121. İlham Əliyev böyük siyasətdə: Reallıqlar və perspektivlər. I kitab. Bakı, 1999
122. İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur. Bakı, 2001
123. Sov. İKP MK Siyasi bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK plenumunda məruzəsi. 17 noyabr 1979-cu il. «Бакинский рабочий». 21 noyabr 1979-cu il
124. «Şahdəniz» yatağında əldə edilmiş nəticələrin Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevə təqdimat mərasimində Heydər Əliyevin yekun nitqi. «Azərbaycan» qəzeti. 13 iyul 1999-cu il
125. **Алиев И.** Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003
126. **Аббасов Ə., Qasımov Ə.** Demokratikləşmə - milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsasıdır. Bakı, 2000 [462-463]
127. **Абдуллаев Ə.** Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1999
128. **Абдуллаев V.** Müstəqilliyimizin strategiyası. Bakı, 2002 129 **Абдуллаев V. O.** böyük siyasətə hazırdır. Bakı, 1999
130. Avropa Şurası və Azərbaycanda sülh, əmin-amanlıq və demokratiya naminə. Bakı, 2001
131. Azərbaycan-ABŞ. Bakı, 2000
132. Azərbaycan - Almaniya. Bakı, 1996
133. Azərbaycan - 1993: Anarxiyadan sabitliyə. Bakı, 2000
134. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, haqq işinin dünya miqyasında dəstəklənməsi yolunda uğurlu addım, diplomatiyamızın mühüm nailiyyəti. Lissabon zirvə toplantısının yekunları ilə əlaqədar 1996-cı il dekabrın 6-da respublika ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşdə nitqi. - «Azərbaycan» qəzeti. 7 dekabr 1996-cı il
135. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000
136. Azərbaycan - Böyük Britaniya. Bakı, 2001
137. Azərbaycan - Çin. Bakı, 2000
138. Azərbaycan - Fransa. Bakı, 1997
139. Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir. Bakı, 1999
140. Azərbaycan - Gürcüstan. Bakı, 1996
141. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda. Bakı, 1996
142. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2002-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2003
143. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi bazası. Bakı, 2002
144. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında hesabat. Bakı, 2002
145. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. Bakı, 1999
146. Azərbaycan - Rusiya. Bakı, 1997
147. Azərbaycan - Türkiyə. Bakı, 1997
148. **Байрамов Q.** Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. - BDU-nun Elmi Xəbərləri. Humanitar seriyası №1, 1998
149. **Байрамов Q.** Heydər Əliyevin elmimizə və tariximizə böyük qayğısı. - BDU-nun Elmi Xəbərləri. Humanitar seriyası №1, 2003
150. Birlikdə yeni əsrə doğru. Bakı, 1998
151. Böyük vətəndaş haqqında oda. Bakı, 1996
152. **Брежнев L.** Qardaş respublikaların Böyük İttifaqına sədaqət. Bakı, 1973
153. **Будақов B.** Heydər Əliyev fenomeni. Bakı, 2002
154. **Бүnyadov Z.** Qırmızı terror. Bakı, 1988
155. **Сəфəров N.** Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002 [463-464]

156. Davos: Qlobal iqtisadiyyatın üfüqləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Davos Dünya İqtisadi Forumu ilə əlaqədar İsveçrəyə işgüzar səfəri. 27-30 yanvar 2000-ci il. Bakı, 2000
157. «Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı, 1993-2003
158. Dövlət müdriklilik məktəbi (Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyi: «Nəzəriyyə və təcrübə» mövzusunda 3-4 may 2000-ci il tarixdə Bakıda keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları). Bakı, 2000
159. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı. Bakı şəhəri, 9-10 noyabr 2001-ci il. Məruzə. Bakı, 2001
160. Dünyanı heyran qoyan insan (ideyanın müəllifi və buraxılışa məsul Ramiz Mehdiyev). Bakı, 2004
161. Əbədi səadət yolu. Bakı, 2001
162. **Əkbərov B.** Heydər Əliyev Milli Konstitusiyamızın yaradıcısı və banisidir. Bakı, 1998
163. **Əliyev C. Budaqov B.** Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımını. Bakı, 2003.
164. **Əliyev A., Qasimov Ə.** Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı, 2001
165. **Əliyev A., Qasimov Ə., Qasimov N.** Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı, 1998
166. **Əliyev A., Qasimov Ə., Qasimov N.** İpək yolu bəşəriyyətin tərəqqi yoludur. Bakı, 1998
167. **Əliyev İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. I kitab. Bakı, 1997
168. **Əliyev İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. II kitab. Bakı, 2001
169. **Əsgəroğlu İ., İbrahimov A.** Zəmanəmizin böyük azərbaycanlısı. Bakı, 2002
170. **Hacıyev İ.** Heydər Əliyev və milli yaddaşın bərpası. Bakı, 2003
171. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransı (məruzələr toplusu). Bakı, 2003
172. **Heydərov K.** Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü. Bakı, 2000
173. **Həbiboglu V.** Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Bakı 2001
174. **Həsənov Ə.** Azərbaycan - ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (1991-1997). Bakı, 1997
175. **Həsənov Ə.** Azərbaycan-ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri. Bakı, 2000
176. **Həsənov Ə.** Azərbaycan və ATƏT. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi Ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997
177. **Həsənov Ə.** Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 1998 [464-465]
178. **Həsənov Ə., Mirzəzadə A.** Yeni Azərbaycan Partiyası: Yaranması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri. Bakı, 2002
179. **Hüseyn C.** Naxçıvan. 1996
180. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətinin inkişafı. BDU-nun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-konfransın materialları. Bakı, 1999
181. **Hüseynova İ.** XX əsrdə Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı. İran məşrutə hərəkatına həsr olunmuş I Beynəlxalq konfransın materiallarının tezisləri. Təbriz, 1999 (fars dilində)
182. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü. Dirçəliş - XXI əsr jurnalı. 1999-cu il. №16
183. **Hüseynova İ.** Naxçıvan demokratik inkişaf yolunda. Naxçıvan Muxtar Respublikası-75, Bakı Dövlət Universiteti xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999
184. **Hüseynova İ.** Dövlətçilik naminə. Monoqrafiya. Bakı, 2001
185. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin bu gününün və sabahının qarantıdır. «Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları». Bakı, 2001
186. **Hüseynova İ.** Qafqaz bölgəsində sülhün və sabitliyin möhkəmlən-dirilməsində Heydər Əliyevin rolu. - «Heydər Əliyev işığı - İpək yolu» kitabı. Bakı, 2001
187. **Hüseynova İ.** Azərbaycan dövlətçiliyinin bu gününün və sabahının qarantı. - «Yeni Azərbaycanın qurucusu» kitabı. Bakı, 2002
188. **Hüseynova İ.** Elmi potensialın inkişafı əsas vəzifələrimizdən biridir. - ADNA-da keçirilən 51-ci elmi-texniki konfransın materialları. Bakı, 2002
189. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev - Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı və rəhbəridir. Tarix və onun problemləri. Bakı, 2002-ci il, №4
190. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev zəkasından və qətiyyətindən pərvazlanan Yeni Azərbaycan Partiyası. Qələbə bizimlədir kitab. Bakı, 2002
191. **Hüseynova İ.** Qadın və siyasət. Dirçəliş - XXI əsr jurnalı, 2002-ci il, №56
192. **Hüseynova İ.** Müasir dövrdə Qafqazda inteqrasiya prosesi: real durum, problemlər və perspektivlər - Azərbaycanın mühüm tədris və tədqiqat mərkəzi (məqalələr toplusu). Bakı, 2002
193. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan Respublikasının möhkəm təməli. Dirçəliş - XXI əsr jurnalı. 2002, №54

194. **Hüseynova İ.** Tarixi proseslər: YAP və Heydər Əliyev dühası. «Yeni Azərbaycan Partiyası - Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyi» kitabı. Bakı, 2002 [466-467]
195. **Hüseynova İ.** «Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik fəaliyyətinin Moskva dövrü (1982-1990-cı illər)» - Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. Bakı, 2002, № 5-6
196. **Hüseynova İ.** «Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının 70-80-ci illərdə dinamik inkişafı» - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Bakı, 2002
197. **Hüseynova İ.** Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003
198. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan. Heydər Əliyev və dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. 18-19 aprel, 2003, Bakı, 2003
199. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Magistr hazırlığı üçün proqram. Bakı, 2003 (üç dildə)
200. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Qafqazda sülh siyasəti. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransının materialları. 6 may 2003-cü il. Bakı, 2003
201. **Hüseynova İ.** Qafqazda sülh prosesi və inteqrasiya beynəlxalq münasibətlər kontekstində. - Yeni Geostrateji Münasibətlərdə Cənubi Qafqaz Regionunun yeri. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 22-23 may, 2003
202. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycanda elmin və təhsilin inkişaf strategiyası Heydər Əliyev ideyaları işığında. «Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu» kitabı. Bakı, 2003
203. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycanda iqtisadi inkişaf sürətinin artması və onun nəticələri. - Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri. Xüsusi buraxılış. 2003-cü il, № 1
204. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan bu gün İlham Əliyevin liderliyi ilə xoşbəxt gələcəyə doğru irəliləyir. «Böyük yolun davamçısı» kitabı, Bakı, 2004
205. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu. «Xalq bağlıslanan ömür» kitabı, Bakı, 2004
206. **Hüseynova İ.** «Müstəqil Azərbaycanda sosial-iqtisadi siyasət» - «Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. 26 may 2004-cü il. Bakı, 2004
207. **Hüseynova İ.** «Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı - «Heydər Əliyev və Azərbaycanda Diplomatik Kadrların Hazırlanmasının Aktual Problemləri» elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004
208. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyevin irsi - əbədi milli sərvətimiz, böyük təcrübə məktəbidir. - «Heydər Əliyev ümummilli lider» kitabında. Bakı, 2004 [466-467]
209. **Hüseynova İ.** Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikası Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə xoşbəxt gələcəyə doğru irəliləyir. -«Azərbaycanı yeni qələbələrə aparən lider» kitabında. I kitab, Bakı, 2004
210. **Hüseynova H.** Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. Bakı, 1998 211. Xalqın böyük xilaskarı (məqalələr toplusu). Bakı, 2001
212. **Xəlilov S.** Lider, Dövlət, Cəmiyyət. Bakı, 2001
213. **Xudiyev N.** Fenomen. Bakı, 2000
214. **Xudiyev N.** Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997
215. **İbrahimov S., Əsgərov B.** Xilaskar. Bakı, 2002
216. **İnsanov Ə.** Heydər Əliyev və Azərbaycan səhiyyəsi. Bakı, 2002
217. **İsmayıloğlu H.** Xalqın ümid çirağı. Bakı, 2000
218. **İsmayılov Ə., Əliyev Q.** - Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi. Bakı, 1998
219. XX əsrə sülh körpüsü. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbul zirvə görüşü ilə əlaqədar Türkiyəyə səfəri. 17-20 noyabr 1999-cu il. Bakı, 2000
220. **Qaffarov T.** Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001
221. **Qaffarov T.** Azərbaycan Respublikası: Əsrə bərabər 10 il (1991-2001). Bakı, 2001
222. **Qaffarov T.** Azərbaycan tarixi 1920-1991. Bakı, 1999
223. Qanlı yanvar. Bakı, 1990
224. **Qasımlı İ., İldırım U.** Heydər Əliyevin bioqrafiyası: I kitab. Bakı, 1998
225. Qayıdış. Bakı, 1996
226. **Qəndilov S.** Coşğun inkişaf illəri. Bakı, 1983
227. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı, 1995
228. **Qurbanh M.** Əsrə bərabər 10 il. Bakı, 2002
229. Qurtuluş. Bakı, 1998
230. Lissabon sammiti - 96. Bakı, 1997
231. **Mahmudov Y.** Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998

232. **Mahmudov Y.** Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2003
233. **Maqsudov F.** Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı, 1998
234. **Mehdiyev R.** Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, 2000
235. **Mehdiyev R.** Azərbaycanın siyasi gələcəyi Heydər Əliyevin fəal tərəfdarları və ardıcılları ilə bağlıdır - Bax Azərbaycan qəzeti. 1 oktyabr 2002-ci il
236. **Mehdiyev R.** Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001
237. **Mehdiyev R.** Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı, 2000 [467-468]
238. **Mehdiyev R.** Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. - «Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi» kitabı. Bakı, 2002
239. **Mehdiyev R.** XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, 2003
240. **Məhərrəmov A.** Bakı Dövlət Universitetinin dünya şöhrətli məzunu. Bakı, 2002
241. **Məmmədov Z.** Heydər Əliyev və Azərbaycan dəmiryolları. Bakı, 1999
242. **Mərdanov M, Quliyev Ə.** Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı, 2001
243. **Mirzəyev R.** Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir neft emalı sənayesinin yaradıcısıdır. Bakı, 2001
244. **Mirzəyev R.** Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası. Bakı, 1999
245. **Mirzəzadə R.** Azərbaycanı dünyaya saydıran insan. Bakı, 1998
246. **Mustafayev R.** Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 1995
247. **Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə.** Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998
248. Naxçıvan Muxtar Respublikası (1969-1999). Bakı, 1999
249. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi, siyasi, iqtisadi həyatına dair bələdçi kitabı. Naxçıvan, 1998
250. **Nərimanov N.** Anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş yubiley təntənələrinin materialları. Bakı, 1974
251. **Novruzov Y.** Müstəqilliyimiz 10 il: şose yolu. Bakı, 2002
252. Prezident. Xronika (1993-1997). I kitab. Bakı, 1998
253. Prezident imzası - Prezident qayğısı. Bakı, 1998
254. **Rəcəbli H. İbayev V.** Avropa Şurası. Bakı, 1999
255. **Səmədzadə Z., Musayev M.** Onuncu beşillikdə Sovet Azərbaycanının iqtisadi və sosial inkişafı. Bakı, 1981
256. **Seyidov A.** İnsanlıq zirvəsində. Bakı, 1996
257. **Seyidzadə D.** Əliyev Heydər Əlirza oğlu - görkəmli ictimai və dövlət xadimi, maarifçi. - «Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası» kitabı. Bakı, 1996
258. **Seyidzadə D.** Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998
259. **Sultanov O.** 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995
260. Sülhə aparan yollar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri. 1-14 aprel 2001-ci il. Bakı, 2001
261. Sülh və təhlükəsizlik naminə. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin NATO-nun 50 illik yubileyi ilə əlaqədar Amerika Birləşmiş Ştatlarına səfəri. 22-27 aprel 1999-cu il. Bakı, 2000
262. **Şükürov S., Səfərov M.** Millət atası. Bakı, 2000 [468-469]
263. Tarixin memarı. Bakı, 1998
264. Tarix yə onun problemləri. Bakı, 1998, № 1; 2002, № 4, 2003, № 1
265. Ülkü İrfan. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1996
266. YAP. VI il: 1992-1998. Bakı, 1998
267. Yeni Azərbaycanın qurucusu. Bakı, 2002
268. Yeni Azərbaycan Partiyası: Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyi (məqalələr toplusu). Bakı, 2002
269. Yeni Azərbaycan Partiyasının I qurultayı, 20-21 dekabr 1999-cu il. Stenoqrafik hesabat. Bakı, 2000
270. Yeni Azərbaycan Partiyasının hər bir üzvü mübariz insan, mübariz əsgər olmalıdır. Bakı, 1999
271. Yeni Azərbaycan Partiyası 10 il. Bakı, 2002
272. Vətənə, dövlətə, xalqa sədaqətin parlaq nümunəsi. Bakı, 1998
273. Yurdda sülh, cahanda sülh uğrunda. Bakı, 2000
274. **Yusifov M.** Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı, 2003
275. **Zeynalov İ.** Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı, 1996
276. **Абасбейли А., Абасбейли Э.** Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997
277. **Абасбейли А., Гасанов А.** Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999

278. **Абдуллазаде Ф.** Гейдар Алиев. Политический портрет. Баку, 1998
279. **Алиев Г.** Обеспечив дальнейшее динамичное развитие сельскохозяйственной экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1979
280. **Ахундова Э.** Мгновения истины. Баку, 2003
281. Акперов Б. Гейдар Алиев - основоположник и создатель национальной Конституции Азербайджана. Баку, 1998
282. Азербайджанская Республика в Содружестве Независимых Государств. Баку, 2001
283. **Брежнев Л.** Лениным курсом. III том. Москва, 1972
284. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. Баку, 1994
285. **Громыко А.** «Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына». Москва, 1997
286. **Гулиев Дж.** К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997
287. **Гусейнова И.** История народов Кавказа (новый и новейший период). Программа курса. Баку, 1998
288. **Гусейнова И.** Нахчыванский период политической деятельности Г. А. Алиева. - *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materiallarının tezisləri*. Bakı, 1998 [469-470]
289. **Гусейнова И.** Кавказ на пороге XXI века. Особая роль Г. Алиева в обеспечении мира в регионе. Журнал «Возрождение-XXI век», 1998, № 10
290. **Гусейнова И.** Гейдар Алиев и Нахчыван: путь к демократии. - «Возрождение - XXI век», 1999, № 18
291. **Гусейнова И.** Независимое Азербайджанское государство и развитие сотрудничества на Кавказе. - *Caucasica, The Journal of Caucasian Studies*, 2001, volume 4
292. **Гусейнова И.** Азербайджан в системе межгосударственных отношений на Кавказе. - «Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq vü regional əhəmiyyəti» - mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2002
293. **Гусейнова И.** Независимый Азербайджан и вопросы регионального сотрудничества на Кавказе. - Материалы Международной конференции кавказоведов. Тбилиси, 2002
294. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баку, 1989
295. **Исмаилов А., Алиев Г.** Гейдар Алиев: философия национального достоинства. Баку, 1998
296. **Маниев Ф.** Социальные сдвиги в азербайджанской деревне на современном этапе, Баку, 1986
297. **Мехбалиев С.** Рынок труда и политика занятости в переходный период. Баку, 2000
298. **Мехтизаде М., Аллахвердиев Т., Алиев К.** Расцвет народного образования в Азербайджане. Баку, 1982
299. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку, 1972
300. Развитие высшей школы в Советском Азербайджане. Баку, 1984,
301. Чекисты Азербайджана. Баку, 1981
302. **Чернявский С.** Новый путь Азербайджана. Москва, 2002
303. **Шукуров И.** Будапештский саммит. Баку, 1995
304. **Шукуров И.** Дипломатия мира. Баку, 1997
305. Azerbaijan in the family of the united nations. Baku, 2000
306. Council of Europe and Azerbaijan For peace, security and democracy. Baku, 2001[470]